

T.C.
İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı

DOKTORA TEZİ

KUR'AN VE SÜNNET AÇISINDAN
KURBAN İBADETİ

İsmail NARİN

2502020141

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Abdulaziz BAYINDIR

İSTANBUL 2009

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ Anabilim Dalında 2502020141 numaralı **İsmail NARİN**'in hazırladığı “**KUR’AN VE SÜNNET AÇISINDAN KURBAN İBADETİ**” konulu DOKTORA TEZİ ile ilgili **Tez Savunma Sınavı**, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği’nin 35.Maddesi uyarınca, günü saat:/.....’de yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin’ne* **OYBİRLİĞİ /OYÇOKLUĞUYLA** karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAAT İ (*)	İMZA
Prof. Dr. Abdülaziz BAYINDIR		
Prof. Dr. Reşat ÖNGÖREN		
Prof. Dr. Vecdi AKYÜZ		
Prof. Dr. Cafer Sadık YARAN		
Yrd. Doç. Dr. Abdusselam ARI		

ÖZ

Kurban, temelleri Âdem (a.s.)’a kadar uzanan bir ibadettir. Kur’an, her ümmete kurban ibadetinin emredildiğini, Musa ve İbrahim (a.s.)’ın da bu ibadeti ifa ettiklerini bize haber vermektedir. Resûlullâh (s.a.v.), peygamber olarak kavmine gönderildiğinde Mekke’de kurban ibadeti yerine getiriliyordu. Ancak Kur’an, insanoğlunun şirke bulaşmasını engellemeyi hedeflediğinden kurban ibadetine karışmış şirk geleneklerini ve şirke vesile olacak uygulamaları reddetmiş, kurbanı aslî hüvviyetiyle yeniden düzenlemiştir. İlâhî kitaplarda, ilk olarak Âdem (a.s.)’ın iki oğlunun kıssasında yaşandığı belirtilen bu ibadetin aslî hüvviyetinin “tevhîd” ve “takva” olduğunu Kur’an özellikle vurgular. Bu ibadetin ayrıca iktisadî, sosyal, psikolojik ve ahlakî yansımaları da bulunmaktadır.

Kurban ibadetinin ifası hususunda, Kur’anda temel bilgiler sunulmakta; bu bilgiler, sapmanın engellenmesi mahiyetini taşımaktadır. İlke ve prensipten ibaret olan bu bilgiler, Kur’an’ın açıklayıcısı olan Resûlullâh (s.a.v.)’in sünnetiyle müslümanların hayatına taşınmıştır. Dolayısıyla kurban ibadetini anlamada ve ifa etmede Resûlullâh (s.a.v.)’in sünnetinin belirleyici ve tayin edici yeri vardır. Kurban, kendi içinde çeşitlere ayrılır: Bunlar ‘hedy kurbanı’, ‘udhiye kurbanı’ ve ‘akîka kurbanı’dır. Hedy kurbanı, temettu’ ve kırân haccına niyet edenlere vacip olan kurbandır; Akîka, yeni doğan çocuklar için kesilen kurbandır. Udhiye ise kurban bayramında hac dışında kesilen kurbandır. Hükmü mezhepler arasında ihtilafli olan udhiye, müslümanlar arasında coşkuyla kutlanan ibadetler arasında yer alır.

Anahtar kelimeler: Kurban, udhiye, hedy, akîka, nahr, zebh

ABSTRACT

Animal sacrifice is an act of worship that goes back to the time of the first prophet Adam. The Qur'an informs us that the ritual of animal sacrifice was commanded for all the communities, and the prophets Moses and Abraham have also performed this ritual. When the Prophet of God (Mohammad) was sent to his community as a prophet, animal sacrifice was already being performed as a ritual. However, since the Qur'an aimed to prevent people from involving in polytheism, it disclaimed polytheistic traditions and those practices that can conduce to polytheism, and reorganized animal sacrifice in accordance with its original form. The Qur'an particularly emphasizes that the original form of this ritual, the first practice of which is reported in divine books, to be found in the story of the two sons of the prophet Adam, is tawhid (unity) and taqwa (piousness). This act of worship, the core of which is tawhid, has economic, social, psychological and moral reflections.

Basic information regarding performing the worship of animal sacrifice is presented in the Qur'an; it is aimed to prevent deviation. Those information state only principles; they are transferred to the life of the Muslims with the sunna (the sayings and the practices) of the Prophet Mohammad, which has an explanatory function to the Qur'an. In other words, the sunna of the Prophet has a determinative position in understanding and performing the worship of animal sacrifice. Animal sacrifice has different types: Hady, udhhiyye, and 'aqiqa. Hady is the type of animal sacrifice that is for those people who intends pilgrimage. 'Aqiqa is performed for the newborn. Udhhiyye is performed during the festival of animal sacrifice without an intention of pilgrimage. Udhhiyye, the injunction of which differs among different schools, is among those festivals that are celebrated by Muslims with enthusiasm.

Key words: Qurban, Udhiye, Hady, 'Aqiqa, Nahr, Zabh.

ÖNSÖZ

İlk uygulaması Âdem (a.s.)’ın oğullarında görülen kurbân ibadeti, kulluk yolunda esaslı bir yere sahiptir. Kur’ân-ı Kerîm, kurban ibadetinin her ümmete emredilmiş olduğunu, Musa ve İbrahim (a.s.)’ın da bu ibadeti ifa ettiklerini haber vermektedir. Kur’an, kurbanın aslî hüvviyetinin “tevhîd” ve “takva” olduğunu özellikle vurgular. Şirkten korunmayı itikadî ve ahlakî sahadaki hedefleri arasına yerleştiren İslâm, kurban ibadetine karışmış şirk geleneklerini ayıklamış, kurbanı aslî kimliğiyle yeniden düzenlemiştir.

Kurban ibadetinin ifası hususunda, Kur’an’da temel bilgiler sunulmakta, var olan bilgiler ise sapmanın engellenmesi mahiyetini taşımaktadır. İlke ve prensipten ibaret olan bu bilgiler, Resûlullâh (s.a.v.)’in sünnetiyle müslümanların hayatına taşınmıştır. Dolayısıyla kurban ibadetini anlamada ve ifa etmede Resûlullâh’ın sünnetinin belirleyici ve tayin edici yeri bulunmaktadır. Bu açıdan kurban ibadeti, hadis kaynaklarında ayrı başlıklar altında yer almış konulardan biridir.

Çalışmamız, giriş ve sonuç bölümleri hariç, üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde konunun kavramsal çerçevesi şekillendirilerek “Kurban”ın ve yakın kavramların sözlük ve terim anlamları, Kur’an’daki kullanımları işlenmiştir. Eski din ve kültürlerde bu ibadetin yerini tesbit ve konunun tarihî bir zemine oturtulması gayesiyle bu bölümde, Yahudi ve Hristiyan teolojisinde kurbanın yeri ve Câhiliye örfündeki kurban pratiğine temas edilmiştir. Udhiye kurbanına tahsis edilen ikinci bölümde ise udhiyenin meşruiyeti, hükmü ve yükümlülük şartları incelenmiş, mezheplerin farklı bakış açılarının sebeplerine de değinilmiştir. Üçüncü bölüm ise kurbanın geçerliliği ve diğer alt başlıklara tahsis edilmiştir. İkinci ve üçüncü bölüm udhiye çerçevesinde işlenmiş olmakla beraber udhiye konulu her ayrıntı teze alınmamıştır. Gerekli görüldüğü yerde hedyle arasındaki farklara da değinilmiştir.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında kuşkusuz en belirgin katkı, önce danışman hocama aittir. Bu çerçevede tez konusunun belirlenmesinden tamamlanmasına kadar geçen süre zarfında ilgi ve katkılarını esirgemeyerek her konuda ufuk açıcı yönlendirmelerde bulunan, çeşitli eleştirileriyle düşüncelerimi tashih eden ve çalışmamı sabırla yöneten Prof. Dr. Abdulaziz BAYINDIR’a müteşekkirim. Ayrıca

tez izleme döneminde yönlendirici tavsiyeleri ile çalışmama katkılarını esirgemeyen değerli hocalarım Prof. Dr. Vecdi AKYÜZ, Prof. Dr. Reşat ÖNGÖREN, Prof. Dr. Cafer Sadık YARAN ve Yrd. Doç. Dr. Abdüsselam ARI başta olmak üzere tezimde emekleri geçen hocalarıma; araştırmalarımızda bize tahsis ettikleri çalışma imkanlarından ötürü Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi'ne (İSAM) ve Süleymaniye Vakfı'na, her iki kurumun çalışanlarına teşekkürlerimi sunarım.

İsmail NARİN

İstanbul / 2009

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	xv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DİNLERDE KURBAN VE İSLÂM'IN İBADET SİSTEMİ İÇİNDE KURBAN'IN YERİ

I. İBADET KAVRAMI	11
II. “KURBAN” KAVRAMI	13
A. SÖZLÜK ANLAMI	13
B. TERİM ANLAMI	14
1. Kur'an'da ve Sünnet'te “Kurban” Kavramını İfade Eden Terimler	16
a. “Nüsük” ve “Mensek”	17
(1). “Nüsük” (النسك)	17
(2). “Mensek” (المنسك)	20
b. “Hedy” (الهدى)	23
c. “Zibh” (الذبح)	23
d. “Nahr”(النحر)	24
e. “Udhiye”(الأضحية)	24
2. Kurban Kavramının Türkçedeki Kullanımı	24
III. DİNLERDE KURBAN İBADETİ	27
A. İSLÂM ÖNCESİ KÜLTÜR VE DİNLERDE KURBAN İBADETİ	27
1. Çeşitli Kültürlerde Kurban İbâdeti	27
2. Yahudilikte Kurban İbadeti	36

3. Hristiyanlıkta Kurban İbadeti	40
4. Câhiliye Araplarında Kurban İbadeti	44
a. Putlara Kurban	46
b. Allah’a Kurban ve Hanifler	50
c. Câhiliyede Kurban Çeşitleri	52
(1). Bahîre	53
(2). Sâibe	54
(3). Vasîle	56
(4). Hâmî	57
(5). Beliyye	59
(6). Fera’ ve Atîre	60
d. Kurbanların Allah’la Putları Arasında Paylaşımı	63
5. İslâm Öncesi Dinlerde Kurban Kesmenin Amacı	66
6. İnsan Kurbanı	67
B. İSLÂM’DA KURBAN İBADETİ	70
1. İslâm’da Kurbanın Temelleri	71
a. Tevhid	72
(1). Âdem’in İki Oğlunun Kurbanı	76
(2). Hz. İbrahim’in Kurbanı	80
(3). Bakare’nin Zebhi	83
(4). Yakmalık Kurban	86
b. Takvâ	88
(1). Allah’a Yakın Olmaya Getirdiği Yeni Yorum	91
(2). İnsanın Kurtuluşuna Getirilen Yeni Yorum	92
2. Kurban İbadetinin Hikmet Boyutu	93
a. Taabbudilik	95
b. Kurbanın Sembolik Bir Dil ve Gösterge Oluşu	97
c. Tüm İbadetlerin Yakın Hedefleri Açısından	101
d. Sosyal ve Ekonomik Açıdan	103
e. Ahlâkî Açıdan	105
f. Kurban ve Fayda	107
g. Kurban ve Sapma (Hurafe)	111
	viii

C. İSLÂM'DA KURBAN ÇEŞİTLERİ	112
1. Hedy Kurbanı	113
a. Hedy Kavramı	113
(1). Bedene (البدنة)	114
(2). Dem (الدم)	116
b. Hedy Çeşitleri	117
(1). Nâfile Hedy	118
(2). Vacip Hedy	120
i. Temettu' ve Kırân Hedyi	120
ii. Cezâ Hedyi	123
iii. İhsar Hedyi	128
iv. Fevât Hedyi	132
2. Akîka Kurbanı	134
a. Akîka Kurbanı	134
b. Akîkanın Câhilî Unsurlardan Arındırılması	136
c. Akîka'nın Hükümü ve Deliller:	138
(1). Akîka'nın Kimler İçin Kesileceği	141
(2). Herbiri İçin Kaçar Kurban Kesileceği	142
d. Akîka İbadetinin Vakti	143
e. Akîka Kurbanlığı ve Eti	144

İKİNCİ BÖLÜM

UDHİYE

I. UDHİYE KAVRAMI	147
A. TANIMI	147
B. MEŞRUIYETİ	149
1. Kur'an'dan Deliller:	150
2. Sünnet'ten Deliller:	151
a. Kurban Kesmeyi Özendiren Hadisler	152
b. Kurban Kesmemeyi Yeren Hadisler	161

3. Udhiyenin Teşri Kılındığı Yıl	162
4. Resûlullâh'ın Musallâsı	163
C. UDHIYE ÇEŞİTLERİ	164
1. Vacip Udhiye	164
2. Nafîle Udhiye	166
II. UDHIYE YÜKÜMLÜLÜĞÜNÜN HÜKMÜ	167
A. VÜCÛB GÖRÜŞÜ VE DELİLLERİ	168
1. Kur'an'dan Delil	169
2. Sünnet'ten Delil	170
3. Dil Delili	177
B. SÜNNET GÖRÜŞÜ VE DELİLLERİ	178
1. Sünnet'ten Delil	180
2. Sahabi Uygulaması	186
C. UDHIYENİN HÜKMÜ KONUSUNDAKİ İHTİLAFIN KAYNAĞI	188
D. BİZE GÖRE UDHIYENİN HÜKMÜ	192
III. UDHIYENİN SEBEBİ	196
IV. UDHIYENİN YÜKÜMLÜLÜK ŞARTLARI	198
A. İSLÂM	199
B. HÜRRİYET	200
C. İKÂMET	201
D. MALÎ KUDRET VEYA ZENGİNLİK	207
1. Zenginliğin Gerekliliği ve Ölçüsü	208
2. Zenginliğin Kapsamı ve Kurbanın Yükümlülük Şekli	211
a. Kurbanda Kişisel Sorumluluk	211
b. Kurbanda Hane Halkı Sorumluluğu	213
3. Borç Parayla Kurban Kesme	217
4. Paranın Vasfı	218
E. BÜLÛĞ VE AKIL	220
1. Genel İbadetler Mükellefliği Şartları	220
2. Mali İbadet Mükellefliği	222

V. YÜKÜMLÜLÜK İÇİN MUTEBER OLAN ZAMAN	223

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

UDHİYENİN GEÇERLİLİĞİ

I. KURBANIN RÜKNÜ	226
A. İRÂKE-İ DEM	226
B. KURBAN KESME YERİNE KIYMET ÖDEMESİ	230
1. Kurban Kesmenin Kıymetini Ödemeden Daha Faziletli Olduğu Görüşü	231
2. Kıymeti Tasadduk Etmenin Kesmeden Daha Faziletli Olduğu Görüşü	233
3. Tercih	234
II. KURBANIN SAHİH OLMA ŞARTLARI	237
A. KURBANLIKLA İLGİLİ ŞARTLAR	238
1. Kurbanlığın Cinsi	238
a. Kurban Olması Câiz Olan Hayvan Cinsleri	238
b. Kurban Olması Câiz Olmayan Hayvan Cinsleri	243
c. Melez Hayvanlar	245
2. Kurbanlıklardan Efdal Olanı	246
a. Tür Olarak	247
b. Vasıf Olarak	250
c. Kıymet ve Sayı Olarak	253
d. Cinsiyet Olarak	254
3. Kurbanlıkların Yaşı	255
a. Müsinne-Seniyy (المسنة \ النثية)	255
b. Ceza' (الجدع)	256
(1). Koyun	257
(2). Keçi	259
c. Yaşına Basmamış Etli Hayvanlar	260
4. Kurbanlığın Vasfı ve Kusur	261
a. Temel Engelleyici Kusurlar	262
b. Kusurların Ortaya Çıkış Zamanının Etkisi	266

5. Mükellefin Mülkiyetinde Olması	267
a. Kurbanlığı Satma ve Değiştirme	268
b. Çalıntı ve Gasb Edilmiş Hayvanı Kurbân Etme	269
B. KURBANİ KESENLE İLGİLİ ŞARTLAR	269
1. İbadet Niyeti	269
2. Niyetin Kesime Bitişik Olması	271
3. Kurbanda Ortaklığın Doğru Olması	271
a. Ortak Olunan Hayvan ve Ortakların Sayısı	271
(1). Koyun ve Keçi	271
(2). Deve ve Sığır	273
b. Ortaklığın Kurulacağı Zaman	277
(1). Satınalma Esnasında Kurulan Ortaklık	277
(2). Satınalma Sonrasında Kurulan Ortaklık	278
c. Ortak Kesilen Hayvanda Niyet	279
(1). Takarrub Niyeti	279
(2). Dinî Hükümde ve Yükümlülük Sebeplerinde Farklılıklar	280
4. Kurban Sahibinin Kasaba Kesme İzni Vermesi	283
a. Asil	283
b. Vekil	284
d. Fuzulî	286
C. ÖZEL VAKTİNDE KESMEK	288
1. Kesim Vaktiyle İlgili Kavramlar	289
a. Yevm-i Nahir	289
b. Eyyâm-ı Malûmât	291
2. Kesimin Yapılacağı Günler	294
a. Yevm-i Nahir ve Kesimin İlk Vakti	294
b. Kesimin Müddeti ve Son Vakti	299
c. Kesimin Gece Yapılması	304
3. Vakitte Yanılma	306
4. Vaktin Geçmesi ve Kurbanın Kazası	306
III. KURBANIN KESİMİ	309

A. GENEL OLARAK KESİM	309
1. Tezkiyenin Rüknu	310
a. Zebh ve Nahr	311
b. Kesilecek Kısım	312
2. Kurbanda Tezkiyenin Şartları	314
a. Keskin Alet Kullanmak	314
b. Allah Adını Anmak	315
(1). Genel Kesimlerde Tesmiye ve Hükmü	316
(2). Kurban Kesiminde Tesmiye, Tekbir ve Hükmü	320
c. Kesme Ehliyetinin Bulunması	323
d. Hayvanda Canlılık Eserinin Bulunması	323
B. KESİM UYGULAMASI	324
1. Kesimden Önceki Müstehaplar ve Mekrûhlar	324
a. Kurbanlığın Hazırlanması	325
b. Kurbanlığın Yününü Kırkmak ve Sütünü Sağmak	328
c. Kurbanlığın Yavrusu	329
d. Kurbanlığa Binmek ve Çalıştırmak	331
2. Kesim Sırasındaki Mendûp ve Mekrûhlar	333
3. Kesimden Sonraki Mendûp ve Mekrûhlar	334
a. Kesim Ücreti	334
b. Kurban Etini Satmamak	335
c. Çevreyi Kirletmemek	336
IV. KURBANIN ETİ VE DİĞER KISIMLARI	337
A. KURBAN ETİ	337
1. Kurban Etinin Yenmesi	341
2. Kurban Etinin Tasadduk Edilmesi	342
3. Kurban Etinin Hediye Edilmesi	343
4. Kurban Etinin Saklanması	344
5. Başka Yerleşim Birimlerine Nakli	345
6. Kurban Etini Gayr-ı Müslime Vermek	346
7. Ortak Kesilen Kurban Etinin Taksimi	347
B. HEDY KURBANININ ETİ	347
	xiii

C. KURBANIN DERİSİ VE DİĞER KISIMLARI	350
V. KURBAN, ZEKÂT VE FİTRE ARASINDAKİ FARKLAR VE BENZERLİKLER	351
SONUÇ	356
KAYNAKÇA	358
ÖZGEÇMİŞ	379

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.mlf.	: Adı geçen müellif
AÜİF	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
b.	: Bin, ibn
Bkz.	: Bakınız.
c.	: Cilt
CÜİF	: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
h.	: Hicrî
h.no:	: Hadis no.
İ.A.	: Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
İFAV	: İslâm'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi
md.	: Madde, Maddesi
MÜİF	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Mv.F.	: el-Mevsû'atü'l-fikhiyye
Mv.Fİ.	: Mevsû'atü'l-fikhi'l-İslâmî
nşr.	: Neşreden
s.	: Sayfa
SDÜİF	: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
sy.	: Sayı
T.A.	: Türk Ansiklopedisi
Thk.	: Tahkik
Trc.	: Tercüme Eden
Ts.	: Tarihsiz
TTKY	: Türk Tarih Kurumu Yayınları
v.	: Vefat, ölüm
vd.	: Ve devamı / Ve diğerleri

GİRİŞ

İnsanlığın tanıdığı en eski ibadetlerden birini teşkil eden kurbân, temelleri Âdem (a.s.)’a kadar uzanan bir ibadettir. Kur’ân-ı Kerîm, kurban ibadetinin her ümmete emredilmiş olduğunu, Musa ve İbrahim (a.s.)’ın da bu ibadeti ifa ettiklerini haber vermektedir.

İslâm, müminlerin samimiyetini ortaya çıkaran ve onların hem fikrî hem amelî yönden Allah’a yakınlığını sağlayan bir takım ibadetleri talep etmiştir. Dinî ve ahlakî sorumluluğu diri tutan ve kulun Allah’a bağlılığının sembolü olan ibadetler, bireysel ve toplumsal hayatı tanzim etmede önemli bir yere sahiptir. Kişinin topluma katılmasını da sağlayan ibadetlerin bireysel ve toplumsal yönleri, birbirini besleyen ve güçlendiren mahiyet arz etmektedir. İnsana, eşyaya ve diğer varlıklara karşı sorumluluk bilincini uyandırması açısından ibadet, bir hayat tarzıdır. Hayatı *sorumluluk* ilkesi üzerine kurmakla İslâm, kendine tâbi olanlara sorumlu bir hayat yaşamalarını öğütlemiş, yapılması gerekenlerin ötesinde yapılmaması gerekenleri de ibadetin mana ve mahiyetine dahil etmiştir.

Kurban ibadeti, sorumluluk bilincini üst sıralara taşımayı sağlayan ibadetler arasında yer alır. Çünkü bu ibadet, bireysel yönü yanında toplumsal yönü de güçlü bir mahiyete sahiptir. Kişi bu ibadeti ifa etmekle toplumsallaşmakta, kurbanlığın satın alımından kesimine kadar bir dizi faaliyete iştirak etmektedir. Kurbanın ifası, inanan kişinin diğer insanlarla beraber olmasını, ortak hareket etmesini ve dünyevî saydığımız bir dizi eylemin içinde yer almasını sağlama açısından, toplumsallaşmayı sağlayan güçlü bir öğedir.

Kurbanın sadece insanları ilgilendiren bir ibadet olmayıp beraber yaşadığımız diğer canlıları da ilgilendirmesi açısından farklı bir ibadettir. Bu farklılık, *sorumluluk* bilinci yanında dinin insanda geliştirmek istediği *merhamet* bilinciyle de ilişkilidir. Her zaman sofralara konan ama kesildiklerinden haberdar olunmadan tüketilen besinin bir canlıya ait olduğunu kurban bayramında tekrar öğrenmemiz açısından kurban, merhamet duygusunu insanlara hatırlatan bir misyona sahiptir. Kurban, çağımızda insanlar arasında unutulmaya terkedilen ve yokluğu kitlesel kıyımlara sebebiyet veren merhamet kavramını inananların gündemine getirmekle onlarda

duygu yoğunluğu sağlamaktadır. Belli günlerde ifa edilen bu ibadet, duygusal etkisinin yılın diğer günlerine de sirayet etmesiyle inananın sorumluluk ve merhamet ekseninden kaymasını engellemektedir.

Kur'an, kurban ibadetinin aslî hüvviyetinin “tevhîd” ve “takva” olduğunu özellikle vurgulamaktadır. Şirkten korunmayı itikadî ve ahlakî sahadaki hedefleri arasına yerleştiren din, kurban ibadetine karışmış şirk geleneklerini ayıklamış, kurbanı aslî kimliğiyle yeniden düzenlemiştir.

Günümüzde kurban konulu tartışmalar iki ana eksende yürütölmektedir. Birincisi öze yönelik tartışmalar, ikincisi şekle yönelik eleştiriler. Öze yönelik tartışmalarda, kurbanın bir ibadet olup olmadığı, hükmü, nasıl ifa edileceği, kurban kesmek yerine bedelinin tasadduk edilmesi; şekle yönelik eleştirilerde ise kesim yöntemleri, İslâm'ın taleb ettiği şartların oluşturulması, çevre düzenlemisi vb. konular yer almaktadır.

Kurban, tüm tartışmalara rağmen halkın rağbetinin en yüksek olduğu ibadetler arasında yer almaktadır. Halkın güncelini oluşturan “yaşanan din” pratiğinden bakıldığında kurban da, diğer birçok ibadet gibi daha bir coşkuyla ve yoğun bir duygu atmosferi içinde ifa edilmektedir. Bu durum, konunun akademik çalışmalara olan ihtiyacını daha belirgin kılmaktadır.

Konunun adı, “*Kur'an ve Sünnet Açısından Kurban İbadeti*” olarak belirlenmiştir. Öncelikle belirtmeliyiz ki, konumuz bir fıkıh çalışmasıdır. Konuyu incelerken ilk başvuru kaynağımız Kur'ân-ı Kerîm'dir. Kur'an'ı, kendi bulgularımızı doğrulatma ve kanaatlerimizi onaylatma aracı kılmadan konuyu incelemeye çalıştık.

İkinci temel başvuru kaynağımız, hadislerdir. Çünkü kurban konulu âyetler ile hadisler karşılaştırıldığında, ilgili hadislerin kurban konulu âyetleri açıkladığı görülür.

Çalışmamızda tefsir ve fıkıh külliyyatından istifade ettik. Fıkıh kaynaklarının sunduğu bilgiye ulaşmak, Kur'an konulu çabalarda “anlamayı” kolaylaştıracadı düşüncesindeyiz. Fıkıh kaynaklarından elde edilecek bilgiyi benimsemek veya reddetmek bir yana, bu kaynaklardaki bilgiyi gözardı etmek, Kur'an çalışmalarında amaçlanan hedefle de çelişmektedir.

Konu bir fıkıh çalışması olunca mezheplerin temel kaynaklarını esas aldık. Ulaşabildiğimiz kaynaklardan hareketle bazı sonuçlara varmaya çalıştık. Çalışmamızda kurban konusunu Kur'an temelli incelerken kullanacağımız üslûpta, "artık bu konuda doğru, benim ifade ettiğimdir" türünden bir yanlışa düşmemeye azami gayret sarfettiğimizi belirtmeliyiz. Çünkü, bu mütevazi çalışma, sahibinin kendi sınırlı imkan ve kaynakları çerçevesinde konuyla ilgili âyet ve hadisleri anlama çalışmasıdır.

Bu çalışmamızda takip ettiğimiz metotta "tutarlı" olmayı, gerek şart kabul ettik. Tenkit ve tahlillerimizde ise, vazgeçilmez şart olarak, "objektif" olmaya azamî ölçüde riayet etmeye çalıştık. Objektif olmak, araştırma esnasında dinî kanaat ve tutumlarımızdan sıyrılmak anlamına gelmez. Önemli olan, nasları ve naslar etrafında inşa edilmiş düşünce sistemini ve tartışmaları, kanaatlerimizi haklı çıkarmak için zorlamamaktır.

İslâm dininin amelî hükümlerini ve bu hükümlerin pratiğini "ibâdât", "muâmelât" ve "ukûbât" olarak üç başlık altında ele alan fıkıh kitaplarında kurban ibadeti, konunun tabiatı gereği tek başlıkta toplanmamıştır. Konu, "hedy kurbanı" bağlamında "Kitâbu'l-Hac" ve "Kitâbu'l-Menâsik"¹; "kurban bayramı kurbanı" bağlamında "Kitâbu't-Tadhiye", "Kitâbu'l-Udhiye", "Kitâbu'd-Dahâyâ" başlıklarıyla müstakil, kimi kaynaklarda da "Bâbu'l-Udhiye" bâb başlığıyla Kitâbu'z-Zebâih'in² bir alt başlığı olarak; "akîka kurbanı" bağlamında da "Kitâbu'l-Akîka" başlığı altında incelenmiştir. Adak olarak kesilen kurban ise hac, udhiye ve nezr başlıklarında yer almıştır.

Fakat udhiye, ilk dönem hadis kaynaklarında müstakil başlık altında yer almamıştır. Erken dönem kaynaklarından İbn Ebî Şeybe'nin³ ve Abdurrazzâk'ın⁴ el-Musannef isimli eserlerinde "Kitâbu'l-Menâsik" başlığı altında *hac* ve *tezkiye* konularıyla beraber işlenmiştir. Fakat, tasnif dönemi eserlerinden Buhârî, Müslim, Tirmizî, İbn Mâce, Darimî'de "Kitâbu'l-Edâhî"; Ebû Dâvûd, Nesâi ve Muvatta'da

¹ Serahsî, **el-Mebsût**, IV, 2.

² Serahsî, **a.g.e.**, XII, 8.

³ Bkz. İbn Ebî Şeybe, **el-Musannef**, VIII, 21-804.

⁴ Bkz. Abdurrazzâk, **el-Musannef**, IV, 375-542.

ise “Kitâbu’-d-Dahâyâ” başlıklarıyla bu hadislerin tasnif edildiğini görmekteyiz. Bu hadis kaynaklarında Resulullâh’ın bu ibadeti nasıl ifa ettiği, bu ibadetin hükmü, kimlerin yükümlü olduğu konularının yanısıra kurbanlığın cinsi, yaşı, özellikleri ve kurban olmaya mani kusurlar konuları yer alır. Nitekim, hadislerde kurban ibadetiyle ilgili daha ayrıntılı hükümlerin yer aldığı ve bazı ölçülerin getirildiği, bunların da netice itibarıyla Kur’an’daki ilkeleri açıklayıcı mahiyette olduğu görülür.

Araştırmamız süresince konumuzla ilgili tesbit edebildiğimiz çalışmaları şöyle sıralayabiliriz: Ömer Nasuhi BİLMEN, **Kurbân Mâhiyyeti, Vücûbu, Hikmet-i Teşrîiyyesi**, 2. baskı, Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, Güven Matbaası, 13 s., Ankara 1956; Salih AKÇAKANAT, **Kurban Bilgisi**, Ankara Basım ve Ciltevi, (1) y., Ankara 1966; Nuri AKAY, **Kurban Kesimi Kimlere Vaciptir**, Hürriyet Matbaası, (1) y., İzmir 1955; H. H. Rahmi ŞENSES, **Kurban Kesme Kitabı**, Ahmet Sait Matbaası, 13 s., İstanbul 1949; **Kurban Kitabı**, Özen Matbaası, 18 s. Bafra 1951; **Kurban Risalesi**, İmam Hatip ve İlahiyata Öğrenci Yetiştirme Derneği, Moripek Basımevi, 3 s., İzmir 1967; **Kurban Risalesi**, İmam Hatip ve İlahiyata Öğrenci Yetiştirme Derneği, Delen Matbaası, 7 s. İzmir 1960; Mustafa KELEŞ (Hazırlayan), **Kurban Risalesi**, Kanaat Matbaası, 88 s. Konya 1970; A. Hamdi KAÇAR, **Kurban ve Bayram Bilgileri**, Meşher Matbaası, 16 s. İzmir 1964; Ş. Aziz ÖZTÜRK - D. Ali ŞANLI, **Kurban ve Bayram Bilgileri** Meşher Matbaası, 16 s. İzmir 1967;⁵ Hayati ÜLKÜ, **Hac ve Kurban**, Fatih Matbaası, 79 s., İstanbul 1966; M. Saim YEPREM, **Hac ve Kurban, Hükümler ve Deliller**, Orhan Matbaacılık, 168 s., İstanbul 1965; Nevzat AKALTIN (Derleyen), **Hac ve Kurban Konusunda Sorulan Sorulara Cevaplar**, Çelikkilt Matbaası, 32 s., İstanbul 1961;⁶ Ali Arslan AYDIN, **Kurban Rehberi**, 66 s., DİB Yayınları, Ankara 1972;⁷ Ali ŞAFAK, **Altın ve Gümüş Fiatları Karşısında Zekât, Sadaka-i Fıtır ve Kurbân’ın Edası**, İslâm Medeniyeti, y.1, sy.8, 1968; Hüsnü YILMAZ, **Kurban Nedir?**, Arapgir Matbaası, 7 s. Arapgir 1969; Abdullah AYDEMİR, **Kurbân ve Akîka**, Diyanet Dergisi, c.XI,

⁵ Osman Öztürk-Bekir Topaloğlu, **Cumhuriyet Devrinde Yayınlanan İslâmî Eserler Bibliyografyası** (1923-1973), s. 87-88.

⁶ Öztürk- Topaloğlu, **a.g.e.** s. 40.

⁷ Öztürk- Topaloğlu, **a.g.e.** s.145.

sy.1, 1972, s.51-56; Yunus Vehbi YAVUZ, **Kurbân ve Nisâbı**, Nesil Dergisi, y.3, sy.1, 1978, s.22-27; Hüsnü YILMAZ, **Kurban Nedir?**, Arapgir Matbaası, 7 s. Arapgir 1969; Hasip ASUTAY, **Sorulu-Cevaplı Kurban Risalesi**, Ankara 1998.

Çalışmamızda inceleme fırsatı bulduğumuz çağdaş Arapça kaynaklar ise şunlardır: Hüsamüddin Affâne, **el-Mufasssal fi Ahkâmi'l-Udhiyye**; a.g.mlf., **el-Mufasssal fi Ahkâmi'l-Akîka**; Mustafa b. İsmail es-Süleymani, **Tenvîru'l-Ayneyn bi-Ahkâmi'l-Adâhî ve'l-İdeyn**; el-Emîn el-Hâc Muhammed Ahmed, **el-Udhiyye (Tarifuha, Hukmuha, ma-yucziu fihâ)** (ts.); Muhammed Edîb Kelkel, **el-Udhiyye ve'l-Akîka ve Ahkâmü't-Tezkiye**; Muhammed b. Salih b. Useymîn, **Ahkâmü'l-Udhiye ve'z-Zekât** (ts.); a.g.mlf., **Resâilü'l-Fıkhiyye**; Muhammed Abdülkadir Ebû Faris, **Ahkâmü'z-zebâih fi'l-İslâm (ez-Zebh, es-Sayd, el-Udhiyye, el-Akîka)**

Çalışmamız esnasında el-Mevsû'atü'l-fıkhiyye'nin “**Udhiyye**” (V, 74-107); Mevsû'atü'l-fıkhi'l-İslâmî/Mevsû'atü Cemâl Abdünnâsır'ın “**Udhiyye**” (XIII, 307-350) maddelerini göz önünde bulundurduk. Konumuzla ilgili incelediğimiz ve istifade ettiğimiz ansiklopedi maddeleri şunlardır:

A. J. WENSINCK, “**Kurban**”, İA, VI, 1013-1014; Ali BARDAKOĞLU, “**Kurban**” (İslâm'da Kurban), DİA, XXVI, 436-440; Ahmet GÜÇ, “**Kurban**”, DİA, XXVI, 433-435. Beşir GÖZÜBENLİ, “**Kurban**”, İFAV Ansk., III, 94-105.

Salim ÖĞÜT, “**Hedy**”, DİA, XVII, 156; Salim ÖĞÜT, “**Hedy**”, İFAV Ansk., II, 226-227; Abdülaziz BAYINDIR, “**Bedene**”, DİA, V, 302; Rahmi YARAN, “**Dem**”, DİA, IX, 147-148; el-Mevsû'atü'l-fıkhiyye “**Bedene**”, VIII, 41-44.

JUYNBOLL, TH. W., “**Akîka**”, İA, I, 247-248; Fahrettin ATAR “**Akîka**”, DİA, II, 263-264. Beşir GÖZÜBENLİ, “**Akîka Kurbanı**”, İFAV Ansk., I, 96-98.

Halil İbrahim ACAR, “*Mali Bir İbadet Olarak Kurban'ın Hükümü*” Ekev Akademi Dergisi, yıl: 7, sy. 14, Erzurum 2003.

Halit ÇALIŞ'ın “*Kurbanın Dinî Hükümü ve Fert ya da Aile Adına Kesilmesi Tartışmaları*” isimli makalesinde kurbanın mezhepler arasında ihtilaf konusu olan hükümü, bu ihtilafın kaynakları, yükümlülüğün fert ya da aile adına oluşu konusu

delilleriyle incelenmiştir⁸. Çalış'ın bu çalışmasında konu, kurban bayramında kesilen ve *udhiye* denilen kurban çeşidi ile sınırlı tutulmuştur.

Ali Galip GEZGİN'in "*Kur'an'da "Nahr" Kelimesi ve Türkiye'de Kurban İbadetinin Algılanışı*" makalesinde⁹ öncelikle Türkiye'de "kurban" ibadetinin nasıl algılandığı ve bu ibadetin uygulamasına yönelik ileri sürülen görüşler özetlendikten sonra Kur'an'da geçen "nahr" kelimesinin etimolojik tahlili, hadislerde "nahr" kelimesinin kullanılışı ve kurban ibadetine yönelik açıklamalar, tefsirlerde "nahr" kelimesine yönelik yapılan yorumlar ve tartışmalar, Kevser Sûresi'nin Mekkî veya Medenî oluşuna göre "nahr" kelimesinin yorumları başlıklarına yer verilmiştir.

Tevhid AYENGİN'in "*Kurban İbadeti*" isimli makalede klasik fıkıh doktrini içerisinde kurbanın geleneksel tartışma noktalarına değinilmiş, kurban yerine bedelinin verilmesi önerisinin tutarsızlığı tartışılmıştır. Bu makalede ayrıca sosyal değişimin getirdiği yeni problemlerin çözümüne yönelik önerilere de yer verilmiştir¹⁰.

Sabri ERTURHAN'ın "*Zekât ve Kurban'da Kıymet Ödemesi*" makalesinde¹¹ zekât ve kurban ibadetlerinde kıymet ödemesinin câiz olup olmadığı incelenmiştir. Kurban konusu, makalenin ikinci başlığını teşkil ederek¹² kurbanlık hayvan mevcut iken kıymetinin tasadduk edilip edilemeyeceği konusu ve bu konu etrafında fıkıh müdevvenatında yer alan ihtilaflar ele alınmıştır. Mezheplerin "kurbanlık hayvanın kesilmesinin mi yoksa kesilmeksizin kıymetinin ödenmesinin mi daha faziletli olduğu" yönündeki tartışmalarının gerisinde kurbanın hükmü konusundaki ihtilafların yattığı belirtilen makalede ayrıca yazılı ve görsel medyada yer alan ve genel kabule karşı çıkan çağdaş bazı değerlendirmelere de yer verilmiştir.

⁸ Halit ÇALIŞ, "**Kurbanın Dinî Hükmü ve Fert ya da Aile Adına Kesilmesi Tartışmaları**" İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi, sy. 3, Haziran 2004, s. 211-230.

⁹ Ali Galip GEZGİN, "**Kur'an'da "Nahr" Kelimesi ve Türkiye'de Kurban İbadetinin Algılanışı**" S.D.Ü.İ.F. Dergisi, sy. 15, 2005/2, s. 1-41.

¹⁰ Tevhid AYENGİN, "**Kurban İbadeti**", Diyanet İlmi Dergi, c. 41, sy. 4, Ekim-Kasım-Aralık, 2005, s. 7-28.

¹¹ Sabri ERTURHAN, "**Zekât ve Kurban'da Kıymet Ödemesi**", C.Ü.İ.F. Dergisi, c. X, sy. 1, Haziran 2006, s. 13-47.

¹² Erturhan, **a.g.m.**, s. 30-47.

M. Raif OGAN “*Hac ve Kurban*” makelesi¹³; Ahmet SERDAROĞLU “*Kurban Hakkında Fikhî Hükümler*” makalesi¹⁴; İrfan YÜCEL “*Hac Kurbanı*” makalesi¹⁵.

Ali Osman ATEŞ’in, “*İslam’a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri*” isimli çalışması¹⁶ câhiliye araplarında, yahudilerde ve hristiyanlarda kurban uygulamalarına da yer vermiştir. Ateş’in araştırması, İslâm’ın kurban anlayışını ve pratiğini diğer dinlerle kıyaslama açısından çalışmamıza yol gösterici olmuştur. Ayrıca, kurbanın fikhî yönünü inceleyen “Kur’an’da Kurban”¹⁷ ve “İslam Fıkhiında Kurban ve Helal Kesim”¹⁸ isimli iki yüksek lisans tezi, araştırmamız esnasında tesbit ettiğimiz çalışmalar olup her ikisini de inceleme fırsatını elde ettik.

Diyanet İşleri Başkanlığı Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı’nda sunulan tebliğler ve yapılan müzakereler¹⁹ konunun problem alanlarının tesbitine yardımcı olmuştur. 2007 yılında Uluslararası Kurban Sempozyumu’nda Prof. Dr. Vecdi AKYÜZ tarafından sunulan “*Fikhi Açıdan Kurban*” isimli tebliğde Hanefî mezhebinin kaynakları çerçevesinde kurbanla ilgili temel bilgiler sunması açısından tarafımdan önemli bulunmuştur²⁰.

İlmihal geleneğimizde önemli yerleri olan Ömer Nasuhi BİLMEN’in **Büyük İslâm İlmihali**, Vecdi AKYÜZ’ün **Mukayeseli İbadetler İlmihali** (I-IV), aynı müellife ait **Hac Umre ve Kurbân** isimli eser, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın, Hayreddin KARAMAN, Ali BARDAKOĞLU, H. Yunus AYDIN’dan oluşan heyete

¹³ M. Raif OGAN, “**Hac ve Kurban**”, Sebilürreşad, c. III, sy. 61, Ekim 1949, İstanbul, s. 164-168.

¹⁴ Ahmet SERDAROĞLU, “**Kurban Hakkında Fikhî Hükümler**”, D.İ.B. Dergisi, c. V, sy. 3-4, Mart-Nisan 1966, Ankara, s. 59-60.

¹⁵ İrfan YÜCEL, “**Hac Kurbanı**”, Diyanet Dergisi (Üç Aylık Dinî, İlmî, Edebî Dergi), c. XXII, sy. 3, Temmuz-Ağustos-Eylül, 1986, Ankara, s. 3-14.

¹⁶ Ali Osman ATEŞ, **İslam’a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri**, Beyan Yayınları, İstanbul 1996.

¹⁷ Abdullah Yılmaz, **Kur’an’da Kurban**, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Ali Bakkal), s. 1-100, Şanlıurfa 1995.

¹⁸ Mehmet Çelikkaya, **İslam Fıkhiında Kurbân ve Helal Kesim**, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Ali Bakkal), s. 1-58, Şanlıurfa 1997.

¹⁹ **Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı I**/İstanbul 2002, D.İ.B. Yayınları, Ankara 2004.

²⁰ Vecdi AKYÜZ, “**Fikhi Açıdan Kurban**”, Uluslararası Kurban Sempozyumu, Bildiriler (8-9 Aralık 2007, İstanbul), İstanbul 2007, s.25-42.

hazırlatmış olduğu iki ciltlik **İlmihal**'i konumuzla ilgili Hanef mezhebinin perspektifini sunan önemli kaynaklar arasında yer almaktadır.

Ayrıca çalışmamızda, Türkiye Diyanet Vakfı tarafından yayınlanmakta olan İslâm Ansiklopedisi'nin ilgili maddelerinden büyük ölçüde yararlandık.

Çalışmamız, giriş ve sonuç bölümleri hariç, üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde konunun kavramsal çerçevesi şekillendirilerek “Kurban”ın ve yakın kavramların sözlük ve terim anlamları, Kur'an'daki kullanımları işlenmiştir. Eski din ve kültürlerde bu ibadetin yerinin tesbiti ve konunun tarihî bir zemine oturtulması gayesiyle birinci bölümde, Yahudi ve Hristiyan teolojisinde kurbanın yeri ve Cahileye örfündeki kurban pratiğine vurguda bulunulmuştur. İlâhî vahiyde meydana gelen sapmalara Kur'an'ın yönelttiği tenkitlere yer verilecektir. Kurban araştırmaları, konunun tabiatı icabı dinler tarihi ile daima dirsek teması içinde olması gerekir. Nitekim, dinlerin vaz' ettiği ibadetler içinde kurban, dinler tarihi disiplininin en fazla ilgilendiği ibadetler arasında yer aldığı tesbitine haklı olarak yer verebiliriz. Dolayısıyla dinler tarihçisinin sunacağı malzeme, bu ibadetin tarihteki akışında maruz kaldığı sapmaları, bunun sebeplerini ve ibadetin aldığı biçimi daha anlaşılır kılacaktır. Bununla beraber, konuya yaklaşımımız dinler tarihçisinin metodu ve bakışı dışında cereyan edecektir.

Birinci bölümde ayrıca, kurbanın çeşitleri konusuna da yer verilmiş olup bu başlık altında sadece hedy ve akîka incelenmiştir. Hedy konusunun çerçevesi, hedy kurbanının tanımı, hükmü, çeşitleri, ifası ve ilgili diğer yakın başlıklarla sınırlandırılmış; hedyden ziyade hac ibadetini ilgilendiren başlıklar ise araştırmanın dışında tutulmuştur. Bu meyanda hacca ait meselelerden olan Resûlullâh (s.a.v.)'in haccı ve umreleri; edâ ettiği haccın ifrâd, temettu' ve kırân çeşidinden hangisine dahil olduğu tartışmaları; ihram yasakları ve cezaları konularına girilmemiştir. Adak kurbanı ise, bu kurbanın hükmü, Resûlullâh (s.a.v.)'in adak kurbanına yaklaşımı ve ilgili yakın başlıklarla sınırlı tutulmuştur.

Udhiye kurbanına tahsis edilen ikinci bölümde ise udhiyenin meşruiyeti, hükmü, yükümlülük şartları ve mezheplerin farklı bakış açılarının sebepleri incelenmiştir.

Üçüncü bölüm ise kurbanın geçerliliği ve diğer alt başlıklara tahsis edilmiştir. İkinci ve üçüncü bölüm sadece udhiye çerçevesinde işlenmiştir. Gerekli görüldüğü yerde hedyle arasındaki farklara ise değinilmiştir. Udhiyeye irtibatlı her ayrıntının teze alınmadığı bu bölüm, fıkıh kaynaklarında yer alan ilgili başlıklarla sınırlı tutulmaya azamî itina gösterilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

DİNLERDE KURBAN VE İSLÂM'IN İBADET SİSTEMİ İÇİNDE KURBAN'IN YERİ

I. İBADET KAVRAMI

İbadet, *tapmak ve kulluk eylemek, tâ'at* mânasınadır ki aslında *inkiyâd ve hudû'* mânasınadır. Âsım Efendi, ibadetin *hırs* ve *öfke* mânalarına gelen (*abed*) maddesinden alındığını belirtir²¹. el-Cürcânî, ibadeti “mükellefin, nefsin arzuları hilafına, rabbini tazim için yaptığı fiil”²²; ubûdiyeti ise “ahidleri yerine getirmek, sınırları koruyup gözetmek, mevcuda rıza göstermek ve kaybedilene de sabretmek”²³ şeklinde tarif eder. Râğıb el-İsfahânî (v.502/1108), ubudiyeti, “tezellül ve alçak gönüllülüğün izharı, dışa vurulması”; ibadeti ise “alçak gönüllülüğün en ileri derecesi”²⁴ şeklinde açıklamakta, dolayısıyla ibadeti ubûdiyetten daha önemli görmektedir²⁵. Aynı paralelde Elmalılı da ubûdiyetin “izhar-ı tezellül” olduğunu; ibadetin ise alçak gönüllülüğün daha güçlü bir ifadesi olarak “hudu-u huşuun, tazimin en son derecesi” olduğunu belirtir. Kimi tariflerde ise ibadetin “Allah’ın razı olduğu şeyi yapmak”, ubûdiyetin de “Allah’ın yaptığına razı olmak” şeklinde tefsir edilmiştir²⁶.

²¹ Âsım Efendi, **Kâmûs Tercemesi**, “a-b-d” md., I, 1199.

²² Cürcânî, **et-Ta’rîfât**, s. 146: هو فعل المكلف على خلاف هوى نفسه تعظيماً لربه

²³ Cürcânî, **a.g.e.**, s. 146: الوفاء بالعهد، وحفظ الحدود، والرضا بالموجود، والصبر على المفقود

²⁴ Râğıb el-İsfahânî, **Müfredât**, “a-b-d” md., s. 542.

²⁵ Mustafa Sinanoğlu, “İbadet”, **DİA**, XIX, 233.

²⁶ Elmalılı, **Hak Dini**, I, 97.

“Allah’a tazim murad edilen fiil/iş”²⁷ olarak tanımlanan ibadet, niyete bağlı olarak yapılmasında sevap olan ve Allah’a kurbet ifade eden özel tâattir. Tâat ise, niyete bağlı olsun veya bağlı olmasın, kimin için yapıldığı bilinsin veya bilinmesin, yapılması sevap olan fiili yapmaktır²⁸. Buna göre, Allah’tan başkasına da yapılması câiz olan şeyler tâatın kapsamına girmektedir²⁹. “*Allah'a itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan ülülemre (idarecilere) de itaat edin.*” (en-Nisâ 4/59) âyetinde Allah’tan başkası da, tâatın yöneldiği merciler arasında sayılmıştır. Kurbet ise, niyete bağlı olmasa bile yapılması sevap olan fiili kime yapıldığını bilerek yapmaktır³⁰. Bu mânada, medrese ve mescid yapmak gibi insanlara ihsanda bulunarak Allah’a yaklaşmak için yapılan şey de, kurbettir³¹. Dolayısıyla her ibadet, Allah’a bir kurbettir; her kurbet de tâattir. Fakat, her tâat kurbet ve her kurbet de ibadet olmaz. Mesela Allah’ı tanımak için tefekkür etmek bir tâattir³². Lakin takarrüp edilmek istenilen Allah, tefekkür anında henüz tanınmış olmadığından bu tefekkür bir kurbet değildir ve niyete bağlı olmadığından dolayı ibadet de değildir. Kur’an okumak, muhtaçlara yardımda bulunmak, sadaka vermek, vakıf yapmak, köle azat etmek gibi niyete bağlı olmayan fiiller hem kurbettir hem tâattir ama ibadet değildir. Fakat namaz, oruç, zekât, hac, cihad gibi niyet şartına bağlı olan fiiller, hem ibadet hem kurbet hem tâattir³³.

Râğıb el-İsfahânî (v.502/1108), ibadetin zorunlu ve iradeye bağlı iki şeklinin bulunduğunu belirtir³⁴. Evrendeki bütün varlıkların Allah’ın karşı konulamaz yasalarına boyun eğmiş bir halde işlevlerini sürdürmeleri zorunlu ibadet olup³⁵ bazı

²⁷ İbn Âbidîn, **Reddü’l-muhtâr**, IV, 13.

²⁸ Elmalılı, **a.g.e.**, I, 95.

²⁹ İbn Âbidîn, **a.g.e.**, IV, 13.

³⁰ Elmalılı, **Hak Dini.**, I, 95.

³¹ İbn Âbidîn, **Reddü’l-muhtâr**, IV, 13.

³² Elmalılı, **a.g.e.**, I, 95.

³³ Elmalılı, **a.g.e.**, I, 96.

³⁴ Râğıb el-İsfahânî, **Müfredât**, “a-b-d” md., s. 542; Râğıb el-İsfahânî, **a.g.e.**, “s-c-d” md., s. 396.

³⁵ Mustafa Sinanoğlu, “İbadet”, **DİA**, XIX, 233.

âyetlerde, bu ibadet, söz konusu varlıkların “Allah’a secde etmesi”³⁶ şeklinde ifade edilmiştir. İradeye bağlı ibadet ise akıl sahibi varlığın hür iradesiyle yapması istenen, bu sebeple de sorumluluğa, mükâfat veya cezaya konu olan kulluk şeklidir³⁷. Bundan ötürü, Kur’an’da, insanın Allah’a karşı kulluk görevini yerine getirmesi³⁸ de, müşriklerin putlara tapınması³⁹ ve dua etmesi⁴⁰ de ibadet olarak tanımlanmıştır.

İbadet, Mabûd’a hem kalb ile hem de dış organlarla huşû ve tazîm içerisinde yönelmedir. Müminin, şariat dairesinde işlediği bütün tasarrufları ibadettir⁴¹. İbadet, ferdin yaratana karşı kulluk ödevi ve bağlılık göstergesidir⁴².

II. “KURBAN” KAVRAMI

A. SÖZLÜK ANLAMI

Kurb kelimesi, ق-ر-ب kökünden türemiş olup sözlükte *yakınlık*, *yakın bulunma* anlamlarını ifade eder ve *uzaklık* anlamındaki *bu’d* kelimesinin zıddıdır⁴³. *Kurb* kelimesi Kur’an’da farklı anlamlara sahip olarak *mekân*⁴⁴, *zaman*⁴⁵, *nisbet*⁴⁶ yani soy

³⁶ er-Ra’d 13/15: “Göklerde ve yerde bulunanlar da onların gölgeleri de sabah akşam ister istemez sadece Allah’a secde ederler.” Ayrıca bkz. el-Hac 22/18; er-Rahmân 55/6.

³⁷ Sinanoğlu, “İbadet”, *DİA*, XIX, 233.

³⁸ el-Kehf 18/110: “De ki: Ben, yalnızca sizin gibi bir beşerim. (Şu var ki) bana, İlâh’ınızın, sadece bir İlâh olduğu vahyolunuyor. Artık her kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa, iyi iş yapsın ve Rabbine ibadette hiçbir şeyi ortak koşmasın.”. Bkz. Meryem 19/65.

³⁹ Yûnus 10/29: “Bu yüzden bizimle sizin aranızda şahit olarak Allah yeter. Şüphesiz ki biz sizin (bize) tapmanızdan tamamen habersizdik.”; Meryem 19/82: “Hayır, hayır! (Taptıkları), onların ibadetlerini tanımayacaklar ve onlara hasım olacaklar.”

⁴⁰ “Allah’ı bırakıp da kıyamet gününe kadar kendisine cevap veremeyecek şeylere tapandan daha sapık kim olabilir? (Oysa) onlar, bunların tapmalarından habersizdirler.” (el-Ahkaf 46/5)

⁴¹ Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 191.

⁴² Koca, “İbadet”, *DİA*, XIX, 244.

⁴³ Cevherî, *Sihâh*, “k-r-b” md.; *Lisânu’l-Arab*, “k-r-b” md.; Kelimenin Türkçe karşılığı için bkz. Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-i Türkî*, “Kurb” md., s. 1062.

⁴⁴ el-Bakara 2/35: “Bu ağaca yaklaşmayın”; Mekan yakınlığı için ayrıca bkz. el-Bakara 2/222; el-En’âm 6/152; et-Tevbe 9/28; el-İsrâ 17/32; ez-Zâriyât 51/27.

⁴⁵ el-Enbiyâ 21/1: “İnsanların hesabı yaklaştı.”; el-Enbiyâ 21/109.

yakınlığı, *haz ve paye*⁴⁷, *ri'âyet* ve *kudret*⁴⁸ yakınlığı anlamında⁴⁹ maddî ve mânevî yakınlığı kuşatacak şekilde kullanılmıştır.

Kurban, *yaklaşmak, yakın olmak* anlamındaki “قرب” fiil kökünden türemiş olup *Allah’a yakınlık sağlamaya vesile olan / kılınan şey* anlamına gelir⁵⁰. Çoğul şekli *karâbin* olan kelime, masdar olarak gerek maddî ve gerek mânevî yakınlığı ifade edecek şekilde *yakın olmak*⁵¹, isim olarak da *Allah’a mânevî yakınlık sağlamaya vesile kılınan şey*⁵² anlamındadır.

B. TERİM ANLAMI

Kurban kelimesi Arapça’da gerek maddî gerekse mânevî her türlü yakınlığı ve yakın olmayı kuşatacak bir anlam yelpazesine sahiptir⁵³. Bütün ibadetlerin gayesi, Allah’a yakın olma, O’nun sevgisine ve rızâsına ermedir. Neticede böyle bir yakınlık sağladığı için de kurbana bu ad verilmiştir⁵⁴. Peygamber (s.a.v.), bir kurban tanımı yapmamıştır. Fakat *kurban* kelimesinin Kur’an’da geçtiği üç yerden⁵⁵ birinde, İsrâiloğulları’nın kendilerine gelen elçileri tasdik etmelerinin mucizevî ön şartı olarak peygamberlerden talep ettikleri ve gökten inen ateşin yiyip yakacağı bir kurban⁵⁶;

⁴⁶ en-Nisâ 4/7: “*Ana-babanın ve yakınların bıraktıklarından erkeklere bir pay vardır.*”; Haz ve paye yakınlığı için ayrıca bkz. en-Nisâ 4/8, 172; el-Arâf 7/114; et-Tevbe 9/99; Meryem 19/52; Sebe 34/37; el-Vâkıa 56/88; el-Mutaffîfîn 83/28.

⁴⁷ Âl-i İmrân 3/45: “*Adı Meryem oğlu İsa’dır. Mesih’tir; dünyada da, ahirette de itibarlı ve Allah’ın kendisine yakın kıldıklarındandır.*”; Haz ve paye yakınlığı için ayrıca bkz. en-Nisâ 4/172; el-Arâf 7/114; et-Tevbe 9/99; Meryem 19/52; Sebe 34/37; el-Vâkıa 56/88; el-Mutaffîfîn 83/28.

⁴⁸ el-A’râf 7/56: “*Kuşkusuz Allah’ın rahmeti, güzel davrananlara yakındır.*”; el-Bakara 2/187: “*Ben çok yakınım. Bana dua ettiği vakit dua edenin dileğine karşılık veririm.*”

⁴⁹ Râğıb el-İsfahânî, **Müfredât**, “k-r-b” md., s. 663.

⁵⁰ Cevherî, **Sihâh**, “k-r-b” (ما تَقَرَّبْتَ بِهِ إِلَى اللَّهِ) Wensinck, kurban kelimesinin Arapçaya muhtemelen ibrânîce *korbân*’dan arâmîce vasıtasıyla geçtiğini belirtir. Bkz. Wensinck, A. J., “Kurban”, **İA**, VI, 1013.

⁵¹ Âsım Efendi, **Kamûs Tercemesi**, “k-r-b” md., I, 423.

⁵² Âsım Efendi, **a.g.e.**, “k-r-b” md., I, 425: “*Kurban, şol nesneye denir ki ânınla bargâh-ı akdes-i kibriyâya takarrub-i manevî hâsıl olur.*”

⁵³ Ahmet Güç, “Kurban”, **DİA**, XXVI, 433.

⁵⁴ Ateş, “Kurb”, **DİA**, XXVI, 433.

⁵⁵ Muhammed Fuad Abdülbaki, **el-Mu’cemu’l-Mufehres**, “Kurban” md. s. 651.

⁵⁶ Âl-i İmrân 3/183.

ikincisinde Hz. Âdem'in iki oğlunun Allah'a takdim ettikleri kurban⁵⁷ ve üçüncüsünde ise, müşriklerin Allah'a ortak koştıkları tanrıları "*yakınlık vasıtası*"⁵⁸ kılımları anlamında kullanılmıştır.

Kur'an'da "*kurban*" kavramı "kendisiyle Allah'a yaklaşılacak şey"⁵⁹ anlamıyla, udhiye ve hedy kavramlarından daha kapsamlıdır. Udhiye ve hedy, sadece hayvan cinsini karşılarken kurban kavramı bitkiyi de kapsar. Çünkü Kur'an'da Âdem (a.s.)'ın oğullarının kıssası anlatılırken, her iki oğlun kurban takdim ettikleri⁶⁰ belirtilmesine karşın bu kurbanın cinsi tasrih edilmemiştir. Hadis kaynaklarında, Âdem'in iki oğlunun takdim ettikleri kurbanlardan birinin *hayvan*, diğerinin ise *ekin* olduğu belirtilir. Kurbanın hadislerdeki kullanımı da dikkate alındığında kavramın Kur'an'da, hayvanların yanısıra toprak ürünlerini de kapsayacak şekilde kullanıldığı görülür.

Takdim edilen nesne olma yönünden ele alındığında kurbanın asıl anlamı, *sadaka olarak kendisiyle Allah'a yaklaşılacak her şeydir*. Bu tanıma göre, *kendisiyle Allah'a yaklaşılacak şey*⁶¹ olarak tanımlanan kurban, tasadduk edilen herşeyi kapsayan anlam genişliğine sahiptir. Yahudilerin Hz. Peygamber'den *ateşin kendisini yaktığı bir kurban* mucizesi istemelerinin anlatıldığı "*Doğrusu Allah bize, (gökten inen) ateşin yiyeceği (yakıp kor edeceği) bir kurban getirmediği hiçbir peygambere inanmamamızı emretti(..)*" (Âl-i İmrân 3/183) âyetindeki kullanımda da kurban, "*sadaka olarak kulun kendisiyle Allah'a yakınlaşacağı şey*"⁶² olarak tarif edilmiştir. Bu tariflerden kurbanın Kur'an'daki asıl mânasının "Allah'a tekarrüb (yaklaşmak) için arz ve takdim edilen herhangi bir şey"⁶³ olduğu anlaşılmaktadır.

Kur'an merkezli kimi tariflerde ise kurban kavramının çerçevesi daha geniş tutulmuş; hayvan kurbanları (nesike) ve sadakaların yanısıra *salih ameli* de içerecek

⁵⁷ el-Mâide 5/27.

⁵⁸ el-Ahkâf 46/28.

⁵⁹ Cevherî, **es-Sihâh**, "k-r-b" (ما تَقَرَّبَتْ بِهِ إِلَى اللَّهِ)

⁶⁰ el-Mâide 5/27.

⁶¹ Râğib el-İsfahânî, **Müfredât**, "k-r-b" md. s. 664.

⁶² Taberî, **Câmiu'l-beyân**, III, 538.

⁶³ Elmalılı, **Hak Dini**, II, 1653.

şekilde kapsamı zenginleştirilmiştir⁶⁴. Nitekim Kurtubî, Âl-i İmrân Sûresi'nin 183. âyeti bağlamında kurbanı “Nüsük, sadaka ve amel-i salih olarak kulun kendisiyle Allah’a yaklaştığı şey”⁶⁵ olarak tarif etmiştir.

Türkçe’de “kurban” kelimesi “hayvan keserek edâ edilen ibadet” için kullanılmakla beraber, bu ibadet fıkıh literatüründe, “kurban” kelimesiyle kavramlaşmamıştır. Bu ibadet Arapça’da *hedy*, *udhiye* ve *akîka* gibi özel kelimelerle ifade edilir. Türkçe fıkıh terminolojisinde “kurban”, geniş ve dar mânada olmak üzere başlıca iki anlam çerçevesine sahiptir: Geniş mânada kurban, “hedy”, “udhiye” ve “akîka” niyetiyle yapılan kesimlerin hepsine şamil olan çatı mahiyetinde üst bir kavramdır. Dolayısıyla kurbanın en genel anlamıyla tarifi, "Belirli şartları taşıyan hayvanı, ibadet maksadıyla, usulünce boğazlamak veya bu şekilde boğazlanan hayvan"dır. Nitekim Ömer Nasuhi Bilmen’in “Kurban, Allâh Taâlâya tekarrüb (yaklaşmak) için kurban niyetiyle kesilen hususî hayvandır.”⁶⁶ şeklindeki tarifi bu mânayı ifade eder.

Fıkıhtaki özel mânasıyla “kurban”, hükmü mezhepler arasında ihtilaf konusu teşkil eden ve “kurban bayramı kurbanı” olarak da isimlendirilebilen “udhiye”dir. Bu mânada kurban, “kurbet niyetiyle, yevm-i mahsusta kesilen belli yaştaki hayvân-ı mahsûs”u⁶⁷ yani ibadet niyetiyle, belirli günlerde belirli yaştan ve cinsten kesilen hayvanı ifade eder. Udhiye tanımı, burada “yevm-i mahsus” kavramıyla tahsis edilmiş ve zamana yapılan vurguyla akîkadan farklılığı sağlanmıştır.

1. Kur’an’da ve Sünnet’te “Kurban” Kavramını İfade Eden Terimler

Arapça’da, kurban kavramını ifade eden birden fazla fiil, kelime veya terim bulunmaktadır. Bunlardan “nüsük, mensek, hedy, zibh ve nahr” Kur’an’da yer almakla beraber “udhiye” kavram olarak sadece hüdislerde yer alır:

⁶⁴ Şevkânî, *Fethu’l-kadîr*, I, 658.

⁶⁵ Kurtubî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, IV, 189.

⁶⁶ Ömer Nasûhî Bilmen, “*Kurbân Mâhiyyeti, Vücûbu, Hikmet-i Teşrîfiyesi*”, Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, İkinci Baskı, Ankara 1956, 1-13, s.3.

⁶⁷ Molla Hüsrev, *Dürer*, I, 265; Âlemgir, *el-Fetâvâ’l-Hindiyye*, V, 291.

a. “Nüsük” ve “Mensek”

“İbadet” anlamında *nesîke*, *nüsük* ve *mensek* özelde kurbanı ifade eder⁶⁸. Kur’ân-ı Kerîm’de ikişer yerde “nüsük”⁶⁹, “mensek”⁷⁰, “menâsik”⁷¹ ve bir yerde de “nâsik”⁷² kelimeleri geçer. Bütün bu kelimeler, birbirine yakın mânalar ifade etmektedir.

(1). “Nüsük” (النُسُك)

Arapça’da (suyla yıkamak ve temizlemek) mânasında “ne-se-ke” (نَسَكَ) fiilinden gelen “nüsük” (نُسُكٌ) kelimesi, “en-nesîke” (النَّسِيكَةُ) kelimesinin çoğulu olup “*zebiha* yani *kesilen hayvan*” anlamındadır. Aynı kökten gelen “en-nüsük” (النُّسُكُ) kelimesi ise, “ibadet” anlamındadır. “Âbid/ibadet eden kul”a da “en-nâsik” (النَّاسِكُ) denir⁷³. İbnü’l-Manzûr, “en-nüsük” ve “en-nüsük” için ayrıca, *taât* ve *kendisiyle Allah’a takarrub edilen herşey* anlamlarını nakleder. Arap dilcilerinden Ebü’l-Abbas Sa’lebe’ye (v.291) göre, Allah’a ait olan her hakka *nüsük* denir⁷⁴.

Nüsük dinin emrettikleri⁷⁵, “ibadet” ve “haccın amelleri” anlamındadır. Menâsik de “haccın ifa edildiği mekanlar ve haccın amelleri”ne denir⁷⁶.

Müfessir el-Beydâvî’ye göre nüsükün asıl anlamı “ibadetin üst derecesi (/ğâyetu’l-ibadet)”dir; edâ yerinin uzaklığı ve barındırdığı zorluktan dolayı hac ibadetleri anlamında kullanımı yaygınlık kazanmıştır⁷⁷.

Fıkıh kaynaklarında, menasik ve nüsük, haccın erkanlarını ifade etmek için kullanılır⁷⁸. Buna göre, haccın farz, vacip ve sünnet olan herhangi bir fiiline “nüsük”

⁶⁸ Ahmet Güç, “Kurban”, **DİA**, XXVI, 433.

⁶⁹ el-Bakara 2/196, el-En’âm 6/162.

⁷⁰ el-Hac 22/34, 67.

⁷¹ el-Bakara 2/128, 200.

⁷² el-Hac 22/67.

⁷³ Cevherî, **Sihâh**, “n-s-k” md., IV, 1612; Râğıb el-İsfahânî, **Müfredât**, “n-s-k” md., s. 802; İbn Manzûr, **Lisânü’l-Arab**, “n-s-k” md., X, 498-499.

⁷⁴ İbn Manzûr, **a.g.e.**, “n-s-k” md., X, 498.

⁷⁵ İbn Manzûr, **a.g.e.**, “n-s-k” md., X, 499.

⁷⁶ Râğıb el-İsfahânî, **Müfredât**, “n-s-k” md., s. 802.

⁷⁷ Beydâvî, **Envâru’t-tenzîl**, I, 137.

denir. Abdullah b. Abbas'tan rivayet edilen “مَنْ نَسِيَ مِنْ نُسُكِهِ شَيْئًا أَوْ تَرَكَهُ فَلْيُهْرِقْ دَمًا” “Her kim haccın nüsükünden birini unutursa veya terkederse kan akıtsın.”⁷⁹ hadisinde bu terim, *haccın fiilleri* anlamında kullanılmıştır.

Nüsük kelimesi, Kur'an'da, en geniş anlamıyla قُلْ إِنَّ صَلَاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ “De ki: Şüphesiz benim namazım, nüsüküm, hayatım ve ölümüm hepsi âlemlerin Rabbi Allah içindir.” (el-En'âm 6/162) âyetinde yer almış ve kelimeye tüm ibadetler, kurban ve hac anlamlarından her üçü de verilmiştir⁸⁰. Mücâhid bu âyetteki “nüsük” için kurban anlamını tercih edip bunun da “hac ve umre kurbanı”; Said b. Cübeyr, Süddî ve Dahhâk ise bu ayırımı gitmeksizin “kurban” olduğunu söylemiştir⁸¹.

Dar anlamda ise “nüsük” ve “nesîke”, özellikle “zebîha” demektir. Belirli ihram yasaklarının ihlaline terettüp eden nüsük cezasından “Harem’de kesilmesi gereken dem” anlaşılır⁸². Nüsük, kurbanı ifade eden⁸³ bu dar anlamıyla

فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ بِهِ أَذًى مِّن رَّأْسِهِ فَفِدْيَةٌ مِّن صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ

Sizden her kim hasta olur yahut başından bir rahatsızlığı olusa, oruç veya sadaka veya kurban olmak üzere fidye gerekir.” (el-Bakara 2/196) âyetinde, üç fidye cinsinden biri olarak yer almıştır. İhramlıyken meşrû bir sebepten ötürü vaktinden önce başını traş edenlere “oruç” veya “sadaka” yahut da “nüsük” fidyelerinden birinin vacip olacağının bildirildiği bu âyette nüsük “davar kesme” anlamındadır⁸⁴. Bu âyetin kendisi hakkında nâzil olduğunu söyleyen⁸⁵ Ka'b b. Ucre (v.52/672), Resûlullâh (s.a.v.)’in kendisine hitaben

إِحْلِقْ رَأْسَكَ وَصُمْ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ، أَوْ أَطْعِمْ سِتَّةَ مَسَاكِينَ، أَوْ انْسُكْ بِشَاوٍ.

⁷⁸ Serahsi, **el-Mebsût**, IV, 2.

⁷⁹ Muvatta, “**Hac**” 243.

⁸⁰ Beydâvî, **Envâru’t-tenzîl**, I, 530.

⁸¹ İbn Kesîr, **Tefsîr**, III, 425.

⁸² İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, “n-s-k” md., X, 498.

⁸³ Râğib el-İsfahânî, **Müfredât**, “n-s-k” md., s. 802.

⁸⁴ el-Kiyâ el-Herrâsî, **Ahkâmu'l-Kur’ân**, I, 27.

⁸⁵ Zemahşerî, **Keşşâf**, I, 403-404.

“Başını traş et ve üç gün oruç tut ya da altı fakiri doyur veya bir davar kes!” buyurduğunu naklederek⁸⁶, “nüsük” kelimesiyle ifade edilen seçimlik ibadete açıklık getirmektedir. Hadiste fidye cinslerinin miktarının belirtilmiş olması ve nüsük için getirilen “bir davar/şât” miktarı, bu âyette nüsükün “kurban” olarak anlaşılmasını gerekli kılmaktadır.

İhramlıyken avlanma yasağı konusunda seçimlik cezaların yer aldığı Mâide Sûresi’nin 95. âyetinde de benzer üç cezanın varlığını görmekteyiz:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَأَنْتُمْ حُرْمٌ وَمَنْ قَتَلَهُ مِنْكُمْ مُتَعَمَّدًا فَجَزَاءٌ مِّثْلُ مَا قَتَلَ مِنَ النَّعَمِ يَحْكُمُ بِهِ ذَوَا عَدْلٍ مِّنْكُمْ هَدْيًا بَالِغَ الْكَعْبَةِ أَوْ كَفَّارَةٌ طَعَامُ مَسَاكِينَ أَوْ عَدْلٌ ذَلِكُمْ صِيَامًا لِّيَذُوقَ وَبَالَ أَمْرِهِ

“Ey inananlar, ihrâmlı iken av öldürmeyin. Sizden bile bile onu öldürene, (ehl-i hayvanlardan,) öldürdüğü (kadar olduğu)na içinizden iki âdil kimsenin hükmedeceği, Kâbe’ye varacak bir kurban (hedyen bâliğa’l-Kâbe), veya fakirleri doyuracak bir keffaret ya da onun dengi oruç tutmaktadır.” (el-Mâide 5/95) âyetinde, avlanan ihramlıya verilen “hedy” veya “fakirleri doyurmak” yahut da “oruç” seçimlik cezası, Bakara Sûresi’nin 196. âyetinde yer alan cezalarla eşleştirildiğinde “hedy”in “nüsük” kavramına açıklık getirdiği görülür. Dolayısıyla nüsük kavramının sahip olduğu anlamlardan birinin “Harem’de kesilen hedy” olduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklarda da, kavram Bakara Sûresi’nin 196. âyeti bağlamında “koyun kesme” olarak tefsir edilmiştir⁸⁷.

Berâ b. Âzib’in rivayet ettiği hadiste Resûlullâh (s.a.v.) kurban bayramı hutbesinde o gün yapılacak ilk işin namazın kılınması ve kurbanların kesilmesi olduğunu buyurmuştur. Namazdan önce kesilen içirse

وَمَنْ ذَبَحَ قَبْلَ فَائِمًا هُوَ لَحْمٌ قَدَّمَهُ لِأَهْلِهِ لَيْسَ مِنَ النُّسُكِ فِي شَيْءٍ

⁸⁶ Buhârî, “Muhsar” 6, “Tefsîr” 32, “Meğâzî” 64; Müslim, “Hac” 1201.

⁸⁷ Zemahşerî, el-Keşşâf, I, 403; el-Kiyâ el-Herrâsî, Ahkâmu’l-Kur’ân, I, 27.

“Her kim de namazdan önce kurbanı keserse, bu ancak ehline takdim ettiği bir et olup, (kurban) ibadet(iy)le hiçbir münâsebeti yoktur”⁸⁸ demiştir. Resûlullâh devamla

مَنْ دَبَحَ بَعْدَ الصَّلَاةِ تَمَّ نُسُكُهُ وَأَصَابَ سُنَّةَ الْمُسْلِمِينَ

"Her kim namazdan sonra keserse, (kurban kesme) ibadeti tamâm olmuş ve müslümânların sünnetine isabet etmiş olur" buyurmuştur⁸⁹.

Berâ b. ‘Âzib’in Sahih-i Müslim’de yer alan rivayetinde, Resûlullâh’tan önce kurbanını kesmiş bulunan Ebû Bürde, Resûlullâh’ın uyarısı üzerine

وإني عجلت نسيتي لأطعم أهلي وجيراني وأهل داري فقال رسول الله أعد نسكا

“Ben kurbanımı, ehlimi, komşularımı ve âile efradını doyurayım diye acele kestim”, demiş ve Resûlullâh (s.a.v.) de “Tekrar bir kurban kes!” buyurmuştu⁹⁰. Bu hadiste nüsük, kurbanı tekabül etmesi daha kuvvetli olsa da “ibadet” anlamı da muhtemeldir. Fakat Hz. Ömer’in anlattığı هَذَا يَوْمَانِ نَهَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ صِيَامِهِمَا يَوْمَ فِطْرِكُمْ مِنْ صِيَامِكُمْ وَالْيَوْمَ الْآخِرُ تَأْكُلُونَ فِيهِ مِنْ نُسُكِكُمْ “Bu iki gün Resûlullâh’ın oruç tutmayı yasakladığı günlerdir. İlki Ramazan bayramı günü, diğeri ise kurbanlarınızdan yediğiniz gündür.”⁹¹ hadisinde “nüsük” başka anlamlara mahal vermeyecek şekilde “kurban” karşılığında kullanılmıştır.

Nesîke kavramı akîka konulu hadislerde de yer alır: “من ولد له ولد فأحب أن ينسك عنه فلينسك” “Kimin bir evladı olur da, onun için kurban kesmek isterse, kurbanı kessin.”⁹² Bu hadiste “nesîke”, akîka karşılığında kullanıldığı görülür.

(2). “Mensek” (المنسك)

Nüsük kelimesiyle aynı fiil kökünden türeyen el-mensek (المنسك), “kurbanların kesildiği yer” anlamında olup el-mensik (المنسك) kullanımına da sahiptir. Her iki

⁸⁸ Buhârî, “Edâhî” 1.

⁸⁹ Buhârî, “Edâhî” 1, 8.

⁹⁰ Müslim, “Edâhî” 5.

⁹¹ Buhârî, “Siyâm” 66.

⁹² Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, II, 182; Ebû Dâvûd, “Dahâyâ” 21; Nesâî, “Akîka” 1; Beyhakî, **es-Sünenü’l-Kübrâ**, IX, 300.

kelimenin çoğul şekli “el-menâsik”tır⁹³. Kelime, Bakara Sûresi’nin 128. ve 200. âyetlerinde çoğul; Hac Sûresi’nin 34. ve 67. âyetlerinde de tekil kullanılmıştır. Ayrıca kelime, Hac Sûresi’nin 67. âyetinde, “mensik” şeklinde bir okunuşa da sahiptir⁹⁴.

Menâsik “hacda ibadet yerleri ve hacda kurban kesim yerleri” anlamındadır. İbrâhîm ve İsmail (a.s.)’in وَأَرْنَا مَنَاسِكَنَا “Ve bize menseklerimizi göster.”(el-Bakara 2/128) âyetinde *menâsik* kelimesi bu anlamda kullanılmıştır⁹⁵.

Menâsik ayrıca “hac amelleri”ne denir⁹⁶. Bakara Sûresi’nin فَإِذَا قَضَيْتُمْ مَنَاسِكَكُمْ فَادْأُوا اللَّهَ / “Menâsikinizi bitirince Allah’ı anın.” mealindeki 200. âyetinde, *menâsik*, hac amelleri anlamındadır⁹⁷. İbn Arabî de ulemanın kelimeye bu âyette, kurban ve hacın şiarları anlamlarını verdiklerini; kendi tercihinin ise “Menasikinizi benden alınız”⁹⁸ hadisine binaen “şeytan taşlama veya hacın tüm fiilleri” yönünde olduğunu belirtir⁹⁹. Nevevî de ilgili hadiste geçen menâsik kelimesine “hac ibadetinin akvâl, efâl ve heyâtı, kısaca umûru’l-hac” olduğunu kaydeder¹⁰⁰. Fıkıh kitaplarında “Menâsiku’l-hac” başlığında menâsik kelimesi “hac fiilleri” anlamında kullanılır¹⁰¹.

Mensek, ibadetlerin ve nüsükün yapılaş şekline denir. İbâdetgâha da mensek denir. İbrâhîm ve İsmail’in وَأَرْنَا مَنَاسِكَنَا “Ve bize menseklerimizi göster.”(el-Bakara 2/128) diye duâlarında “Ey Rabbimiz! Bize, ibadet edeceğimiz mübârek makamlar/müteabbedâtı göster, umûr-ı hacı öğret!” demiş oluyorlar. Esas itibâriyle mensek ve mensik masdar, zamân, mekân için kullanılmış olup sonra hac amellerinin

⁹³ Cevherî, **es-Sihâh**, “n-s-k” md., IV, 1612.

⁹⁴ Cevherî, **a.g.e.**, “n-s-k” md., IV, 1612.

⁹⁵ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, I, 322; Beydâvî, **Envâru’t-tenzîl**, I, 137.

⁹⁶ Râğib el-İsfahânî, **Müfredât**, “n-s-k” md., s. 802.

⁹⁷ el-Kiyâ el-Herrâsî, **Ahkâmu’l-Kur’ân**, I, 27; Zemahşerî, **a.g.e.**, I, 412; Beydâvî, **a.g.e.**, I, 179.

⁹⁸ Müslim, “**Hacc**” 310; Nesâî, “**Menâsik**” 220; Ebû Dâvûd, “**Menâkis**” 78; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, III, 318.

⁹⁹ İbnü’l-Arabî, **Ahkâmu’l-Kur’ân**, I, 197.

¹⁰⁰ Nevevî, **Şerhu Müslim**, IX, 45.

¹⁰¹ Kâsânî, **Bedâi’**, III, 94.

tümüne menâsik adı verilmiştir. Arap dilcilerinden Ebü'l-Abbas Sa'lebe (v.291) menâsikin, nesîkeden alındığını, nesîkenin de eritilmiş hâlis gümüş külçe olduğunu, çünkü, nâsik ve âbid, kullukta ve ibadetleri edâda nefsinin eritilmiş gümüş külçesi gibi Allâh için sâfi ve hâlis kılmaktadır, demiştir¹⁰². Şevkânî, kelimenin masdar olmasını tercih eder¹⁰³. Masdar olduğuna göre kurban kesmek, kurban kesme yeri, kurban bayramı, kurban kesme ibadeti, yol ve şeriat demektir¹⁰⁴.

Kaynaklarda mensek kelimesinin genellikle “kurban kesme ibadeti, kurban kesme yeri veya kurban kesme usulü” anlamında kullanıldığı belirtilir. Hac Sûresi'nin 34. âyetinde geçen "mensek" kelimesi genellikle kurban kesme ibadeti anlamında yorumlanmıştır; fakat bunu “kesme yeri” veya “kesme usulü” mânasında anlayanlar da olmuştur¹⁰⁵. Kıraat imamlarından Hamza b. Habîb (v.156/773) ve Ebü'l-Hasan el-Kisâî (v.189/805) ise, âyetteki "mensek" kelimesini, “mef'îl” vezninde "mensik" şeklinde, “kurban kesme yeri” anlamında okumuşlardır¹⁰⁶. Beydâvî'ye göre, Hac Sûresi'nin 34. âyetinde geçen mensek kelimesi “*muteabbed*” yani ibadet yeri veya “*kendisiyle Allah'a yaklaştıkları kurban*” anlamlarından her ikisini de kapsayan bir kavramdır¹⁰⁷; Hac Sûresi 67. âyetinde ise “*muteabbed*” yani ibadet yeri veya “*din*” anlamları yanında “*bayram*” anlamında da kullanılmıştır¹⁰⁸. İbn Kesîr, Hac Sûresi'nin 34. âyeti bağlamında “mensek” kelimesine İbn Abbas'ın “bayram” manası verdiğini aktarır¹⁰⁹.

Mensek, genel anlamları yanında özel olarak *kurban ibadeti* anlamındadır. Her milletin özel menseki bulunduğu vurgulanan Hac Sûresi 34. ve 67. âyetlerinde de bu anlamda kullanılmıştır. Hac Sûresi'nin 34. âyeti bağlamında İbn Kesîr, “mensek” kelimesine tâbiîn müfessirlerinden İkrime'nin (v.105/723) “kurban” manası verdiğini

¹⁰² İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, “n-s-k” md., X, 499.

¹⁰³ Şevkânî, **Fethü'l-kadîr**, III, 616.

¹⁰⁴ İbn Esîr, **en-Nihâye**, “n-s-k”, IV, 736-737; Âsım Efendi, **Kâmûs Tercemesi**, “n-s-k” md., III, 1127; Ateş, **Tefsîr**, VI, 26.

¹⁰⁵ Karaman ve ark., **Kur'an Yolu**, IV, 23.

¹⁰⁶ Beydâvî, **Envâru't-tenzîl**, II, 448.

¹⁰⁷ Beydâvî, **a.g.e.**, II, 448.

¹⁰⁸ Beydâvî, **a.g.e.**, II, 457.

¹⁰⁹ İbn Kesîr, **Tefsîr**, V, 436.

naklede¹¹⁰. Her millete uydukları bir mensekin var edildiğinin bildirildiği Hac Sûresi'nin 67. âyetindeki mensek kelimesi için “ibadet usulü ve şeriat” anlamlarını tercih eden Fahreddin er-Râzî ise mensekin ibadet anlamındaki nüsük'ten alındığını ve her ibadete mensek denebilirken bunu yalnız kurbanı tahsis etmenin anlamının olmadığına dikkat çekmiştir¹¹¹. Elmalılı ise Hac Sûresi'nin 34. âyetinde geçen “mensek” kelimesine “ibadet ve kurban yeri” anlamını verir¹¹².

b. “Hedy” (الهدى)

Hedy, fıkıh terimi olarak “Hac ve umre sırasında Harem’de kesilen kurbanlık hayvanları ifade eder.”¹¹³. Kur’an’da hedy kelimesi, terim anlamıyla, hac ibadetinin konu edinildiği âyetlerde yer almıştır. el-Mâide 5/95. âyette هَدْيًا şeklinde nekira; el-Bakara 2/196 (3 defa), el-Mâide 5/2, 97; el-Feth 48/25. âyetlerde ise الهدى şeklinde marife olarak kullanılmıştır. Kur’ân-ı Kerîm’de terim anlamında geçtiği beş yerde de¹¹⁴ hac menasiki esnasında kesilen kurbanlar anlamındadır.

c. “Zibh” (الذبح)

Zibh, kesilen hayvana denir¹¹⁵. İbrahim (a.s.)’ın kendi oğlunu kurban edişini konu edinen âyetlerde oğluna bedel olarak kendisine “zibh-i azîm” verildiği anlatılır. (وَقَدَيْنَاهُ بِذَبْحٍ عَظِيمٍ) “Biz, oğluna bedel ona büyük bir kurban verdik.” (es-Sâffât 37/107). İbn Manzûr, bu âyette belirtilen zibh-i azîmin, İbrahim’e kurban edilmek üzere gönderilen koç olduğunu kaydeder. Ayrıca udhiye, hedy ve akîka olarak kesilen hayvana da “zibh” dendiğini belirtir¹¹⁶.

¹¹⁰ İbn Kesîr, a.g.e., V, 436.

¹¹¹ Fahreddin er-Râzî, et-Tefsîrü'l-Kebîr, VIII, 249.

¹¹² Elmalılı, Hak Dini, IV, 3403.

¹¹³ Ögüt, “Hedy”, DİA, XVII, 156.

¹¹⁴ el-Bakara 2/196; el-Mâide 5/2, 95, 97; el-Fetih 48/25.

¹¹⁵ Cevherî, Sıhâh, “n-s-k” md., I, 362.

¹¹⁶ İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, “z-b-h” md., II, 437.

d. “Nahr” (النحر)

“وَأَنحَرُ” emir fiilinin kökü olan “نحر”, boğazlamak anlamına gelir. “Nahr”, göğsün üst kısmı, gerdanlık yeri olan boyun çukuru¹¹⁷; “Venhar” ise, “Hayvanın gırtlığını kes.” demektir. Kevser Sûresi’ndeki namaz için Said b. Cübeyr ve Haccâc Hac esnasında Müzdelife’de kılınan sabah namazı; Rebî, Katâde, Atâ ve İkrime ise hacca tahsis etmeksizin, kılınan bayram namazı tercihinde bulunmuşlardır¹¹⁸. Nitekim birinci görüşe göre *nahr*, Müzdelife’de kılınan sabah namazının ardından varılan Minâ’da kesilen kurbandır. *Tenâhur*, boğaz boğaza gelmek, yani göğüs göğse çarpışmak, boğazlaşmak anlamına gelir. Aynı kökten “*intihâr*” da kendini kesmek, öldürmek demektir. Deve, göğsüne bıçak vurulup kesildiği için, deve kesmeğe de *nahr* denilir. Râğıb el-İsfahânî (v.502/1108) de “*venhar*”ın, “*kurban kes*” anlamına geldiğini vurgulamakla beraber, diğer anlamlarını da aktarır¹¹⁹.

e. “Udhiye” (الأضحية)

Fıkıhta “belirli vakitte ibadet ve kurbet niyetiyle zebh olunan belirli hayvan”a denilen¹²⁰ udhiyeye karşılık Türkçede kurban kelimesi kullanılır¹²¹. Yevmü’l-adhâ’da olduğu gibi kendisinde kesilmesi teşrî’ buyurulan vakte izâfetle udhiye ismini almıştır¹²².

2. Kurban Kavramının Türkçedeki Kullanımı

Kurban kavramı, Arapça’da “kendisiyle Allah’a yaklaşılan şey”¹²³ temel anlamıyla, Türkçe’de var olmakla beraber¹²⁴, fıkıhtaki anlamıyla kullanım yaygınlığı kazanmıştır. Yalın kullanımında kurban bayramında ibadet amacıyla kesilen hayvanı

¹¹⁷ Râğıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 794.

¹¹⁸ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XII, 722-723; Kurtubî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, XX, 148-149.

¹¹⁹ Râğıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 794; Ayrıca bkz. Ateş, *Kur’an Ansiklopedisi*, XII, 336.

¹²⁰ Evliyâ Efendi, *Kurban Risâlesi*, s.3.

¹²¹ Mehmed Zihni Efendi, *Nimet-i İslâm*, s.1161

¹²² Mîras, *Tecrîd Tercemesi*, XII, 32.

¹²³ Râğıb el-İsfahânî, *Müfredât*, “k-r-b” md. s. 664.

¹²⁴ Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, s. 631: “Allah’ın rızâsını kazanmağa vesîle olan şey.”

ve bu kesim işlemini ifade etmiş¹²⁵ ve türüne göre “adak kurbanı, keffaret kurbanı” gibi özel isimler almıştır. Dolayısıyla Türkçe’de, fıkhn birçok ıstılahına denk gelen kavramın farklı kategorilerde incelenmesi gerekmektedir:

“*Kurban İbadetinin Kendisiyle İcrâ Edildiği Belirli Hayvan*”: Türkçede, “Allâh’a tekarrüb için kurban niyetiyle kesilen hususî hayvan”¹²⁶ kurban denir. Ayrıca, bu amaçla kesilen “zebîha”¹²⁷ da, kurban kelimesiyle ifade edilir. Bu tanımdan hareketle “Allah’a yaklaşmak amacıyla boğazlanan hayvan” için “kurban”; “niyet-i mahsûs”la kayıtlı olan boğazlama eylemi için de “kurban kesmek, kurban etmek” fiilleri kullanılır.

Allah yolunda kesilen koyun, dana, deve vb. hayvanı¹²⁸ anlatan *kurban* kelimesi, *kurbanlık* ile benzerlik arz etmekteyse de aralarında ince bir anlam farklılığı bulunmaktadır. Kurbanlık, “kurban edilmeye uygun, kurban edilmek üzere ayrılmış (hayvan)”¹²⁹ anlamındadır¹³⁰. Bu tariften anlaşılmaktadır ki kurbanlık, bu ibadete tahsis edilmiş ve kesim için hazırlanmış hayvanın ismidir; kurban ise kurbanlığın kesilmiş olanıdır. Yani “kurbanlık”, kesimle “kurban”a dönüşmektedir. Kurban ve kurbanlık arasındaki bu ayırımın yanısıra kurban, kurbanlık yerine de kullanılmaktadır.

“*Belirli Hayvan Keserek İfâ Edilen İbadet*”: Kurban kelimesinin sahip olduğu anlamlardan biri de “hayvan keserek ifa edilen ibadet”tir. Kurban, bu ibadetin özel

¹²⁵ Güç, “Kurban”, **DİA**, XXVI, 434.

¹²⁶ Bilmen, “**Kurban**”, s. 3; Ayrıca bkz. Şemseddin Sami, **Kâmûs-i Türkî**, s. 1062: “*Fî sebîlillâh kesilen ve Cenâb-ı Hakk’a vesîle-i takarrub addolunan koyun vesâir eti yenir hayvan, zebîha.*”; Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, s. 631: “*Eti, fıkârâyâ parasız olarak dağıtılmak niyetiyle farz, vâcib veyâ sünnet olarak kesilen (koyun, keçi, sığır, deve...gibi) hayvan*”; Doğan, Mehmet D, **Büyük Türkçe Sözlük**, s. 820: “*Hak yolunda, Allah’ın emirleri gereğince kesilen ve Allah’a yakınlaşmaya vesile olan, üçte biri fakirlere, üçte biri yakınlarla dağıtılan hayvan, sevap kazanmak için boğazlanan hayvan*”.

¹²⁷ Şemseddin Sâmî, **Kâmûs-i Türkî**, s. 1062; Elmalılı, **Hak Dini**, II, 1653.

¹²⁸ Ayverdi, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, “Kurban” md., II, 1792.

¹²⁹ Ayverdi, **a.g.e.**, “Kurbanlık” md., II, 1793.

¹³⁰ Şemseddin Sâmî, **Kâmûs-i Türkî**, s. 1062: “*Kurbanlık, kurban olmak üzere kesilmeğe layık veya mahsus*”; Doğan, Mehmet D, **Büyük Türkçe Sözlük**, s. 821: “*Kurban kesmek üzere ayrılmış ve kurban kesmeye elverişli*”.

ismidir. “Kurban Bayramı” terki bindeki “kurban” kelimesi, “kurban ibadeti” anlamındadır.

“*Udhiye/Kurban Bayramı Kurbanı*”: Kurban kelimesinin izafete gitmeksizin yalın kullanımında kendisiyle anlatılmak istenen, “udhiye”dir¹³¹, yani kurban bayramında ibadet amacıyla kesilen hayvandır¹³². Aynı şekilde ilmihal dilinde de kurban ve kurban kesiminin dinî hükmü denilince, aksine bir kayıt bulunmadığı sürece, “udhiye” ve bunun hükmü anlaşılır¹³³.

“*Kurban Kesme*”: Kurban kelimesi çoğu kez “kurban kesme” karşılığında kullanılır. Arapçada udhiye isminin zikredilip tadhiye fiilinin murad edilmesinde olduğu gibi¹³⁴ Türkçe’de de benzer bir kullanımdan söz edilebilir. Mesela “Kurban esnasında hayvana rıfk ile muamele edilmelidir.” cümlesinde kurbandan kastedilen “kurban kesme”dir.

“*Kurban Kesim Günleri*”: Kurban kelimesi, halk dilinde kurban kesim günleri¹³⁵ ve kısaltma yoluyla “kurban bayramı”¹³⁶ için de kullanılır. Eyyâm-ı nahr olarak bilinen bu günlere “Kurban bayramı günleri” adı verilir. Udhiye, kurban bayramına verilmiş bir isim olup yevmü’l-adhâ denilmiştir¹³⁷.

Türkçe’de ıstılah anlamının yanında “fedakârlık edilen nesne, sevgili, dost” anlamlarına gelen kurban kelimesi, çoğunlukla bir fiille beraber kullanılır. “Kurban kesmek”, hayvan boğazlamak; “kurban olmak”, kendini feda etmek; “kurban vermek”, aradan bazılarını kaybetmek; “kurban edilmek”, feda edilmek; “kurban etmek”, bir amaç uğruna kıymetli bir varlığını harcamak bu şekildeki kullanımlarından bazılarıdır. Kurban kelimesi, Türkçe’de isim ve fiil şeklindeki kullanımında müsbet bir içeriğe sahip olmakla beraber, “kurban edilmek” şeklindeki

¹³¹ Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-i Türkî*, s. 1062.

¹³² Bardakoğlu, “Kurban”, *DİA*, XXVI, 436.

¹³³ Bardakoğlu, *İslâm ve Toplum*, II, 2.

¹³⁴ Remlî, *Nihâyetü’l-muhtâc*, VIII, 131.

¹³⁵ Ogan, M. Raif, “**Hac ve Kurban**”, *Sebilürreşad*, c. III, sy. 61, s. 164.

¹³⁶ Ayverdi, *a.g.e.*, “Kurban” md., II, 1792.

¹³⁷ Mîras, *Tecrîd Tercemesi*, XII, 32.

mecaz kullanımda “kasd edilmek, boşu boşuna harcanmak”¹³⁸ anlamıyla menfi çağrışıma da sahiptir.

III. DİNLERDE KURBAN İBADETİ

A. İSLÂM ÖNCESİ KÜLTÜR VE DİNLERDE KURBAN İBADETİ

1. Çeşitli Kültürlerde Kurban İbâdeti

Dünya genelinde kurban kavramı, hayvanlarla ilgili olarak geliştirilen temel inançlardan biridir¹³⁹. Bütün dinlerde dikkati çeken husus; inanılan, bağlanan “Yüce Varlık” ile insanlar arasında manevî yakınlaşmayı sağlayan çeşitli ibadet şekillerinin bulunmasıdır¹⁴⁰. Kaynağını vahiyden alan dinlerde ve ilahî mesajdan uzaklaşmış geleneklerde ibadetler, genelde ferdî veya cemaat halinde bir yüce varlığa dua etme, ona bazı hayvanları kurban olarak sunma, yiyecek ve başka şeyler takdim etme şeklinde cereyan eder. İlahî vahye dayanan tüm dinlerde kurban takdimi, ibadetin en yaygın şekli olan dua etme haricinde, icra edilen başlıca ibadetlerden biridir¹⁴¹.

Farklı dinlerin ibadet şekilleri arasında Tanrı'ya kurban sunma uygulamasının bulunduğu tespit edilebilmekle beraber kurbanlıklar, kurban sunma şekilleri ve amaçları bakımından farklılıkların bulunduğu gözlenmektedir.

Tarih öncesi toplumların dinlerinde kabilelere göre değişen çeşitli kurban telakkilerine rastlanmakla birlikte genelde sebze, alkol ve hayvan olmak üzere üç

¹³⁸ Parmaksızoğlu, “Kurban”, **TA**, XXII, 367.

¹³⁹ Demirci, “Hayvan”, **DİA**, XVII, 81.

¹⁴⁰ Tümer-Küçük, **Dinler Tarihi**, s. 476.

¹⁴¹ Küçük, “İbadet” (İslâm Öncesi Dinlerde İbadet), **DİA**, XIX, 235; Parmaksızoğlu, “Kurban”, **TA**, XXII, 367. Kurban ibadetinin farklı din ve inanç sistemlerindeki uygulaması ve tarihi seyri için bkz. Ahmet Güç, **Çeşitli Dinlerde ve İslâm’da Kurban**, Düşünce Kitabevi, Bursa 2003; Yünni Sezen, **Antropolojiden Psikanalize Kurban ve Din**, İz Yay., İstanbul 2004.

farklı türden kurban sunulmaktadır¹⁴². Başta tahıl olmak üzere para, hayvan ve hatta insanların kurban edildiği gözlenmektedir.

Kurban tapınılan tabiatüstü varlık veya varlıklara yaklaşma, şükran duygularını ifade etme, bir şey isteme ya da günahlara keffaret olması gibi niyetlerle sunulan varlık ve nesnelerdir. Tabiatüstü bir güce sunulan nesnelere genel anlamda takdime adı verilirken kurban kelimesi özellikle öldürme veya boğazlama yoluyla sunulanlar için kullanılmaktadır¹⁴³.

Kurban olayında esas unsur, sunulan hediye kabul etme durumunda olan tabiatüstü gücün veya kendisine böyle bir güç atfedilmiş olan varlığın bulunmasıdır. Kurban sunan kişi bu şekilde tabiatüstü güçle ilişkiye girmeyi veya daha önce girmiş olduğu ilişkiyi sürdürmeyi amaçlar. Öte yandan bazı toplumlarda kurban olarak takdim edilen nesnelerin yok edilmesi işlemi esas kabul edilmiş, buna göre kurban, “objelerin bir tanrıya veya herhangi bir tabiatüstü güce takdim edildiği bir kült faaliyeti” olarak tanımlanmıştır. Takdim edenin, bir şeyi kendi tasarrufundan çıkarıp tabiat üstü bir alıcıya sunduğu düşüncesi esas alınarak kurban, “icra edilişi esnasında bir şeyin sunulduğu veya yok edildiği, objenin mânevî bir güç kaynağı ile böyle bir güce ihtiyaç duyan kişi arasında ilişkiler tesis ettiği dinî tören” şeklinde tarif edilmiştir¹⁴⁴.

a. Antik Yunan: Erken Paleolitik dönemden itibaren çeşitli kültürlerde kurban ibadetinin farklı uygulamaları ortaya çıkmıştır. Antik Yunan dininde yeraltı ve deniz tanrılarına siyah, ateş tanrılarına kırmızı renkte hayvanlar, güneş tanrısı Helios’a süratli atlar, tanrı Zeus’a kozmik verimlilik güçlerinin simgesi olarak kabul edilen boğa kurban edilirdi. Kurban vasıtasıyla tanrıların, tanrılar sayesinde de insan ve tabiatın yaşadığına inanılırdı¹⁴⁵. Tanrıları memnun etmek için onlara bal, zeytinyağı, güzel koku ve ayrıca kanlı kurbanlar sunulurdu¹⁴⁶. Gerek Grekler gerekse Romalılar

¹⁴² Küçük, **a.g.e.**, XIX, 235.

¹⁴³ Güç, “Kurban”, **DİA**, XXVI, 434.

¹⁴⁴ Güç, **a.g.e.**, XXVI, 434.

¹⁴⁵ Güç, **a.g.e.**, XXVI, 434.

¹⁴⁶ Kafesoğlu, **Eski Türk Dini**, s. 44.

arasında hayvan kurbanı olduğu bilinmektedir¹⁴⁷. Bu kurbanlardan bazıları tanrılara, kahramanlara ve sitenin huzurunu tehdit eden karanlık güçlere karşı koyma amacı taşırdı¹⁴⁸. Tanrıları yumuşatacak olan kurbanların kesiliş törenlerine başkanlık eden Rahipler, kutsanmış olan hayvanı keser ya da olduğu gibi yakarlardı¹⁴⁹. Kimi tapınma yöntemlerinin köklerinde kutsal bir hayvanın kurban edilmesi ve etinin bir çeşit şölenle hep birlikte yenilmesi de vardır. Mesela Atina’da her yıl tanrısal bir boğa, *bouhonia* adı verilen bir törende kurban edilirdi¹⁵⁰.

b. Eski Mısır, Sümer, Hitit: Arkeolojik bulgular, eski Mısır’da rahiplerin idaresinde âyin haline getirilmiş kurban kültürünün bulunduğunu göstermektedir¹⁵¹. Kadim kültürlerle ait insanlar için hayvan, insana göre çok daha gizemli olmakla beraber hayvana tapınma yöntemi hiçbir yerde, Mısır dininde olduğu kadar korunmamıştır. Mısır’da totemizmin birçok kalıntılarına rastlanmakta olup kedi, timsah ve boğa kutsal hayvanlardan sayılırdı. Bu kutsal hayvanlardan Apis boğası beyaz renkli olup alnında üçgen biçimi bir beyaz leke bulunurdu¹⁵². Öküz, atmaca, yengeç, leylek, kedi ve timsah gibi hayvanlar, kendi şekilleri altında mabutların tasavvurunu yaşatmaktaydı. Mısırlılar bu hayvanları mabette bulundurmışlar, hürmet ve itina ile beslemişlerdir. Mabetlerde yaşatılan hayvanların en mukaddesi taptıkları “Apis” öküzü idi. Menfis’de bir mabedde yaşar, rahipler tarafından kendisine bakılırdı¹⁵³. Öldükten sonra ölüsü mumyalanır, kokulanır ve mabedin mahzeninde muhafaza edilirdi. Ayrıca, hayvan şeklinde tasavvur ettikleri mabutlarından Oziris, öküz şeklinde düşünülürdü¹⁵⁴.

Sümerler’in yaşadığı eski Mezopotamya’da da rahiplerin eşliğinde zorunlu kurbanlarla iştirak edilen oldukça gelişmiş bayram takvimleri bulunurdu. Hititler’in

¹⁴⁷ Demirci, “Hayvan”, **DİA**, XVII, 83.

¹⁴⁸ Mircea Eliade, **Dinler Tarihi Sözlüğü**, s. 98.

¹⁴⁹ Challye, **Dinler Tarihi**, s. 161.

¹⁵⁰ Challye, **Dinler Tarihi**, s. 157.

¹⁵¹ Güç, “Kurban”, **DİA**, XXVI, 434.

¹⁵² Challye, **a.g.e.**, s. 34.

¹⁵³ Kahraman, **Mukayeseli Dinler Tarihi**, s. 88.

¹⁵⁴ Kahraman, **a.g.e.**, s. 89.

tanrıların yardım ve affını kazanmak için kurban kestikleri, bazı yiyecekler takdim ettikleri bilinmektedir. Ayrıca Hititler’de de tanrısal boğaya rastlanır¹⁵⁵. Dinî ve mitolojik Ugarit metinlerinde Mezopotamya ve Ken’ân özelliği taşıyan bir kurban kültürünün izleri görülmektedir. Milâttan önce ilk bin yıla kadar tarihlendirilen kitâbelere göre Güney Arabistan’ın yüksek kültürlerinde rahiplerce yönetilen, güneş, ay ve Venüs gibi yıldızlarla büyük tanrılara sunulan kurban âyinleri vardı¹⁵⁶.

c. *Eski İran*: Eski İran’da kurban çok büyük bir değere sahip sayılmaktadır¹⁵⁷. Eski İranlılar tanrılara kurbanlar, çeşitli bitkiler ve kutsal bir sıvı olan haoma içkisi sunmuşlardır¹⁵⁸. Tek tanrıcılığı savunmuş bulunan¹⁵⁹ Zerdüş hayvan kurbanını yasaklamış ve öküzü daha iyi davranmayı emretmiştir¹⁶⁰. Kanlı kurban yerine Ahura Mazda’ya adak ve şükürler kurbanını telkin ettiyse de ölümünden sonra, din adamlarının yorumuyla¹⁶¹, canlı kurban âdetine geri dönmüştür. İranlılar adak ve şükranlarını Hürmüz’e, diğer takdimelerini de kötülüğü engellemesi için Ehrimen’e arz ederlerdi¹⁶². Kanlı kurbanlara karşı tutumu ile Zerdüşlük, Jainizm ve Budizm gibi dinler üzerinde büyük bir etki yapmıştır¹⁶³.

d. *Sâbiîler*: Sâbiî toplumunda güvercin ve koçun kurban edildiği törenleri vaftiz olmuş rahip veya yardımcısı icra eder, kurban edilen hayvanın kutsiyetine inanıldığından vaftiz olmayanların ona dokunmasına izin verilmezdi. Günümüzün bazı kabilelerinde tanrıların yardımlarını sağlamak, gazaplarından korunmak veya günahlardan kurtulmak için tavuk kurbanı yaygındır; ayrıca sığır ve köpek de kurban edilmekte, yiyecek ve içecek maddeleri sunulmaktadır¹⁶⁴.

¹⁵⁵ Challaye, **a.g.e.**, s. 117.

¹⁵⁶ Güç, **a.g.e.**, XXVI, 434.

¹⁵⁷ Challaye, **Dinler Tarihi**, s. 99.

¹⁵⁸ Güç, “**a.g.e.**, XXVI, 434.

¹⁵⁹ Kahraman, **Mukayeseli Dinler Tarihi** s. 104.

¹⁶⁰ Eliade, **Dinler Tarihi Sözlüğü**, s. 304; Challaye, **a.g.e.**, s. 117.

¹⁶¹ Eliade, **a.g.e.**, s. 306.

¹⁶² Güç, “Kurban”, **DİA**, XXVI, 434.

¹⁶³ Challaye, **a.g.e.**, s. 99.

¹⁶⁴ Güç, **a.g.e.**, XXVI, 434.

e. *Japon Dini Şintoizm*: Çok tanrılı ve millî bir din olan¹⁶⁵ Japon dini Şintoizm’de kurban ve takdimeler tanrılara ve ölümlere, onların öfkesini yatıştırıp lutuf ve yardımlarını sağlamak veya günahlara keffâret düşüncesiyle sunulurdu. Erken dönemlerde uygulanan insan kurbanlarının yerini sonradan hayvan kurbanları almıştır. Günümüzde pirinç ve pirinç şarabından oluşan yemek takdimeleriyle elbise ve mesken dahil üç aslî ihtiyaca takabül eden her şey kurban olarak sunulmaktadır¹⁶⁶.

f. *Eski Çin*: Eski Çin’de tanrılara ve ölen ataların ruhlarına onları memnun etmek ve ilâhî lutuflar elde etmek amacıyla evcil olan ve olmayan hayvanlar kurban edilir; hububat, mayalandırılmış içki, çeşitli yiyecekler ve ipek gibi takdimeler sunulurdu. Önceleri yaygın olan insan kurbanına Konfüçyüs’le birlikte son verilmiştir. İmparator tarafından kış gündönümünde göğşe ve yere sunulan kurbanın önemli bir yeri vardı. En önemli takdimeler bütün ailenin bir araya geldiği, senenin ilk ve son günlerinde yapılırdı. Güneş tutulması, sel baskını, salgın hastalık, kuraklık, açlık gibi durumlarda da uygun kurbanlar sunulurdu¹⁶⁷.

g. *Hinduizm*: Hinduizm’de kurban, insanları kurtuluşa götüren yollardan ve amellerden biridir¹⁶⁸. Brahmanlar döneminde, kozmik gücü meydana getirdiğine inanılan ve yaratılışın sırrı, kâinatın devamının anahtarı olarak kabul edilen kurban merasimi büyücülerin-rahiplerin nezaretinde gerçekleştirilirdi¹⁶⁹. Nitekim “Brahman” sözü ile anlatılan kurban formüllerini bilenler, yalnız onlardır¹⁷⁰. Çünkü Vedalar’ı koruma ve yorumlama, Veda’ların özünü oluşturan kurban törenleri başta olmak üzere dinî hayattaki etkin rolleri, Brahmanlar’ın ırsî hakkı olarak kabul edilir¹⁷¹. Bu dine ait en küçük bir amelin bile, Brahmanlar vasıtasıyla

¹⁶⁵ Kahraman, **a.g.e.**, s. 80.

¹⁶⁶ Güç, **a.g.e.**, XXVI, 434.

¹⁶⁷ Güç, **a.g.e.**, XXVI, 434.

¹⁶⁸ Kahraman, **Mukayeseli Dinler Tarihi**, s. 116.

¹⁶⁹ Güç, **a.g.e.**, XXVI, 434.

¹⁷⁰ Challaye, **Dinler Tarihi**, s. 52.

¹⁷¹ Challaye, **a.g.e.**, s. 52.

sonuçlandırılması gerektiği için, Brahmanların müdahalesi olmadan yapılan kurban sadece değersiz olmakla kalmaz, belki büyük bir günah da sayılırdı¹⁷².

Veda'ların ana teması ve Vedizmin ana düşüncesi, kurbanın değeridir. Ölüler, sonradan yaşamak için, kendilerine sunulacak cenaze armağanlarıyla beslenir. Aynı şekilde tanrıların da kendi onurlarına, ateşin yardımıyla ve törenle kurbanlar kesilmesine ve ölmezlik şerbeti olan Soma'nın¹⁷³ sunulmasına ihtiyaçları vardır¹⁷⁴. Süt, bal, yağ ve tahıl gibi ürünlerle keçi, inek, boğa gibi hayvanların kurban olarak sunulması, ibadetin temel fenomeni olmanın yanında kurban ve takdimmeye olan tutku, Vedalardaki tanrıların en göze çarpan özelliğini oluşturur¹⁷⁵. Bu inanışta, tanrıların herbiri bir kurban istemektedir. İslâm'da insanları doyurmak için yapılan kurbanın bu fonksiyonunun aksine bu dinlerde kurban halk için değil, tamamen tanrılar içindir. Bu yüzden kurban, tanrılar dumanın kokusunu alabilsin diye yakılırdı¹⁷⁶. Vedizmde kurban tanrıların nafakasıdır; kurbanlar ise tanrıların yaratıcısıdır. Tanrıları yarattıktan sonra onları besleyen kurban, tanrıların aracılığı ile, öldükten sonra yaşamak, uzun ömürlü, zengin ve erkek evlat sahibi olmak gibi insan arzularının giderilmesine imkan verir¹⁷⁷. Takdim edilen kurbanların ölenlerin ruhlarını selamete erdireceğine inanılır, aksi halde ölenler ızdırap içinde yaşar¹⁷⁸. Ayrıca, dünya nizamına karşı işlenmiş bir suç, aynı zamanda bir hastalık olan günahı kurtulmak, ilahlara kurban takdim etmekle mümkündür¹⁷⁹. Bu dönemde insan için kurtuluş kurban yoluyla elde edilen kurtuluştur¹⁸⁰.

¹⁷² Şeriati, **Dinler Tarihi**, 339.

¹⁷³ Soma, Vedalar'daki en önemli tanrılardan biri olduğu kadar aynı zamanda tanrılara ölümsüzlük sunan ve ilahlaştırılan bir içki çeşididir. Bkz. Kürşat Demirci, **Hinduizmin Kutsal Metinleri VEDALAR**, s. 58-59.

¹⁷⁴ Challaye, **a.g.e.**, s. 52.

¹⁷⁵ Demirci, **a.g.e.**, s. 50.

¹⁷⁶ Şeriati, **a.g.e.**, 339.

¹⁷⁷ Challaye, **Dinler Tarihi**, s. 52.

¹⁷⁸ Kahraman, **Mukayeseli Dinler Tarihi**, s. 113.

¹⁷⁹ Kahraman, **a.g.e.**, s. 112.

¹⁸⁰ Challaye, **a.g.e.**, s. 52.

Veda döneminde bile bu çok sayıdaki tanrıların, asıl yüce tanrı olan ve herşeyi yaratan kudretin birer tezahürü olduğu düşünülmüş¹⁸¹ ve Rig Veda'nın X. Kitabının 121. övgüsünde O'na kurbanlar sunulması çağrısı dillendirilmiştir:

“O ki can vermektedir, güç vermektedir, gölgesi hem ölümdür hem yaşamdır; kimdir bu tanrı? Kurbanlar keselim onuruna...

O ki karlı dağlarla denizi ve uzaklardaki nehri yaratmıştır, o ki kollarını göklerin içine salmıştır; kimdir bu tanrı? Kurbanlar keselim onuruna...

O ki güç verendir ve kurban töreninin ateşini doğuran gözlerini sular üstünde gezdirmektedir; o ki tanrılar üstünde tek tanrıdır; kimdir bu tanrı? Kurbanlar keselim onuruna...¹⁸²

Vedalar döneminde günlük merasimler ateşte yakılan takdimeleri, kutsal soma içkisini yere dökmeyi, atalara, yer tanrılarına ve ruhlara yiyecek takdimelerini ihtiva ederdi. Aylık takdimeler yeni ay ve dolunayda çeşitli tanrılara, özellikle fırtına tanrısı Indra'ya sunulan pastalar ve yiyeceklerdi. Fakat keffâret niyetiyle ve ilkbaharın başlangıcında bolluk düşüncesiyle, yağmurlu mevsim ve serin kış beklentisiyle rahipler tarafından bir yılda üç defa olmak üzere mevsimlik kurbanlar sunulurdu¹⁸³.

Upanişadlar sonrası dönemde de kurban sistemi korunmuş, ancak mâbed ibadetinin ortaya çıkışı ve Budizm, Jainizm gibi yeni dinlerin muhalefeti sebebiyle giderek önemini kaybetmiştir. Çünkü Budizm ve Jainizm'de “Ahimsa” yani *hiçbir canlıyı öldürmeme* prensibi ve tenâsüh inancı gereği canlı yaratıklar kurban edilmemektedir. Ancak her iki din mensupları mâbedlerinde tütsü, mum, buhur, yiyecek ve içecekler takdim ederlerdi¹⁸⁴. Hindistan'ın yerli geleneklerinde kaplumbağa kurbanı da mevcuttur¹⁸⁵.

Hayvan kurbanı fikri Uzakdoğu'da azalmış, fakat tamamen ortadan kalkmamıştır. Bununla birlikte Hindistan'da Budizm, Çin'de Taoizm ve Konfüçyanizm'in getirdiği tabiata yönelik hayat tarzı ve vejeteryen kültür, hayvan

¹⁸¹ Challaye, **a.g.e.**, s. 53; Kahraman, **a.g.e.**, s. 113.

¹⁸² Challaye, **a.g.e.**, s. 53.

¹⁸³ Güç, “Kurban”, **DİA**, XXVI, 434.

¹⁸⁴ Güç, **a.g.e.**, XXVI, 434; Kahraman, **Mukayeseli Dinler Tarihi**, s. 119, 123.

¹⁸⁵ Demirci, “Hayvan”, **DİA**, XVII, 83.

kurbanı fikrini ciddi olarak engellemiştir. Bu bölgede tanrılara daha çok meyve, çiçek ve sebze yemekleri sunulmakta, bunlar törenle heykellerin önüne veya mukaddes mahallere bırakılmaktadır¹⁸⁶. Ancak Sih Dini'nde Allah'ın her şeyi insanlar için yaratmış olduğu inancı sebebiyle et yemekte mahzur yoktur¹⁸⁷.

h. Brahmanizm: Brahmanalar'da temel konu kurbanın değeri ve tek tanrı inancıdır. Kurban bir canın karşılığında bir can kazanmadır. Hinduizmin tüm safhalarında görülen bu nedensellik inancı, Hindu literatüründe “karma” adını alır. Karma, insanın yaptığı herşeyin karşılığını bu dünyada mutlak almasını sağlayan yasadır ki bu yasadan ruh göçü kavramı neşet etmiştir¹⁸⁸.

i. Eski Türkler'de Kurban İbadeti: Türk kavimlerinde kurban kesme inancı, en eski Türk topluluklarına kadar uzanmaktadır¹⁸⁹. “Göktanrı”, “tabiat kuvvetlerine inanma” ve “atalar kültü” olmak üzere üç noktada toplanan¹⁹⁰ eski Türkler'in dinî inançlarında Göktanrı, inanç sisteminin merkezinde yer alırdı¹⁹¹ ve tek yaratıcı olarak kabul edilirdi¹⁹². Kutsallık atfedilen diğer varlıklara kurban adanmakla birlikte kendisine kurban sunulan varlıkların başında gelmektedir¹⁹³.

Tabiat kuvvetlerine itikad, fizikî çevrede bulunan deniz, ateş, güneş, yıldırım gibi tabiat şekil ve hadiseleri karşısında duyulan hayret, korku, saygı hisleri dolayısıyla bunların kutsallaştırılmasından doğmuştur¹⁹⁴. Kendilerine bir takım gizli kuvvetler atfedilerek kutsallaştırılan bu varlıklara/yer-su'lara¹⁹⁵, Asya Hunları

¹⁸⁶ Demirci, **a.g.e.**, XVII, 82.

¹⁸⁷ Kahraman, **a.g.e.**, s. 124.

¹⁸⁸ Demirci, **Hinduizmin Kutsal Metinleri VEDALAR**, s. 72.

¹⁸⁹ Parmaksızoğlu, “Kurban”, **TA**, XXII, 367.

¹⁹⁰ Kafesoğlu, **Eski Türk Dini**, s. 42.

¹⁹¹ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 55.

¹⁹² **Dinler Tarihi Ansiklopedisi**, III, 487-488.

¹⁹³ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 55.

¹⁹⁴ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 42-43.

¹⁹⁵ “Yeryüzündeki tabiat parçalarından herbirinin bir “ruh”a sahip olduğu düşüncesinden dolayı dağ, tepe, kaya, vâdi, ırmak, su kaynağı, ağaç, orman, demir, kılıç, vb. ruhlarına inanış”. Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 26

ilkbaharda kurban sunarlardı¹⁹⁶. Gök Tanrı'ya ve diğer varlıklara sunulan kurbanların takvimi Eski Türkler'de oldukça karmaşık olup yılın belli dönemlerinde ilkbahar, sonbahar, yaz, kış mevsimlerinde ve her ayın belli günlerine göre değişen kurbanlar sunulurdu¹⁹⁷.

Eski Türk inanç sisteminin üçüncü esasını atalar kültü oluşturduğu için, Türkler'de ölmüş atalara tazîm amaçlı olarak kurbanlar kesilirdi¹⁹⁸. Nitekim, Tabgaçlar da, Hunlar gibi, ilkbahar ve sonbaharda atalara kurban keserlerdi ve tapınak yeri olan bir taş-ev içinde kurbanlarını sunarlardı. Göktürkler 5. ayın ikinci yarısında Gök Tanrı'ya ve atalara, kurt-ata mağarasının önünde tanrılara kurban takdim ederlerdi¹⁹⁹.

Eski Türklerde kurban ibadeti, törenlerde de önemli bir yer tutardı. Her törende kanlı veya kansız bir tane kurbanın bulunması icap ederdi. Kansız kurbanlar süt, yağ, darı ve öteki değerli şeylerdi. Deve dışında evcil hayvanların hemen hemen tümü kanlı kurbanları oluştururdu²⁰⁰. Ancak, hayvanların arasında en fazla tercih edilen, en büyük ve en yaygın kurbanlık hayvan, atı²⁰¹. Gök Tanrı'ya ve atalara sunulacak en makbul kurban sayılan atın insanları kötü ruhlardan ve büyülerden koruduğuna inanılırdı. Eski Türkler'de hayvanlarla ilgili temel inançların totemizmle²⁰² ilişkili olduğu kanaati yaygındır²⁰³.

Kurban, Eski Türkler'e yağmur, zafer, barış ve hastalar için şifa talebinde bulunmak, şükretmek niyetiyle²⁰⁴ kesildiği gibi dilek ve adak için de kesilirdi.

¹⁹⁶ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 27.

¹⁹⁷ Roux, **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, s. 200.

¹⁹⁸ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 46.

¹⁹⁹ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 27.

²⁰⁰ Roux, **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, s. 201; Kahraman, **Mukayeseli Dinler Tarihi**, s. 73.

²⁰¹ Roux, **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, s. 201; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 50; Kahraman, **a.g.e.**, s. 73; Demirci, "Hayvan", **DİA**, XVII, 83.

²⁰² "Totemizm, geniş anlamda bir hayvan, bitki ya da nesnenin, klanın atası olarak kutsal sayılmasıdır." **Dinler Tarihi Ansiklopedisi**, III, 481.

²⁰³ Demirci, **a.g.e.**, XVII, 83.

²⁰⁴ Roux, **a.g.e.**, s. 200.

Ayrıca, kurban töresi, doğumda ve ölümda kısaca hayatın her safhasında kendini gösterirdi²⁰⁵.

2. Yahudilikte Kurban İbadeti

Yahudilik'te temel inanç tek Tanrı'nın varlığı olup²⁰⁶ yalnızca ona ibadet edilir²⁰⁷. Hz. Musa'ya verilen on emirde “*Benden başka tanrın olmayacak.*” (Çıkış 20/3) denilerek sadece Yahve'ye ibadet etmeleri emredilmiştir. “*Putların önünde eğilmeyecek, onlara tapmayacaksın.(...)*” (Çıkış 20/ 4-5) ifadesiyle de putlara tapınma kesin bir dille yasaklanmıştır.

Yahudilik, tek bir Tanrı'ya inanışa ek olarak bu inancı insanlara ulaştırmak için İsrâiloğulları'nın seçilmişliği inancına dayanır²⁰⁸ ve Yahudi etnosentrizmi bütün inançlarına ve düşüncelerine yansıyan ana temadır²⁰⁹. Babil sürgününü müteakiben²¹⁰ varlık bulan bu milliliğin yön verdiği tanrı anlayışında, Yahve, özelde İsrâiloğulları'nın Tanrısı, İsrâiloğulları da Tanrı'nın halkıdır²¹¹. Seçilmişlik inancının dayanağı olan, Tanrı'nın İbrahim, İshak ve Yakub ile yaptığına inanılan ahite²¹² göre Tanrı, tüm insanlığa yönelik hâlihazırda cereyan eden ve gelecekte vuku bulacak olan planını hep İsrâiloğulları'nı dikkate alarak yürürlüğe koymaktadır²¹³.

Tevrat'ın emirlerinin büyük bir kısmı, vadedilen topraklarla ilişkilendirilmiş olmasından dolayı, Filistin dışında bu emirleri hakkıyla yerine getirmek mümkün

²⁰⁵ Parmaksızoğlu, “Kurban”, **TA**, XXII, 367-368.

²⁰⁶ Yeşaya 45/5; Tesniye 6/4; 32/39; 4/35.

²⁰⁷ **Temel Britannica**, XIX, 75; Tümer-Küçük, **Dinler Tarihi**, s. 248; Aydın, **Yahudilik**, s. 77.

²⁰⁸ Örs, **Musa ve Yahudilik**, s. 295.

²⁰⁹ Gündüz, “**Kur'an Vahyi ve Diğerleri Zincirin Son Halkası Olarak İlk Buluşma**”, İslâmiyât, Cilt 7, Sayı 1, Ocak-Mart 2004, s. 22.

²¹⁰ Tümer-Küçük, **Dinler Tarihi**, s. 457.

²¹¹ Tanyu, **Yahudiler ve Türkler**, I, 60; Tümer-Küçük, **Dinler Tarihi**, s. 463; Gündüz, **a.g.m.**, s. 22; Aydın, **Yahudilik**, s. 80.

²¹² Yaradılış 17/5-10.

²¹³ Gündüz, **a.g.m.**, s. 22; Bkz. **Temel Britannica**, XIX, 72.

olamamaktadır²¹⁴. Bu durum, özellikle kurban gibi mabede bağı ibadetlerin ifasında kendini dışa vurmaktadır.

Yahudilik'te bazı hayvanların ve yiyeceklerin Tanrı'ya bağlılığın bir işareti olarak ve O'nun lutfunu kazanmak, affını sağlamak niyetiyle bir mezbah üzerinde tamamen ya da kısmen yok edilmesinden ibaret olan kurban ibadetinin tarihi Hz. İbrâhim'e kadar götürülmektedir. Onun döneminde sığır, davar, kumru, güvercin gibi hayvanlar Tanrı'ya sunulurdu²¹⁵. İshak ve oğlu Yakub tarafından da devam ettirilen kurban geleneği İsrâiloğulları'nca, bazı dönemlerdeki farklı uygulamalarla birlikte M.S. 70 yılına kadar sürdürülmüştür²¹⁶. Kudüs'teki Mâbedin bu tarihte Romalılar tarafından yıkılışından²¹⁷ itibaren kurbanlar kesilmemektedir ve din, kurban etme sistemine odaklı olmaktan çıkmıştır²¹⁸.

Ahd-i Atık'te kurbanı ifade eden en kapsamlı terim “bir bağış veya vergi” mânasındaki “minha”dır. Bu kelime hububat takdimelerini²¹⁹, genel olarak kurbanı²²⁰ ve özellikle de hayvan kurbanlarını²²¹ ifade etmek üzere kullanılmıştır. Kurban karşılığında kullanılan bir diğer terim, “yaklaştıran şey” anlamına gelen ve kanlı kansız bütün takdimeler için kullanılan “gorban”dır²²². Mezbah üzerinde tamamen yakılan takdime veya kurban çeşidini ifade etmek için kullanılan kelime “yükselmek” mânasındaki “olah”tır²²³. “Kutsal kanı dökmek” veya “boğazlanan şey” anlamlarına gelen “zebah” ise genellikle komünyon kurbanını ve bir hayvanı sırf etini yemek niyetiyle boğazlamayı ifade etmektedir²²⁴. İbrânice'de hem “günah” hem

²¹⁴ Aydın, **a.g.e.**, s. 23-24.

²¹⁵ Tekvîn, 8/20, 13/18, 15/7-11, 17-21.

²¹⁶ Güç, “Kurban”, **DİA**, XXVI, 434.

²¹⁷ Besalel, **Yahudi Tarihi**, s. 61; Özen, **Yahudilikte İbadet**, s. 74.

²¹⁸ Firestone, **Yahudiliği Anlamak**, 46-47.

²¹⁹ Levililer, 2; İşaya, 43/2.

²²⁰ I. Samuel, 2/29, 26/19.

²²¹ Tekvîn, 4/3, 4; I. Samuel, 2/12-17.

²²² Levililer, 1/2-9; Ezra, 20/28, 40/43.

²²³ Tekvîn, 4/8-20; Çıkış, 10/25; Levililer, 1/17.

²²⁴ Tekvîn, 31/54; Çıkış, 10/25, 12/27.

de “günahı ortadan kaldıran dinî tören” mânasındaki “hattah” ile²²⁵ “suç” ve “daha sonra kendisiyle bu suçun düzeltildiği vasıta” mânasındaki “asham” kelimeleri ise keffâret düşüncesiyle sunulan kurbanlar için kullanılmaktadır²²⁶.

İsrâiloğulları, hayvanlarla ilgili eski inançlarını Ahd-i Atîk’te de devam ettirdiler ve bazı hayvanlara çeşitli sembolik değerler verdiler. Boğa güç ve kudret sembolü olarak kabul edilmekte²²⁷, ulûhiyeti temsil için seçilmektedir. Hz. Musa Sînâ’da iken kavmi buzağı yapıp ona tapmış²²⁸, on kabilenin ayrılışında da kral Yeroboam, Bethol ve Dan’da yaptığı mâbedlere birer boğa heykeli dikerek bu tapınmayı yeniden tesis etmiştir²²⁹.

İsrâiloğulları’ndaki hayvan kurbanı aynı zamanda Kenânî dine ait olup bu dinin görüşleri ile yakın bir ilgiye sahiptir²³⁰. Ahd-i Atîk peygamberlerinin reddetmiş olduğu “eski din”in inanç ve ibadetlerinden birçok şey zımnen kabul edilirken Yeni Ahid’de merkezî bir yere sahip olan kurban fikri de, kabul edilen bu şeyler arasındadır²³¹. Tevrat’ta putlara kurban edilenlerin yenilmesi yasaktır²³².

Yahudilik’te kurban uygulaması, Musa şeriatında uygun görülen hayvanları boğazlamak suretiyle sunulan kanlı kurbanlar ve çeşitli yiyecek, su ve şarap gibi içeceklerin takdim edilmesi şeklindeki kansız kurbanlar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır²³³:

Kanlı takdimeler, Yahudililerin dinî yaşayışında ve ibadetlerinde büyük bir yer tutmaktadır. Kurbanlar günlük, haftalık, aylık, mevsimlik ve yıllık olarak sunulurdu. Dâimî kurban (olat tamid) her gün sabah akşam sunulan birer yıllık iki kuzudan

²²⁵ Levililer, 4/1-5, 13, 6/17-23.

²²⁶ Güç, “Kurban”, **DİA**, XXVI, 434-435.

²²⁷ Sayılar, 23/22; Tesniye, 33/17; Mezmurlar, 22/12.

²²⁸ Çıkış, 32/4.

²²⁹ Bkz. I. Krallar, 12/28-29; Demirci, “Hayvan”, **DİA**, XVII, 85.

²³⁰ Watt, **Modern Dünyada İslâm Vahyi**, s. 75.

²³¹ Watt, **a.g.e.**, s. 125.

²³² Demirci, **a.g.e.**, XVII, 85.

²³³ Güç, “Kurban”, **DİA**, XXVI, 435.

ibaretti²³⁴. Haftalık kurban olarak sebt gününde yakılan takdimeden başka birer yıllık kusursuz iki erkek kuzu boğazlanırdı²³⁵. Aylık kurban niyetiyle her kamerî ayın ilk gününde iki genç boğa, bir koç, birer yıllık kusursuz yedi erkek kuzu, ayrıca suç takdimesi olarak “yeni ay bayramı kurbanı” adı verilen bir erkek sunulurdu²³⁶. Yıllık kurbanlar arasında, senenin belirli zamanlarında kutlanan bayram günlerinde takdim edilen kurbanların ayrı bir yeri vardır²³⁷. İsrâiloğulları’nın Mısır bölgesindeki esaretlerinden kurtarılışı Tanrı’nın gösterdiği en büyük merhametlerden biri sayılır. Bu kurtarılışın ve ilahî merhametin anısına²³⁸ kutlanan Fısıh (Pesah) bayramında bir kuzu kurban edilirdi²³⁹. Fısıh’ın ikinci gecesinden itibaren ellinci güne kadar kutlanan ilk mahsul bayramında çeşitli ziraî ürünlerin turfandası sunulur, bir yıllık kusursuz erkek kuzu da kurban edilirdi²⁴⁰. Takdimelerin yapıldığı bir diğer bayram da Roşşaşahan’ın ilk gününden itibaren on günlük tövbe zamanının sonundaki keffâret günüdür (Yom Kipur). Öte yandan Yahova’nın İsrâiloğulları’ndan istediği başka takdime çeşitleri de vardı²⁴¹. Nitekim Tevrat’ta ve Kur’an’da belirtildiğine göre Hz. Musa zamanında İsrâiloğulları’ndan bir de sağlam, kusursuz, üzerine hiç boyunduruk binmemiş inek kurban etmeleri istenmiş ve bu kurbanla ilgili işlemler ayrıca bildirilmiştir²⁴².

Tevrat hangi türden hayvanların kurban olarak tanrıya sunulacağını açıkça belirlemiştir. Tevrat’ta kurbanın temiz ve eti yenilen hayvanlardan seçilmesi istenmiştir²⁴³. Kurban edilmeleri uygun görülen başlıca hayvanlar, “arınmış” hayvanlar arasından seçilir²⁴⁴. Bunlar boğa, öküz, inek, koç, koyun, teke ve keçi gibi

²³⁴ Çıkış, 29/38-42.

²³⁵ Sayılır, 28/9-10.

²³⁶ Sayılar, 28/11-15.

²³⁷ Güç, a.g.e., XXVI, 435.

²³⁸ Çıkış, 12/12-14; Firestone, **Yahudiliği Anlamak**, 29.

²³⁹ Çıkış, 12/1-19, 21-24, 43-49; Levililer, 23/4-8.

²⁴⁰ Çıkış, 11/4-5, 12/29-32, 13/1-2, 12, 22/29, 34/19-20.

²⁴¹ Çıkış, 25/1-7, 35/4-9, 20-29, 36/3.

²⁴² Sayılar, 19/1-10; Tesniye, 21/1-9; el-Bakara 2/67-73; Güç, “Kurban”, **DİA**, XXVI, 435.

²⁴³ Levililer, 1/1-2, 11/47; Tesniye, 14/11, 20; Güç, a.g.e., XXVI, 435.

²⁴⁴ **Dinler Tarihi Ansiklopedisi**, II, 398.

Kutsal Kitap'ta bildirilenlerden oluşmaktadır. Ayrıca az da olsa güvercin ve kumru takdimi de söz konusudur. Diğer taraftan hayvanlardan ilk doğanlar Rabb'indir ve kurban edilir²⁴⁵. Yahudi inanişında bu hayvanlar dışında kurban kesilemeyeceğı gibi deve de etinin yenmemesinden ötürü kurbanlık hayvanlardan değildir²⁴⁶.

Kurban edilecek hayvanlar kusursuz olmalıdır. Pek çok durumda hayvanın erkek olması istenmiş, şükür ve ilk mahsul takdimeleri gibi diğer durumlarda erkekle dişi arasında tercih kişiye bırakılmıştır. Kurban olarak sunulan hayvanların doğumdan itibaren yedi günden önce takdim edilmemesi²⁴⁷, anne ile yavrusunun aynı günde boğazlanmaması emredilmiştir²⁴⁸. İlk doğanlar bir yıl içinde takdim edilmelidir²⁴⁹. Pesah kuzusunda olduğu gibi yakılan takdimelerle günah ve şükran takdimelerinin bir yaşından daha fazla olması istenmiştir²⁵⁰. Bazı özel kurbanların bir iş yapmamış, boyunduruk vurulmamış ve henüz yavrulamamış bir hayvandan olması gerekirdi²⁵¹. Ayrıca kurbanın onu sunan kimsenin malı olması gerekiyordu²⁵².

Kurbanın eti hakkında yapılacak işlem, kurbanın takdim ediliş amacına göre değişiklik arz etmekteydi. Yakılmak üzere sunulan kurbanın eti tamamen mezbah üzerine yakılır; komünyon kurbanı kohenler, onu takdim eden ve yakınları tarafından yenirdi²⁵³. Kurbanın kanı ve Tanrı'ya tahsis edilen yağının yenilmemesi ve bütün nesiller boyunca buna riâyet edilmesi istenmiştir²⁵⁴.

3. Hristiyanlıkta Kurban İbadeti

Hristiyanlığı, Ahd-i Atık'ın dîn kavramının bir gerçekleşmesi olarak düşünüldüğünde, kurbanın merkezî bir önem kazandığı söylenebilir; çünkü Hz.

²⁴⁵ Sayılar, 3/13, 8/17; **Dinler Tarihi Ansiklopedisi**, II, 398; Demirci, "Hayvan", **DİA**, XVII, 85.

²⁴⁶ **Dinler Tarihi Ansiklopedisi**, II, 385.

²⁴⁷ Levililer, 22/26-27.

²⁴⁸ Levililer, 22/28.

²⁴⁹ Tesniye, 15/19.

²⁵⁰ Çıkış, 12/5, 29/38; Levililer, 9/3, 23/12, 19.

²⁵¹ Sayılar, 19/1-10; el-Bakara 2/67-71.

²⁵² Tesniye, 28/19; II. Samuel, 24/24; Güç, "Kurban", **DİA**, XXVI, 435.

²⁵³ Levililer, 7/15-21, 32-34, 35-36, 22/29-30.

²⁵⁴ Levililer, 3/17, 7/22-31, 17/10-14; Güç, **a.g.e.**, XXVI, 435.

İsâ'nın haça gerilmesi, ona inananlar tarafından bir kurban olayı olarak yorumlanmıştır²⁵⁵. Nitekim dinin merkez noktasını İsa-Mesih inancı teşkil ettiğinden kurban ibadeti ancak bu inanç üzerinden anlaşılmaktadır²⁵⁶.

İsrâiloğullarının kaybettikleri veya ihmal ettikleri özü onlara hatırlatmaya gelen Hz. İsa, Tevrat'ı tasdik etmiş, temelde ve genel çerçevede Tevrat hükümlerini uygulamış, bazı konularda yeni hükümler getirmiş, mevcut kurallara yeni yorumlar kazandırmıştır²⁵⁷. Putlara kurban edilen hayvanların yenilme yasağı ise Ahd-i Atîk'te olduğu gibi Ahd-i Cedid'de de devam etmiştir: *“Putlara sunulan kurbanların etinden, kandan, boğularak öldürülen hayvanların etinden ve fuhuştan sakınmalısınız.”*²⁵⁸. Çünkü Kur'an'da *“Benden önce gelen Tevrat'ı doğrulayıcı olarak ve size haram kılınan bazı şeyleri de helâl kılmam için gönderildim.”* beyanıyla ve İncil'de *“Kutsal Yasa'yı ya da peygamberlerin sözlerini geçersiz kılmak için geldiğimi sanmayın. Ben geçersiz kılmaya değil, tamamlamaya geldim.”*²⁵⁹ şeklinde yer alan ifadesiyle Şeriatı ikmale geldiğini bildiren İsa (a.s.), Musa şeriatına göre yaşamış ve o kurallara uymuştur.

İsâ (a.s.) zamanındaki kurban uygulamaları Ahd-i Atîk'e dayandırılmaktaysa da sonradan Hristiyanlık'ta İsa'yı merkezîleştiren farklı bir kurban anlayışı geliştirilmiştir. Kendisi de bir İsrâilli olan İsâ dünyaya geldiğinde ailesi yahudi şeriatına uyarak²⁶⁰ kurban sunmak için Yerusâlim'e gitmiş ve İsâ'yı da götürmüş²⁶¹, İsa, İsrâiloğulları'nın kutladığı Pesah bayramlarına katılmıştır²⁶². Öte yandan İsa, bir cüzamhlıyı iyi ettikten sonra Musa şeriatında belirtildiği üzere²⁶³ bir kurban kesmesini²⁶⁴, din kardeşiyle dargın olan birinin barıştıktan sonra takdimesini

²⁵⁵ Watt, **Modern Dünyada İslâm Vahyi**, s. 75.

²⁵⁶ Mehmet Aydın, **“Hristiyanlıkta Din ve Din Anlayışı”**, Dinler Tarihi Araştırmaları II, s. 67.

²⁵⁷ Ömer Faruk Harman, **“Yeni Ahid'de Din ve Din Anlayışı”**, Dinler Tarihi Araştırmaları II, s. 72.

²⁵⁸ Resullerin İşleri, 15/29.

²⁵⁹ Matta, 5/17.

²⁶⁰ Çıkış, 13/2, 12; Levililer, 12/2, 6, 8.

²⁶¹ Luka, 2/22-24.

²⁶² Matta, 26/2, 17, 19; Markos, 14/12-16.

²⁶³ Levililer, 13/49, 14/2-9.

²⁶⁴ Matta, 8/4.

sunmasını istemiştir: “İmdi takdimeni mezbahta arz ederken, kardeşinin sana karşı birşeyi olduğu, hatırına orada gelirse takdimeni orada mezbahanın önünde bırak ve git, önce kardeşin ile barış, ve o vakit gel, takdimeni arz et.”²⁶⁵. Bu uygulamalara rağmen İsa’nın çarmıha gerilmesi ve diriltilmesi inancının ardından Hristiyanlığın Yahudilik’ten ayrı bir din mahiyeti kazanmaya başladığı bilinmektedir. Nitekim hristiyan geleneğinde İsa’nın havâirileriyle yediği son akşam yemeğinde²⁶⁶ insanlar için döküldüğünden bahsettiği kanının Ahd-i Cedîd olduğuna ve insanları Tanrı ile barıştırdığına inanılmış²⁶⁷, Ahd-i Atîk Pesahî’nin icrası sayılan bu yemeğin İsa’nın kendisini Baba’sına takdim ettiği bir âyin anlamına geldiği anlayışı benimsenmiştir²⁶⁸. Hristiyanlıkta, Hz. İsa’nın insanlığı kurtarmak için, kendisini feda ettiği telakkisi, kurban kavramına özel bir anlam katmaktadır. İsa “Son Yemek”inde ekmeği kendi vücuduna, şarabı da insanlığın selâmeti uğruna dökülecek olan kendi kanına benzetmiştir. İnsanoğlunun günahına karşılık Tanrı’nın Hz. İsa’yı feda ettiğine inanılmaktadır. Eski Hristiyanlar, Evharistiya’yı bir çeşit kurban olarak görürler. Bugün de kiliselerde yapılan Evharistiya âyinine verilen ekmek ve şarap, kurban olarak nitelendirilir²⁶⁹. Aynı şekilde Hristiyan Araplarda “kurban” sözü, “şaraba batırılmış kutsal ekmek” anlamını taşır²⁷⁰. Ekmek-şarap âyinine Hz. İsa’nın hristiyanlara göre ölümünün sürekliliği canlandırılır. Hristiyanların kurban anlayışı da bu âyinde kendini gösterir. Hristiyan teolojisine göre Hz. İsa aslî günahı gidermek ve böylece bütün insanlığı kurtarmak için kendini feda etmiştir.

İncillerde geçtiği gibi, “Allah’ın oğlu” kabul edilen İsa Mesih, kurtarıcı olarak insanlığa gönderilmiş ve Tanrı, insanlığın hayrına İsa’da bedenleşmiş sayılır. Bu inanca göre İsa-Masih, beşeriyetin günahlarına “keffâret” olarak gelmiştir. “O bizi

²⁶⁵ Matta, 5/23-24.

²⁶⁶ Evharistiya” yani “Ekmek-Şarap Âyini” “çarmıha gerilmeden önce Hz. İsa’nın havarilerle yediği Son Akşam Yemeği’nin hatırasıdır. İncillere göre, son akşam yemeğinde Hz. İsa, ekmeği böldü, parçaladı; bu benim etimdir diyerek havarilere verdi. Sonra bir kâse içindeki şarap için, bu benim kanım deyip onlara içirdi. Pavlus tarafından yorumlanan bu olaydaki ekmek ve şarap, kurban olarak nitelendirilir. Bkz. Tümer-Küçük, **Dinler Tarihi**, s. 297.

²⁶⁷ Matta, 26/26-28; Markos, 14/22-24.

²⁶⁸ Güç, “**Kurban**”, **DİA**, XXVI, 435.

²⁶⁹ Tümer-Küçük, **Dinler Tarihi**, s. 297.

²⁷⁰ Parmaksızoğlu, “Kurban”, **TA**, XXII, 367.

sevdi ve Oğlu'nu günahlarımızı bağışlatan kurban olarak dünyaya gönderdi.” (I. Yuhanna 4/10) ifadesinde yer bulan keffâret doktrinine göre İsa-Mesih bu günahın kalkması için çarmıha gerilip kurban olmuştur ve onun şahsında beşerin boynundaki “aslî suç” kaldırılmıştır²⁷¹.

Yahudilikte hayvan kurban edildiği halde İsa Mesih kanlı kurbanı teşvik etmemiş, en mükemmel kurban olarak kendini takdim etmiştir²⁷². Bu dinde kurban, İsa'nın kendisidir²⁷³. İnciller'deki, “İsa'nın kanı birçoklarının günahının bağışlanması için döküldüğü”²⁷⁴; “İnsanoğlu kendisine hizmet edilmeye değil, ancak hizmet etmeye ve birçokları için canını fide olarak vermeye geldi”²⁷⁵ ve Pavlus'un mektuplarındaki “günah için bir kurban”²⁷⁶ ve “Tanrı'ya kurban”²⁷⁷ şeklindeki ifadeleri, Hz. İsa'yı insanlığı aslî gûnahtan kurtaran bir kurban²⁷⁸ olarak gören inanca esas teşkil etmiştir. Böylece Hristiyan ilâhiyatında İsa'nın haç üzerindeki ölümünün tek başına yeterli ve diğer kurban sunma fiillerini faydasız kılan biricik kurban olduğu inancı kabul edilmiş, İsa, kendisi ilk ve son kurban olarak Ahd-i Atık'ın kurban sistemini iptal etmiştir²⁷⁹. Çünkü İsa, insanları Âdem'le Havva'nın ilk günahından kurtarmak için kendini çarmıha gerdiren Tanrı'dır. İbadet sırasında yenen kutsal ekmek ve papazın içtiği şarap da “İsa'nın eti ve kanının” yerine geçer ve böylece her seferinde bu kurban yenilenmiş olur. Netice olarak Hristiyanlıkta kurban sembolik bir şekil almıştır²⁸⁰. Hayvan kurbanı, Hristiyanlıkta terk edilmiş olmasına karşın Gregoryen Hristiyanlığında yani Ermeni Kilisesi'nde hala mevcuttur²⁸¹.

²⁷¹ Aydın, “**Hristiyanlıkta Din ve Din Anlayışı**”, Dinler Tarihi Araştırmaları II, s. 67.

²⁷² İbrânîler'e Mektup, 5/2-5; 7/11-12; 8.

²⁷³ Örs, **Musa ve Yahudilik**, s. 123.

²⁷⁴ Matta, 26/26-28.

²⁷⁵ Matta, 20/28; Markos, 10/45.

²⁷⁶ İbrânîler'e Mektup, 10/12.

²⁷⁷ Efesoslular'a Mektup, 5/2.

²⁷⁸ Romalılar'a Mektup, 5/12-21; I. Korintoslular, 15/21-22.

²⁷⁹ İbrânîler'e Mektup, 10/5-10; Güç, “Kurban”, **DİA**, XXVI, 435.

²⁸⁰ Örs, **Musa ve Yahudilik**, s. 123.

²⁸¹ Tümer-Küçük, **Dinler Tarihi**, s. 310.

4. Câhiliye Araplarında Kurban İbadeti

İslâm'ın kurban uygulamasının daha iyi anlaşılabilmesi için İslâm öncesi Araplarda tanrı inancının ve kurban pratiğinin bilinmesi gerekir. İslâm'ın doğuşuna tekaddüm eden Câhiliye dönemi ile İslâm'ın zuhuru sırasındaki Arapların kurban anlayışı, tanrı ve din telakkileriyle yakın irtibatlıdır. Fakat câhiliye döneminin din mefhumu, tanrı tasavvuru ve ibadetlerinin niteliği hakkında, bize ulaşan dinî metinleri bulunmadığı için, kendi dinî kaynaklarından hareketle elde edilecek bir bilgiden söz etmek güçtür²⁸². Câhiliye şiiri ve atasözlerinde sınırlı da olsa bazı bilgilere ulaşmakla beraber, dinî inançları ve kurban uygulamaları hakkında en kapsamlı bilgi kaynağı olarak Kur'ân-ı Kerîm'i buluyoruz. Tefsir, hadis ve siyer alanlarına ait eserlerden de bu konuda faydalanılmaktadır.

İslâm öncesi Arap tarihi, yaygın olarak “*Câhiliye Çağı*” deyimiyle beraber anılır. Hz. Peygamber'in risâletinden önceki zamanı ve durumu, özelde de Arapların din ve toplum hayatındaki yanlış âdet ve geleneklerini dile getiren câhiliye terimi, nazarî bilgi yoksunluğundan ziyade amelî bilgisizliği, bilgiyi rehber edinmekten kaçışı, yanlış âdet ve gelenekler edinmedeki duruşu ifade eder²⁸³. Nitekim “*Câhiliye Arapları*” terimi de, dönemin insanların tanrı, insan ve eşya karşısındaki tutumlarını tarif etmektedir.

İslâm ortaya çıktığı sırada Mekkeliler putperest-müşrik bir inanç taşımakla beraber, geçmişten tevarüs ettikleri bir tanrı inancına da sahip bulunuyorlardı. Allah'ın bütün varlıkların yaratıcısı ve her şeyin O'nun emrinde olduğunu kabul etmeleri²⁸⁴ hususuna Kur'an'da “*Onlara: ‘Gökleri ve yeri yaratan, güneşi ve ayı buyruğu altında tutan kimdir?’ diye sorsan, mutlaka, ‘Allah’ derler.*” (el-Ankebût 29/61) şeklinde işaret edilir: Fakat, Allah'a aracısız ve şefaatsiz ulaşamayacağı vehmi²⁸⁵, ruhları, cinleri ve putları aracı edinmelerine ve dikkatlerini bunlar üzerine

²⁸² Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VI, 20.

²⁸³ Mahmûd Şükrü Âlûsî, *Bülûğu'l-ereb fî ma'rifeti ahvâli'l-'Arab*, I, 15-18.

²⁸⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 25.

²⁸⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VI, 103.

yoğunlaştırmalarına sebep olmuştu. Bir ruhu veya bir meleği temsil ettiğine inanarak kimi güneşe, aya ve yıldızlara; kimi ağaçlara; kimi de taş veya ahşaptan yaptıkları ve tanrıları temsil ettiklerine inandıkları putlara tapar; bunların yakınında ibadetlerini yerine getirirlerdi²⁸⁶. Câhiliye araplarının inanç sistemlerinde Allah'ın dışındaki diğer tanrısal güçler, çeşitli suretlerle temsil edilirdi. Putlar dinî hayatın merkezinde yer aldığı için ilk ibadet, Allah'tan daha yakın ve somut kabul edilen putlara yapılıyordu. Eve girip çıkarken putlara ibadet edilirdi. Birisi yolculuğa çıktığında, evinde son yaptığı iş, elini yüzünü puta sürmek; yolculuktan dönünce de bu ritüel, yaptığı ilk işi olurdu²⁸⁷. Özel bir puta veya tapınağa gücü yetmeyenler de, Kâbe'nin veya tapınaklarından birinin önünde bir taş diker, sonra Kâbe'yi tavaf eder gibi o taşı tavaf ederdi²⁸⁸. Aracı edinerek Allah'a ibadetin, câhiliyede dinî yaşamın merkezinde yer alması durumuna Kur'an'da da *"Onların çoğu, ancak ortak koşarak Allah'a iman ederler."* (Yûsuf 12/106) âyetiyle dikkat çekilmiş ve onların Allah'ı gerektiği gibi kabul etmedikleri vurgulanmıştır.

Câhiliye döneminde hac menâsiki gibi kurban ibadeti de putperest geleneklerle birlikte sürdürülmekteydi. Hacılar Arafat'a çıkar, Müzdelife'den sonra Mina'ya harekete geçilirdi. Mina'dan Mekke'ye gelince Kâbe tavaf edilir, Safâ ile Merve arasında sa'y yapılırdı. Arkasından İsâf putunun yanında kurbanlar kesilir, kanından Kâbe'nin duvarlarına sürülürdü; kurban kesenler ise bu etten yemezlerdi²⁸⁹. Arabistan'daki kabileleri temsil etmek üzere Kâbe'nin etrafında yüzlerce put yerleştirilmiş²⁹⁰ bulunmakla beraber, Kâbe'nin putlara üstünlüğü tanınırdı²⁹¹. Fakat Mekke'ye ve Harem bölgesine olan bağlılık aynı zamanda putperestliğin yayılış sebeplerinden birisi olarak kabul edilmektedir: Mekke'den ayrılıp yolculuğa çıkan bir kimse, Kâbe'ye ve Mekke'ye olan sevgisini ifade etmek üzere, beraberinde

²⁸⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Cevâd Ali, *a.g.e.*, VI, 50-61; Günaltay, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*, s. 13; Çağatay, *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi*, s. 103.

²⁸⁷ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbu'l-Esnâm*, s. 67-68; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I, 69.

²⁸⁸ İbnü'l-Kelbî, *a.g.e.*, s. 68.

²⁸⁹ Abdülkerim Özeydin, "İslâm'da Hac", *DİA*, XIV, 387.

²⁹⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 25-26.

²⁹¹ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbu'l-Esnâm*, s. 68; Hamidullah, *a.g.e.*, II, 854; Günaltay, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*, s. 19.

Harem'den bir taş götürürdü. Tıpkı Kâbe'yi tavaf ettiği gibi, bu taşın etrafında tavaf ederdi²⁹². Bazı gizli güçleri barındırdığını veya ilâhları sembolize ettiğini kabul ettikleri bu putlar ve dikili taşlar, sonunda, sembolize edilen şeylerle aynı kabul edilerek, ilâhların gördüğü hürmeti görmeğe başlamıştı. Böylece, İbrahim (a.s.)'ın tebliğ ettiği din tevhitte soyutlanır; putlara tapma, inanç sistemlerinin odağına yerleşir²⁹³. Kur'ân-ı Kerîm'de "câhiliye" teriminin geçtiği âyetlerde bu anlayış ve tutum tenkit edilirken²⁹⁴ bilgide rehberlerinin ancak "zann", "nefislerin arzusu" ve "ataların yolu" olduğuna²⁹⁵ dikkat çekilerek taptıkları hakkındaki bilgi kaynakları sorgulanır²⁹⁶.

Arapların ticarî münasebetleri²⁹⁷, Fars ve Rum sınırlarına mücavir Arap şehirlerinin kurulması ve Yahudilerin ve Hristiyanların dinî faaliyetleri neticesinde Arapların dış dünyayla var olan irtibatı²⁹⁸, ilişkide bulundukları milletlerin inançlarından etkilenmelerine sebep olmuştu. Bu nedenle inançlarında İran, Roma, Yunan, Yahudi ve Hristiyan hurafelerine rastlanabilmekteydi²⁹⁹.

a. Putlara Kurban

Câhiliye döneminde hac ibadeti, vakfe, tavaf, sa'y ve cemrelerin taşlanması vd. esaslar yanında kurban kesilmesini de barındırmaktaydı³⁰⁰. Bakara Sûresi'nin 197.

²⁹² İbnü'l-Kelbî, **a.g.e.**, s. 30-31; İbn Hişâm, **es-Sîretü'n-Nebeviyye**, I, 65; Ezrakî, **Ahbâru Mekke**, I, 116; Yâkût, **Mü'cemü'l-büldân**, VIII, 129; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, II, 188.

²⁹³ Draz, **Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru**, s. 77.

²⁹⁴ Âl-i İmrân 3/154; el-Ahzâb 33/33; el-Fetih 48/26; el-Mâide 5/50.

²⁹⁵ İbn Kesîr, **Tefsîr**, V, 462.

²⁹⁶ en-Necm 53/21 "Bunlar (putlar), sizin ve atalarınızın taktığı isimlerden başka bir şey değildir. Allah onlar hakkında hiçbir delil indirmemiştir. Onlar ancak zanna ve nefislerinin arzusuna uyuyorlar. Halbuki kendilerine Rableri tarafından yol gösterici gelmiştir."

²⁹⁷ Kureyş 106/1-4.

²⁹⁸ Ahmed Emîn, **Fecrü'l-İslâm**, s. 12.

²⁹⁹ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, VI, 34; Ahmed Emîn, **a.g.e.**, s. 23-29; Günaltay, **İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri**, s. 13.

³⁰⁰ İbn Hişâm, **es-Sîretü'n-Nebeviyye**, I, 65; Ateş, Ali Osman, "Asr-ı Saadet'te Dinler ve Gelenekler", II, 230.

âyetinde geçen “fusûk” kelimesinin barındırdığı anlamlardan birinin “putlar adına kurban kesim” olduğu görüşü³⁰¹ bu tarihî gerçeğe işaret eder.

Câhiliye ibadet sisteminin menşei her ne kadar İbrahim (a.s.)’a dayanmaktaysa da yapılan tahrif ve ilaveler, ibadetin aslî formunu bozmuştu. Bu bağlamda telbiye cümlesine “*Ancak bir ortağın vardır, o da senindir. Sen ona ve onun sahip olduklarına hükmedersin!*” şeklinde ilk önce Allah’ın birliğini ikrar edip sonra da putları Allah’a ortak etmelerine³⁰² benzer uygulamalar, formla beraber özde de çözülmeyi ve itikadî çöküşü getirmişti. Bu çöküşün en belirgin uygulaması kurban ibadetinde kendini gösteriyordu. Kâbe’nin ve putların ancak kurban kesmekle tazim edilebileceğine inanıldığı için, kurban dinde samimiyetin sembolü, tazimin alameti ve kalbin takvâsı kabul edilirdi. Dolayısıyla, Kâbe’nin etrafında, ilahî değer atfedilen ve özelliğine göre “ensâb, esnâm, evsân” denilen taşlara, kurbanlar kesilerek ibadet edilirdi³⁰³. İbn Abbas’ın ve Mücâhid’in açıklamasına göre Hicaz bölgesinde bulunan bu dikili taşların üzerinde kurbanlar kesilirdi. Sonra, Kâbe’ye gelen taraflarına kanları serpilir ve etleri yarıp bu taşların üstüne konurdu. Müslümanlar da kurban kesmek suretiyle Kâbe’ye saygı göstermeye kendilerinin daha lâayık olduğunu düşünerek Câhiliye dönemindeki bu âdeti devam ettirmek istemiş ve Resûlullâh’a gelip “*Ey Allah’ın Resûlü! Câhiliye müşrikleri Kâbe’yi kurban keserek tazim ediyorlar, oysa ki biz Kâbe’yi tazim etmek en fazla bizim hakkımız.*”³⁰⁴ demeleri üzerine “*Onların (kurbanlar) ne etleri Allah’a ulaşır ne kanları; O’na ulaşacak olan sadece sizin takvânızdır*” (el-Hac 22/37) mealindeki âyet inmiştir³⁰⁵.

Câhiliye devrinde Allah’a ortak koştukları varlıklardan olan cinler adına da kurban kesilirdi³⁰⁶. “*Cinleri Allah’a ortak koştular. Oysa ki onları da Allah yaratmıştı.*” (el-En’âm 6/100) âyetiyle bu gerçeğe değinilmiştir. İslâm’da Allah’tan

³⁰¹ Râzî, **et-Tefsîrü’l-Kebîr**, II, 318.

³⁰² İbnü’l-Kelbî, **Kitâbu’l-Esnâm**, s. 32; İbn Hişâm, **a.g.e.**, I, 65; Ezrakî, **Ahbâru Mekke**, I, 194; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve’n-Nihâye**, II, 188; Ya’kûbî, **Târîh**, I, 255; Cevâd Ali, **a.g.e.**, VI, 380.

³⁰³ İbnü’l-Kelbî, **a.g.e.**, s. 68.

³⁰⁴ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, VI, 196.

³⁰⁵ İbn Kesîr, **Tefsîr**, V, 443; Elmalılı, **Hak Dini**, II, 1564-1565.

³⁰⁶ Beyhakî, **es-Sünenü’l-kübrâ**, IX, 314; Bkz. Ateş, **Cahiliye Örf ve Adeti**, s. 215.

başkasına kullukta bulunulmayacağı inanç ilkesinden hareketle cinlere kurban kesimi ve etlerinin yenmesi yasaklanmıştır.

Müşrik Araplar, kurban kestikleri zaman, kurbanların kanını Kâbe'nin yüzüne sürüp etlerini dizerler ve taşların üzerine koyarlardı³⁰⁷. “*Onlardan bir şey yememiz bize helal değildir. Onları Allah rızası için kurt-kuş yesin diye koyduk*” derlerdi. Ashab bu durumu Hz. Peygamber’e sorunca, “*İşte bu kurbanlıklardan yiyin ve fakirleri doyurun*” (el-Hac 22/36) âyetiyle yeme ve yedirme emredilmiştir. Resûlullâh, bu câhiliye uygulamasında Allah rızası aranmadığı için, bunun reddedilmiş olduğunu beyan eder³⁰⁸. Bu davranışları Kur’an’da tenkit edilerek Allah’a ulaşacak olanın, hayvanların kanı ve eti değil, insanların takvası olduğu; kurbanların Allah’a yaklaşmak için kesilmesi gereği belirtilmiştir.

Câhiliye insanının kurban etlerinden yememesinin temelinde, fakirlere büyüklük taslama amacı da yatmaktaydı. Kur’an, gayr-ı müslimlerin bu tutumuna muhalefet etme, zengini fakirle eşitleme ve alçak gönüllülüğü esas kılma amacıyla “yeme ve yedirme”yi emretmiştir³⁰⁹.

Putperestler hayvan boğazladıkları zaman Lât, Uzza putlarının isimlerini anarlardı. Allah’tan başkasına ibadet anlamı taşıyan bu tarz kesime tevessül edenleri Resûlullâh (s.a.v.) “*Allah’tan başkası adına hayvan kesene Allah lânet etsin.*”³¹⁰ şeklinde sert ifadelerle uyarmıştır. Putlara ve herhangi bir varlık adına kurban kesmek ve kesilen hayvanın etinden yemek, مَا أَهْلٌ لِّغَيْرِ اللَّهِ بِهِ “*Allah’tan başkası adına kesilen*” (el-Mâide 5/3) âyeti gereğince haram kılınmıştır.

Araplarda tapınma amacıyla putlara kurban kesimi sadece belirli günlerle sınırlı değildi. Her zaman ve zeminde putlar adına kurbanlar kesilirdi. Yolculuk sırasında da olsa konakladığında, dört tane taş alır, içlerinden en güzelini seçerek onu ilah edinir, bu taşlara ibadet eder ve onlara kurban keserlerdi³¹¹. İbadetleri, putlara

³⁰⁷ Cevâd Ali, a.g.e., VI, 388.

³⁰⁸ İbn Kesîr, **Tefsîr**, V, 443.

³⁰⁹ Râzî, **et-Tefsîrü'l-Kebîr**, VIII, 221.

³¹⁰ Müslim, “**Edâhî**” 43-45; Nesâî, “**Dahâyâ**” 34; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, I, 108, 118, 152, 217, 309, 317.

³¹¹ İbnü'l-Kelbî, **Kitâbu'l-Esnâm**, s. 68; Yâkût, **Mü'cemü'l-büldân**, VIII, 129.

tapmak ve onların adına kurban kesmekten ibaretti³¹². Câhiliye döneminin en meşhur putları arasında yer alan ve Kur'an'da “Gördünüz mü o Lât ve Uzzâ'yı? Ve üçüncüleri olan ötekini, Menât'ı.” (en-Necm 53/19-20) âyetiyle değinilen Lât, Uzza ve Menât'a kurban kesilerek ibadet edilirdi³¹³. Kâbe'nin içerisinde bulunan³¹⁴ Hubel putuna kurbanlar kesilir; önünde kurban kesimine mahsus kuyuya kurbanın kanı akıtılırdı³¹⁵. Hacda Safâ ile Merve arasında sa'y yapıldıktan sonra Zemzem kuyusunun yanında bulunan İsâf ve Nâile isimli putların önünde kurbanlar kesilirdi³¹⁶. Nitekim, kaynaklarda, Abdulmuttalib'in, oğlu Abdullah'ı kurban etmek üzere İsâf ve Nâile'nin yanına götürdüğü bilgisi yer almaktadır³¹⁷.

Her kabile kendi tanrısına tapmakla beraber, diğerine ait tanrının kendi alanındaki kudretini tanırdı. Esasını kurban kesmenin teşkil ettiği bir âyin yoluyla putlar, kendilerine tapanların kabilesiyle bir kan akrabalığına dahil edilip onlara göre bu putlar kendilerinin de koruyucusu olurdu³¹⁸. Mâlik ve Milkân boylarının *Sa'd* isimli putuna³¹⁹, *Zu'l-Halasa*'ya³²⁰ kurbanlar kesilir ve üzerine kanları serpilirdi. Tayy kabilesinin *el-Fals*³²¹, 'Anaza'nın *Su'ayr* isimli putlarına atîre kurbanları kesilirdi³²². Arapların bu putları haricinde, Kâbe'yle yarışmak isteyen ve “tağut” ismi verilen tapınaklara da Kâbe gibi saygı gösterir, tavaf eder, hediyeler sunar ve kurban keserlerdi³²³.

Kurbanların kesimi her putun takdis edildiği muhtelif kutlama ve eğlence günlerinde de icra edilirdi. Mesela Mekke yakınlarında yılda bir defa kutlanan bir

³¹² Olgun, **Müslümanlıkta İbadet Tarihi**, s. 25.

³¹³ İbnü'l-Kelbî, **a.g.e.**, s. 39, 43, 48'e bkz.

³¹⁴ İbnü'l-Kelbî, **a.g.e.**, s. 39.

³¹⁵ İbn Hişâm, **es-Sîretü'n-Nebeviyye**, I, 125; Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, II, 854.

³¹⁶ İbnü'l-Kelbî, **Kitâbu'l-Esnâm.**, s. 62; İbn Hişâm, **a.g.e.**, I, 69, 120.

³¹⁷ İbn Hişâm, **a.g.e.**, I, 126.

³¹⁸ Çağatay, **İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi**, s. 103.

³¹⁹ İbnü'l-Kelbî, **Kitâbu'l-Esnâm**, s. 73; İbn Hişâm, **es-Sîretü'n-Nebeviyye**, I, 68.

³²⁰ İbnü'l-Kelbî, **a.g.e.**, s. 69.

³²¹ İbnü'l-Kelbî, **a.g.e.**, s. 100.

³²² İbnü'l-Kelbî, **a.g.e.**, s. 78.

³²³ İbn Hişâm, **a.g.e.**, I, 69-70.

bayram olan Zâtü Envât bayramında, bu adla anılan ağacın çevresinde toplanır ve ona kurban keserlerdi³²⁴. Bunun haricinde, Mekkelilerin kutladığı yıllık bayramlardan biri olan Buvâne bayramında da, kurbanlar kesilirdi³²⁵.

Câhiliye insanı, putlara sunulan kurbanları da tavaf ederdi³²⁶. Kurban, Allah’a yakınlaşmak ve O’nun kullarını doyurmak için kesileceği ve boğazlanırken Allah’ın ismini zikredileceği yerde müşrikler, putlar için kurban keser ve boğazlama esnâsında putun ismini anarlardı. Kesilen hayvanın kanını da kurbet sebebi diye gerek Kâbe’nin duvarlarına, gerek putların yüzlerine sürmeyi âdet edinmişlerdi³²⁷.

İslâm, Câhiliye halkının kutsadığı pek çok yer ve ibadeti, bâtıl inanış ve davranışları iptal ederek Kabe, Arafat, Minâ, Müzdelife, Safâ, Merve’yi putlardan arındırmış ve bunları haccın şe’âiri kılmıştır; kurban kesme gibi İbrahim (a.s.)’dan kalma ibadetleri muhafaza etmiştir.

b. Allah’a Kurban ve Hanifler

Hicaz bölgesi ve civarında yalnız Allah’a iman eden ve kendilerine hanif denilen bazı kimseler vardı. Bunlar, farklı inanç ve tutum içinde olup şirkten uzak yaşar, İbrahim dininden olduklarını söylerlerdi. Hanifler, geleneksel dini temsil eden politeizmle paganizmi reddederek müşriklerden, Yahudi ve Hıristiyan geleneğinin dışında kalarak da Ehl-i Kitaptan ayrılmaktaydı. Hicaz’daki politeist çoğunluk içerisinde oldukça marjinal bir grup olarak kalmakla beraber Kus b. Sâ’ide, Zeyd b. Amr ve Umeyye b. Ebi’s-Salt gibi kişiler, tevhid anlayışları ve Hz. İbrahim geleneğine bağlılıklarıyla dikkati çekiyorlardı³²⁸. Hanifler Allah’tan başkası adına kurban kesmezlerdi. Zeyd b. Amr putlara kesilenlerle, kesilirken üzerine Allah’ın adı

³²⁴ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 130; Yâkût, *Mü’cemü’l-büldân*, I, 363; Zebîdî, *Tâcu’l-‘arûs*, “n-v-t” md., V, 236; Erdem, “*Bayram*”, DİA, V, 258.

³²⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 48.

³²⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VI, 354, 355.

³²⁷ Olgun, *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*, s. 238.

³²⁸ İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, I, 179-181; Şinasi Gündüz, “*Kur’an Vahyi ve Diğerleri Zincirin Son Halkası Olarak İlk Buluşma*”, s. 18.

anılmayan etlerden yemezdi³²⁹ ve Kureyşlileri de putlara kurban kesmelerinden dolayı ayıplar ve “*Koyunu Allah yaratmış ve onun için gökten yağmur indirmiş, Yeryüzünde ot bitirmiştir. Sonra da kalkıp siz onun Allah’tan başkasının adına boğazlıyorsunuz.*”³³⁰ diyerek bu tutumlarını tenkit ederdi.

Hicaz halkı, İbrahim (a.s.)’ın, oğlu İsmail’i Mekke’ye yerleştirip Kâbe’yi inşa ettiğinden beri tevhid inancına sahipti³³¹. Allah’a inanıyor ve sadece O’na ibadet ediyorlardı. Hadis ve tarih eserlerinden, İslâm öncesi Hicaz-Arap toplumunda Hz. İbrahim’in tebliğ ettiği tevhid dininin etkilerinin ve bazı ibadet türlerinin şekil ve mahiyet değiştirerek de olsa devam ettiği bilinmektedir³³². Kâbe’ye karşı derin bir saygıya sahip ve hac ibadetini hiç terk etmemiş olmaları, bu inancın varlığını hissettirmektedir³³³.

Kur’ân-ı Kerîm, İbrahim’i kendilerinin atası bilen, onu taklîd ettiklerini söyleyen müşriklere, İbrahim dininin, puta tapma değil, yalnız Allah’a kulluk etme dîni olduğunu, İbrahim’in, Allah’a ortak koşanlardan olmadığını çeşitli vesilelerle hatırlatmaktadır³³⁴. Oysa müşrik araplar, tıpkı eski milletler gibi³³⁵ sadece büyük bir tehlikeyle karşılaştıklarında Allah’ı hatırlıyor ve kestikleri kurbanların da çok cüz’î bir kısmını³³⁶ Allah’a ithaf ediyorlardı³³⁷.

Kevser Sûresi’nin üslubundan ve gelen rivâyetlerden anlaşıldığına göre namaz gibi kurban ibadeti de eskiden beri vardı. Ve Arafât’tan inip geceyi Müzdelife’de geçirdikten sonra bayram günü Minâ’da kurban kesilirdi. Resûlullâh (s.a.v.) de “Bu

³²⁹ İbn Hişâm, **a.g.e.**, I, 181; Ali Osman Ateş, “**Asr-ı Saadet’te Dinler ve Gelenekler**”, II, 215, 223.

³³⁰ Buhârî, “**Menâkıbu’l-Ensâr**” 24.

³³¹ İbnü’l-Kelbî, **Kitâbu’l-Esnâm**, s. 31.

³³² İbn Hişâm, **a.g.e.**, I, 65; Olgun, **Müslümanlıkta İbadet Tarihi**, s. 24.

³³³ Günaltay, **İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri**, s. 14.

³³⁴ Ateş, **Tefsîr**, III, 269.

³³⁵ Bkz. Yûnus 10/22.

³³⁶ el-En’âm 6/136: “*Allah’ın yarattığı ekinlerle hayvanlardan Allah’a pay ayırıp zanlarınca, bu Allah’a, bu da ortaklarımıza (putlarımıza) dediler. Ortakları için ayrılan Allah’a ulaşmıyor, fakat Allah için ayrılan ortaklarına ulaşıyor! Ne kötü hüküm veriyorlar?*”

³³⁷ Draz, **Kur’an’ın Anlaşılmasına Doğru**, s. 76-77.

kurbanlar nedir?” sorusu üzerine “*Atanız İbrahim’in sünnetidir.*”³³⁸ diyerek kurbanın İbrâhim (a.s.)’ın yolu olduğunu belirtmiştir.

c. Câhiliyede Kurban Çeşitleri

Câhiliye Arapları, belli zamanlarda veya önemli kabul ettikleri olaylar vesilesiyle gerek Kâbe'deki gerekse Mekke'nin diğer bölgelerinde ve Mekke dışındaki putlarının yanında mabede olan saygılarını, putlara olan bağlılıklarını göstermek, onlara yakınlaşmak gayesiyle deve, sığır, koyun, ceylan gibi hayvanları keserek kanını onların üzerine döker, kurbanı parçalayıp bu dikili taşların üzerine bırakır, yırtıcı hayvanların ve kuşların yemesini beklerlerdi³³⁹.

Câhiliyede kurbanlar belli bir vakte bağlı olanlar ve olmayanlar şeklinde ikiye ayrılırdı. Belli bir vakte bağlı olan kurbanlar, belirli mevsim, ay ve bayramda veya günün belirli vaktinde ya da ibadet saatlerinde kesilen; diğeri ise, çocuğun doğumunda, binanın temel atma töreninde, askerî saldırı veya zafer kazanma gibi durumlar için kesilen kurbanlardı³⁴⁰. Yarar sağlayacağı düşüncesiyle ölen kimsenin kabri başında veya cinlerden korunmak amacıyla kurban kesildiği, ayrıca yeni doğan çocuk için akîka kurbanı kesilerek ziyafet verildiği, bereket getireceği beklentisiyle deve veya koyunun ilk doğan yavrusunun (fera', fer'a), Receb ayının ilk on gününde "atîre" adı verilen koyunun putlar için kurban edildiği bilinmektedir³⁴¹.

Kur'an'da müşriklerin belli isimlerle andıkları ve özel bir statüye tabi tuttıkları hayvanlarla ilgili bazı geleneklere değinilir. Câhiliye Arapları, doğurganlıkları ile ilgili olarak veya ilahlarına sundukları adaklarına konu olması itibariyle deve ve koyunlarına bahîre, sâibe, vasîle ve hâm gibi isimler vererek, bu hayvanlar üzerine bazı dinî hükümler ve örfler bina etmişlerdir³⁴². Bu dinî geleneklerin ortaya çıkışı genel olarak İbrahim (a.s.)’ın tevhîd dininin tahrif edilmesiyle paralel olmuştur.

³³⁸ İbn Mâce, “*Edâhî*” 3; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 368; Taberânî, *el-Mucemu'l-kebîr*, V, 197 (h.no: 5075); Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 1302.

³³⁹ Bardakoğlu, “Kurban”, *DİA*, XXVI, 436.

³⁴⁰ Muhammed İbrahim el-Feyyûmî, , *Târihu'l-Fikri'd-Dîniyyi'l-Câhilî*, s. 456-457; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VI, 197.

³⁴¹ Bardakoğlu, “Kurban”, *DİA*, XXVI, 436.

³⁴² İshâk Yazıcı, “Bahîre”, *DİA*, IV, 487.

Nitekim, kaynaklarda Araplarda tevhid inancının Amr b. Luhay'ın ortaya çıkışından sonra bozulduğu³⁴³; bahîra, sâibe, vasîle ve hâm geleneklerini ilk icad eden kişi olduğu rivayet edilmiştir³⁴⁴. Kur'an'da adı geçen bu hayvanların, hangi niteliğine göre bu isimlerle anıldığı hususunda müfessir ve dilbilimciler arasında görüş farklılığı bulunmaktadır. Bu başlık altında Câhiliye toplumunda yaygın olup da Kur'an'da da adı zikredilen kurban çeşitlerini kısaca tanıttığımız.

(1). *Bahîre*

“Yarmak” anlamındaki *bahr* kökünden gelen *bahîre*, kulağı yarık dişi deveye denir³⁴⁵. Câhiliye döneminde, kulağı yarılarak sütünün içilmesi, sırtına binilmesi ve yük yüklenilmesinin haram sayıldığı bu dişi devenin, kime ait olursa olsun, su içmesine ve otlaklarda beslenmesine müdahale edilmezdi³⁴⁶. Said b. Müseyyeb'in Buhârî'de yer alan tarifine göre bahîre, müşriklerin put/tağutlara tahsis edilmek üzere sağılmaktan menedilmiş dişi deve³⁴⁷ olup tanrılar adanıp serbest bırakılır ve kendisinden faydalanılması günah sayılırdı³⁴⁸.

Câhiliye toplumundaki dişi kurban seçimi geleneğinde, dini kültürün aile sistemiyle yakın irtibatı göz ardı edilmemesi gerekir. Câhiliye toplumundaki bahîra, sâibe, vasîle ve hâm geleneğinin; adak merasimlerinde özellikle dişi hayvanların seçilmesinin ve “kızların tanrıya kurban edilmesi” uygulamasının anlaşılabilmesinde Arabistan yarımadasında dişi ilâhların etkinliğinin (Lât, Menât, Uzzâ) dikkate alınması gerekir³⁴⁹.

³⁴³ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbu'l-Esnâm*, s. 33, 34, 99; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I, 64-65; Ya'kûbî, *Târîh*, I, 254-255; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VI, 34.

³⁴⁴ Buhârî, “Amel” 11, “Menâkıb” 9; “Tefsîr” 5/13; Müslim “Küsûf” 3, “Cennet”, 51; Nesâî, “Küsûf” 11; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 366; el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 9; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 100; İbnü'l-Kelbî, *a.g.e.*, s. 33, 99; İbn Hişâm, *a.g.e.*, I, 64-65.

³⁴⁵ Cevherî, *es-Sihâh*, II, 585-586.

³⁴⁶ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, II, 172-173; Râzî, *et-Tefsîrü'l-Kebîr*, IV, 446-447; Elmalılı, *Hak Dini*, II, 1823.

³⁴⁷ Buhârî, “Menâkıb” 9; “Tefsîr” 5/13; Müslim “Cennet” 51.

³⁴⁸ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I, 75; Önkâl-Bozkurt, “Deve”, *DİA*, IX, 224.

³⁴⁹ Demirci, “Hayvan”, *DİA*, XVII, 83.

Bahire uygulamasının hangi dişi deve hakkında ve hangi durumlarda gerçekleştirildiği hususundaki görüşler³⁵⁰ farklı olup bazıları şunlardır: 1- Bahire, beş defa doğuran deve olup erkek olduğu takdirde onu keser, kadın ve erkek herkes onun etinden yerdi; dişi olursa kulağı yarılr, etinden sadece erkekler faydalanabilirdi, bu hayvan öldükten sonra kadınlarla ilgili yasak kalkar, onlara da helal olurdu³⁵¹. 2- İmam Şâfî'ye göre bahire, beş dişi yavru doğuran devedir³⁵². 3- Ferrâ'ya (v.207/822) göre bahire, saibe denilen dişi devenin yavrusu olup annesinin hükmüne tabidir³⁵³. İbn İshak'a göre de bahire, sâibe denilen devenin on birinci dişi yavrusu olup annesi gibi o da salıverilirdi³⁵⁴. 4- Zeccâc'a ve Ebû Ubeyde'ye göre bahire, beş batın doğuran ve sonuncusu erkek olan dişi devedir. Bu vasıftaki devenin kulağı “bahr” edilir yani yarıp salıverilirdi³⁵⁵. Müşriklerin hiçbir fayda beklemeksizin, hayvanı başıboş bırakmak suretiyle kendilerine haram kılmalarını reddeden Resûlullâh, hayvanların bahîre ismi altında kulaklarının kesilmemesini ve Allah'ın helal kıldığı hayvanları kendilerine haram kılmamalarını emretmiştir³⁵⁶.

(2). *Sâibe*

Sâibe kendi başına bırakmak, kendi haline terk etmek anlamındaki *seyb* kökünden gelir³⁵⁷. Hastalıktan kurtulma, kaybolan birinin bulunması veya geri dönmesi, bir dileğin gerçekleşmesi gibi durumlar için adanan deveye “sâibe” denir ve istenen şey gerçekleşirse bahîre gibi serbest bırakılarak kendisinden hiçbir şekilde istifade edilmezdi. Sâibe adı verilen bu dişi devenin su içmesine ya da otlaklarda

³⁵⁰ Bkz. Şâfî, *el-Ümm*, VI, 259-260; Wensinck, A. J., “Bahîre”, *İA*, II, 229; Yazıcı, “Bahîre”, *DİA*, IV, 487.

³⁵¹ Kurtubî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, VI, 217.

³⁵² Şâfî, *a.g.e.*, VI, 259.

³⁵³ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, I, 219.

³⁵⁴ İbn Hişâm, *a.g.e.*, I, 74.

³⁵⁵ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, II, 172-173; Râzî, *et-Tefsîrü'l-Kebîr*, IV, 446-447. Diğer görüşler için bkz. İbn Kesîr, *Tefsîr*, III, 241-244.

³⁵⁶ el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 10.

³⁵⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 478.

beslenmesine de müdahale edilmezdi³⁵⁸. Said b. Müseyyeb'in tarifine göre sâibe, müşriklerin, tanrıları için salıverip yük yüklemelikleri hayvandır³⁵⁹. Bu batıl inanışların Arap toplumunda sonradan ihdas edildiğini biliyoruz. Bu uygulamanın ilk uygulayıcısı olan Amr b. Luhay hakkında Aişe (r.a.)'dan rivayetle Resûlullâh (s.a.v.), “*Amr b. Luhay’i cehennemde bağırsaklarını cehennem ateşinde sürüklerken gördüm. Çünkü sâibeleri ilk salıveren oydu*” demiştir³⁶⁰.

Sâibe uygulamasına konu olan develerin niteliği hususundaki görüşler çeşitlilik arz eder³⁶¹. İbn İshak’a ait olan görüşe göre³⁶² sâibe, aralarında erkek yavru bulunmamak üzere, on adet dişi yavru doğurmuş devedir. Bu hayvan, başıboş bırakılır, üzerine binilmez ve tüyü kesilmezdi; sütünden ise sadece yavrusu veya misafirler yararlanırdı³⁶³. Kâbe’ye kurbanlık sevketmekte olan birine Resûlullâh (s.a.v.), deveye binmesini emretmişti. “Bu karbânık devedir.” cevabı karşısında Resûlullâh (s.a.v.), “*Yazıklar olsun sana! Deveye bin.*” diyerek emrini tekrarlamış³⁶⁴ ve bu Câhiliye uygulamalarını reddetmiştir. İbn Abbas’a göre sâibe, putlara adanmış ve onlar için serbest bırakılmış hayvanlar olup sütü put bakıcılarının eliyle misafirlere dağıtılırdı³⁶⁵. Ebû Revk’in aktardığı sâibe uygulamasına göre, bir kişi ihtiyacı karşılandığı zaman, malından bir dişi deveyi veya başkasını serbest bırakarak putlara adardı ve adanan hayvanın doğurdukları putların olurdu. İmam Süddî ise Araplardan herhangi bir kişi, ihtiyacını giderir veya bir hastalıktan şifa bulur veya fazla mal kazanırsa, malından bir kısmını putlar için serbest bırakırdı. Böyle serbest bırakılmış mala kim dokunacak olursa, dünyada cezaya çarptırılırdı, diyerek farklı

³⁵⁸ İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, I, 75; Zeccâc, *Meâni’l-Kur’ân*, II, 173; Kurtubî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, III, 217; Elmalılı, *Hak Dini*, II, 1823; Ateş, *Tefsîr*, III, 73; Önkâl-Bozkurt, “Deve”, *DİA*, IX, 224.

³⁵⁹ Buhârî, “*Menâkıb*” 9, “*Tefsîr*” 5/13; Müslim, “*Cennet*” 51; Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, X, 9.

³⁶⁰ Buhârî, “*Amel*” 11, Müslim, “*Küsûf*” 3; Nesâî, “*Küsûf*” 11. Aynı hadisin Ebû Hüreyre rivayeti için bkz. Buhârî, “*Tefsîr*” 5/13; Müslim, “*Cennet*” 51.

³⁶¹ Sâibe tanımları ve uygulaması için bkz. Şâfî, *el-Ümm*, VI, 259-260.

³⁶² İbn Kesîr, *Tefsîr*, III, 243; Kurtubî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, VI, 217.

³⁶³ Ferrâ, *Meâni’l-Kur’ân*, I, 219; Râzî, *et-Tefsîrü’l-Kebîr*, IV, 447.

³⁶⁴ Buhârî, “*Hacc*” 103, “*Vesâyâ*” 12, “*Edeb*” 95; Müslim, “*Hacc*” 371; Tirmizî, “*Hacc*” 72; Ebû Dâvûd, “*Menâsik*” 18; Nesâî, “*Hacc*” 74, 75; İbn Mâce, “*Menâsik*” 100; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 99; Dârimî “*Menâsik*” 69.

³⁶⁵ Râzî, *et-Tefsîrü’l-Kebîr*, IV, 447.

sâibe uygulamalarını aktarmaktadır³⁶⁶. Kaynaklarda sâibe uygulamasının köleler üzerinde de cereyan ettiğini, ‘Bu, artık sâibedir.’ denilerek kölenin, efendisiyle arasında velayet, mirâs ve âkile bağı kalmamak üzere azat edildiğini öğreniyoruz³⁶⁷.

(3). *Vasîle*

Vasîle, câhiliye döneminde belli sayıdaki doğumlardan sonra, sâibe muamelesi gören, putlarına tahsis edilen, eti ve sütü haram kılınan hayvandır. Kaynaklarda yer alan görüşlerden bazıları vasîlenin deveyle³⁶⁸, diğerleri ise bunun koyun ve keçiyle ilgili olduğunu belirtir³⁶⁹. Koyun dişi doğurursa kendilerinin, erkek doğurursa ilahlarının olurdu; erkekli dişili ikiz doğurması halinde “kardeşine ulaştı”/(وصلت أخاها) diyerek dişiden dolayı artık erkeği kurban edilmezdi³⁷⁰. Vasîleye binilmesi, yük yüklenilmesi ve tüyünden kırılması haram kabul edilirdi.

Kaynaklarda vasîleye konu olan hayvanlar ve bu uygulamanın hangi durumlarda gerçekleştirildiği hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür: 1- Vasîle, on batın bir biri üzere yavru doğurmuş devedir³⁷¹. 2- İmam Mâlik’in de paylaştığı³⁷² Said b. Müseyyeb’in görüşüne göre vasîle, genç dişi deve olup ilk dişi yavrusundan sonra ikinci dişiyi doğurur; iki dişiden birini aralarında hiç erkek olmadan diğer dişiye ulayıp eklediğinden dolayı, böyle bir deve putları için adanır ve başıboş salıverilirdi³⁷³. 3- İbn İshâk’a göre ise vasîle, arka arkaya beş defa ikiz doğurmuş koyuna denir. Bu gibi koyunların ilk beş defada doğurdıkları ikiz dişi kuzulardan sonraki yavrularının hepsi ailenin erkek çocuklarının olur, kızlara bir şey düşmezdi. Ancak, bu kuzulardan ölen olursa etini, ailenin fertleri ortaklaşa yerdi³⁷⁴. 4- Ferrâ’ya

³⁶⁶ İbn Kesîr, **Tefsîr**, III, 243.

³⁶⁷ Zeccâc, **Meâni’l-Kur’ân**, II, 173; Râzî, **et-Tefsîrü’l-Kebîr**, IV, 447.

³⁶⁸ Önkâl-Bozkurt, “Deve”, **DİA**, IX, 224.

³⁶⁹ Bkz. İbn Hişâm, **es-Sîretü’n-Nebeviyye**, I, 74; Şâfiî, **el-Ümm**, VI, 259-260.

³⁷⁰ Elmalılı, **Hak Dini**, II, 1823.

³⁷¹ Zebîdî, **Tâcü’l-‘arûs**, VIII, 155.

³⁷² İbn Kesîr, **Tefsîr**, III, 243-244.

³⁷³ Buhârî, “**Tefsîr**” 5/13.

³⁷⁴ İbn Hişâm, **es-Sîretü’n-Nebeviyye**, I, 74; İbn Kesîr, **a.g.e.**, III, 244; Çağatay, **İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi**, s. 139. Fakat İbn Hişâm, İbn İshâk’ın hâmî denen deve hakkında söylediklerinden

göre vasîle, yedi defa doğurup yedincisinde erkek ve dişi olmak üzere ikiz doğuran koyundur. Eğer yedincide yine ikiz doğurursa, "dişi olanı erkek kardeşine kavuştu" denirdi; sütünü kadınlar içmez ve bu hayvana sâibe muamelesi yapılırdı³⁷⁵. Benzer tarifte bulunan Zeccâc da koyunun dişi doğurduğunda onu kendilerine ait kabul ettiklerini; erkek ve dişi olmak üzere ikiz doğurursa ikizlerden erkek olanını ilahları için kurban etmediklerini aktarır³⁷⁶. 5- Zemahşerî ve Fahreddin er-Razî'ye göre vasîle, koyuna denir: Bir koyun dişi doğurduğunda onu kendilerine, erkek doğurduğunda ise ilahlarına sayarlardı. Erkek ve dişi olarak ikiz doğurduğunda "dişi olan erkek kardeşine kavuştu" diyerek erkek olanı ilahlarına kurban etmekten vazgeçerlerdi³⁷⁷. 6- Başka bir görüşe göre vasîle bir sene erkek ve ikinci sene dişi doğuran koyun olup müşrikler o erkeği dişiye riayeten kesmezlerdi. Eğer, sıra değişip erkek doğarsa, bu ilahlarımıza kurbandır, diyerek putları için onu kurban ederlerdi³⁷⁸.

(4). *Hâmî*

Câhiliye devrinde hâmî uygulamasının hangi erkek deve hakkında ve hangi durumlarda gerçekleştirildiği, bu devenin sulbünden gelen döllerin sayısı ve cinsiyeti konusunda, farklı görüşler bulunmaktadır:

Kaynaklardan bazılarına göre hâmî, on doğum yapan dişi deve³⁷⁹ veya sulbünden on döl alınan erkek deveye denir³⁸⁰. Said b. Müseyyeb'den rivayet edilen tanımda ise sayı zikredilmeksizin sulbünden bir çok döl alınan erkek deve olup böyle salıverilmiş yaşlı puhûr deve putlar için terkedilir ve kendisinden faydalanılmazdı³⁸¹. İbn İshâk'a göre, hâmî aralarına erkek yavrunun girmemesi şartıyla arka arkaya

başka anlattıklarının doğru olmadığına dikkat çekerek bahîre, sâibe ve vasîle hakkında söylediklerini tashih etmektedir. Bkz. İbn Hişâm, **a.g.e.**, I, 74 vd.

³⁷⁵ Ferrâ, **Meâni'l-Kur'ân**, I, 219.

³⁷⁶ Zeccâc, **Meâni'l-Kur'ân**, II, 173.

³⁷⁷ Zemahşerî, **Keşşâf**, II, 303; Râzî, **et-Tefsîrü'l-Kebîr**, IV, 447.

³⁷⁸ Zebîdî, **a.g.e.**, VIII, 156; Âsım Efendi, **Kamûs Tercemesi**, "v-s-l" md., IV, 140.

³⁷⁹ Önkâl- Bozkurt, "Deve", **DİA**, IX, 224.

³⁸⁰ Zeccâc, **Meâni'l-Kur'ân**, II, 173; Elmalılı, **Hak Dini**, II, 1823.

³⁸¹ Buhârî, "**Tefsîr**" 5/13.

sulbünden on dışının ürettiği erkek devedir³⁸². Taberî'den de nakledilen bu görüş, hâmî konusundaki en yaygın tanımlar arasında yer alır³⁸³. Bir görüşe göre hâmî, yavrusunun yavrusuna binilen³⁸⁴; İbn Abbas'a isnad edilen³⁸⁵ ve Alkame'den de nakledilen³⁸⁶ diğer bir görüşe de yavrusunun yavrusundan döl alınan erkek devedir³⁸⁷. Araplar, bu niteliğe sahip bir deveyi “sırtını korudu” diyerek putlarına adar ve ondan faydalanmayı haram sayarlardı. Bu deve koruma altına alınarak ona binilmez, yük yükletilmez, tüyü kırılmaz; bütün sulardan ve meralardan yararlanmasına müsaade edilirdi³⁸⁸. Tıpkı bahîre, sâibe ve vasîle gibi, o da adeta kutsallık statüsüne kavuşurdu.

Bu tarifler, Câhiliye Araplarında farklı isim ve mahiyette kurban geleneğinin varlığını ve adaklara riayet edildiğini gösterir³⁸⁹. Bahîre, sâibe, vasîle ve hâmî konusunda kendi içinde de farklılaşan tariflerin ortak noktası, Câhiliye geleneğinde bazı durumlarda deve veya koyun gibi hayvanlardan faydalanmanın günah sayılması, bir takım helallerin haram hale getirilmesidir³⁹⁰. Bunun Allah'ın bir hükmü olduğunu ileri sürerek uygulamalarını metafizik temellere dayandırmışlardı. Hayvanları takdis etme veya onları yaratılış gayesinin dışına çıkararak Allah'tan başkasına adama ise İslâm'ın tevhid anlayışıyla bağdaşmamaktadır. Bu sebeple “*Allah bahîre, sâibe, vasîle ve hâmî diye bir şey meşru kılmamıştır.*” (el-Mâide 5/103) âyetiyle, Allah'ın imtiyazlı herhangi bir hayvan cinsi belirlemediği, bunlardan faydalanmayı haram kılmadığı, bu telakkilerin Allah'a iftiradan başka bir şey olmadığı vurgulanmıştır³⁹¹.

³⁸² İbn Hişâm, **es-Sîretü'n-Nebeviyye**, I, 74.

³⁸³ Taberî, **Câmiu'l-beyân**, V, 89.

³⁸⁴ Fahreddin er-Râzî, **et-Tefsîrü'l-Kebîr**, IV, 447; Ateş, **Tefsîr**, III, 74. Diğer görüşler için bkz. Muhammed Eroğlu, “Hâmî”, **DİA**, XV, 457.

³⁸⁵ İbn Kesîr, **Tefsîr**, III, 244.

³⁸⁶ Taberî, **a.g.e.**, V, 89.

³⁸⁷ Ferrâ, **Meâni'l-Kur'ân**, I, 219.

³⁸⁸ İbn Hişâm, **a.g.e.**, I, 74; Taberî, **a.g.e.**, V, 92-93; Ferrâ, **Meâni'l-Kur'ân**, I, 219; Zeccâc, **a.g.e.**, II, 173; Elmalılı, **a.g.e.**, II, 1823; Ateş, **Tefsîr**, III, 74; Eroğlu, “Hâmî”, **DİA**, XV, 457.

³⁸⁹ Cevad Ali, **el-Mufasssal**, VI, 203.

³⁹⁰ Şâfiî, **el-Ümm**, VI, 259-260; Yazıcı, “Bahîre”, **DİA**, IV, 487; Eroğlu, “Hâmî”, **DİA**, XV, 457.

³⁹¹ Râzî, **et-Tefsîrü'l-Kebîr**, V, 167; Eroğlu, “Hâmî”, **DİA**, XV, 457.

Bu hayvanlardan belirli özelliklere sahip olanlarını putlara kurban adayarak veya serbest bırakarak kendilerine haram saymaları Kur'an'da kınanmıştır³⁹².

(5). *Beliyye*

Câhiliye döneminde, yaygın olan geleneğe göre, bir insan ölünce mezarının başına "Beliyye" denilen dişi bir deve, kısarak gibi bir binek hayvanı getirilip sırtüstü yatırılarak başı sırtından arkasına ve göğsünden karnına doğru bağlanır; kaçmaması için ayakları kesilir; aç ve susuz bırakılarak ölüme terk edilirdi³⁹³. Sığır veya koyundan da seçilen³⁹⁴ bu hayvan ölünce de mezarın yanı başında açılan bir çukura gömülür, bazen de yakılır veya derisi yüzülerek içine ot doldurulurdu³⁹⁵.

Beliyye adeti, Câhiliye Araplarından öldükten sonra dirilmeye inananlarına ait bir inanç olduğundan³⁹⁶ bu uygulama Araplardan haşre inananların mezarları başında icrâ edilirdi³⁹⁷. Sayıları az da olsa Câhiliye Arapları'nda öldükten sonra dirilmeye ve ruhun bedenle birlikte haşrolacağına inananların varlığını gösteren³⁹⁸ bu adet, Araplarda, öldükten sonra tekrar dirilme inancı ortadan kalktıktan sonra, sadece ölüye kurban kesme şeklini almış gibi görünmektedir³⁹⁹.

Bu uygulamanın sebebi ise kabri başında kurban ettikleri hayvanın ölen şahsa mahşerde binek olacağı; aksi halde ölünün, böyle bir bineğe sahip olamayan aşağı tabaka insanları gibi yaya kalacağı inancına sahip olmalarıdır⁴⁰⁰. Hattâ kendileri için

³⁹² el-Mâide 5/103; el-En'âm 6/136, 138-140, 143-144.

³⁹³ Cevherî, **Sihâh**, "b-l-y" md., VI, 2285; İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, "b-l-y" md., XIV, 85; Zebîdî, **Tâcu'l-'arûs**, "b-l-y" md., X, 43-44; Âsim Efendi, **Kâmûs Tercemesi**, "b-l-y" md., IV, 879; Hell, C., "Beliyye", **İA**, II, 491; Ateş, **Örf ve Âdetler**, s. 85; Özeydın, "Beliyye", **DİA**, V, 419; Önkâl-Bozkurt, "Deve", **DİA**, IX, 223.

³⁹⁴ Ebû Dâvûd "**Cenâiz**" 74'te hadisin senedinde yer alan Abdurrazzâk câhiliye araplarının, kabir başlarında sığır veya koyun kestikleri bilgisini aktarır.

³⁹⁵ Özeydın, "Beliyye", **DİA**, V, 419.

³⁹⁶ İbnü'l-Esîr, **en-Nihâye**, "b-l-y" md., I, 160.

³⁹⁷ Mahmud Es'ad, **İslâm Tarihi**, s. 318.

³⁹⁸ İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, "b-l-y" md., XIV, 85; Zebîdî, **Tâcu'l-'arûs**, "b-l-y" md., X, 44.

³⁹⁹ Hell, C., "Beliyye", **İA**, II, 491.

⁴⁰⁰ Cevherî, **Sihâh**, "b-l-y" md., VI, 2285; İbn Manzûr, **a.g.e.**, "b-l-y" md., XIV, 85; Nüveyrî, **Nihâyetü'l-ereb**, III, 121; Zebîdî, **Tâcu'l-'arûs**, "b-l-y" md., X, 43-44; Âsim Efendi, **Kâmûs Tercemesi**, "b-l-y" md., IV, 879; Hell, C., "Beliyye", **İA**, II, 491; Özeydın, "Beliyye", **DİA**, V, 419.

böyle bir binek hazırlamalarını çocuklarına vasiyet ederlerdi⁴⁰¹. Nitekim Câhiliye dönemi şairlerinden Amr b. Zeyd el-Mütemennî de öleceği zaman oğluna, “Oğlum, beni kabre koyup yanımdan ayrıldığın vakit bana o zorlu yolculuk için bir binek hazırla. Sefere çağırdıkları zaman ona binip mahşer yerine gideyim.” demişti⁴⁰². Bu inancın sadece Araplara munhasır olmadığını biliyoruz. İslâm’ı kabullerinden önceki Türk kavimleri arasında da bu uygulamanın görüldüğü ve bu kurbanın ölen insanın mahşer günü bineği olacağı inanç temeline dayandığı sanılmaktadır. Ölen Türk’ün atı kurban edilerek onunla birlikte gömülür ve bu suretle, ölenin öteki dünyaya at ile birlikte gittiğine inanılır⁴⁰³ ve kesilen bu kurbanlar ahirette ölünün Cennet’e giderken bineği olarak kabul edilirdi⁴⁰⁴. Bundan dolayı, Göktürk kağanı Bumin’in kardeşi İstemi öldüğünde at kurban edilmiştir⁴⁰⁵.

Çoğunluğun sahip olduğu inkârcı düşünceye daha uygun düşen bir diğer yoruma göre cömert insanların kabirleri başında boğazlanarak terk edilen develer, o kimselerin hayatta iken yapmış oldukları iyiliklere bir muKâbele niteliğindedir. el-*Akîretü’l-beliyye* de denilen bu âdetin uygulayıcıları, “Bu adam yaşadığı sürece develer kesip misafirlerini doyurmuştur. Biz de kabrinin başında kesip kurtlar ve kuşlar için terkettiğimiz bu deveyle onun öldükten sonra da ikramına devam etmesini sağlamış olduk.” derler. Hz. Peygamber ise “İslâm’da akr (kabir yanında deve veya koyun kesme) yoktur”⁴⁰⁶ sözüyle bu âdeti kaldırmıştır. Buna rağmen bazı İslâm ülkelerinde günümüzde de bu tür davranışların birer bid’at olarak uygulandığı görülmektedir⁴⁰⁷.

(6). *Fera’ ve Atîre*

Kurbanlık hayvanlarla ilgili kaldırılan Câhiliye âdetlerinden biri de “fera’ ve atîre”dir: Câhiliye devrinde Araplar hayvanların ilk doğan yavrularını putları adına

⁴⁰¹ Mahmud Es’ad, **a.g.e.**, s. 318.

⁴⁰² Özeydın, “Beliyye”, **DİA**, V, 419.

⁴⁰³ Parmaksızoğlu, “Kurban”, **TA**, XXII, 367; Kahraman, **Mukayeseli Dinler Tarihi**, s. 73.

⁴⁰⁴ İbn Fadlan, **Seyahatnâme**, s. 36.

⁴⁰⁵ Demirci, “Hayvan”, **DİA**, XVII, 83; Ayrıca bkz. **Dinler Tarihi Ansiklopedisi**, III, 482-485.

⁴⁰⁶ Ebû Dâvûd, “**Cenâiz**”, 74; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, III, 197.

⁴⁰⁷ Özeydın, “Beliyye”, **DİA**, V, 419.

kurban eder ve bu kurbana fera' denirdi⁴⁰⁸. Bu tanımında yer aldığı gibi kurbanlık hayvanların ilk yavrusunun putlara kurban edilmesi, annesinin neslinin çoğalacağı ve bereketli olacağı inancıyla yakın irtibatlıdır. Kaynaklarda yer alan, fera' için deve sayısı 100'e ulaştıktan sonraki ilk yavru tanımında⁴⁰⁹ öne çıkan rakamsal değer ise bereket beklentisinden ziyade şükür anlamını çağrıştırmaktadır. Bu uygulamaya değinen Ebû Dâvûd, müşriklerin putlara kestikleri bu kurbanları yediklerini ve derilerini ağaç dallarına astıklarını kaydeder⁴¹⁰.

Câhiliye devrinde fera' kurbanı kestiklerini belirtip şimdi ne yapmaları gerektiğini soran sahâbilere Resûlullâh *“Kırda otlayan her bir sürü için bir fera' kurbanı vardır. Bu, o yıl doğan ve hacılara yük taşıyacak güce gelinceye kadar diğerleriyle birlikte beslediğin bir hayvandır. O safhaya gelince kesip etini yolculara tasadduk edersin.”*⁴¹¹ buyurmuştu. Hadisin ravilerinden Halid'in “Bir fera' kurbanı gerektiren sürü ne miktar olmalıdır?” sorusuna Ebû Kılâbe “Yüz (baş hayvan)” diye cevap vermiştir⁴¹².

Atîre ise, Recep ayının ilk on günü putlar için kesilen kurbanın adı olup, çoğulu “atâir”dir. Müşrik araplar putlar için en fazla Receb ayında kurban keserlerdi. Çünkü o ayın ilk on günü içinde putların mabetlerine ziyarette gidilirdi. Putlar adına yapılan kesim, Recep ayında oluşu itibarıyla *tercib* ismini almıştır⁴¹³. Bu ayda kesilmesinin nedeni ise Recep ayının haram aylardan ilki olması dolayısıyla özel olarak tazîm edilmesiyle açıklanmıştır⁴¹⁴. İbnü'l-Kelbî, taşlarının ve putlarının yanında kestikleri koyunlara “atâir”; kurban kestikleri yere de “itr” dendiğini kaydetmiştir⁴¹⁵.

⁴⁰⁸ Müslim, “**Edâhî**” 38; Ebû Dâvûd, “**Dahâyâ**” 20; Tirmizî, “**Dahâyâ**” 15; Olgun, **Müslümanlıkta İbadet Tarihi**, s. 24.

⁴⁰⁹ İbnü'l-Esîr, **en-Nihâye**, “f-r-a” md., II, 361-362; Âsım Efendi, **Kâmûs Tercemesi**, “f-r-a” md., III, 355; Önkâl-Bozkurt, “Deve”, **DİA**, IX, 224.

⁴¹⁰ Ebû Dâvûd, “**Dahâyâ**” 20.

⁴¹¹ Ebû Dâvûd, “**Dahâyâ**” 20; Nesâî, “**Fera**” 2.

⁴¹² Ebû Dâvûd, “**Dahâyâ**” 20.

⁴¹³ Ebû Dâvûd, “**Dahâyâ**” 20; Nüveyrî, **Nihâyetü'l-ereb**, III, 120; Âsım Efendi, **Kâmûs Tercemesi**, “r-c-b” md., I, 263; Âsım Efendi, **a.g.e.**, “a-t-r” md., II, 520; Olgun, **Müslümanlıkta İbadet Tarihi**, s. 24, 238.

⁴¹⁴ Tirmizî, “**Edâhî**” 15.

⁴¹⁵ İbnü'l-Kelbî, **Kitâbu'l-Esnâm**, s. 68-69.

Nübeyşe el-Hüzelî anlatıyor: “Bir adam sordu: “Ey Allah’ın Resulü! Biz, câhiliye devrinde, Receb ayında atîre kurbanı kesiyorduk. Şimdi ne yapmamızı emir buyurursunuz?” Resûlullâh şu cevabı verdi: “*Hangi ayda olursa olsun, Allah için kesin ve Allah için hayırda bulunun, Allah için yedin.*”⁴¹⁶

Mihnef b. Süleym (r.a.) anlatıyor: "Resûlullâh (s.a.v.)'i işittim şöyle buyurmuştu: "Ey insanlar, her aile sâhibine her sene bir kurbanlık, bir de atîre borç olmuştur. Atîre'nin ne olduğunu biliyor musunuz ? O, insanların recebiye dediği şeydir."⁴¹⁷. Tirmizî'nin “hasen ve garip” olarak değerlendirdiği bu hadis hakkında Ebû Dâvûd mensuh değerlendirmesinde bulunmuştur⁴¹⁸.

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَا فَرَعَ وَلَا عَتِيرَةَ⁴¹⁹

“İslâm’da fera’ ve atîre yoktur.” hadisinin râvilerinden Zührî, fera’ın, deve ve koyun cinsi hayvanların ilk yavrusu olduğunu, müşrikler bu yavruları putlarına kurban ettiklerini; atîrenin de Recep ayında kesilen olduğunu belirtmektedir⁴²⁰.

İmam Şâfiî, câhiliye devrinde mutad olan iki çeşit kurbanın İslâm devrinde teşri’ kılınmadığı ictihadında bulunmuş ve hadisdeki nefyi nehye hamletmemiştir. Binâenaleyh câhiliyede putlar için kesilen bu iki çeşit kurbanın İslâm devrinde Allah rızası için kesilip etlerinin fukarâya dağıtılması mubâh olur⁴²¹.

Nesâî’nin Hâris b Amr’dan kaydettiği bir diğer rivâyetine göre, “Dileyen atîre kurbanı kessin, dileyen de kesmesin; dileyen fera’ kurbanı kessin dileyen de kesmesin. Davarın bir kurban hakkı vardır!” diye cevap vermiş, parmaklarının hepsini kapayıp sadece birini yummayarak onu göstermiştir⁴²². Sonuç itibariyle, fera’ ve atîre konusunda bazı farklı yorum ve rivayetler bulunmakla beraber, Allah için

⁴¹⁶ Ebû Dâvûd, “Dahâyâ” 20; Nesâî, “Fera” 2.

⁴¹⁷ Ebû Dâvûd, “Dahâyâ” 1; Tirmizî, “Edâhî” 18; İbn Mâce, “Edâhî” 2; İbn Hanbel, **Müsned**, V, 76.

⁴¹⁸ Tirmizî, “Edâhî” 18; Ebû Dâvûd, “Dahâyâ” 1.

⁴¹⁹ Buhârî, “Akîka” 3, 4; Müslim, “Edâhî” 38; Ebû Dâvûd, “Dahâyâ” 20; Tirmizî, “Dahâyâ” 15; Nesâî, “Fera” 1.

⁴²⁰ Buhârî, “Akîka” 4.

⁴²¹ Mîras, **Tecrîd Tercemesi**, XI, 404.

⁴²² Nesâî, “Fera” 1.

olması kaydıyla İslâm'ın ilk dönemlerinde câiz görülmüşken daha sonra “İslâm’da fera’ ve atîre yoktur.”⁴²³ hadisiyle bu câhiliye uygulamaları kaldırılmıştır⁴²⁴.

d. Kurbanların Allah’la Putları Arasında Paylaşımı

Câhiliye arapları bazı hayvanlar ve ziraî ürünler bağlamında geleneksel uygulamalarını icra ederken bu çerçevede söz konusu varlıkları üç kısma ayırırlardı: Bunlardan tanrıları için adadıklarından sahipleri yiyemez; ancak put bakıcıları, kutsal mekânların hizmetçileri veya buraları ziyarete gelenler gibi mal sahiplerinin uygun gördüğü kimseler yararlanabilirdi. Bahire, sâibe, vasîle ve hâm isimleriyle andıkları bir kısım hayvanlara binmeyi yasaklar, bir kısmını keserken de Allah'ın adım özellikle anmazlar, bir rivayete göre bunları putlarının adını anarak keserlerdi⁴²⁵.

Ekin ve hayvan kurbanı bağlamında Câhiliye döneminin geleneksel uygulamalarından birinde de hayvanlar ve ekinler, Allah’ın ve putların hakkı olmak üzere ikiye taksim edilirdi. Allah’a ayrılan kısım fakirlere, yolculara; putlara tahsis edilen ise onların masraflarına harcanırdı. Putların payı artırılmak için de Allah’ın bu mallara ihtiyacı olmadığı hatırlatılarak, Allah için ayrılan paydan tenzilata gidilirdi. Bu şekilde, Allah’a ayrılan mallar putlara harcanarak Allah'a tercih edilir; fakat onlara ayrılan, Allah için harcanmazdı. Neticede bu bağışların çoğu, mabet hizmetlilerinin eline geçerdi⁴²⁶. İbn Abbas’ın “Allah’ın yarattığı ekinlerle hayvanlardan Allah’a pay ayırıp zanlarınca, bu Allah’a, bu da ortaklarımıza (putlarımıza) dediler. Ortakları için ayrılan Allah’a ulaşmıyor, fakat Allah için ayrılan ortaklarına ulaşıyor! Ne kötü hüküm veriyorlar?” (el-En’âm 6/136) âyetinin tefsirinde yaptığı bu açıklamaya⁴²⁷ örnek sadedinde Havlânîliler’in ‘Umyanis isimli

⁴²³ Buhârî, “Akîka” 3, 4; Müslim, “Edâhî” 38; Ebû Davûd, “Dahâyâ” 20; Tirmizî, “Dahâyâ” 15; Nesâî, “Fera” 1.

⁴²⁴ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, V, 491; Olgun, *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*, s. 238.

⁴²⁵ Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebîr*, XIII, 207.

⁴²⁶ Elmalılı, *Hak Dini*, III, 2069; Olgun, *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*, s. 97-98, 148.

⁴²⁷ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 10.

putları etrafında aktarılan benzer uygulama, bu konuda en çarpıcı örnek olarak kaynaklarda yer alır⁴²⁸.

Allah'a ve putlarına ayırdıkları bir kısım kurbanlar, salıverilen ve kendisine dokunulmayan hayvanlardan oluşmaktaydı. Müşrik Araplar bu hayvanları, köle azad edercesine mülkiyetlerinden çıkararak kendilerine haram sayar; sütünü içmez ve etinden de yemezlerdi⁴²⁹. İbn Abbas, En'âm Sûresi'nin 136. âyetinde değinilen, müşrik arapların putlarına ayırdıkları hayvanların, "*Allah bahîra, sâibe, vasîle ve hâm diye bir şey (meşru) kılmamıştır.*" (el-Mâide 5/103) âyetinde belirtilen hayvanlar olduğunu zikretmektedir⁴³⁰. İmam Şâfiî, müşrik arapların "bahîra, sâibe, vasîle ve hâm" ile ilgili bu düşünceleri ve uygulamaları hakkında "*De ki: Allah şunu yasak etti, diye şehadet edecek şahitlerinizi getirin! Eğer onlar şahitlik ederlerse, sen onlarla beraber şahitlik etme.*" (el-En'âm 6/150) âyetinin nazil olduğunu, âyetin bu hayvanların kendilerine haram kılınmadığını ve bu konudaki inançlarının yanlış olduğunu ifade ettiğini belirtir⁴³¹. Buradan anlaşılmaktadır ki müşrik arapların kendilerince Allah ile putları arasında bölüştürdükleri ve Allah'ın payına saydıkları mallardan en'âm olan kısımları "*bahîra, sâibe, vasîle ve hâm*"dı.

Câhiliye döneminde, Allah'ın helâlini haram sayan bu inançlar hem hayvanlar hem ekinlerde icra edilirdi. Kur'an, konuyu şöyle anlatır: "*Onlar saçma düşüncelerine göre dediler ki: «Bu (tanrılar için ayrılan) hayvanlarla ekinler haramdır. Bunları bizim dilediğimizden başkası yiyemez. Bunlar da binilmesi yasaklanmış hayvanlardır.» Birtakım hayvanlar da vardır ki, (Allah böyle emrediyor diye) O'na iftira ederek üzerlerine Allah'ın adını anmazlar.*" (el-En'âm 6/138). İnsanların uydurması ve Allah'a iftirâ olduğu belirtilen bu inançlar, âyette de belirtildiği gibi hayvanları ve ekinleri kapsamaktaydı. "*Ve dediler ki: Şu hayvanların karınlarındaki "sadece" erkeklerimize mahsustur. Ve "kadınlarımıza" haram kılınmıştır. Ve eğer ölmüş olursa onlar onda ortaklırlar.*" (el-En'âm 6/139).

⁴²⁸ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbu'l-Esnâm*, s. 81; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I, 67.

⁴²⁹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 9.

⁴³⁰ Beyhakî, *a.g.e.*, X, 10.

⁴³¹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 10.

Müşriklerin hayvanlarla ilgili inançlarının eleştirildiği Kur'an'da *"Allah'ın kendilerine verdiği rızık, Allah'a iftira ederek haram kılanlar, muhakkak ki ziyana uğramışlardır."* (el-En'âm 6/140) denilerek bahîre, sâibe, vasîle ve hâmî uygulamasına atıfta bulunulmuştur. Bu yanlış inançlardan biri olarak erkeklere serbest bırakıp kadınlara yasakladıkları hayvan türlerinden deve, sığır, koyun ve keçilerin ne erkek ne dişi ne de yavru olarak hiçbir şekilde haram kılınmadığı bildirilmiştir: *"Allah Teâlâ- sekiz çift -yarattı-. Koyundan iki, keçiden de iki, de ki: İki erkeği mi haram kıldı, yoksa iki dişiyi mi?. Veya iki dişinin rahimlerinde bulunan yavruları mı?. Eğer siz doğru sözlü iseniz, bana bir bilgi ile haber veriniz."* (el-En'âm 6/143). *"Deveden de iki çift, sığırdan da iki çift -yarattı- de ki: İki erkeği mi haram kıldı, yoksa iki dişiyi mi?. Yoksa iki dişinin rahimlerinde bulunan yavruları mı?"* (el-En'âm 6/144). Âyette eti yenilen hayvanlardan koyun, keçi, deve ve sığır türleri özellikle zikredilerek onların bu hayvanların etlerinin yenilmesiyle ilgili iddiaları çürütülmüş, Allah'ın bunlardan bazılarını yasaklamış olduğu ile ilgili bir hükmünün bulunmadığı ve onların bunu kendi başlarına yaptıkları açıklanmıştır.

Varlığı Kur'an tarafından da teyid edilen ve Araplara Sâbiîler'den geçtiği sanılan⁴³² bu uygulamada üzerinde durulacak husus, putların varlık alanının itikad konusuyla sınırlı kalmayıp eylemlerinin de mahiyetine sirayet etmesidir. Câhiliye Arapları Allah'ın yarattığına başkalarını ortak etmek ve putları Allah'a tercih edip sonunda Allah için hiçbir şey yapmamış olmak ve Allah'ın kendilerine nasip ettiği malı boşuna sarf ve yok etmekle kötü bir hükme vardıkları belirtilmektedir⁴³³.

Vahye dayanmayan her amelin batıl olduğunu *"Kim bizim dinimizde yeni bir şey ortaya çıkarırsa o reddedilir."*⁴³⁴ diyerek haber veren Resûlullâh (s.a.v.), *"Din adına sonradan uydurulan her şey delâlettir."*⁴³⁵ buyurarak işlerin en kötüsünün vahiy geldiği halde sonradan din olarak vaz' edilenler olduğunu duyurmuştur. Müşriklerin, dinî gelenek olarak İbrahim (a.s.)'in tebliğine dayandıklarını iddia

⁴³² Draz, **Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru**, s. 136.

⁴³³ Elmalılı, **Hak Dini**, III, 2069.

⁴³⁴ Buhârî, **"İ'tisâm"** 20, **"Buyû"** 60, **"Sulh"** 5; Müslim, **"Akdiye"** 17-18; Ebû Dâvûd, **"Sünnet"** 6; İbn Mâce, **"Mukaddime"** 2.

⁴³⁵ Müslim, **"Cum'a"** 43; Ebû Dâvûd, **"Sünnet"** 5; Tirmizî, **"İlim"** 16; Nesâî, **"İdeyn"** 22; İbn Mâce, **"Mukaddime"** 7; Dârimî, **"Mukaddime"** 16.

etmekle beraber ilâhî vahiy çerçevesinin dışında kalan bu uygulamaları ihdas etmeleri, delâlet ve sapma olarak nitelendirilerek bidat kabul edilmiştir. “*Bir de kendilerine rızık olarak verdiklerimizden, mâhiyetini bilmedikleri şeylere (putlara) pay ayırıyorlar. Allah’a andolsun ki, iftira etmekte olduğunuz şeylerden mutlaka sorguya çekileceksiniz!*” (en-Nahl 16/56) mealindeki âyette onların bu tür telakki ve uygulamalarının tamamen kendilerinin yakıştırdığı asılsız şeyler olduğu belirtilmiştir.

5. İslâm Öncesi Dinlerde Kurban Kesmenin Amacı

Dinler tarihi açısından bakıldığında, inanan açısından olağanüstülüğü ve bambaşkalığı ifade eden kutsal ile irtibat kurma, ibadetlerin başlıca amacını oluşturmaktadır. Dinlerin kutsal kavramıyla özdeşleştirdikleri değerlerin başında tanrı geldiği için, tanrı kavramına yer veren tüm gelenek ve dinlerde inanan bireylerin çeşitli amaçlar uğruna tanrıyla bir şekilde ilişki kurmaları oldukça önemlidir⁴³⁶. Tarih öncesi toplumlardaki dinlerde kurban takdimiyle, yüce tanrı veya tanrıların yardımlarını elde etme, gazaplarından korunma veya günahlardan kurtulmanın amaçlandığı⁴³⁷ belirtilir.

Asur ve Babil’de iktidar bir tanrı ya da tanrılardan geldiği için kral, tanrının yeryüzündeki temsilcisi kabul edilir, tanrıları gözetir ve onları beslerdi. Onlarda tapınının esas eylemi olan kurbanın konusu da bu olup görünüşe göre kurbanlık hayvan, inananın yerine geçmektedir, yoksa tanrı insanın kendisini yiyecektir⁴³⁸. Keltlerde de kurbanlar tanrıların beslenmesine yarıyordu⁴³⁹.

Asur ve Babil’de sonradan Yahudilerin de benimsedikleri bir âdet vardı ki şöyledir: Çile yortusunda bir teke bulunur, halkın ne denli günahı varsa sanki bu tekenin sırtına yüklenir, sonra hayvan çöle doğru kovalanırdı. Tüm kurtuluş umutlarının tanrısal kuzunun kurban edilmesine bağlı olduğuna inanılmaktaydı. Nitekim bu kurban yöntemi, sonradan Batı’ya da yayılmıştır. Dinler tarihçisi

⁴³⁶ Gündüz, “Eski Harran’da Sihir ve Büyü Ritüeli Olarak Kurban”, s. 5.

⁴³⁷ Küçük, “İbadet” (İslâm Öncesi Dinlerde İbadet), **DİA**, XIX, 235.

⁴³⁸ Challaye, **Dinler Tarihi**, s. 116.

⁴³⁹ Challaye, **a.g.e.**, s. 154.

Challaye göre, başka yerlere yayılmış olan bu dinsel düşüncelerin çoğu, Yahudilerin de Babil esareti sırasında yetmiş yıl oturmak zorunda kaldıkları Mezopotamya'dan çıkmıştır ki günahları bağışlatan kurbanın değeri bunların başlıcalarındandır⁴⁴⁰.

Tarih öncesi dönemlerdeki avlanmaya dayalı yaşama biçiminde insanların hayvanları yakından tanımları hayvanlar konusunda dinî inançların gelişmesine katkıda bulunmuştur. İnsan ve hayvan arasındaki avlanmaya dayalı bu ilk ilişkinin sonucunda oluşan temel inançlar, hayvanın kanı içerisinde bulunduğu inanılan bir ruh (can) fikri etrafında biçimlenmiştir. Özellikle Sâmi kavimlerde görüldüğü haliyle kan, hayat bahşedici bir unsur olarak kutsaldır ve boş yere akıtılmaz veya ancak belli dinî amaçlarla akıtılabilir; bundan dolayı kan serpmeye, törenlerin vazgeçilmez rûknüdür. Aynı şekilde Sâmi kavimlerle sınırlı kalmayan inşa edilmiş bir mekânın, kutsal sayılan bir alanın, yeni inşa edilen bir yapının veya bir nesnenin hayat kazanması ya da uğur getirmesi için hayvan kanı akıtılması geleneği de bu inançla yakından ilgilidir. Öte yandan kanın yeni bir hayat bahşettiği inancıyla kurban fikri arasında da yakın bir bağ vardır ve kanlı kurban kavramının oluşmasına zemin hazırlayan başlıca unsurlardan biri budur⁴⁴¹.

6. İnsan Kurbanı

Kurban törenleri, toplumun fikrî ve insanî gelişmesi ile paralel olarak değişmiştir. İlk devirlerde şöhret ve servet sadece tanrılara hâs bir hak olarak kabul edildiğinden, insanlar bütün dilek ve isteklerinde tanrılara kurbanlar adarlardı. Birbirine benzer törenlerle kesilen bu kurbanlıklar hayvan, çocuk, genç kız ve esirlerden olurdu⁴⁴²; kurban bir tapınma aracı olarak insan üzerinde icra edilirdi.

Tanrılara tapınmanın bir aracı da insan kurbanıdır. Cermenlerde insanlar da kurban edilerek tanrılara tapınılmaktaydı⁴⁴³. Beşeri dinlerin bazılarında, bereketi sağlamak gayesiyle insan kurban edildiği de olurdu. Meselâ Aztekler tanrılarını beslemek veya onların kudret ve bereketini arttırmak için bu yola başvurlardı. Eski

⁴⁴⁰ Challaye, **a.g.e.**, s. 116 vd.

⁴⁴¹ Demirci, "Hayvan", **DİA**, XVII, 81.

⁴⁴² Parmaksızoğlu, "Kurban", **TA**, XXII, 367.

⁴⁴³ Challaye, **Dinler Tarihi**, s. 150.

Mısır’da ülke ve insanların bereketini korumak için yaşlı kralı kurban etme âdeti vardı⁴⁴⁴. İnsan kurbanı asıl Sâmi kavimlerinde ehemmiyet taşıyordu. Ken’an bölgesinde bereket ile ilgili olarak, tabiatın gidişini idare eden ilahlara insanlar kurban edilirdi⁴⁴⁵. Grek dinlerinde olduğu gibi kimi inanışlarda ise, bir insan kendisine her suçun yüklendiği kimse olarak dövüldükten ve şehri tüm günahları yüklendikten sonra şehirden kovularak bu ritüel gerçekleştirilirdi⁴⁴⁶.

Kimi inanışlarda Tanrılar herşeyin ilkinin istediği için insanlar kurban edilirdi. Mesela Fenikelilerde tanrıların bu isteği, ilk doğan erkek çocuk kurban edilerek yerine getirilirdi. Ayrıca Fenikelilerin günahlarını bağışlatmak için, ya da sömürge zaptı ve savaş için sefere çıkmadan önce çocukları yığın halinde kurban ettikleri de söylenmiştir⁴⁴⁷.

İnsan kurban etmenin diğer bir sebebi de ölünün gelecek hayatında daha mutlu yaşayacağına olan inançtı. Mesela, bazı Hind-Avrupa kavimlerinde ölünün mezarına eşyası konulduğu gibi bazen de büyük ve saygıdeğer ölümlerin akrabaları da öldürülerek yanına gömülürdü⁴⁴⁸.

İnsan kurbanı âdeti, Keltlerde dinin merkezi sayılır⁴⁴⁹ ve dehşet verecek kadar vahşice icra edilirdi. Kuzey Avrupa kavimlerinin, kutsal hayvanı erkek domuz olan bereket tanrısı Freyr için yaptıkları törenler arasında insan kurban etmek de vardı. Hind-Avrupalı Sogdlarda da insan kurban edilirdi. Yunan mitolojisinde “toprak ana” Gea’nin kendi çocuklarını öldürüp yemesi, Zeus’un oğlu gösterilen, sarhoşluk ve verimlilik tanrısı Dionysos (Romada Bakhus)’un Titanlar tarafından keza öldürülüp yenmesi ve Zeus’un da onun yüreğini yemek suretiyle yeni bir Dionysos meydana getirmesi insan kurbanı âdetinin izleri sayılabilir. Nihayet Troia savaşlarında İphigenia ile Orestes’in tanrılara kurban olarak sunulduğu bahis konusu edilmiştir. İran’da manihaist kozmolojide “hayat anası” denilen ilk insanın Karanlık devleri

⁴⁴⁴ Günay Tümer , “Bereket”, **DİA**, V, 487.

⁴⁴⁵ Kafesoğlu, **Eski Türk Dini**, s. 50.

⁴⁴⁶ Eliade, **Dinler Tarihi Sözlüğü**, s. 99.

⁴⁴⁷ Challaye, **Dinler Tarihi**, s. 119.

⁴⁴⁸ Kafesoğlu, **Eski Türk Dini**, s. 48 vd.

⁴⁴⁹ Kahraman, **Mukayeseli Dinler Tarihi**, s. 136.

tarafından öldürölüp yutulması da buna benzer. Eski Hind dininde sayısız çocuk doğurup, sonra bunları öldürerek yiyen tanrıça Kali de öyle. İskitlerde mevcut olan insan kurbanı âdetinin, İslavlar arasında yaygınlaşarak devam ettiğı, İbn Fadlan'ın Seyahatnâme'sinde yer alan⁴⁵⁰ kadın kurbanı tasvirinden anlaşılmaktadır⁴⁵¹.

İnsan kurbanı âdeti Uzakdoğuda da vardır. Çin kaynakları Kore kavimlerinden Fuyü'ların böyle bir geleneğı olduğunu kaydederler. Bazı Moğol kavimlerinde ve Çin'de de bu âdetin bulunduğuna dair işaretler mevcuttur. Eski Türkler'de de insan kurbanı olduğunu zannettirecek bazı işaretlere rastlanmakla beraber bu husus netlik kazanmış değildir⁴⁵².

İslâm öncesi Arap toplumunda çocukların, köle ve esirlerin putlara kurban edilmesi âdetinin zayıf da olsa izlerine rastlanmaktadır⁴⁵³. Her gün karşı karşıya geldikleri ve tabiat olayları karşısında secde ettikleri Güneş ve yıldızlara da bir takım güçler atfetmekten kendilerini alamamışlardı⁴⁵⁴. Bu dönemde, daha doğmadan önce sabah yıldızına büyük bir aceleyle insan veya beyaz bir deve takdim ettikleri kaydedilmektedir⁴⁵⁵. Tanrının hiddetini yatıştırmak için, Câhiliyye Araplarınca en kıymetli evlât olan, erkek çocuk takdim olunurdu⁴⁵⁶.

Câhiliye döneminde insan kurbanına en çarpıcı örnek Abdulmuttalib'in, oğlunu kurban etme teşebbüsü gösterilebilir. Abdulmuttalib, Zemzem kuyusunu kazdığı sıralarda Kureyş kabilesinin kendisine yaptığı haksızlıkları görünce, on erkek evladı olursa içlerinden birini Kâbe'nin önünde Allah'a kurban edeceğini adanmıştı; sonradan on oğlu olup artık kendisini koruyabilecek duruma geldiklerinde, kurbanlığı kurayla belirlemek üzere çocukları ile birlikte Kâbe'ye gelir. Çekilen

⁴⁵⁰ Bkz. İbn Fadlan, **Seyahatnâme**, s. 69-76.

⁴⁵¹ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 49.

⁴⁵² Konuyla ilgili tartışmalar için bkz. Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 50 vd.

⁴⁵³ Muvattâ', "Nezr" 7; İbn Hişâm, **es-Sîretu'n-Nebeviyye**, I, 124-127; Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, VI, 191-193, 198-199.

⁴⁵⁴ en-Necm 53/49: "Doğrusu Şi'râ yıldızının Rabbi de O'dur."; Fussilet 41/37: "Gece ve gündüz, güneş ve ay O'nun âyetlerindendir. Eğer Allah'a ibadet etmek istiyorsanız, güneşe de aya da secde etmeyin. Onları yaratan Allah'a secde edin!"

⁴⁵⁵ Ateş, **Câhiliye Örf ve Adetleri**, s. 212.

⁴⁵⁶ Cevâd Ali, **a.g.e.**, VI, 198-199; Kafesoğlu, **Eski Türk Dini**, s. 50.

kura, Abdullah'a isabet eder. Bunun üzerine Abdulmuttalib, Abdullah'ı kurban etmek üzere İsaf ve Naile putlarının önüne götürür. Kureyşliler, Abdullah'ın kurban edilmesi durumunda bunun insanlar arasında gelenekleşeceğine dair endişelerini dile getirerek buna karşı çıkar. Nihayetinde, Abdulmuttalib, oğluna bedel 100 deve kurban edip adağından vazgeçer⁴⁵⁷.

Bu hadise tarihî bir vak'a olmakla beraber, insan kurban etme âdeti Araplar arasında geçerli ve yaygın bir kurban tarzı kabul edilmez. Çünkü, Kureyşlilerin Abdulmuttalib'ten adağını yerine getirmemesini istemelerindeki ısrarları, bu kurbanın gerçekleşmesi durumunda bunun gelenekselleşip yaygınlaşacağı hususunda duydukları endişeleri ve bunun mutad bir hal alacağı korkusunu beyan etmeleri⁴⁵⁸, insan kurban etme âdetine yabancı olduklarına güçlü bir delildir. Ayrıca, Abdulmuttalib'in bu adağının, İbrahim (a.s.) zamanından kalma olduğunu sanılan eski bir hareket tarzını hatırlattığı da belirtilir⁴⁵⁹.

B. İSLÂM'DA KURBAN İBADETİ

Kurban, insanlık tarihi boyunca, bütün dinlerde kendini gösteren bir ibadet olmuştur. Kur'an'da ayrıntısı verilmeksizin, Âdem (a.s.)'ın iki oğlunun Allah'a kurban takdim ettikleri⁴⁶⁰; Musa (a.s.) zamanında İsrâiloğulları arasında vukû bulan bir cinâyetin aydınlatılması için bir sığırı kurban etmelerinin emredildiği⁴⁶¹; İbrahim (a.s.) rüyasında oğlunu kurban ettiğini gördüğü, bunu emir telakki ederek oğlunu kurban etmeye teşebbüs ettiği ve bunun mükafatı olarak oğluna bedel büyük bir kurbanlık verildiği⁴⁶²; Medineli bazı yahudi reislerinin Resûlullâh (s.a.v.)'e gelerek peygamberliğini ispatlaması sadedinde, güya Allah'ın kendilerine peygamberlik iddiasında bulunan biriyle karşılaştıklarında talep etmelerini emrettiği “ateşin

⁴⁵⁷ İbn Hişâm, **a.g.e.**, I, s. 124-127; Cevâd Ali, **a.g.e.**, VI, 191-192; Çağatay, **İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi**, s. 93-94.

⁴⁵⁸ İbn Hişâm, **a.g.e.**, I, s. 126.

⁴⁵⁹ Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, I, 33.

⁴⁶⁰ el-Mâide 5/27-31.

⁴⁶¹ el-Bakara 2/67-73.

⁴⁶² es-Sâffât 37/102-107.

kendisini yaktığı bir kurban" istedikleri⁴⁶³ bildirilmiş ve Kevser Sûresi'nde de "nahr" emredilmiştir⁴⁶⁴. "*Biz her ümmete, kurban kesmeyi gerekli kıldık*" وَلِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا (el-Hac 22/34) âyeti de, her ümmette ve ilâhî dinlerin hepsinde "ibadet amacıyla hayvan kesme" anlamında kurbanın var olduğunu bildirmektedir.

Kurban ibadeti, İslâm'ın ilk muhatapları olan Câhiliye Arapları tarafından da bilinmekte ve ifa edilmekteydi. Kur'an, hac ibadeti gibi, kurban ibadetine bu mevcudiyetine vurgu yapmaktadır⁴⁶⁵. İslâm, vaz' ettiği ibadet ve muamelat hükümlerinde kendisinden önceki vahyî gelenekle devamlılık arz eder. Kur'an-ı Kerîm, kendinden önceki inanç ve uygulamalardan çoğunu reddetmekle beraber bidayetinde vahye dayalı olan ibadet ve gelenekleri İslâm'ın bünyesine katarak tevhîdî içeriğinden yabancı unsurların ayıklandığı bir ibadete dönüştürerek devamını emretmiş; zararlı olanlarını da yasaklamış veya onları, zararını giderecek şekilde değiştirmiştir. Bünyesine kattığı bu unsurlara hayat verirken de evrensel bir anlam kazandırmıştır. İslâm'ın mesajı, "*Doğru yola yönelerek İbrahim'in dinine uy! O müşriklerden değildi*" (en-Nahl 16/123) âyetinden anlaşıldığı gibi, mahiyet itibarıyla İbrahim (a.s.)'in mesajının aynısıdır. Câhiliye Arapları'nın İbrahim (a.s.)'in vahyine dayanan kurban âdeti, İslâm döneminde tevhid inancına aykırı öğelerden temizlenerek Hz. İbrahim'in sünnetine uygun biçimde ihya edilmiştir⁴⁶⁶. Putlar için hayvan kurban etme şirk, bu şekilde kesilen hayvanlar da murdar ve etlerinin yenilmesi haram kabul edilmiştir⁴⁶⁷.

1. İslâm'da Kurbanın Temelleri

Bir organizmayı özgün kılan şey, diğerleriyle olan benzerliklerinden ziyade farklılıklarıdır. Benzerlikler arttıkça özgünlüğünü yitirir, varlık sebebinin izahı zorlaştığı gibi çoğu kez var oluş anlamı kaybolur. Her dini, müstakil ve diğerlerinden farklı kılan şey, bu dinlerin dayandığı ilk prensip olup bu, aslında dinin ihtiyaç

⁴⁶³ Al-i İmrân 3/183.

⁴⁶⁴ el-Kevser 108/2.

⁴⁶⁵ el-Hac 22/26-37; Ateş, **Tefsîr**, VI, 29.

⁴⁶⁶ Bardakoğlu, "Kurban", **DİA**, XXVI, 436.

⁴⁶⁷ el-Bakara 2/173; el-Mâide 5/ 3; el-En'âm 6/121, 145; en-Nahl 16/115.

duyduğu merkezdir ve bir odak noktadır. Kurban bağlamında, farklı dinlerde ama aynı kategoride yer alan benzer ibadetlerin de bu ilk prensipten hareketle izah edilmesi gerekir. Bu prensip, çeşitli dinlerdeki kurbanın farkını anlamamızı sağlayacağı gibi farklı kültürlerin tanrı, insan ve tabiat anlayışlarını anlamaya kapı aralar. İslâm'ın kurban anlayışını özgün kılan, tevhidin inancın merkezinde yer alması ve diğer inanç esaslarının buna göre izah ediliyor olmasıdır. Tevhid prensibi inanç alanının odağı kılınırken *takva prensibi* de Allah'a yakınlaşma çabasında ahlakî tutumu oluşturur. Tevhidin ayrılmaz parçası olan takva, tüm tutum ve davranışlara rengini vermekle İslâm'ın “hareket” anlayışının da temel formülasyonunu sunar. Kurbanı da, dinin Allah'a kullukta ve kurbette birbirlerini tamamlayan iki esası olan tevhid ve takvayla açıklamak istiyoruz.

a. Tevhid

Kur'an, muhatap aldığı cahiliye insanının inancı noktasında yoğun bir ıslah hareketi başlatmıştır. Kur'an'ın insanlığa sunduğu mesaj, ilk insandan itibaren Allah'ın hakikat ve kurtuluş olarak insanlara sürekli olarak vazetmiş olduğu mesajın yeniden hatırlatılması⁴⁶⁸ olduğu için, bütün peygamberlerin, başta tevhid olmak üzere inanç bakımından aynı esasları tebliğ ettiklerini bildirmiş⁴⁶⁹ ve önceki vahiyleri onaylamıştır⁴⁷⁰.

Tevhid inancı, bütün peygamberlerin ortak mesajı olduğu gibi İslâm'ın ibadet prensiplerinin esasıdır. “*Bana kulluk et; beni anmak için namaz kıl.*” (Tâhâ 20/14) Tevhîdî inançta ibadet ve kulluk sadece Allah'ın hakkıdır; Allah'ın emirlerine itaat etmenin vazgeçilmez unsurudur⁴⁷¹. Kur'an'da “*Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluk ediniz.*” (el-Bakara 2/21) denilerek insanlar Allah'a ibadet etmeye çağılırken Allah'tan başkasına açıktan veya gizliden mabudluk payesini verip de ibadet ve kulluk etmeyi, o hakka saldırı olarak değerlendirir⁴⁷². Kur'an,

⁴⁶⁸ Gündüz, “Kur'an Vahyi ve Diğerleri Zincirin Son Halkası Olarak İlk Buluşma”, s. 20; Tümer-Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 476-477.

⁴⁶⁹ Ayrıca bkz. el-Bakara 2/ 133, 135; Âl-i İmrân, 3/84; en-Nisâ, 4/152.

⁴⁷⁰ Âl-i İmrân 3/3-4; el-Mâide 5/46-47.

⁴⁷¹ Cilacı, *Dinler ve İnsanlar*, s. 211.

⁴⁷² Elmalılı, *Hak Dini*, IX, 6194.

özellikle şirki “dalâlet”⁴⁷³ olarak tanımlamış ve “*Lokman, oğluna öğüt vererek: ‘Yavrucuğum! Allah’a ortak koşma! Doğrusu şirk, büyük bir zulümdür’, demişti.*” (Lokman 31/13) âyetinde “zulüm” olarak nitelendirmiştir. Allah’tan başkasına kurban sunma, genel anlamıyla Yaratıcı Kudret’i zatında veya tasarrufunda ortak tanıma⁴⁷⁴ olarak tanımlanan şirkin amelî yönünü de içerdiği için, tevhid inancının özüne ve kaynağına isyan anlamını barındırmaktadır.

Kur’an’ın vurguladığı tevhid merkezli inanç sisteminin üç temel özelliği vardır. Bunlar, Allah’ın mutlak birliğine inanmak, O’na hiçbir şeyi ortak koşmamak ve yalnız O’na ibadet etmektir⁴⁷⁵. Allah’ın olan-bitenden tamamiyle haberdar bulunduğu, her şeyin O’nun mülküne ait olduğu, O’nun hakimiyet ve denetimi altında olmayan hiçbir noktanın olmadığı⁴⁷⁶, bu inanç sisteminin diğer temel özellikleridir.

İnsan, ya sonlu varlıkları sonsuz Yüce Varlık olan Allah’la eş kılmak ister ya da Allah, yarattıkları ile doğrudan ve çok yakından ilgili olmasına rağmen, O’nun ile yarattıkları arasına, aracı tanrılar veya güçleri koymaya çalışır⁴⁷⁷. Allah’ın sadece kahrhâr ve cebbâr olarak yanlış algılanışı, insanlık tarihinde zihinlerde Allah hakkında yanlış kanaatler oluşturmuştur. Allah’ın bu şekilde korkuyla algılanışı dolayısıyla insan, kendisinden kuvvetli gördüğü her türlü tabiat gücüne tapmaya ve araçlar koymaya başlamıştır⁴⁷⁸. Müşrik Araplar, Hz. Peygamber’den Allah ile insan arasında kendi ilahlarına yer vermesini isterken zihinlerinin arkaplanında Allah’ın ulaşılamaz olduğu ve ancak etkin vasıtalar sayesinde kulluğu icra edebilecekleri kabulü yatmaktaydı. İnsanların bu hataya düşmelerini engellemek için Kur’an’da bir taraftan Allah’ın rubûbiyeti⁴⁷⁹, kudret ve celâli⁴⁸⁰ vurgulanırken, aynı sıklıkla Allah’ın sonsuz

⁴⁷³ Fazlur Rahman, **Ana Konularıyla Kur’an**, s. 74.

⁴⁷⁴ Öztürk, **Kur’an’ın Temel Kavramları**, s. 545.

⁴⁷⁵ Gündüz, “**Kur’an Vahyi ve Diğerleri Zincirin Son Halkası Olarak İlk Buluşma**”, s. 23.

⁴⁷⁶ Afzalurrahman, **Sîret Ansiklopedisi**, III, 441.

⁴⁷⁷ Fazlur Rahman, **Ana Konularıyla Kur’an**, s. 35-36.

⁴⁷⁸ Afzalurrahman, **a.g.e.**, V, 62-63.

⁴⁷⁹ en-Neml 27/60-64.

⁴⁸⁰ el-Haşr 59/23: “O, öyle Allah’tır ki, kendisinden başka hiçbir tanrı yoktur. O, mülkün sahibidir, eksiklikten münezzehtir, selâmet verendir, emniyete kavuşturandır, gözetip koruyandır, üsündür,

rahmeti⁴⁸¹, affediciliği⁴⁸² ve kullarıyla beraber olduğu⁴⁸³ hatırlatılır. Nitekim, Allah'ın kimseye gücünün üstünde bir şey teklif etmeyeceğini⁴⁸⁴ ve Allah'ın rahmetinin herşeyi kuşattığını⁴⁸⁵ hatırlatan Kur'an, bütün yapısı ile kurtarıcılığa ve aracılığa karşıdır⁴⁸⁶. Fâtiha Sûresi'nde "*Ancak sana kulluk eder ve ancak senden yardım dileriz*" hitabı, doğrudan Allah'tan isteneceği ve sadece O'da dua edileceği inancına işaret eder. Allah'tan başkasına günah itirafında bulunulmaz. Halbuki Hristiyanlık ve Budizm'de rahip zümresinin varlığı da bu noktalarda kendisini belli eder. Hristiyanlıkta genellikle rahip bulunmaksızın sakramentler uygulanamaz⁴⁸⁷. Oysa, İslâm bir prensip olarak, hiçbir insanın ya da varlığın Allah'a bir diğerinden daha yakın olamayacağını kabul etmiştir⁴⁸⁸.

Kur'an, Yahudiliğin İsrâiloğulları ve Hristiyanlığın İsa merkezlilik yaklaşımlarına karşın, metafizik olsun olmasın tüm değerlendirme ve tutumlarını tevhid merkezlilik temelinde yapar. Dinin merkezinde tarihsel şahsiyetler ve kutsal bir ırk değil, Allah'ın birliği inancı yer alır. Kur'an, tüm insanlığı, tarihi, geçmişi ve geleceği, her şeyin yaratıcısı olan Allah inancında buluşturur. Nitekim Kur'an Ehl-i Kitabı, İslâm ve tevhid ortak paydası üzerinde bir araya gelmeye çağırır: "*..sizinle bizim aramızda ortak olan bir söze geliniz; Allah'tan başkasına ibadet etmeyelim; O'na hiçbir şeyi ortak tutmayalım ve Allah'ı bırakıp da kimimiz kimimizi ilahlaştırmasın*" (Âl-i İmrân 64)."⁴⁸⁹ Yahudilerin İbrahim (a.s.)'in hangi oğlunun kurbanlık olduğu tartışmasındaki yaklaşımları ve İsa Mesih'in insanlığın aslı

istediğini zorla yaptıran, büyüklükte eşi olmayandır. Allah, müşriklerin ortak koştukları şeylerden münezzehtir.”; Haşr 59/24.

⁴⁸¹ el-En'âm 6/12: “O, merhamet etmeyi kendi zatına farz kıldı.”; el-A'raf 7/156.

⁴⁸² eş-Şûrâ 42/25: “O, kullarının tevbesini kabul eden, kötülükleri bağışlayan ve yaptıklarınızı bilendir.”

⁴⁸³ Kâf 50/16: “Andolsun, insanı biz yarattık ve nefsinin kendisine fısıldadıklarını biliriz ve biz ona şah damarından daha yakınız.”

⁴⁸⁴ Bakara 2/286: “Allah, kimseye gücünün yeteceğinden fazlasını yüklemeyiz.(...)”; Bakara 2/233; En'âm 6/152; Araf 7/42; Mu'minun 23/62.

⁴⁸⁵ el-A'raf 7/156: “(...)Rahmetim ise her şeyi kuşatır.(...)”; el-Mü'min 40/7.

⁴⁸⁶ Fazlur Rahman, **Ana Konularıyla Kur'an**, s. 70.

⁴⁸⁷ Tümer-Küçük, **Dinler Tarihi**, s. 351.

⁴⁸⁸ Farukî, **Tevhid**, 14.

⁴⁸⁹ Gündüz, “**Kur'an Vahyi ve Diğerleri Zincirin Son Halkası Olarak İlk Buluşma**”, s. 24 vd.

günahının bağışlatılması için kendini kurbân etmesi inancı, kutsal bir ırk yaratma ve İsa Mesih şahsında da Ahd-i Atîk'teki kurbanı iptal etme sonucunu doğurmuştur.

Kurban'ın Allah'tan başkasına adanmaması ve kesimde Allah'ın adının anılmasının zorunluluğu, kurban ve tevhid ilişkisini en açık şekilde izah eder. Tabii olarak, Allah'tan başkası adına hayvan boğazlamanın ve kurban kesmenin yasaklanmış olması tevhid ilkesinin gereklerinden biri olarak düşünülmelidir.

İslâm hayvanın şirkin bir unsuru olmasını onu ibadet hayatının dışına atarak engellemek gibi pasif bir tutumdan ziyade ibadetin konusu yaparak tevhidin ikamesinin vasıtası kılmıştır. “*De ki: Şüphesiz benim namazım, nüsüküm, hayatım ve ölümüm hepsi âlemlerin Rabbi Allah içindir.*” (el-En’âm 6/162) âyetinde Resûlullâh (s.a.v.)’den Allah’tan başkasına ibadet eden ve O’ndan başkası adına hayvan zebheden müşriklere kendisinin muhalif olduğunu ilan etmesi; namazının Allah için, nüsükünün de tek ve ortağı olmayan O’nun ismine olduğunu bildirmesi istenmiştir⁴⁹⁰. İslâm, Allah’tan başka varlıklar adına kurban kesilmesini, kesilirken put ve benzeri şeylerin adı zikredilen hayvanların etinin yenilmesini haram kılmıştır. Allah’tan başkası adına kesilmiş olan hayvanın yasak edilmesindeki hikmet dinin temeli olan tevhid inancını korumak, bu inanca aykırı her davranıştan kaçınmaktır⁴⁹¹. Resûlullâh (s.a.v.)’in “*Allah'tan başkası adına hayvan kesene Allah lânet etsin.*”⁴⁹² şeklindeki ifadelerinde bu duruma dikkat çekilmiştir.

Dinler tarihi göstermektedir ki insanların somuta yani görünür nesnelere olan düşkünlüklerinden ve tapınma zaafından dolayı, “görünür olanlar”, zamanla birer tapınma nesnesi haline gelmiş ve tanrılaştırılmışlardır⁴⁹³. Şirki şiddetle reddeden bir din olarak İslâm, kendi müntesiplerinin bu zaaftan etkilenmemesini sağlamak için, toplumların sair zamanlarda besin faaliyeti olan hayvanların kesim işini ibadete dönüştürmüştür. İlah olarak düşlenen canlıların bu görünür durumları, insanların tevhitte sapmamalarının bir aracı kılınmıştır.

⁴⁹⁰ İbn Kesîr, **Tefsîr**, III, 425.

⁴⁹¹ Ateş, **Tefsîr**, I, 286.

⁴⁹² Müslim, “**Edâhî**” 43-45; Nesâî, “**Dahâyâ**” 34; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, I, 108, 118, 152, 217, 309, 317.

⁴⁹³ Dücan Cündioğlu, “*Siz sözüme kulak verin, gözleriniz sizin olsun!*”, Yeni Şafak, 4.2.2006.

İslâm'ın dininin özünü, tevhîd inancı teşkil ettiğinden, bunun tabîî gereği olarak her türüyle şirke karşı amansız bir mücadele verilmiştir. Bunun günlük hayatla ilgili bir sonucu da, hayvanların kesimi esnasında Allah'tan başkasının isminin anılmasının veya hayvanın Allah'tan başkası adına kurban olarak kesilmesinin ve bu şekilde kesilen hayvanın etinin yenmesinin yasaklanmış olmasıdır⁴⁹⁴. İslâm, kurbanı da yalnız Allah'a hasretmek suretiyle tevhidde azâmî titizliği göstererek tüm ibadetlerin yalnızca Allah'a ve Allah için edileceği ilkesini benimsemiştir.

Müşrikler putlar adına kurban kesiyorlardı. Allah, Peygamberine yalnız Allah'a ibadet edileceğini ve yalnız O'nun adına kurban kesileceğini, yaşamının ve ölümünün yalnız Allah'ın elinde ve O'nun yaratmasıyla olduğunu söylemesini buyurmaktadır⁴⁹⁵.

Kur'an her dinde kurban ibadetinin var olduğu bildirilmektedir⁴⁹⁶. Her dinde aynı ibadetin emredilmiş olması bu ibadeti emreden Tanrı'nın aynı Tanrı olduğunu gösterir. Bu da kurbanın, aynı inanç esasına göre teşri kılındığını ve aynı amacı tahakkuk ettirme odaklı olduğunu anlatır. Çünkü âyetin devamında bütün insanların Tanrısının bir tek Tanrı olduğu vurgulanarak O'na teslim olunması ve O'na saygı gösterilmesi emredilmektedir.

(1). Âdem'in İki Oğlunun Kurbanı

Dinlerin kutsal metinleri insanoğlunun, Allâh'a yakın olmak için tarih boyunca çeşitli şekillerde kurbanlar takdim ettiğini haber verir. Gerek Kur'an'da⁴⁹⁷ ve gerek Tevrât'ta⁴⁹⁸, Âdem (a.s.)'in iki oğlunun Allah'a kurban takdim ettikleri bilgisi yer almaktadır.

Kur'an kıssalarında gaye tarihî bilgi aktarımı olmadığından⁴⁹⁹, nakledilen tarihî olayların işlenişinde, ayrıntılar olabildiğince dışarıda bırakılmıştır. Kur'an'ın

⁴⁹⁴ el-Bakara 2/173; el-Mâide 5/3; el-En'âm 6/145; en-Nahl 16/115; Bardakoğlu, **İslâm ve Toplum**, II, 48.

⁴⁹⁵ Ateş, **Tefsîr**, III, 269.

⁴⁹⁶ el-Hac 22/34.

⁴⁹⁷ el-Mâide 5/27-31.

⁴⁹⁸ Tekvin 4/3-5.

⁴⁹⁹ Hüseyin Atay, **Kur'an'a Göre İman Esasları**, s. 108; M. Sait Şimşek, **Kur'an Kıssalarına Giriş**, s. 15.

naklettiği kurban kıssalarında da bu metod takip edilmiş; Âdem'in iki oğlunun kurban takdimleri, zaman, yer ve şahıs isimleri, kurbanların cinsi ve takdim sebebi belirtilmeden, Kur'an şu şekilde anlatır:

وَأْتَلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ ابْنَيْ آدَمَ بِالْحَقِّ إِذْ قَرَّبَا قُرْبَانًا فَتُقْبَلَ مِنْ أَحَدِهِمَا وَلَمْ يُتَقَبَلْ مِنَ الْآخَرِ قَالَ لَأَقْتُلَنَّكَ قَالَ إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ

“Onlara, Âdem'in iki oğlunun haberini gerçek olarak oku: Hani her biri birer kurban takdim etmişlerdi de birinden kabul edilmiş, diğerinden ise kabul edilmemişti. (Kurbanı kabul edilmeyen), ‘Andolsun seni öldüreceğim’ demişti. Diğeri de ‘Allah sadece muttaki olanlardan kabul eder. Andolsun ki sen, öldürmek için bana elini uzatsan (bile) ben sana, öldürmek için el uzatacak değilim. Ben, âlemlerin Rabbi olan Allah'tan korkarım. Ben istiyorum ki, sen, hem benim günahımı hem de kendi günahını yüklenip ateşe atılacaklardan olasın; zalimlerin cezası işte budur.’. Nihâyet nefsi onu, kardeşini öldürmeye itti ve onu öldürdü: bu yüzden de kaybedenlerden oldu. Derken Allah, kardeşinin cesedini nasıl gömeceğini ona göstermek için yeri eşeleyen bir karga gönderdi. (Katil kardeş) ‘Yazıklar olsun bana! Şu karga kadar bile olup da kardeşimin cesedini örtemedim!’ dedi ve ettiğine yananlardan oldu.”⁵⁰⁰

Kurbanların sadece Allah’a takdim edildiğinin anlaşıldığı ve yalnız birinden kabul edilme sebebinin öğrenildiği bu kıssada, kurban sunanların isimleri zikredilmemekle beraber “Onlara, Âdem'in iki oğlunun haberini gerçek olarak oku” âyetinden bunların Âdem (a.s.)’ın oğulları oldukları anlaşılmaktadır. Kıssanın ise efsane olmadığı⁵⁰¹, **بِالْحَقِّ** lafzının işaret ettiği gibi yaşanmış bir hadise olduğu beyan edilmiştir⁵⁰². Böylece ilk kurban takdiminin Âdem'in iki oğlu tarafından gerçekleştirilmiş olduğunu öğreniyoruz. Okuyucunun, verilmek istenen mesajdan faydalanmak için “Âdem'in iki oğlu” bilgisinden öte bilgilere sahip olması o kadar da gerekli olmamakla⁵⁰³ beraber kaynaklarda isim bazında farklı iki rivâyet yer

⁵⁰⁰ el-Mâide 5/27-31.

⁵⁰¹ Kur'an kıssalarının vâki olup olmadığı konusu ve ilgili tartışmalar için bkz. Şimşek, **Kur'an Kıssalarına Giriş**, s. 49-71.

⁵⁰² İbn Kesîr, **Tefsîr**, III, 100.

⁵⁰³ Elmalılı, **Hak Dini**, II, 1653.

almaktadır. En bilinen rivâyete göre ve tercih edilen rivayete göre, bunlar Âdem (a.s.)’ın Hâbil ve Kâbil adındaki oğullarıdır⁵⁰⁴. Bunların İsrâiloğulları’ndan iki şahıs olduğu rivayeti ise muteber kabul edilmemiştir⁵⁰⁵. Çünkü kıssayı anlatan âyetin devamında “*Derken Allah, kardeşinin cesedini nasıl gömeceğini ona göstermek için yeri eşeleyen bir karga gönderdi.*” (el-Mâide 5/31) denilmiştir. Bu âyet, kıssanın beşer tarihinin en erken dönemine ait ve ilk ölümün daha vâki olmadığı bir zaman diliminde cereyan etmiş olduğu sonucu çıkmaktadır. Çünkü kardeşinin cesedini nasıl gömeceğini ona göstermek üzere yeri eşeleyen bir karganın gönderilişinden, defin henüz bilinmediği anlaşılmaktadır. Bu durum da kıssanın sonraki dönemlere ait olamayacağını bariz delilidir. Dolayısıyla kurbanı sunanlardan kasıt, Âdem (a.s.)’ın sulbünden olan kişiler anlamında “Âdem’in oğlu” olup sonraki dönemlerde onun zürriyetinden olan kişiler anlamında “âdemoğlu” değildir⁵⁰⁶. Tüm bu bilgilerden kurbanın beşeriyetin bidayetine dayandığı ve ilk insan Âdem (a.s.)’a uzandığını öğrenmekteyiz.

Kaynaklarda bu iki kardeşin kurban sunma gerekçeleri şu şekilde yer alır: Aynı anne babaya mensup oluşları nedeniyle Âdem (a.s.)’ın çocukları arasındaki evlilik, geleneksel evlilik tarzından farklıydı. Âdem (a.s.)’a ayrı batında olmaları kaydıyla kız kardeşlerin erkek kardeşlerle evlendirilmeleri emredilir. Kâbil, kız kardeşinin Hâbil’le evlenmesini istemez. Bunun üzerine Âdem (a.s.), her ikisine, Allah’a birer kurban takdim etmelerini, kurbanın kabul edilişinin de haklılığın delil olacağını söyler⁵⁰⁷.

Kur’an’ın anlatımında nelerin takdim edildiği bilgisi yer almamaktadır. “*Hani her biri birer kurban takdim etmişlerdi de birinden kabul edilmiş, diğerinden ise kabul edilmemişti.*” (el-Mâide 5/27). Âyette geçen “kurban” kelimesi ise kendisiyle Allah’a yaklaşılmak istenen ve ibadet olarak kabul edilen herhangi bir kurban

⁵⁰⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, IV, 527-530; Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 224; Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl*, I, 392; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, IV, 227; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, III, 100.

⁵⁰⁵ Taberî, *Tarihü'l-mülûk ve'l-ümem*, I, 71 vd.; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, IV, 530; Zemahşerî, *a.g.e.*, II, 224; Nesefî, *a.g.e.*, I, 392.

⁵⁰⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, IV, 530.

⁵⁰⁷ Taberî, *Tarihü'l-mülûk ve'l-ümem*, I, 69; Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 224; Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl*, I, 392; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, III, 100-102.

(nesîke) veya sadaka (sadaka) manasınadır⁵⁰⁸. Bu yoruma göre kurban kavramı hayvana şamil olduğu gibi sadaka ve zekât gibi⁵⁰⁹ rızık olarak nitelenen her şeyi de kapsamaktadır. İki kardeşin neleri kurban olarak sunduğu hususu aslında önemli değildir. Neticede sunulan kurban, her ne olursa olsun, Allah’a yakınlık talebi için sunulmuştur⁵¹⁰. Kaynaklar Hâbil’in çobanlık yaptığını ve sürünün en iyisini; Kâbil’in çiftçilikle uğraştığını ve ekinin kötüsünü sunduğunu belirtir. Gökten gelen bir ateş Hâbil’in kurbanını, kabul nişanesi olarak yakıp yok eder; Kâbil’in sunduğu ise kabul edilmez⁵¹¹. Tevrat menşeli bu rivayetlerde, Hâbil’in, koyun çobanı, Kâbil’in ise çiftçi olduğunu; Kâbil toprağın semeresinden Hâbil de sürünün ilk doğanlarından ve yağlarından Rabbe takdime getirdiği nakledilir. Kâbil, takdimesinin kabul edilmeyişine öfkelenerek, kardeşi Hâbil’i öldürmüştür⁵¹².

Kardeşler arasında cereyan eden konuşmada kurbanı kabul edilenin, ötekine “*Allah sadece muttaki olanlardan kabul eder.*” (el-Mâide 5/27) hitabında bulunuşundan, her ikisinin de kurbanlarını sadece Allah’a takdim ettikleri öğrenilmektedir. Kurbanı kabul edilen Hâbil, kardeşine “*Allah sadece muttaki olanlardan kabul eder.*” öğüdünde bulunurken, onun takvâ sahibi olmadığını, kurbanının bu sebeple kabul edilmediğini hatırlatmıştır.

Bir rivâyette kardeşinin tehdidi üzerine Hâbil, ben malımın en iyisini takdim ettim; sen ise en kötüsünü takdim ettin, oysa Allah takdim edilenlerden ancak iyi (/tayyib) olanını kabul eder, diyerek⁵¹³ bunun sebebini başkasında aramaması gerektiğine dikkat çekmiştir⁵¹⁴. Bu rivâyet “*Allah sadece muttaki olanlardan kabul eder.*” âyetini beyan edip, kurbanlık ve takva kavramı arasındaki yakın bağlantıya getirdiği izahta takdimenin niteliğinin takva ile ilgili olduğunu vurgulamaktadır.

⁵⁰⁸ Nesefî, **a.g.e.**, I, 392.

⁵⁰⁹ Taberî, **Câmiu'l-beyân**, IV, 531.

⁵¹⁰ Taberî, **Câmiu'l-beyân**, IV, 531.

⁵¹¹ Bkz. Abdurrazzâk b. Hemâm, **Tefsîr**, II, 13; Taberî, **Tarihü'l-mülûk ve'l-ümem**, I, 69; Taberî, **Câmiu'l-beyân**, IV, 527-537; Zemahşerî, **Keşşâf**, II, 224; Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 392; İbn Kesîr, **Tefsîr**, III, 100 vd.

⁵¹² Tekvin, 4/1-24.

⁵¹³ İbn Kesîr, **a.g.e.**, III, 100.

⁵¹⁴ Nesefî, **a.g.e.**, I, 392.

Allah'ın, ibadeti ancak mümin ve muttaki kullarından kabul edeceğini öğrendiğimiz⁵¹⁵ bu âyette “*muttaki*”, emredileni yerine getirmek ve günahlardan kaçınmakla Allah'a ittikâ eden kimse olarak tefsir edilmiştir⁵¹⁶. Kardeşlerin, kurbanlarını Allah'a takdim edip sadece birisinden kabul edilmesinden anlaşıldığı gibi, ibadetlerin Allah'a yapılması gerek şarttır; yeter şart ise ibadetlerin takvâyı barındırmasıdır. Bundan dolayı kıssada yer alan “*muttaki*” kavramına, bağlama uygun düşmeyeceğinden, “*şirkten korunan*”⁵¹⁷ anlamı verilmesi yeterli değildir. Takva, şirkten korunmanın yanında, kişiyi emredileni yerine getirme ve günahlardan kaçınmaya zorlayan imanı ifade eder. Nitekim benzer şekilde Tevrat'ta da Hâbil'in kurbanının kabul edilmesine imanının sebep olduğuna işaret edilmiş olması⁵¹⁸ bu tefsire uygun düşmektedir.

İlk kurbanın Âdem (a.s.)'a kadar uzanan bir ibadet olduğu bilgisini bize sunan bu kıssaya dair tefsir kaynaklarında geniş detay yer almakla beraber, bu detay menşee olarak Tevrat kaynaklı ve Ehl-i Kitab çevrelerinden derlenmiş rivâyetlerden oluşmaktadır⁵¹⁹. Nitekim Tevrat'ta yer alan kıssanın şekli⁵²⁰ Kur'an'a göre çok ayrıntılı olup hadisenin dinî ve ahlakî açıdan ibret alınacak yönleri, bu teferruat arasında adeta kaybolmuştur.

(2). Hz. İbrahim'in Kurbanı

Kur'an, İbrahim (a.s.)'ın tevhd ehlinden olduğunu “*İbrahim, ne yahudi, ne de hristiyan idi; fakat o, Allah'ı bir tanıyan dosdoğru bir müslüman idi; müşriklerden de değildi.*” (Âl-i İmrân 3/67) âyetiyle beyân eder. İbrahim (a.s.) da “*Ben dosdoğru olarak, yüzümü gökleri ve yeri yoktan yaratan Allah'a çevirdim ve ben müşriklerden değilim.*” (el-En'âm 6/79) diyerek tevhd ehlinden olduğunu ilan etmekte ve müşriklerle arasına mesafe koyduğunu bildirmektedir.

⁵¹⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, IV, 228.

⁵¹⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, IV, 531.

⁵¹⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, IV, 531.

⁵¹⁸ İbrâniler'e Mektup, 11/4: “*İmanla Hâbil Allah'a Kainden daha iyi kurban takdim etti ve onun hediyeleri iyi, hakkında Allah şehadet ederek, bununla salih olduğuna şehadet olundu;(...)*”

⁵¹⁹ Hâbil ve Kâbil konusundaki isrâiliyyât için bkz. Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyât*, s. 272-278.

⁵²⁰ Tekvîn 4/1-16

İbrahim (a.s.)’ın, kavmiyle girdiği tevhid mücadelesinde putlara tapmalarının yanlış olduğunu tebliğ etmiş⁵²¹ ve putlarını kırmıştı⁵²². Bunun üzerine İbrahim (a.s.) ateşe atılmış ve Allah’ın yardımıyla ateş İbrahim için serinlik ve esenlik olmuştu⁵²³. Tevhid mücadelesinin güzel bir hatırası olarak Kur’an’da anımsatılan bu hadiseden sonra İbrahim (a.s.) “*Ben Rabbime gidiyorum.*” (es-Sâffât 37/99) diyerek putperest kavminden ayrılıp hicret eder⁵²⁴.

İbrahim (a.s.) “*Rabbim! Bana sâlihlerden olacak bir evlât ver.*” (es-Sâffât 37/100) diyerek Allah’a dua eder; bu çağrısına karşılık “*İşte o zaman biz onu halîm bir oğul ile müjdeledik.*” (es-Sâffât 37/101) denilerek ‘*hilm*’ sıfatına sahip bir oğul verilir. Bu akıllı, iyi huylu çocuk yürüyüp gezecek çağa gelince, İbrahim (a.s.) rüyasında onu kurban ettiğini görür. İbrahim (a.s.), oğluna “*Yavrucuğum! Rüyada seni boğazladığımı görüyorum; bir düşün, ne dersin?*” diyerek rüyasını anlatır. Oğlu ise, “*Babacığım! Emrolunduğun şeyi yap. İnşallah beni sabredenlerden bulursun*” (es-Sâffât 37/102) diyerek bu emre itaat edeceğini ve sabredenlerden olacağını bildirerek bu emre gönülden, tevekkül içinde boyun eğer.

İbrahim (a.s.) ve oğlu, Sabır, teslimiyet ve tevekkül içinde emri yerine getirecekleri esnada, “*Ey İbrahim! Rüyayı gerçekleştirdin. Biz iyileri böyle mükâfatlandırırız. Bu, gerçekten, çok açık bir imtihandır, diye seslendik.*” (es-Sâffât 37/103-106) denilerek bu imtihanı başardıkları bildirilir. Oğlunun yerine büyük bir kurbanlık verilir: “*Biz, oğlunun yerine ona büyük bir zibh/kurban verdik.*”⁵²⁵ Bu kurbanlığın koç olduğu belirtilir⁵²⁶.

Sâffât Sûresi’ndeki duasında İbrahim (a.s.) kendisine bir oğul ihsan etmesi için Allah’a niyazda bulunurken, bu oğulu ileride Rabbine kurban edeceğine dâir bir nezirde bulunduğunu gösterecek hiçbir işaret mevcut değildir. İbrahim (a.s.), duasında “*Rabbim, bana bir oğul ihsan eyle de onu senin için kurban edeyim*”

⁵²¹ Meryem 19/42-48; es-Sâffât 37/85-87.

⁵²² es-Sâffât 37/91-93.

⁵²³ el-Enbiyâ 21/69; el-Ankebût 29/24; es-Sâffât 37/97-98.

⁵²⁴ el-Enbiyâ 21/71; el-Ankebût 29/26.

⁵²⁵ es-Sâffât 37/107-111: (وَقَدَّيْنَاهُ بِذَبْحٍ عَظِيمٍ)

⁵²⁶ Taberî, **Tarihü’l-mülûk ve’l-ümem**, I, 141.

manasına gelebilecek hiçbir söz söylememiştir. Gördüğü bir rüyayı “peygamberlerin gördükleri rüyalar vahiy sayılır”⁵²⁷ kaidesi içerisinde, Rabbinin, gerçekleştirilmesi gereken bir emri olarak mütalâ etmiş ve onu kurban etmek istemiştir. Kur’an’da kimin kurban edilmek istendiği ismen belirtilmemiş olması, görüş farklılıklarının ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Kurbanlığın İsmail (a.s.) veya İshak (a.s.)’dan hangisi olduğu, ihtilafa konu olmuşsa da⁵²⁸ adı Kur’an’da açıkça zikredilmemekle beraber bunun İsmail olduğu anlaşılmaktadır⁵²⁹. Fakat kurbanlığın kim olduğu hususundaki tartışmalarda isim üzerinde ısrar etmek, sembollerle anlatılan bir hakîkatin ihmal edilmesi sonucunu doğurabilir; oysa nihaî noktada “tarihî gerçek”, sembolik gerçekten daha az önemli olabilir⁵³⁰.

Hız. İsmail için fidye olarak kesilen koça, kendisi deve veya sığır cinsinden büyükbaş bir hayvan olmadığı halde, âyette azametli ve muhteşem anlamına gelen “zibh-i azîm” denilmesinde, bu koçun iri cüsseli, iri boynuzlu, güzel ve gösterişli bir hayvan olmasından öte daha önemli sayılabilecek amaçlar vardır. Hız. İbrahim’den önce bir çok kavmin dinî gelenekleri arasında insan kurban etmenin varlığı bilinmektedir. Hız. İbrahim’in eliyle insan yerine fidye olarak kesilen bu azametli kurbanlığın anlamının batıl ve gayr-i insanî adetlere telmih ve bunları iptal etmesi sonucunu doğurmuş olmasında aranmalıdır⁵³¹.

İbrahim’in, çocuğunu kurban etme kıssası Tevrat’ta, İshak merkezli yer alır ve kurbanlığın İshak olduğu belirtilir⁵³². Kurbanlığın İbrahim (a.s.)’ın hangi çocuğu olduğu sorusu, müminin Yaradan’la ilişkisine katkı sağlayan cevaplara ulaştırmaz. Çünkü, soran kimsenin, İbrahim (a.s.)’ın, kendi oğlunu Allah’a kurban etmeye bilfiil uğraştığını bilmesi yeterlidir. Kurbanlığın kim olduğu, Âdem’in iki oğlunun neyi

⁵²⁷ Buhârî, “Vudû” 5, “Ezân” 161.

⁵²⁸ Konu ile ilgili rivayetler için bkz. Taberî, *Tarihü’l-mülûk ve’l-ümem*, I, 135-139.

⁵²⁹ Harman, “İsmâil”, *DİA*, XXIII, 77.

⁵³⁰ Watt, *İslâm Vahyi*, s. 157.

⁵³¹ Emin Işık, “Kurban Nedir, Niçin Kesilir”, Basılmamış makale Şubat 2003, 1-7, s. 2-3.

⁵³² Tekvin, 22/2: “Şimdi oğlunu, sevdiğin biricik oğlunu, İshak’ı, al ve Moriya diyarına git, ve orada sana söyleyeceğim dağların biri üzerinde onu yakılan kurban olarak takdim et.” Tekvin, 22/1-20.

takdim ettikleri sorularının cevabını bulma çabası, mükellefin yükümlü tutulduğu konulardan alıkoyan, kalbî ve fiilî neticesi bulunmayan bir uğraştır⁵³³.

(3). *Bakare'nin Zebhi*

Bakare, "bakar"ın müennesi veya müfredidir. "Bakar" mandayı da kapsamak üzere sığır cinsinin ismidir. Buna göre, "bakare" erkek veya dişi sığır, yani bir inek veya bir öküz, bir düve veya bir tosun veyahut bir manda olabilir. "Bakr" yarmak anlamına geldiğinden, bu hayvana da çift sürüp toprağı yarmak için kullanılması itibariyle bu isim verilmiştir⁵³⁴. Bakara, bu adı taşıyan sûrede genel olarak sığır cinsi için değil bir tek inek için kullanıldığı⁵³⁵ görüşü isabetli değildir. Bu surede kasdedilen boğadır, çünkü ilgili âyetten bu hayvanın henüz boyunduruk altına alınmadığı, yer sürmediği ve ekin sulamadığını⁵³⁶ öğrenmekteyiz. Bu nitelikler, konu edinilen hayvanın boğa olduğunu anlatmaktadır.

Yahudiler Mısır'daki kölelikten Allah'ın yardımıyla kurtulmaya ve çölde kendilerine verilen nimetlere karşılık hemen her defasında yine de Allah'a karşı gelmekten, peygamberlerini üzmetten, hatta bazılarını öldürmekten geri kalmazlar. Daha kötüsü, Mısır'daki eski efendilerinin taptığı kutsal Apis öküzünün bir benzeri olan altın buzağı heykeline taparlar⁵³⁷.

Kur'an'daki *bakara* kıssasında, Musa (a.s.) zamanında İsrâiloğulları arasında vukû bulan bir cinâyet konu edinilmektedir. Cinâyetin aydınlatması için Musa (a.s.)'a danışılır: "*Hani siz bir adam öldürmüştünüz de onun hakkında birbirinizle atışmıştınız.*" (el-Bakara 2/72) Bu kıssanın evvelinde bulunan bu âyetten anlaşıldığı gibi hayvanın kesim sebebi, kâtili belli olmayan bir cinayettir⁵³⁸. Kâtilin araştırılması safhasında İsrâiloğulları'na başlangıçta herhangi bir nitelik belirtilmeksizin sadece bir sığır kurban etmeleri emredilir: Hz. Musa'nın '*Allah bir sığır kesmenizi*

⁵³³ Bu tarz soru ve cevap için bkz. el-Bakara 2/189.

⁵³⁴ Elmalılı, **Hak Dini**, I, 381.

⁵³⁵ Işık, "Bakara Sûresi", **DİA**, IV, 526.

⁵³⁶ el-Bakara 2/71.

⁵³⁷ Işık, "Bakara Sûresi", **DİA**, IV, 527.

⁵³⁸ Neseî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 77.

emrediyor’ mesajına karşılık hayret ve şaşkınlık içinde ‘*Bizimle alay mı ediyorsun?*’ derler (el-Bakara 2/67). Kesim emrine karşılık, hayret ve şaşkınlık içinde “bizimle alay mı ediyorsun!?” demiş olmaları, sığır kutsallık atfettiklerini gösterir⁵³⁹. Allah’ın kurban edilmesini emrettiği o sığır kesmemek için çok direnir ve hayvanın nitelikleri hakkında gereksiz sorularla işlerini zorlaştırırlar: “‘*Bizim adımıza Rabbine dua et, bize onun ne olduğunu açıklasın*’ dediler. Musa: Allah diyor ki: ‘O, ne yaşlı ne de körpe; ikisi arasında bir inek.’ Size emredileni hemen yapın, dedi.” (el-Bakara 2/68). İsrâiloğulları kendilerine verilen ilk emirde herhangi bir sığır kesmiş olsalardı, kesilen hayvanla bu emir yerine getirilmiş sayılacaktı⁵⁴⁰. Fakat teşrîde gereksiz sorular meşakkat doğurur⁵⁴¹ prensibini hatırlatırcasına, İsrâiloğulları’nın soruları sıkıntıya sebebiyet verir: “Bu defa: ‘*Bizim için Rabbine dua et, bize onun rengini açıklasın*’, dediler. O diyor ki: ‘Sarı renkli, parlak tüylü, bakanların içini açan bir inehtir’ dedi.” (el-Bakara 2/69). Her seferinde bir başka bahane ile gelirler, söz konusu ineğin daha başka hangi özellikleri bulunduğunu sorarlar. “‘*Bizim için, Rabbine dua et de onun nasıl bir sığır olduğunu bize açıklasın, nasıl bir sığır keseceğimizi anlayamadık. Biz, inşaallah emredileni yapma yolunu buluruz*’ dediler.” (el-Bakara 2/70). Nihayet onun hiç çifte koşulmamış, parlak altın sarısı, iyi gelişmiş ve görenleri imrendirecek güzellikte bir sığır olduğu bildirilir: “(Musa) dedi ki: Allah şöyle buyuruyor: ‘O, henüz boyunduruk altına alınmayan, yer sürmeyen, ekin sulamayan, serbest dolaşan (salma), renginde hiç alacası bulunmayan bir inehtir’. İşte şimdi gerçeği anlattın’ dediler ve bunun üzerine (onu bulup) kestiler, ama az kalsın kesmeyeceklerdi.” (el-Bakara 2/71). Sonuçta istemeye istemeye böyle bir kurban bulup keser.

Allah'a yaklaşımda, kurban takdim etmenin ehemmiyetine delâletin de mevcut olduğu bu hadisede⁵⁴² İsrâiloğulları’nın “bakara” kesme emrine hayret etmelerinin sebebi, sığır mukaddes kabul etmeleri idi. Kendi cinsinin bütün üstün özelliklerini taşıyan bu yaratık beden yapısı ile kutsal Apis öküzünü andırıyor, altın sarısı rengiyle

⁵³⁹ Mîras, *Tecrîd Tercemesi*, XII, 24; Ateş, *Tefsîr*, I, 181.

⁵⁴⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 338, 340.

⁵⁴¹ el-Mâide 5/101: “Ey iman edenler! Açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek olan şeyleri sormayın.”

⁵⁴² Râzî, *et-Tefsîrü'l-Kebîr*, I, 552.

de yahudinin altına karşı duyduğu sevgiyi temsil ediyordu. Bu iki sebepten dolayı mutlaka kesilmesi, kurban edilmesi gerekiyordu⁵⁴³. Zira Yakınoğu'nun zengin hayvan varlığı, dinî inançlara doğrudan doğruya yansımıştır. Bunu da en fazla boğa figüründe görülür: Sümerler arasında güçlü yapısından dolayı boğa, fırtına tanrısının kutsal hayvanı ve aynı zamanda kozmik düzenin sembolü kabul edilmiştir. Ayın hilâl şeklindeki görünüşü ile boğanın boynuzları birbirine benzediği için Sümerler bu hayvanla ay arasında da ilişki kurmuşlardır. Asur-Bâbil kültüründe boğa güç, bereket ve dölleyiciliğin sembolü olarak görülür, ayrıca büyük kapıların iki yanına koruyucu heykelleri konurdu. Bu heykellerle, Tevrat'ta cennetin yolunu bekledikleri söylenen kerûbîler (Tekvîn 3/24) arasında benzerlik bulunduğu ileri sürülmüştür. Hititler'de gök, Urartular'da savaş tanrısının kutsal hayvanı boğadır. İsrâiloğulları'nın uzun süre yaşadıkları Mısır'da ise bu kült (inanç) özellikle delta bölgesinde yaygındır ve Apis adı verilen boğa-tanrı, tanrı Ptah ile Osiris'in bedenleşmiş şekli kabul edilmiştir⁵⁴⁴. Sığıra kutsallık atfedilen Mısır kültüründe “bakara”ya tapılıyor ve boğa, Mısırlıların en büyük tanrılarını temsil ediyordu. İsrâiloğulları'nın da uzun yıllar Mısır'da yaşamış ve Mısır kültürünün etkisi altında kalmış olmalarından ötürü boğayı kutsal olarak tanıyorlardı. Nitekim Hz. Musa Sînâ dağında bulunduğu sırada, kavminin Sâmir'in yaptığı altın buzağı heykeline tapmaya kalkışmış olmasından da Mısır'daki bu inançtan etkilendikleri anlaşılmaktadır. Dolayısıyla boğanın kurban edilebileceğini tasavvur bile edemiyorlardı⁵⁴⁵. Ancak böyle bir kurban sayesinde onlar esaretle geçen eski Mısır günlerinin etkisinden kurtulacaklardı. Yine ancak bu özellikte bir kurban sayesinde altına karşı düşkünlükleri biraz engellenmiş olacaktı⁵⁴⁶.

Firavun'un kavmi olan putperest Mısırlılar, Apis öküzüne tapıyordu. Boğa kurban etmek, İsrâiloğulları üzerinde şiddetle hakim olan Firavun kavminin taptığı tanrılarını boğazlamak demektir. İsrâiloğulları açısından Mısır'da iken, bir ihtilal anlamı taşıyan böyle bir emir, elbette kolayca yerine getirilebilecek bir talep ve tasavvuru

⁵⁴³ Işık, “Bakara Sûresi”, **DİA**, IV, 527.

⁵⁴⁴ Demirci, “Hayvan”, **DİA**, XVII, 82.

⁵⁴⁵ Elmalılı, **Hak Dini**, I, 381; Mevdûdî, **Tefhîmü'l-Kur'an**, I, 85, I, 95; el-Bakara 2/51, 54; el-A'râf 7/148, 152; et-Tâhâ 20/85-97

⁵⁴⁶ Işık, “Bakara Sûresi”, **DİA**, IV, 527.

mümkün bir iş değildi. Mısır'dan çıktıktan sonra bile yine bu buzağı meselesinin dinden sapma ve dalalete alet edilmesinden de anlaşılıyor ki, Musa kavmi henüz sığır kesilmesini içine sindiremeyecek, bundan memnun olmayacak, bunun Allah tarafından bir hayır vesilesi olduğunu anlayamayacak bir durumdaydılar. İsrâiloğulları'ndaki bu zihniyeti ıslah etmeye yönelik ve netice itibariyle ölünün yeniden dirilmesine bir misal vererek fitneyi defedecek olan bu sığır kurban edilmesi emrini duydukları zaman Hz. Musa'ya karşı, "Böyle şey mi olur, sen bizimle eğleniyor musun?" diye durumu tuhaf karşılamış, ona inanmamışlardı⁵⁴⁷.

Hayvanlara veya başka nesnelere tapınılan bir sistemde, kişilerin veya toplumların inanç dünyalarından şirk dininin mukaddeslerini kovmanın en etkili yöntemi, o mukaddesin, zarar vermeye kâdir olmadığını fiilî olarak göstermektir. Tevhîd inancında ibadetin sadece Allah'a hasredilmesi de tanrılaştırılan sığırın kesimini lüzumlu kılmaktaydı. İsrâiloğulları, Mısır'da kaldıkları süre içinde putperestlerin mukaddeslerinden etkilendiklerinden, burada kesim emrinin tabii neticesi de, şirkin ortadan kalkması ve inanç bazında eski Mısır kültürüne olan bağlılıklarının sona ermesidir⁵⁴⁸. Bu kıssada sığırın kesilmesi, Hz. İbrahim'in putları kırmasını andırmaktadır. Putun kırılması, nasıl ki o inanç sahiplerinde fikrî zedelenmeye sebep oluyorsa, tapınılan varlığın kesime konu olması da o varlıkla kâim kılınan inancın, önce düşünce planında yara almasına sebebiyet verir. Sığırın kesiminin istenmesi, eski Mısırlıların izlerini taşıyan hayvanla ilintili inançları yıkma ve genel anlamda ise hayvana tapmanın önüne geçme hedefiyle irtibatlıdır.

(4). Yakmalık Kurban

Kur'an'da adı geçen kurban çeşitlerinden bir diğeri de "yakmalık kurban"dır. "Yakılan kurban" tabiri "*Allah bize, (gökten inen) ateşin yiyeceği (yakıp kor edeceği) bir kurban getirmedikçe hiçbir peygambere inanmamamızı emretti' diyenlere şöyle de: Size, benden önce mucizelerle, (özellikle) dediğiniz (mucize) ile nice peygamberler geldi. Eğer doğru insanlar iseniz, ya onları niçin öldürdünüz?*" (Âl-i İmrân 3/183) âyetinde geçer.

⁵⁴⁷ Elmalılı, **Hak Dini**, I, 382.

⁵⁴⁸ Ateş, **Tefsîr**, I, 181-182

Medine’li yahudi reislerinden Ka'b b. Eşref, Mâlik b. Sayf, Vehb b. Yehuza, Zeyd b. Manuh, Finhas b. Azura, Hüey b. Ahtab, Resûlullâh (s.a.v.)’e gelerek peygamberliğini ispatlamasını, bunun için de, güya Allah'ın kendilerine peygamberlik iddiasında bulunan biriyle karşılaştıklarında talep etmelerini emrettiği “ateşin kendisini yaktığı bir kurban” mucizesi istemiş⁵⁴⁹ ve taleplerini de, İbn Abbas’ın naklettiği üzere, şu şekilde dile getirmişlerdi: “*Ey Muhammed! Sen peygamber olduğunu ve sana Allah tarafından bir kitap gönderildiğini iddia ediyorsun. Oysa Allah bizden, ateşin yakacağı bir kurban getirinceye kadar hiçbir peygambere inanmamamız hususunda Tevrat’ta ahid almıştır. Bize böyle bir mucize gösterirsen seni tasdik ederiz.*” İbn Abbas’ın âyetin nüzûl sebebi olarak belirttiği⁵⁵⁰ bu talepleri “(...) Size, benden önce mucizelerle, (özellikle) dediğiniz (mucize) ile nice peygamberler geldi. Eğer doğru insanlar iseniz, ya onları niçin öldürdünüz?” (Âl-i İmrân 3/183) âyetinde tenkid edilmiş ve “kabul edilen kurbanları yiyen bir ateş”⁵⁵¹ mucizesini gösteren kendi peygamberlerine yaptıkları hatırlatılarak amaçlarının mucize istemek değil, iman etmemeye bahane aramak olduğu bildirilmiştir⁵⁵².

İbn Abbas’tan nakledildiğine göre eski ümmetlerde verilen sadakanın kabul edilip edilmediğini öğrenmek için Allah'a bir kurban takdim edilir, sadaka kabul edilmişse Allah tarafından gökten gönderilen bir ateş o kurbanın üzerine iner ve onu yakardı⁵⁵³. Dahhâk b. Müzâhim’in (v.105/723) Abdullah b. Abbas'tan nakline göre İsrâiloğulları’nın zekâtı, Allah için kurban sunmalarıydı. Gökten bir ateşin kurbanı alıp götürmesi zekâtın kabul edildiğini gösterirdi⁵⁵⁴. Tâbiîn devri müfessirlerinden Atâ b. Ebî Rebâh (v.114/732), bu uygulamayı şöyle anlatır: İsrâiloğulları, kestikleri kurbanın iç yağlarını ve etinin en güzel tarafını alıp bunu tavanı açık bir evin ortasına

⁵⁴⁹ Kurtubî, **Ahkâmü'l-Kur'ân**, IV, 188; Elmalılı, **Hak Dini**, II, 1241-1242.

⁵⁵⁰ Râzî, **et-Tefsîrü'l-Kebîr**, III, 449.

⁵⁵¹ İbn Kesîr, **Tefsîr**, II, 197.

⁵⁵² Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, III, 539; Nitekim devamındaki şu ayet de bu manayı pekiştirmektedir: “(Resulüm!) Eğer seni yalancılıkla itham ettilerse (yadırgama); gerçekten, senden önce apaçık mucizeler, sahifeler ve aydınlatıcı kitap getiren nice peygamberler de yalancılıkla itham edildi” (Âl-i İmrân 3/184).

⁵⁵³ Taberî, **a.g.e.**, III, 538.

⁵⁵⁴ Taberî, **a.g.e.**, I, 437.

koyarlardı. Peygamberleri evin içinde Allah'a dua ederken İsrâiloğulları da dışarıda, evin etrafında beklerlerdi. Bu esnada hafif bir sesi olan, dumansız beyaz bir ateş gökten iner ve o kurbanı yakıp bitirirdi⁵⁵⁵.

Ayrıca bu şekilde kurban takdim etme olayı İsrâiloğulları'na gönderilen peygamberler için bir mucize olmuştu. Peygamber olduğunu ispat etmesi için bir kurban kesilir, peygamber kalkar dua eder, bunun üzerine gökten bir ateş o kurbanı yakardı. Bu durum o peygamberin iddiasında doğru olduğunu gösteren bir mucize olurdu⁵⁵⁶.

b. Takvâ

İslâm'ın temel hedefi olarak insanın tevhîd ile tanıştırılması, fert üzerinde ve toplum seviyesinde iyi, adâletli ve doğru prensiplerin yerleşmesine yardım eder. İslâm, ferdî ve sosyal hayatta fazilet ve doğruluk; insanlara adalet üzerine muamele; başkalarının suç ve hatalarını bağışlama; cömert ve hayırsever olma üzerine kuruludur. Bu davranış tarzları insanları takva sahibi kılar ve Allah'a yaklaştırır⁵⁵⁷. Kurbanın bir boyutu insanın onunla takvaya ulaşılabilmesidir. Kurbanların ne etlerinin ne kanlarının Allah'a ereceği, fakat Allah'a kurbân sahibinin takvâsının ulaşacağını Kur'an beyan eder.

"Koruma, esirgeme" anlamına gelen "vikâye" kökünden türemiş olan takvayı Seyyid Şerif Cürcânî, itaatler konusunda "ihlâs", mâsiyetler konusunda ise "terk ve sakınma" olarak tarif eder⁵⁵⁸. Bu iki yönü ifade edecek şekilde takva, gönülden Allah'a bağlılık; azâptan ve tehlikeden korunma anlamına gelir⁵⁵⁹. İslâm'ın ilk zamanlarında, takvâ kelimesi, Allah'ın şiddetli azabına karşı siper vazifesi görecek olan korku ve kaygı şuurunu ifade ederken zamanla, takvâ kavramının içeriğinin de geliştiği ve zenginleştiği görülür⁵⁶⁰.

⁵⁵⁵ Râzî, **et-Tefsîrû'l-Kebîr**, III, 449.

⁵⁵⁶ Zemaşerî, **Keşşâf**, I, 668; Krş. Levililer, 1,7 vd.

⁵⁵⁷ Afzalurrahman, **Sîret Ansiklopedisi**, I, 79.

⁵⁵⁸ Cürcânî, **et-Ta'rîfât**, s. 65)

⁵⁵⁹ Ateş, **Tefsîr**, VI, 25

⁵⁶⁰ Karaman ve ark., **Kur'an Yolu**, I, 210.

Kur'an'da takvâ⁵⁶¹, “en hayırlı azık” olarak nitelendirilmiş⁵⁶²; Bakara Sûresi'nin 237. âyetinde takvânın, karşılıklı saygı ve sevgi, hoş görü ve fedakârlığı da içine alan geniş ahlâkî içeriği ima edilmiştir⁵⁶³. Benzer şekilde, Mâide Sûresi'nin 8. âyetinde takvâ, adaleti de içine alan bir fazilet olarak gösterilmiştir. Takvânın bu sosyal fonksiyonu, Hucurât Sûresi'nin 13. âyetinde evrensel boyutta ele alınmıştır. Orada Allah'ın bütün insanları bir erkekle bir kadından yarattığı; birbirleriyle, tanışmaları için onları halklara ve kabilelere ayırdığı ifade edildikten sonra "*Allah nezdinde sizin en şerefliiniz, takvâda en ileri olanınızdır*" (el-Hucurât 49/13) buyurulmuştur⁵⁶⁴. Takvânın ahlâkî ve insancıl içeriğini ifade eden örneklerden biri olarak Fetih Sûresi'nin 26. âyetinde müşrik Araplar'la Hz. Peygamber ve ashabı arasında bir mukayese yer alır. Buna göre müşrik Araplar'ın kalbinde "Câhiliye hamiyeti" vardır; Hz. Peygamber ve arkadaşlarının hasleti ise "sekînet ve takvâ"dır⁵⁶⁵. Câhiliye hamiyeti, "hilim" kavramının zıddı olarak öfke, kibir, saldırganlık ve saygısızlık ruhunu ifade eder. Bu durumda Hz. Peygamber ve müminlerin hasleti olan sekînet ve takvâ kavramları da "ağırbaşlılık, soğukkanlılık, tevazu, insanların şeref ve haysiyetlerine saygı" anlamını taşır⁵⁶⁶.

Önemle vurgulanması gereken husus, Kur'an'da tazim, hürmet, saygı, utanma gibi kelimelerle ifade edilen yüksek ahlâkî faziletler için kullanılan takvânın, her şeyden önce Allah'ın koyduğu dinî ve ahlâkî kanunlara saygı duymaktır. Takvânın bu şekilde tazimi ifade ettiğini gösteren güzel örneklerden biri olan Hac sûresinin 30-33. âyetlerinde: a) Allah'ın koyduğu kanunlara tazim göstermek, b) Putlara tapmaktan kaçınmak, c) Yalancı şahitlikten kaçınmak, d) Tevhide bağlı kalmak ve

⁵⁶¹ Kur'an-ı Kerim'de takvâ kelimesi on yedi âyette geçer: el-Bakara 2/197, 237; el-Mâide 5/2, 8; el-A'râf 7/26; et-Tevbe 9/108, 109; Tâhâ 20/132; el-Hac 22/32, 37; Muhammed 47/17; el-Fetih 48/26; el-Hucurât 49/3; el-Mücâdele 58/9; el-Muddessir 74/56; eş-Şems 91/8; el-Alak 96/12. Ayrıca kırk dokuz âyette çoğul şekliyle "muttaki", 192 kadar âyette de aynı kökten gelen isim ve fiiller bulunmaktadır. Bkz. Muhammed Fuad Abdulkaki, **el-Mu'cemu'l-Mufehres**, “v-k-y” md., 848-851.

⁵⁶² el-Bakara 2/197.

⁵⁶³ Râzî, **et-Tefsîrü'l-Kebîr**, II, 481; Mevdûdî, **Tefhimu'l-Kur'ân**, I, 186; Karaman ve ark., **Kur'an Yolu**, I, 210.

⁵⁶⁴ Karaman ve ark., **a.g.e.**, I, 210.

⁵⁶⁵ Râzî, **a.g.e.**, X, 85.

⁵⁶⁶ Karaman ve ark., **a.g.e.**, I, 211. Bkz. el-Bakara 2/189; el-Hucurât 49/1-3.

Allah'ın belirlediği şarlara tazim göstermekten söz edildikten sonra "Bunlar kalplerin takvâsındandır" buyuruluyor. "Kalplerin takvâsı"ndan maksat ise, samimi ve riyasız saygı duygusudur. Benzer bir yaklaşım aynı sûrenin 37. âyetinde geçen "*Kurbanlarınızın etleri de kanları da Allah'a ulaşmaz; fakat O'na sizin takvânız ulaşır*" mealindeki âyette görülüyor. Bu âyet, bütün dinî ve ahlâkî faaliyetlerin Allah'a saygı ve O'nun rızâsını kazanma niyetiyle yapılması gerektiğini göstermektedir⁵⁶⁷. Bazı âyetlerde takvâ, bütün kötülükleri ifade eden "fücûr" kelimesinin zıddı olarak kullanılmıştır. Nefsin bütün yetenekleri ve işlevleri arasında iyi olanlarına "takvâ", kötü olanlarına da "fücûr" denilmiştir. Hemen ardından "Nefsini arındıran kurtuluşa ermiştir" buyurularak takvâ bir ruhî arınma ve gelişme olarak gösterilmiştir⁵⁶⁸. Takvâ hakkındaki âyetlerin bir bütünlük içerisinde incelenmesi halinde açıkça görüleceği üzere, takva "başlıca şu iki temel anlamı içermektedir: **a)** Takvâ, itikadî konularda yanlış ve bâtil inançlara kapılmaktan⁵⁶⁹ uzak durmaktır. "Lailahe illallâh" kelimesi de, şirkten koruduğu için takva kelimesi, olarak açıklanmıştır⁵⁷⁰. Ahlâkî ve amelî konularda ise ruhu kirleten kütü duygulardan, fena huylardan; eksik, kusurlu, zararlı ve haksız davranışlardan uzak durmaktır. **b)** Takvâ, bütün faaliyetlerde, Allah korkusunu, O'na karşı saygılı olmayı ön plana çıkararak bu saygıyı, davranışların ve hayatın temeli, âyetteki deyimiyle hayatın azığı yapmaktır. İşte takvâ bütün bu erdemleri kapsayan en geniş kapsamlı fazilettir. Aynı şekilde maddî elbisenin vücudu koruması ve ziynetlendirmesi gibi takvâ elbisesi⁵⁷¹ de insan ruhunu fenalıkların bütün çeşitlerinden koruyup örten ve faziletlerin bütün çeşitleriyle bezeyip süsleyen bir elbisedir⁵⁷². Takvâ elbisesi tefsirlerde "mecazi olarak iman, tevhid, sâlih amel; iffet, haya; iyi huy" gibi değişik

⁵⁶⁷ Karaman ve ark., **Kur'an Yolu**, I, 211.

⁵⁶⁸ "(Yemin olsun) nefse ve onu (insan olarak) şekillendirip düzenleyene; ona kötü ve iyi olma kabiliyetlerini (fücûr-takvâ) verene! Nefsini arındıran elbette kurtuluşa ermiştir. Onu arzularıyla başbaşa bırakan da ziyan etmiştir"(eş-Şems 91/7-10) Karaman ve ark., **a.g.e.**, I, 212.

⁵⁶⁹ Karaman ve ark., **a.g.e.**, I, 212.

⁵⁷⁰ Fahreddin er-Râzî, **et-Tefsîrû'l-Kebîr**, X, 85.

⁵⁷¹ el-A'râf 7/26: "Ey Âdem oğulları! Size ayıp yerlerinizi örtecek giysi, süslenecek elbise yarattık. Takvâ elbisesi... İşte o daha hayırlıdır. Bunlar Allah'ın âyetlerindendir. Belki düşünüp öğüt alırlar (diye onları indirdi)."

⁵⁷² Karaman ve ark., **a.g.e.**, II, 407.

şekillerde açıklanmıştır⁵⁷³. Takvânın "hayâ" ile ilişkisini gösteren A'râf sûresinin 26. âyetinde "*Ey Âdemoğullan! Size mahrem yerlerinizi örtecek giysi, süslenecek elbise yarattık. Takvâ elbisesi, işte o daha hayırlıdır...*" takvâ, dolaylı bir üslûpla, günah duygularını örtüp kapatan, dizginleyen ve ruhu bezeyen bir erdem şeklinde takdim edilmiştir⁵⁷⁴. Râzî'nin, "Takvâ emredilenleri yerine getirmek, haramları terketmektir"⁵⁷⁵ şeklindeki tanımını, bütün emir ve yasakları içine alması bakımından takvânın oldukça kapsamlı tanımını sayılabilir⁵⁷⁶. Sadece emirlere uyma ve yasaklardan sakınma ise takvanın en alt derecesini oluşturur⁵⁷⁷.

(1). Allah'a Yakın Olmaya Getirdiği Yeni Yorum

Kur'an, Tanrı-insan ilişkisinde, üstünlüğü belirleyen kriter olarak sadece takvayı koymuştur. Bir kimsenin "takva" sahibi olmasının anlamı, şayet basiret sahibi ise, o kimsenin devamlı "müteyakkız" olması demektir. Nefsanî arzuları dahil bütün sahte tanrılar, insanın hakîkati tümüyle basiretli bir şekilde görmesini engelleyeceği, görüşünü daraltacağı ve varlığını parçalayacağı için insan, Allah'ın kendisine yüklemiş olduğu sorumluluğun altından ancak takva ile kalkabilir⁵⁷⁸. Bunun için Kur'an'ın beyan ettiği mesajın temel özelliklerinden biri olarak takva, dinî yükümlülüklerde şekil, doşgörünüm ve kaba kuralcılıktan öte içsellige, öze ve samimiyete dayanması; ahlaki değerlerin vurgulanmasıdır⁵⁷⁹. Kur'an'ın, insanın Tanrı ile olan ilişkilerinde aradığı temel vasıf, içtenlik, samimiyet, iyi niyet ve doğruya kalpten bağlanmadır. Bu açıdan, insanların davranışlarında bütünlük ve tutarlılık arar. Nitekim kurbân kesmede önemli olanın Allah'a takvayla yaklaşma olduğunu belirtirken kurbân etinden insanları mahrum etmek tutarlı bir hareket değildir. Kurbân etinden ikram etmekle beraber hâlâ insanlara ve diğer canlılara karşı kötü tavır ve davranışları sürdürme de takva bağlamında çelişkili bir tutumdur.

⁵⁷³ Râzî, **et-Tefsîrû'l-Kebîr**, V, 222; Şevkânî, **Fethu'l-kadîr**, II, 277-278.

⁵⁷⁴ Şevkânî, **a.g.e.**, II, 277; Karaman ve ark., **a.g.e.**, I, 211.

⁵⁷⁵ Râzî, **a.g.e.**, II, 321.

⁵⁷⁶ Karaman ve ark., **a.g.e.**, I, 192.

⁵⁷⁷ Râzî, **a.g.e.**, X, 114.

⁵⁷⁸ Fazlur Rahman, **Ana Konularıyla Kur'an**, s. 42 vd.

⁵⁷⁹ Gündüz, "**Kur'an Vahyi ve Diğerleri Zincirin Son Halkası Olarak İlk Buluşma**", s. 22 vd.

(2). İnsanın Kurtuluşuna Getirilen Yeni Yorum

İnsanın girişim ve çabasının olmadığı her ahlâkî kıymet veya değer sukut eder⁵⁸⁰. İnsanın görevini yerine getirmesi, İslâm'ın insanın kurtuluşu için gösterdiği tek şarttır⁵⁸¹. İslâm kurtuluş doktrini, bu nedenle geleneksel Hristiyanlığinkine tamamen zıttır. “Kurtuluş” teriminin İslâm'ın ıstılahında eşdeğeri yoktur. Kurtarıcı yoktur ve herhangi birşeyden kurtarılacak bir şey de yoktur. İnsan, hayatına ahlâkî yönden sağlam ve kusursuz bir tarzda, bir ilk günahı sırtına yüklenmeden başlar⁵⁸². Kur'an “aslî günah” diye bir görüşü benimsememiştir. Âdem ile Havva işledikleri günahıktan sonra “*Rabbinden kelimeler alıp (tövbe ettikten sonra) Allah tarafından affedildiler*” (el-Bakara 2/37) beyanı aslî günah anlayışının yanlışlığını perçinlemektedir. Gerçekten insan, doğumunda zaten sıfır noktasının üstünde bulunmaktadır; zira ahlâkî fiillerini kabul etmeye çoktan hazır bir dünyanın yanı sıra, vahye ve kullanıma hazır akıl yürütme yeteneğine sahiptir⁵⁸³. Kur'an her erkek ve kadının fert olarak ve her toplumun da toplum olarak sadece yaptıklarından sorumlu olduklarını sık sık ifade eder. Bu husus, “kurtarma” fikrini Kur'an'ın reddettiğini⁵⁸⁴ ve İslâm'a göre belli bir “kurtuluş”un olmadığını açıkça gösterir⁵⁸⁵. Fazlur Rahman'ın ifadesiyle, sadece, eşitlik esasına dayanan ahlâkî bir toplum düzenini kurma görevinde “felah” veya “hüsran” vardır⁵⁸⁶. Felah ise ilâhî yükümlülüğü yerine getirmekten ibarettir⁵⁸⁷.

Takvayla irtibatlı alanlardan biri de *seçilmişlik* duygusudur. Özellikle Yahudiler, kendilerinin Tanrı'nın sevgilileri olduklarını savunmakta; başta Hz. İbrahim olmak üzere tarihsel şahısların kendilerinden olduğunu sürerek kendilerine

⁵⁸⁰ el-Bakara, 2/256; el-Kehf, 18/29.

⁵⁸¹ ez-Zariyât, 51/56.

⁵⁸² Farukî, **Tevhid**, s. 19.

⁵⁸³ el-Beled 90/8-10; el-Câsiye 45/13; ez-Zuhruf 43/10; Farukî, **a.g.e.**, s. 18.

⁵⁸⁴ el-Ankebût 29/12; Fazlur Rahman, **Ana Konularıyla Kur'an**, s. 111.

⁵⁸⁵ Fazlur Rahman, **a.g.e.**, s. 54.

⁵⁸⁶ Fazlur Rahman, **a.g.e.**, s. 110-111.

⁵⁸⁷ Farukî, **a.g.e.**, s. 19.

kutsal bir köken atfetmektedirler⁵⁸⁸. Benzer şekilde, Hıristiyanlarda da bir seçilmişlik anlayışı dikkat çekmekte ve seçkinliğin yolunun İsa Mesih'e iman olduğuna inanılmaktadır⁵⁸⁹. Arapların İsmail (a.s.)'in soyundan gelmiş olmaları⁵⁹⁰ iddiası, üstünlük fikrini taşımalarına kaynaklık etmiş olmanın yanında İbrahim'in, hangi oğlunu kurban ettiği tartışmasının sürdürülmesinde de gözardı edilmeyecek bir unsurdur. İbrahim (a.s.)'in hangi oğlunu kurbân ettiği hiçbir ırka ve soya üstünlük bahşetmeyen kendine münhasır tarihi bir hadisedir. İslâm'ın bu hadiseye bakışı takva odaklı olduğu için, Kur'an bu hadiseyi üstün bir ırkın kuruluş felsefesinin zemini yapmaz. Sadece, insanlar arasında münhasıran ahlaka ve fazilete dayalı üstünlüğün olabileceğini belirtir⁵⁹¹.

İslâm, emrettiği mâli ibadetlerle âdil bir sosyal yapı kurmak ve faziletli, saf bir toplum oluşturmak ister. Bu ise güzel ahlak ve soylu bir karakter sahibi fertlerin oluşumuyla gerçekleşebilir. Bu yüzden takva ve tezkiye yoluyla insanların terbiye olacakları bir yöntem gereklidir⁵⁹². Bu da insanın kişiliğini kuvvetlendiren, onu toplumda güvenilir, faziletli ve mesuliyet sahibi kılan namaz, zekât, fitre ve kurbân gibi ibadetlerle gerçekleşir. Kur'an'da takvâ sahiplerinin vasıfları anlatılırken “*O takvâ sahipleri ki, bollukta da darlıkta da Allah için harcarlar; öfkelerini yutarlar ve insanları affederler. Allah da güzel davranışta bulunanları sever.*” (Âl-i İmrân 3/134) takva-ınfak ilişkisine vurgu yapılmıştır. İnfak-takva ilişkisi, farz-ı kifâye ibadetlerin ifasında daha belirgindir. Kurbanı farz-ı kifaye olarak düşündüğümüzde, bunun anlamı, bu ibadeti darlıkta dahi seve seve ifa edip etini infak edebilmektir.

2. Kurban İbadetinin Hikmet Boyutu

Taabbudî konulardan olan ibadetlerde mutlaka bir hikmet aranmaz. Fakat Allah'ın “hakîm” sıfatına yapılan vurgu inananları, emir ve yasakların hikmet boyutunu araştırmaya sevk etmiştir. Hikmetleri bilmek, her şeyden önce onları

⁵⁸⁸ Gündüz, “Kur'an Vahyi ve Diğerleri Zincirin Son Halkası Olarak İlk Buluşma”, s. 24-25.

⁵⁸⁹ Gündüz, a.g.m., s. 25.

⁵⁹⁰ İbn Hişâm, es-Sîretü'n-Nebeviyye, I, 8.

⁵⁹¹ Râzî, et-Tefsîrü'l-Kebîr, X, 112-114; Mevdûdî, Tefhimu'l-Kur'ân, V, 459-460.

⁵⁹² Afzalurrahman, Sîret Ansiklopedisi, I, 183.

emreden hakkında olumlu kanaatlere sahip olmayı sağlayacağı için insanın emredilene daha bir iştiyakla yönelmesine katkıda bulunur⁵⁹³. Yaratılmış her şeyde bir gayenin bulunduğu inancı, var edileni tesis eden amacı merak eden zihnî yapının, bu amacı tahlil ve tenkit eden dinî tefekkür alanının oluşumuna kapı aralar. Yaratılarda gayenin aranamayacağı önkabulü ise, bizi “abes” düşüncesine götürür. Abes ise, hikmete aykırılık halidir. Bu da Allah’ın kudreti ve rahmetiyle bağdaştırılamaz⁵⁹⁴. Fakat hikmetlerin bizce bilinebilenleri olduğu gibi, net olarak bilinemeyenleri de vardır. Hatta bu hikmetlerden bazıları Şâr’i tarafından çözülmeyen bırakılmış da olabilir. Çünkü bazı konularda öyle zamanlar olur ki, meseleyi tam anlamıyla çözmeden bırakmak hikmete daha uygun düşer⁵⁹⁵.

Bir dinî sembolün fonksiyonu onun dinî anlamıdır⁵⁹⁶. Kurbanların taşıdığı maddî-fizik değer inşâsında et değeri açısından kesime konu olan diğer hayvanlardan farkı yoktur. Kurban edilmekle bu hayvan, kutsal bir niteliğe terfi etmeyeceği gibi, eti için kesilenler de kutsallık açısından kurbanlardan aşağı derecede değildir. Kurban olmakla kutsal bir nitelik kazanmayan canlı, kurban kesenin de bu niteliğe bürünmesinin de bir aracı olarak düşünülemez. Kurbanın kutsallık verme veya kazanma fonksiyonu olmadığı için de kurbanın anlamını bu çerçevenin dışında aramamız gerekmektedir. Bu anlam ise dinin kurban için tayin ettiği rolün kavranmasıyla anlaşılabilir.

Naslarda kurban ibadetinin bireysel ve toplumsal, maddî ve manevî, dünyevî ve uhrevî faydalarına işaret edilir. Kurban gibi bir ibadetin teşriindeki gayenin sadece bir boyutuna vurguda bulunmanın dinî hayat açısından bir ehemmiyeti yoktur. Ne maddî yönünü reddetmenin ne de bunun aşkın boyutunu geri plana atıp sadece maddî yönünü vurgulamanın, dinî hayata bir hizmeti olabilir. Kurbanın, ifada bulunan bireye, yakın çevresine ve diğer insanlara yönelik hikmetleri şöyle sıralanabilir:

⁵⁹³ Ali Akpınar, “Kur’an Âyetlerine Göre Hac İbadetinin Zamanı ve Daha Sağlıklı Bir İbadet İçin Bazı Teklifler”, Marife, yıl: 3, sayı: 1, Bahar 2003, Konya, s. 97.

⁵⁹⁴ el-Enbiyâ 21/16: “Biz, göğü, yeri ve bunlar arasındakileri, boş yere yaratmadık.” Bkz. Zemahşerî, el-Keşşâf, IV, 133.

⁵⁹⁵ Watt, Modern Dünyada İslâm Vahyi, s. 174.

⁵⁹⁶ Atasüğü, İlâhî Dinlerde Dinî Semboller, s. 18.

a. Taabbudilik

Taabbudilik, ibadet konularında asıl prensiptir. Mükellefe nisbetle ibadetlerde asıl olan onların taşıdıkları anlamlara bakmaksızın kullukta bulunulmasıdır⁵⁹⁷. Dinin ancak naklî delille bilinebilen hükümleri arasında yer alan ibadetler, bu prensip istikametinde ifa edilir. Taabbudî olan şeylerden genel olarak anlaşılan hikmet, bunlarla Allah'ın emirlerine teslimiyet ve yalnızca O'na yönelmektir. Fakat bu kadarı, ibadetlerin belirli kalıplar konulmaksızın da onlarla emrolunduğumuz anlamına gelmemektedir. Mükelleflerden belirlenmiş kalıplarla olduğu gibi bunsuz da Allah'a tazimde bulunmaları istenseydi, bu kalıplara muhalefet edenler kınanmazdı; kulun niyetine uygun olan herhangi bir fiiliyle tazim gerçekleşmiş olurdu. Oysa Şâri'in taabbudî konularda ilk maksadı, bu belirlenmiş kalıplarla kullukta bulunulmasıdır. Bu kalıpların dışındakilerle de kulluk icrasının câiz olduğuna dair Şâri'in açık bir delil ortaya koymaması, ibadetler konusunda hiçbir zaman belirlenmiş şekil, kalıp ve miktarların aşılmasının istenmediğini görüyoruz. Bu da ibadetlerden maksadın taabbudilik olduğunu ve belirlenmiş sınırların korunmasının gerekliliğini göstermektedir. Aklın da yalnız başına taabbudî konuları baştan belirleme kudretine sahip olmadığı, bu konuların belirlenmesinin ancak bir şeriatın eliyle mümkün olacağı ve insanların ise bu konularda sadece emre uyma durumunda olduğu kabul edilmiştir⁵⁹⁸.

İbadetlerin bir özelliği, insanın isteğine bağlı olmaksızın meydana gelmiş olmalarıdır. Birey ve toplum, ibadetlerin kaynağı karşısında edilgen bir durumdadır. İnsanların arzusu doğrultusunda ibadetler dinde var veya yok olmaz. Ancak, ibadetlerin yaşaması ve devamlılığı bu tesbitlerden bağımsız olarak düşünülmelidir. İbadetlerin yaşamları toplumda karşılık bulmalarına bağlıdır. Tıpkı semboller gibi⁵⁹⁹ ibadetler de toplumda karşılık bulamadıkları zaman yaşamları nihayet bulur.

Kurban taabbudî bir ibadettir. “*De ki: Şüphesiz benim namazım, kurbanım, hayatım ve ölümüm hepsi âlemlerin Rabbi Allah içindir.*” (el-En'âm 6/162) Hac

⁵⁹⁷ Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, II, 301.

⁵⁹⁸ Şâtıbî, *a.g.e.*, II, 301 vd.

⁵⁹⁹ Bkz. Atasügun, *İlâhî Dinlerde Dinî Semboller*, s. 13-15.

Sûresi'nin 36. âyetinde kurbanın ne için kesileceği anlatılmaktadır. Kurbanın da dahil olduğu tüm ibadetlerin özü, insanı Allah'a yaklaştıran maddi bir fedekarlık, Allah'a teslimiyet ve O'nun emrine bağlılıktır.

Kurban kesmek, namaz ve oruç gibi bedenî ibadetlerin yanında, malî fedakârlıklara katlanarak Allah'a yaklaşmayı öngörmektedir⁶⁰⁰. Çünkü, ibadetlerde gaye, Allah'a kulluğun izhâr edilmesidir. Diğer nimet ve bereketler ise, bu ibadetlerle beraber zaten kendiliğinden doğacaktır. Burada insana düşen, bu nimet ve bereketleri kendi iç dünyasında esas gaye haline getirmemesidir⁶⁰¹. Malî ibadetlerin gayesi olarak Allah'a ulaşmayı gözardı edip, kurbanın eti ve derisinden istifade etmeyi biricik gaye edinen bir bakış açısı, ibadetleri malî yarar ve faydanın daracık alanına hapseder.

Naslarda kurban ibadetinin bireysel ve toplumsal, maddî ve manevî, dünyevî ve uhrevî faydalarına işaret edilir. Kurban ibadetini ifa eden birey, yakın çevresi ve diğer insanlar için hikmetleri şöyle sıralanabilir:

1. Kurban Allah'a, verdiği nimetlerden dolayı *teslimiyet ve şükür* anlamı taşır. “İşte bu hayvanları siz şükredesiniz diye sizin istifadenize verdik.” (el-Hac 22/36). Allah, insanlardan daha güçlü olan bu hayvanları, onların buyruğuna vermiştir. İnsan, Allah'ın lütfettiği akıl sayesinde bu hayvanlara hakim olur; Allah'ın ikramı olarak bunları hizmetinde kullanır, etinden istifade eder. Fakat bu durum, insanoğlunun canlılar üzerinde her türlü tasarrufta bulunabileceği manasından ziyade, şükretmeleri gereğini ortaya koymaktadır⁶⁰².

2. Kurban ibadetinin nihâî amacı, Allah'ın rızasını kazanmaktır. “Rıza” kavramı, talep edileni yerine getirmek suretiyle Allah'ın hoşnutluğunu kazanmayı anlatır. Kur'an bu açıdan, kurbanın da Allah için olmasını telkin eder⁶⁰³. Nitekim

⁶⁰⁰ Parmaksızoğlu, “Kurban”, TA, XXII, 367.

⁶⁰¹ Öztürk, **Kur'an'ın Temel Kavramları**, s. 217.

⁶⁰² Elmalılı, **Hak Dini**, IV, 3405; Ateş, **Tefsîr**, VI, 28.

⁶⁰³ el-En'âm 6/162: “De ki: Şüphesiz benim namazım, kurbanım, hayatım ve ölümüm hepsi âlemlerin Rabbi Allah içindir.”

âyetlerde namaz gibi⁶⁰⁴ kurban da Allah'a has kılınarak “*Rabbin için namaz kıl ve kurban kes.*” (el-Kevser 108/2) buyurulmuştur. Zemahşerî, tüm ibadetlerde asıl gayenin Allah'ın ismini zikretmek olduğunu⁶⁰⁵ söylerken zikirten maksud olanın da rızaya ulaşma olduğu unutulmamalıdır.

3. Kişi kurban kesmekle Allah'ın emrine boyun eğmiş ve kulluk bilincini koruduğunu canlı bir biçimde ortaya koymuş olur. Bunu yaparken de malını Allah için telef etmesi değil en yakınlarından başlayarak insanlara yararlı olacak tarzda gerçekleştirmesi istenmiştir. Kur'an'da kurbanın kan ve etinin değil kesenlerin dinî duyarlılıklarının (takvâ) Allah'a ulaşacağını belirtmesi buna işaret eder⁶⁰⁶.

4. Müminler her kurban kesiminde Hz. İbrahim ile oğlu İsmail'in Cenâb-ı Hakk'ın buyruğuna mutlak itaat konusunda verdikleri, Kur'an'da da özetle aktarılan⁶⁰⁷ başarılı sınavın hâtırasını tazelemiş ve kendilerinin de benzeri bir itaate hazır olduklarını simgesel davranışla göstermiş olmaktadır⁶⁰⁸. İlgili âyetlerde Hz. İbrahim ile oğlu için “ikisi de teslim oldular” diyerek bu teslimiyetin önemi vurgulanmaktadır. Burada sadece İsmail'in değil aynı zamanda evladını kurbân etmeyi göze alan babanın teslimiyetinden de söz edilmektedir. Hz. İbrahim bu dayanılmaz acıyı yaşadığı ve bu çetin imtihanı başardığı için Allah tarafından, “İbrahim'e selam olsun” şeklinde selamlanmış ve tebrik edilmiştir. Aslında kurban kesen her müslüman da bu ilâhî selama nail olmuş oluyor⁶⁰⁹.

b. Kurbanın Sembolik Bir Dil ve Gösterge Oluşu

Kurban kesimi dinin “şe'âir”indendir⁶¹⁰. Şe'âir, bir şeyin tanındığı alâmetler ve nişanlar anlamına gelir. Şeâirullâh ise, Allah'ın iradesini gösteren dinî

⁶⁰⁴ Tâhâ 20/14: “*Muhakkak ki ben, yalnızca ben Allah'ım. Benden başka ilâh yoktur. Bana kulluk et; beni anmak için namaz kıl.*”

⁶⁰⁵ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, IV, 187.

⁶⁰⁶ el-Hac 22/37.

⁶⁰⁷ Bkz. es-Sâffât 37/102-107.

⁶⁰⁸ Bardakoğlu, “Kurban”, **DİA**, XXVI, 436.

⁶⁰⁹ Işık, “**Kurban Nedir, Niçin Kesilir**” s. 4.

⁶¹⁰ Kurtubî, **Ahkâmu'l-Kur'ân**, XII, 42.

yükümlülükler, ibadet ve taatına nişane olan alâmetler olarak tarif edilir; meselâ hac için ihram, cemreler, Safâ ve Merve, Arafat, Tavaf, Sa'y, Kurban gibi menasik⁶¹¹ şeâirullahıdır. Nitekim Bakara Sûresi'nin 158. âyetinde Safâ ile Merve'nin, Allah'ın şeâirinden olduğu belirtilmiş, Mâide Sûresi'nin 2. âyetinde Allah'ın şeâirine, haram aylara ve kurbanlıklara dokunulmaması emredilmiştir. Rivayetlere göre Araplar, kurban edilecek hayvanları hafifçe yaralar, kan akıttırlardı. Hayvanın üstüne sürülen bu kan, onun kurbanlık olduğuna işaret sayılır, ona kimse dokunmazdı. Bu işe *şe'ar* (yan tarafa mızrakla vurmak), *şe'îre* (Allah'ın nişanı) denildi. *Şe'îre*'nin çoğulu olan *şe'âir* işaretlenmiş, nişanlanmış kurbanlık hayvanlardır. Hac Sûresi'nin 32. âyetinde şeâir, genel olarak ibadetler, yahut hac ibadetleri veya kurbanlar olmak üzere üç şekilde açıklanmış ve böyle işaretli kurbanlık hayvanlara dokunmamanın takva gereği olduğu belirtilmiştir⁶¹².

“Onlarda (kurbanlık hayvanlarda veya hac fillerinde) sizin için belli bir süreye kadar birtakım yararlar vardır. Sonra bunların varacakları (biteceği) yer, Eski Ev'e (Kâbe'ye) kadardır.” (el-Hac 22/33) mealindeki âyette bunların, bir süre yararlandıktan sonra Beyt-i Atîk'e sevk edileceği bildiriliyor. Âyetteki "bunlar" zamirinden, bir önceki şeâir kelimesiyle kurbanların kastedildiği anlaşılmaktadır: *"Gösterişli hayvanları da sizin için Allah'ın şeâirinden kıldık"* (el-Hac 22/36) âyetinde kurbanlık develerin de haccın şeâirinden olduğu bildirildiğine göre şeâirin, bütün dinî ibadetler anlamına geldiği anlaşılır. Kurban da bu ibadetlerdendir⁶¹³.

Şâri'in emrettikleri arasında daha fazla önem atfettiği şeylerin, dinin esaslarından oluşu⁶¹⁴ açısından kurban dinin sembollerindendir. Sembol, insana yeni düşünce alanları açar. Kurban fizik alanında bulamadığımız yeni düşünce alanlarını metafizik alanda bulmamızı sağlar.

Kurban bağlamında yapılan tartışmalarının bir yönü, kurbanın ibadet olup olmadığıyla ilgili olması kurban ve şeâir ilişkisini daha önemli kılmaktadır. Dini

⁶¹¹ Cevherî, **Sihâh**, “ş-‘a-r” md., II, 698; Zebîdî, **Tâcû'l-‘arûs**, “ş-‘a-r” md., III, 304; Elmalılı, **Hak Dini**, II, 1552.

⁶¹² Ateş, **Tefsîr**, VI, 24.

⁶¹³ Ateş, **a.g.e.**, VI, 25.

⁶¹⁴ Şâtîbî, **el-Muvâfakât**, I, 211.

sembolleri diğer sembollerden ayıran önemli bir özellik; dinî sembolleri başka sembollerle değiştirmek mümkün olmadığı gibi, bilimsel eleştirilerle ortadan kaldırmak da imkansızdır⁶¹⁵.

Kurbanın sembol oluşu, ifasının görünür olmasını gerektirir. Kurban konulu âyetlerde yeme ve yedirme emredilmiştir. Gizli şekilde kesilmesi, bu sembolün ve ifa edeceği fonksiyonların toplum dışına itilmesini kaçınılmaz kılar. Hatta İmam Mâlik'in kesim vaktini gündüzle sınırlaması⁶¹⁶, diğer mezheplerin ise gece yapılan kesimleri mekrûh saymaları⁶¹⁷, bu sembolün ihtiyaç sahiplerine yönelik taşıdığı fonksiyonunu açığa çıkarmaya matuftur.

Muhtelif muhitlere ait semboller, sahip oldukları özel bir kuvvetle, insanları, bu sembolün ifade ettiği tasavvuru gerçekleştirmeye yönelttiği⁶¹⁸ için kurbanın sembol değeri ve işlevi bu çerçevede anlaşılması gerekir.

Sembol olarak tasavvur edilen bir şey, tek insan ve bütün milletlerin âdet ve fikirlerini teşkil edici, normatif bir kuvvete haizdir. Yaşayan bir sembol vasıtasıyla insan eski ve bu sembole ait muhalif olan âdetlerini değiştirir⁶¹⁹.

Semboller sayesinde, insan, tasavvur edilebilen bir dünyayı gerçekleştirebilir. Buna göre diyebiliriz ki, sembol, nesnellik aracılığıyla kökleri aramızda olan soyut manevî hakikat basamaklarına ve muhtevaların eşiklerine yaklaşma imkanını bize sağlar. Yani hakikatleri yakalamamızda bize bir merdiven basamağı görevi yapar. Bir bakıma insanın düşünce ve inanma olayının önüne farklı, aynı zamanda sezgi yönü güçlü olan alternatifler sunan semboller, bu özellikleri ile insanların önüne şeffaf bir dünya getirirler⁶²⁰.

Semboller sayesinde insanlar arasında ortak bir dil oluşmaktadır. Gerçekte nesneler dünyasına sembollerin penceresinden bakmak, düşünceye yeni ufuklar

⁶¹⁵ Turan Koç, **Din Dili**, s. 95.

⁶¹⁶ İbn Rüşd, **Bidâyetü'l-müctehid**, I, 354.

⁶¹⁷ Kâsânî, **Bedâî'**, VI, 312; Nevevî, **el-Mecmû'**, VIII, 218; İbn Kudâme, **el-Muğnî**, XI, 115.

⁶¹⁸ Atasügun, **İlâhî Dinlerde Dinî Semboller**, s. 11.

⁶¹⁹ Atasügun, **a.g.e.**, s. 12.

⁶²⁰ Atasügun, **a.g.e.**, s. 12.

açmakta, gerçek akış noktası çok aşkın bir yerde olan bir hakîkati gözler önüne sererek, düşüncemizin hakimiyet alanı dışında kalan gizli ve örtülü olan birşeyi his ve idrak alanımıza indirmektedir⁶²¹.

Semboller insanı mânevi bir dünyaya yöneltir fakat, sembollerin bunu yapabilmesi, daima diri olmalarına yani, sembolün mânevî dünyanın duygu boyutunu dile getirebilecek en iyi bir şekle sahip olmasına, mânevî ve tarihî açıdan da mâna çerçevesinin dolu olmasına bağlıdır. Bu özelliklere sahip olmayan semboller, sadece anlamı olmayan boş bir şekil veya işaret olarak kalır⁶²².

Sembollerin bir özelliği gerçekliğin bize kapalı kalan yönlerini açmasıdır. Çünkü sembol genel olarak hayatın ve tabiatın takdim ettiğinden daha fazla olan bir şeyi açığa vurur. Bunun yanında sembol, ruhun bir inşası olarak ortaya çıkar.⁶²³ Dinde bir sembol olarak kurbanın da hedefi diğer ibadetlerde olduğu gibi ruhun inşasını sağlamaktır.

Semboller yerine göre barışa, sevgiye ve merhamete işaret eder. Hudeybiye senesinde Peygamberimiz umre için yola çıkmadan, müslüman olmuş Cüheyne, Müzeyne, Gıfar, Eşca', Düil ve Eslem kabilelerine de davette bulunmuş, amacının savaşmak olmadığını bildirmiş, bunu isbatlamak için de yanlarına kurbanlık / hedy almıştı⁶²⁴ Resûlullâh'ın, yanına kurbanlıkları alması barışı sembolize etmekteydi. Niyetin savaş olmadığı bu sembolle ifade edilmişti.

Sembolün genel geçerliliği ortaya çıktığı toplum üzerindeki fonksiyonuna ve o toplumun sembole verdiği karşılığa, ehemmiyete bağlıdır. Toplum üzerindeki fonksiyonunu devam ettiremeyen ve toplumdan bir karşılık göremeyen sembol, artık genel geçer özelliğini kaybeder ve yok olur⁶²⁵. Bu paralelde, kurbanın menfî tartışmaların konusu olması ya da olumsuz çağrışımlarla gündeme getirilmesi onun toplumdan bir karşılık görememesine sebep olur. Toplum tarafından kurbana verilen

⁶²¹ Atasügun, **İlâhî Dinlerde Dinî Semboller**, s. 12.

⁶²² Atasügun, **a.g.e.**, s. 12-13.

⁶²³ Atasügun, **a.g.e.**, s. 14.

⁶²⁴ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XI, 340; Kurtubî, **Ahkâmu'l-Kur'ân**, XVI, 178.

⁶²⁵ Atasügun, **a.g.e.**, s. 15.

karşılık ve ehemmiyet, onun icra ettiği fonksiyonla da irtibatlıdır. Bu açıdan kurban ibadeti “et yeme” ile ilintili olduğu için kesilecek kurbanların telef edilmesi bu ibadete olan ilgiyi de azaltacaktır.

c. Tüm İbadetlerin Yakın Hedefleri Açısından

Kurban, tüm dinlerde anlamı aranan bir ibadettir. İlâhî metinlerde aranan, bulunduğu zaman bile ötesindeki gizemi merak edilen kurbanın görünür anlamıyla yetinilmemiş ve insanoğlu, kurbanın anlamı konusundaki aramalarını sürekli sürdürmüştür.

Kurbanın temel hedefleri konusunda (günümüzde) fikir beyan edenlerin vurguları, daha çok bu ibadetin gayeleri arasındaki öncelik sıralamasıdır. “İbadet” ve “malî-sosyal” yön tercihlerinde sıralamanın nasıl olması gerektiği, tartışmanın eksenini oluşturmaktadır. Kabul edilmesi gerekir ki faydası insana da ulaşmayan faziletli bir işten bahsedilemez. *“O, göklerde ve yerde ne varsa hepsini, kendi katından (bir lütfu olmak üzere) size boyun eğdirmiştir. Elbette bunda düşünen bir toplum için ibretler vardır.”* (el-Câsiye 45/13) âyetinde ifade edildiği gibi, herşey, insanın istifadesine sunulmuştur. Kur’an’ın vurgusunda insanlar için birçok hayvan türünün yaratılmış olduğu⁶²⁶, taşımacılıkta⁶²⁷, besin olarak yemeklik⁶²⁸ ve süt içimi⁶²⁹ için insanların emrine verildiği; derisinden⁶³⁰ ve tüyünden⁶³¹ faydalandığı belirtilir. Hayvanların insanlık için kullanım ve yararlarından bahsedilirken, kendisine birçok

⁶²⁶ Yasin 36/71 “Görmüyorlar mı ki, biz kudretimizin eseri olmak üzere onlar için birçok hayvan yarattık. Bu sayede onlar bunlara sahip olmuşlardır.”

⁶²⁷ el-Mü’min 40/79 “Allah, kimine binesiniz, kimini yiyesiniz diye sizin için hayvanları yaratandır.” Ayrıca bkz. el-En’âm 6/142; Yâsin 36/72; el-Mü’min 40/80; ez-Zuhruf 43/12-13.

⁶²⁸ Yasin 36/72 “Bu hayvanları onların emrine verdik. Onların bazısını binek olarak kullanırlar, bazısını besin olarak yerler.” Ayrıca bkz. el-Mü’min 40/79.

⁶²⁹ en-Nahl 16/66 “Kuşkusuz sizin için hayvanlarda da büyük bir ibret vardır. Zira size, onların karınlarındaki fişkı ile kan arasından (gelen), içenlerin boğazından kolayca geçen hâlis bir süt içiriyoruz.” Ayrıca bkz. Yâsin 36/73.

⁶³⁰ en-Nahl 16/80 “Allah, evlerinizi sizin için bir huzur ve sükûn yeri yaptı ve sizin için davar derilerinden gerek göç gününüzde, gerekse konaklama gününüzde, kolayca taşıyacağınız evler; yünlerinden, yapağlarından ve kıllarından bir süreye kadar (faydalanacağınız) bir ev eşyası ve bir ticaret malı meydana getirdi.”

⁶³¹ el-En’âm 6/142 “Hayvanlardan yük taşıyanı ve tüyünden döşek yapılanları yaratan O’dur. Allah’ın size verdiği rızıktan yeyin, şeytanın ardına düşmeyin; şüphesiz o sizin için apaçık bir düşmandır.”

rızkın verildiği insanoğlunun şan ve şeref sahibi kılındığı ve yaratılmışların birçoğundan üstün kılındığı ayrıca hatırlatılır⁶³². Bunlardan insanın emrine verilmiş belirli canlıların, kesim yoluyla ibadetin bir vasıtası olarak teşri kılındığı görülmektedir. Kesimin direkt veya dolaylı olarak yükümlü için fayda istihsal edeceği doğru olmakla beraber bu ibadetle asıl hangi hedef veya hedeflere odaklanıldığı günümüzde tefekkürün en derin konularından biri olma hüvviyetini hala korumaktadır. İbadetleri anlama çerçevesinde kimi ibadetlerin daha karmaşık olduğu, her anlama safhasının bir sonraki anlamayı daha zorlaştırdığı görülür. Anlaşıldığı zannedildiği an, daha ileri anlamalara ve çözümlemelere ihtiyaç hissettiren yeni anlam sahalarının oluşması, çoğu kez tefekkürün, en anlaşılır safha üzerinde yoğunlaşmasına ve dolaylı olarak düşünce ataletinin oluşumuna sebebiyet vermiştir. Düşünce ataleti olarak nitelediğimiz bu kavrayışın en olumsuz yanı hikmeti, ibadetin daha çok maddî safhalarına hasretmesi ve ibadetlerde hikmetin alanını daraltmasıdır. Doğal olarak, bazı ibadetlerin diğerlerine kıyasla daha az anlaşılır olmasında o ibadet çeşidinin niteliğiyle beraber aklî kavrayışın insanoğlunun ilgilendiği her alanda yeterli olmamasının da rolü büyüktür.

İbadetleri anlamaya çalışan beşerî tefekkürün, insanın bilmek istediği şeyler için, ancak bilimin incelediği alanlarda yeterli bir vasıta olduğu düşüncesi⁶³³ haklı olup dinî ve ahlakî değerler alanında aklî kavrayışın her zaman yeterli olduğu söylenemez. Çünkü dinî ve ahlakî olgular, her zaman görünür ve hissedilebilir sebep-sonuç ilişkisi içinde kavranamaz. Dolayısıyla, kurban ibadeti için getirilen maddî izah tarzlarından herbiri, konuyu bir perspektiften açıklayacağı için, bu ibadetin monolitik bir kavrayışın veya kavrayışlar kümesinin esaretine itilme tehlikesi hep var olacaktır. Aynı zamanda, kurban ibadetini anlatan hiçbir izah tarzı tek başına gerçeği bütünüyle ifade etmemektedir.

⁶³² el-İsrâ, 17/70 “Biz, hakikaten insanoğlunu şan ve şeref sahibi kıldık. Onları, (çeşitli nakil vasıtaları ile) karada ve denizde taşıdık; kendilerine güzel güzel rızıklar verdik; yine onları, yarattıklarımızın birçoğundan cidden üstün kıldık.”

⁶³³ İlgili eleştiriler için bkz. Watt, **Modern Dünyada İslâm Vahyi**, s. 58.

d. Sosyal ve Ekonomik Açıdan

İslâm'ın sosyal hedefleri gözardı edilerek kurban ibadeti izah edilemez. İbadetlerde fert ve toplum yararıyla açıklanabilir unsurlarla taabbüdî nitelik taşıyan ve Allah'a bağlılığı temsil eden simgesel davranışlar çok defa bir arada bulunur. Ancak malî bir ibadet olan kurbanda taabbüdî yönler bulunmakla birlikte fert ve toplum yararı da ön plandadır⁶³⁴. Kurbanda Allah'a ibadet, kesimle başlayıp o noktada bitmemektedir. Kurban ibadetinin maddî yönü insana uğramaksızın bu ibadetle varılmak istenen hedef gerçekleştirilmiş olmaz. Çünkü İslâm'ın sosyal yanı bu tür ibadetlerin insansız bir yapıya sahip olmasına izin vermemektedir. Nitekim bahîre, sâibe, vasîle ve hâmî uygulamaları yerilirken, bu batıl inançların, insana dönük bir mahiyete sahip olmayışlarının da görülmesi gerekir. Allah için salıverilen kurbanlar insana uğramadan Allah'a ulaştırılmak istenmiştir.

Kurban, taabbüdî, malî ve sosyal nitelikleri bir arada bulunduran bir ibadettir. Diğer dinlerde şirk ve putperestlik izleri taşıyan kurban uygulamaları kaldırılırken, kurbanın insanın temel ihtiyaçlarıyla olan ilişkisi ve ibadet oluşu makûl bir seviyede tutulmuştur. Kurban ibadeti içinde hayvanların satımı, kesimi, etin paylaşımı, dağıtımı, derisinden faydalanmanın var olduğu bir dizi fiili barındırmaktadır. Bu ibadetle, kurban edilen hayvanların etlerinden, derilerinden bir çok muhtaç da yararlanmakta; Ömer Nasûhî Bilmen'in dikkat çektiği gibi, iktisâdî bir mesele, dînî ve ahlâkî bir mâhiyet almaktadır⁶³⁵. Mücerred olarak, bu fiiller ibadet anlamının dışında düşünüldüğünde bir dizi iktisadî hadisedir. Burada kurban ibadetinin "iktisadî hadise" şeklinde nitelendirilmesine itiraz edilebilir. Özünde ibadet olan bir eylem salt iktisadın konusu yapılırsa bu itiraz yerindedir. Fakat burada vurgulanan husus, maddî öğelerinden ötürü dünyevî olarak tanımlanabilecek bir eylemin ibadet alanına taşınmasıdır.

Bütün ibadetlerin hem maddî hem derûnî hedefleri bulunmaktadır. Malî ibadetlerde maddî hedeflerin gerçekleşmesi daha yakın ve gözlemlenebilir öğeler taşır. Maddî hedefler gerçekleşmeden diğer yönler hedefine ulaşamaz. Fakat, maddî

⁶³⁴ Bardakoğlu, "Kurban", **DİA**, XXVI, 436.

⁶³⁵ Bilmen, "**Kurbân**", s. 4.

yön, derûnî tarafın bir vasıtası ve müteâl yönün bir kabı mesabesindedir. Dolayısıyla bu yön, diğer yönlere açılan kapısıdır.

Kurban, diğer ibadetlere vasıta olma özelliğine de sahiptir. Sadaka verme, infakta bulunma bu ibadetle tekrar hatırlanmış olur. Mesela namaz kılmak, şükrün kalbî, lisânî, bedenî her çeşidini içine almakla beraber malî yönü içermediğinden Kevser Sûresi'nde sadece namazla yetinilmeyip, malî fedakârlıkla kurban keserek hayır yapmak da emredilmiştir. “(Andolsun ki sizi biraz korku ve açlık; mallardan, canlardan ve ürünlerden biraz azaltma (fakirlik) ile deneriz. (Ey Peygamber!) Sabredenleri müjdele!” (el-Bakara 2/155) Kur'an'da genellikle namaz, zekât ile beraber anılır. Kevser Sûresi'nde ise zekâtтан söz edilmemiş, “nahr et” denmiştir. Bu ifadeyle, zekât gibi kurbanda da fakirlere yardım hedeflenmiştir⁶³⁶.

Câhiliye Araplarının yaptığı gibi, kesilen kurbanların etlerini yememek ve etlerini de ortaya bırakmak, malî olarak nitelenen ibadetlerin genel yapısına aykırıdır. Hac Sûresi'nin 36. âyetinde değinildiği gibi Allah'a ulaşanın et ve kan olmadığına göre kurbanın görünür bir amaca hizmet etmesi gerekir. Mâide Sûresi'nin 97. âyetinde⁶³⁷ de Kâbe'nin, harâm ayın, *hedy*'in ve *kalâid*'in insanların geçim kaynağı kılındığı bildirilmektedir. Buna göre kurbanın amacı, sadece hayvanı kesip kanını akıtmak değil, et yiyemeyen fakirleri doyurmak, onlara geçim sağlamaktır⁶³⁸. Kurban kesmekte irâke-i dem'in, yani hayvanın kesilip kanının akıtılmasının vacip olması ve kurbanı diri diri birine vermekle uhdeden çıkılmaması gösterir ki kurbandan maksat, Allah'a takarrüble beraber Allah'ın kullarının doyurulmasıdır⁶³⁹. Zira Hac Sûresi'nin 34, 36-37. âyetlerinde, Allah rızâsı için kesilecek kurbanlıkların yine Allah tarafından hem kurban sahiplerinin yemesi hem de sıkıntı içindeki yoksulların gıda ihtiyacının karşılanması amacıyla "insanlara bir rızık olarak" lütfedilmiş olduğu

⁶³⁶ Râzî, **et-Tefsîrû'l-Kebîr**, XI, 318-319.

⁶³⁷ el-Mâide 5/97: “Allah, Kâbe'yi, o saygıya lâyık evi, haram ayı, hac kurbanını ve (kurbanın boynuna asılan) gerdanlıkları (maddi ve manevi yönlerden) insanların belini doğrultmaya sebep kıldı. Bu da Allah'ın, göklerde ve yerde ne varsa hepsini bildiğini ve Allah'ın her şeyi bilici olduğunu (sizin de anlayıp) bilmeniz içindir.”

⁶³⁸ Ateş, **Kur'ân Ansiklopedisi**, VIII, 165.

⁶³⁹ Olgun, **Müslümanlıkta İbadet Tarihi**, s. 103.

bildirilmiştir. Talebin şekli olarak yerine getirilmesiyle yetinip kurban etlerinin heder edilmesi de, âyetteki bu anlamla uyuşmamaktadır.

Kurban günleri, kurban kesebilenler ile kesemeyenlerin alma-verme ortak noktasında yardımlaşma duygusunu diri tuttukları günlerdir. Kurban, toplumda kardeşlik ve dayanışma ruhunu canlı tutar; sosyal adaletin gerçekleşmesine katkıda bulunur. Özellikle et satın alma imkânı bulunmayan veya çok sınırlı olan yoksulların bulunduğu ortamlarda onun toplumsal rolünü daha belirgin biçimde görmek mümkündür. Zengine malını Allah'ın rızâsı, yardımlaşma ve başkalarıyla paylaşma yolunda harcama zevk ve alışkanlığını verir: Onu cimrilik hastalığından, dünya malına tutkunluktan kurtarır. Fakirin de varlıklı kullar aracılığıyla Allah'a şükretmesine, dünya nimetinin yeryüzündeki dağılımı konusunda karamsarlık ve düşmanlıktan kendini kurtarmasına ve kendini toplumunun bir üyesi olarak hissetmesine vesile olur⁶⁴⁰.

Kurban kesimiyle hayvan besiciliği piyasası canlanmaktadır. Kurban ibadeti et yeme ve yedirme amacının ötesinde bir muhtevaya sahip olmakla beraber bayram, hayvancılık sektöründe ekonomik hareketliliğin olduğu günlerdir.

e. Ahlâkî Açıdan

İman ile hareket arasında ahlak vardır. Önceki din ve kültürlerden farklı olarak kurban âdeti İslâm dininde cinâyet, şirk, israf, hayvana eziyet ve çevre kirliliği gibi olumsuz unsurlardan temizlenerek ibadet hayatına ahlâkî standartlarla katılmıştır. Bu standartlar, insan-Allah, insan-insan ve insan-tabiat ilişkisini düzenleyen temel inanç ilkelerinin tabii semeresidir. Bir anlamda Yaradan ile yaratılmışlar arasındaki ilişkinin hukukunu teşkil eden bu ilkeler, insanlar arasındaki ahlâkî duruşun ve hayvanlara karşı ahlâkî tutumun zeminini oluşturmaktadır. Nitekim Kur'an ve hadislerde hayvanlara atıfta bulunulması bu tutumun hatırlatılmasına matuftur. Kurban, hayvanlar karşısında insanların ahlâkîliğini sağlar.

Hayvanlar, Allah'ın yarattığı ve ruh sahibi varlıklar olması bakımından insanlarla eşit durumdadır. Bununla birlikte, insan bu canlılar üzerinde, meşruiyeti

⁶⁴⁰ Bardakoğlu, "Kurban", **DİA**, XXVI, 436.

yine Allah'tan kaynaklanan ve bazı şartlarla mukayyet bir hakimiyet tesis etmektedir. Kesim ise insanın hakimiyetin hayvanın ölümle buluşma anındaki safhalarından birini teşkil eder. Fakat kurban ibadetinde Allah'ın adının anılması, bu hakimiyette her türlü şirkten uzak durma ahlakî hareket bilincini koruma anlamı taşır.

Kurban kesmekle insan, günlük yaşamında kaybetme tehlikesiyle yüzyüze geldiği *vicdanı* hatırlar. Vicdan, kurban vasıtasıyla insanın şuuraltının emrine girerek gaddarlaşmasına engel olur. Bu tesbite mukabil, bir canlının kesiminden vicdanlılık ruh halini üretme veya kan ile vicdanın yanyana getirilişi, mantıkî olarak tutarsızmış gibi görünebilir. Fakat, kurban ibadetiyle ne hayvanlar ne de insanlar fazladan bir yükün altına girmiş olmaktadır. Nitekim sair günlerde de insanlar kesimin öznesi ve etin vazgeçilmez tüketicisidir. İnsanın bu eyleminin ve konumunun kurban günlerine taşınması ve eylemlerinin ibadet olarak değerlendirilmesi, şuuraltının emrine giren vicdanın kurban günleri dışında yapılacak kesimlerde de hassaslaşmasını sağlayacaktır.

Kurban insanın bütün canlılara acıma ve onları koruma duygusunu güçlendirdiği gibi, hayattan yılmaması, acı çekmekten ve kandan korkmaması gerektiği yolunda ona ruhsal bir direnç kazandırır⁶⁴¹. Kurbanı Allah'ın emri olarak kesmiş olması da, insana tabiat varlıklarından rastgele değil, dinî ve ahlâkî prensiplere uygun şekilde yararlanma gereğini öğretir.

Kurban, insana canlılara karşı merhamet ve şefkati hatırlatan bir ibadettir. Mutad günlerde sofralara konan etin ayrı şey, canlı hayvanların ayrı şey olmadığını; bu ikisi arasında bir bağ olduğunu tekrar anımsatır. Her gün kesildiği halde, hiç kesilmiyorlarmışçasına kesilmelerinden habersiz davranılan hayvanların yalnız bayram günleri bize bu çilesini gösterir. Bunun üzerinde düşünüldüğünde, insanların hissiyatının incelmesini açıklayacak iki unsur buluruz: a- Kurban kesmenin dinî bir tören olması, b- Kesilmenin, göz önünde, şehrin içinde, herkesin görülebileceği bir biçimde yapılması⁶⁴². Bu ibadetin mahiyetine yönelik eleştirilerde, insanlara özellikle kadın ve çocuklara kurban kesiminin seyrettirilmesinin gayr-i insanî bir tutum olarak

⁶⁴¹ Işık, “Kurban Nedir, Niçin Kesilir” s. 4.

⁶⁴² Sezai Karakoç, **Dirilişin Çevresinde**, s. 12.

değerlendirildiği vaki olmaktadır. Fakat kurban kesiminin amaçlarından biri de hayvanın ölümle buluştuğu ve “gayr-i insanî” olarak değerlendirilen o anı görerek, hayat ve memat arasındaki zıddiyeti bizzat tecrübe ederek müşahade etmek ve hayatın ne kadar büyük bir ihsan olduğunu düşünmektir. Nitekim her ölüm bir haberdur ve kurban bu haberin bir elçisidir. Bu elçiler kendilerini ellerimizde feda ederek bu mutlak hakikati bize hatırlatırlar.

f. Kurban ve Fayda

İslâm’da “kurban” adında, “kesim” ve “kan”la beraber anılan bir ibadetin var olduğu “gerçek”tir. Bu gerçek, farklı inanç gruplarının kabullerine göre “doğru” veya “yanlış” olarak tanımlanacaktır. Bu ibadetin yanlışlığını iddia edenlere karşı bunun “doğru” olduğunu savunanlardan bazıları, kurbandaki “fonksiyon ve fayda” gerçeğinden hareket etmektedir.

Kurban ibadetinde *fayda* olabilir. Ancak, faydanın tekbaşına hiçbir ibadeti izah edemeyeceği bilinebildiğine göre faydanın kurbanı tekbaşına temsil edebileceği iddia edilebilir mi? Bu soruya, *doğruda* faydanın olabileceği ama, faydanın tek başına ve önsel olarak doğruyu temsil etmeyeceği⁶⁴³, hüküm cümlesiyle cevap verilebilir. Zira “temsil eder” iddiası “temsil etmez” cevabına nazaran daha çok müşkil vaz’ etmektedir. Çünkü tarihte insanların yaşadıkları şirk dininde kurban Allah’tan başkası için de kesiliyordu. Bu durum, o kurbanlardan elde edilen maddî faydayı da ortadan kaldırmıyordu. Eski dinde var olan ve yeni dinin de kabul ettiği bir ibadetin maddî sonuçları yani faydaları her iki dinde de aynı ise bu ibadetin yeni dindeki konumu sadece fayda kavramı ile izah edilmemesi gerekir.

Gerçek, fonksiyon ve faydayı ihtiva etmekle beraber bunlar, gerçeğin tek ölçütü kılınamaz. İstikamet fayda ve fonksiyona doğrudur, bunlardan gerçeğe doğru değildir⁶⁴⁴. Kurbanın insanların besin ihtiyacını karşılaması yani sadece faydası ve fonksiyonu, kurbanı anlamlandırmada yeterli değildir. Fonksiyonlardan yola çıkarak kurbanın varlığını yorumlayamayız. Aksine böyle yorumladığımız zaman kurban gerçeğinin var oluş kriterini maddî ve faydacı süreçlere indirgemiş oluruz.

⁶⁴³ Yümni Sezen, **Kurban ve Din**, s. 143.

⁶⁴⁴ Sezen, **a.g.e.**, s. 143.

Kurban ibadetinin yegane anlamının taabbudîlik şeklinde anlaşılması gereği, bu ibadete yüklenen misyonun kulluk olduğunu beyan eder. Burada kan akıtmanın nihaî amacı Allah rızasıdır. Çünkü, kurbanı diğer kesimlerden ayıran husus da bu olup malî yarar, bu ibadetin ayrıntılarından (füruâtından) olarak kaçınılmaz tabîî bir neticedir. Kesimden sonra etlerin âkibeti, dağıtımı ve paylaşımı Kur'an'ın "infak"⁶⁴⁵ ve "israf"⁶⁴⁶ konusundaki tutumuna göre değerlendirilmelidir.

Kurbanın, malî ibadet olarak, ilk sonucu, yoksulluğun ortadan kalkmasıdır. Ancak bir ibadetin varlık sebebini o ibadetin pratik sonucu ile izah etmenin her zaman anlaşılır olacağı söylenemez. Sonuçlar ancak, sebebi izah ve anlaşılır kılmaya yardım eder. Kurbanın sadece maddî faydayla beraber anılması, sebebin görünür en yakın sonuçla izah edilmesi yanlışını zorunlu kılar. “Allah, kurban ibadetiyle açları ve fakirleri doyurmayı murad etmiştir” iddiası, kurban ibadetinin varlık sebebini, sonuçlarının inhisarına verme noktasına taşıyacağından bu sonuçların kurbanın varlık sebebi olarak tanımlanmasıyla kurbân, ayrıca maddî faydaların boyunduruğuna verilmiş olur.

Mesela eski Roma dininde kurban dahil bütün ibadetler fayda esasına dayanırdı ve sırf tanrılardan bir hizmet görmek için ibadetlerde bulunulurdu. Romalı, umduğu menfaati elde etmek için mabudunun hoşuna gidecek hediyeler sunar, fakat beklediği karşılığı görmezse kendisini aldatılmış sayardı. Bir defasında hasta olan kral Jermamküs'ün iyileşmesi için Romalılar tanrılara kurbanlar vermiş, kral ölünce de mabetler tahrip edilmiş ve tanrı heykelleri sokaklara atılmıştı⁶⁴⁷. Bu örnekler kurban-takva anlayışının daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır.

Bir ibadeti yaparken o ibadete yönelik niyete, başka amaçlara ait niyetlerin de karışması durumu İslâm âlimleri arasında tartışılmış bir konudur. Kişi sadece Allah rızasını umarak ve harici bir beklenti içinde olmadan bir ibadeti ifa edebileceği gibi Allah'ın rızasını dışarda bırakarak sadece insanlara gösteriş yapmayı düşünerek de bir ibadeti ifa edebilir; birinci amelde ihlas ve ikincisinde riya olacağında kuşku

⁶⁴⁵ Bkz. el-Bakara 2/195, 253; Âl-i İmrân 3/92.

⁶⁴⁶ Bkz. el-En'âm 6/141; el-A'râf 7/31; el-İsrâ 17/26, 27; el-Furkân 25/67.

⁶⁴⁷ Kahraman, **Mukayeseli Dinler Tarihi**, s. 132.

yoktur. Ancak, hastalıktan korunmak için oruç tutmak, canına ve ailesine zarar gelir korkusuyla hicret etmek, serinlemek maksadıyla abdest almak gibi, başkalarına mürâilik kasdı olmaksızın sadece kendine ait çıkar elde etmek için yapılan amellerde olduğu gibi haz kasdının ibadete tâbi olması durumunda, farklı bakış açılarına paralel olarak Gazzâlî bu örneklerde ihlasın bulunmayacağı beyanında bulunmuş, İbn Arabî ise bu iki niyetin birbirinden ayrı değerlendirilebileceğini kabulle, ibadetlerin sıhhatine hükmetmiştir⁶⁴⁸. Kurban ibadetinde Allah'ın rızasını elde etme kasdının yanında et yeme niyetinin de bulunmasının ihlası zedeleyip zedelemeyeceği meselesinde Gazzâlî'nin bakış açısıyla ihlası zedeleyeceği, İbn Arabî'nin bakışıyla kurban kesme ve et yeme kasdının birbirinden ayrı ele almanın mümkün olması durumunda bu farklı iki kasdın kurban ibadetinde bulunmasının ihlası zedelemeyeceği sonucuna varılabilir. Şâtıbî'nin desteklediği İbn Arabî'nin bu görüşü, Hac mevsiminde dünyevi bir haz aramanın helal olduğunu belirten “(*Hac mevsiminde ticaret yaparak*) *Rabbinizden gelecek bir lütfu (kazancı) aramanızda size herhangi bir günah yoktur.*” (el-Bakara 2/198) âyetiyle delillendirilmiştir. Ayrıca, İbn-i Arabî'nin sıkıntılardan kurtulmak için hac etmenin ya da hicrette bulunmanın, peygamberlerin adetlerinden bulunduğunu bildirmektedir. Nitekim Hz. İbrahim “*Ben Rabbime gidiyorum. O bana doğru yolu gösterecek.*” (es-Sâffât 37/99); Hz. Musa “*Sizden korkunca da hemen aranızdan kaçtım.(...)*” (eş-Şuarâ 26/21) derken Hz. İbrahim'in haccında ve Hz. Musa'nın da hicretinde Allah rızasının yanında şahsî kasıtlar bulunmaktadır. Bunlara ek olarak Hz. Peygamber'e namazın çok sevdinmesi ve namaz kılarak yorgunluğunu atması ve dinlenmesi örneğinde de onun bu niyetle namaza girmesinin onun ihlasını kaldırmayacağını, bunun onda bir kemal olduğunu ve onu ihlasa götürücü olduğuna dikkat çekilmiştir. Hz. Peygamber'in “*Ey gençler! Sizden gücü yetenler evlensin. Çünkü o, gözü harama bakmaktan, edep yerini de zinaya düşmekten daha iyi koruyucudur. Kimin gücü yetmezse o da oruç tutsun. Çünkü oruç kendisi için bir kalkandır.*”⁶⁴⁹ buyurmuştur. Hz. Peygamber'in bu tavsiyesinde görüldüğü gibi “oruç” ve “*Gelin dedim: Rabbinizin mağfiretini isteyin, çünkü, o, mağfireti çok bir gaffardır. (Mağfiret dileyin ki,) üzerinize gökten bol bol*

⁶⁴⁸ Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, II, 218-220.

⁶⁴⁹ Buhârî, “*Savm*” 10, “*Nikah*” 2, 3; Müslim, “*Nikah*” 1; Nesâî, “*Sıyam*” 43, “*Nikah*” 3; Ebû Dâvûd, “*Nikah*” 1; Tirmizî, “*Nikah*” 1; İbn Mâce, “*Nikah*” 1; Dârimî, “*Nikah*” 2.

yağmur indirsın. Mallarınızı ve oğullarınızı çoğaltsın, size bahçeler ihsan etsin, sizin için ırmaklar akıtsın.” (Nuh 71/10-12) âyetlerinde “istiğfâr” üzerine dünyevî hazların tertip edildiği görülmektedir⁶⁵⁰. Oruç ibadetinde Allah rızası kasdıyla beraber dünyevî bir hazza ulaşma niyetinin bulunuşu; istiğfârda ibadet niyetiyle beraber âyette belirtilen “*gökten bol bol yağmurun indirilişi, malların ve oğulların çoğaltılması, bahçeler ihsan edilişi, ırmaklar akıtılışı*” gibi dünyevî hazlara ulaşma kasdının bulunuşu her iki peygamberin Allah rızasını arama amacıyla beraber yer almaktadır. Bu durum ibadetlerde Allah rızasının yanında dünyevî kasıtların da yer alabileceğini göstermektedir.

Kurban ibadetinde Allah rızası kasdının yanında et yedirme ve yeme kasdının bulunması bu ibadeti kendi aslî konumundan çıkarmamaktadır. Çünkü, içinde riyâ kasdı olmaması şartıyla, kurbanda et yedirmenin bizzatihi kendisi bir ibadettir ve “(..)Kendilerine ait bir takım yararları yakînen görmeleri, Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği kurbanlık hayvanlar üzerine belli günlerde Allah'ın ismini anmaları (kurban kesmeleri için) sana (Kâbe'ye) gelsinler. Artık ondan hem kendiniz yeyin, hem de yoksula, fakire yedin.” (el-Hac 22/28) âyetiyle kurban etlerinden yedirme emredilmiştir. Kurban kesiminden kasıt Allah rızasıyken kişi ikinci bir ibadet olan et yedirmeye de niyet etmektedir. Kurban ibadetinde bu ibadete yönelik niyetin zedelenmemesi için Allah rızasına başka bir şeyin karıştırılmamasının şart koşulması durumunda bir ibadeti işlerken bu arada başka bir ibadete niyetlenmenin de ihlası zedeleyeceği neticesi çıkmış olacaktı ki bu da yanlış bir tutum olurdu. Aynı tutum “et yeme” için de söz konusudur. Et yeme şahsî bir hazdır. Bu haz kurban ibadetinin aslına aykırı değildir. Çünkü Kur'an'da “yeme ve yedirme” emredilmektedir. Fakat “yeme”nin, “yedirme”den farklı ve şahsî bir haz oluşundan dolayı ibadet olarak değerlendirilemeyeceği ve bunun ihlası zedeleyeceği itirazına karşılık kurbandan yemenin dinin bir talebi olduğu, asıl yememenin câhiliye adetlerinden olup ihlasa aykırı olduğu ve hatta yememenin bir çeşit riya ve kibrin belirtisi olduğu söylenebilir. Kurban bağlamında et yeme, konumu itibariyle bu ibadete ters düşecek bir özellik arz etmemektedir. Çünkü, et yeme gibi şahsî bir hazza niyet edilmiş olmasa da kurban, kişiyi bu neticeye götürmektedir. Dolayısıyla kurban bağlamında,

⁶⁵⁰ Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, II, 220 vd.

yeme ve biriktirme kasdından tamamen arınma talebi “tekliif mâ lâ yutâk” olacağına göre kurban kesiminde Allah rızası beklentisi yanında kurbandan faydalanma niyeti “takva”ya zarar vermez.

g. Kurban ve Sapma (Hurafe)

Toplumlarda yaşayan âdetlerin çoğu ya din ile ilgisizdirler, ya da sapmış veya önemini kaybetmiş olduğu halde bir ilgi içinde muhafaza edilmektedirler⁶⁵¹. Âdetler dinin kendisine nüfuz etmiş olabilir. Hatta dine karışarak, dinî inançla bütünleşmiş ve ondan ayırdedilemez hale de gelmiş olabilir. Bu âdetler, dinin metafiziğiyle kurulan bir ilgiyle, neticede bir ibadete dönüşür veya icrâ edilirken âdet oluşu gerçeği geriye itilir; çoğu zaman da dinin istediği ibadetin formatında “asl”ın yerine kâim olur. Bundan dolayı, gerçek din, “tevhid anlayışını zedelemeleri” gerekçesiyle bu âdetlerin çoğuna tepki göstererek gelmiştir.

İnsanlar arasında yaşayan bazı âdetlerin bir sapmanın ürünü olduğu gerçeğine en yakın örnek, kurban ibadetidir. Günümüzde bir şahsa yönelik kurban kesmek, bir mezara gidip kurban kesmek, dinin aslından ve hedefteki anlamından olmadığı halde, âdetleşmeyle önümüze gelmiş bulunuyor. Bu işlemler din imiş gibi kabul edilme tehlikesini taşımaktadır⁶⁵². Kurbanın dinde varoluşu prensibine bakarak, dinin emretmediği veya yasakladığı bir zaman ve zeminde; varoluş mantığına aykırı ilgilerle icrâ ederek yaygınlaştırmak ve bunu âdet haline getirmek, bir sapmadır.

Kimi inanışlarda ve putatapıcılıkta kurban Tanrının azığı ve hissesi kabul edilir. Bu inanışın temelinde “insan şeklinde bir tanrı” düşüncesi yer alır. Tanrının, herşeyi çevreleyen, varlık alemi üzerinde tasarruf eden *zorunlu varlık* olarak değil de herhangi bir *mümkün varlık* olarak düşünülmesi, onun da ete, kana ihtiyacı olduğu vahim sonucuna götürmüştür. Tanrının insan gibi düşünülmesi, “ihtiyaç” noktasında onu insanlarla ortak payda sahibi kılmıştır. Dolayısıyla insana indirgenmiş bir Tanrının tabîî ihtiyaçlarını karşılama mantığı içinde kurbân “Tanrının azığı” olarak görülmüştür.

⁶⁵¹ Sezen, **Kurban ve Din**, s. 138.

⁶⁵² Sezen, **a.g.e.**, s. 142.

Kurbanın bir amacı da tarihî süreç içinde insanların hayvanlar konusunda düştükleri yanlış itikadları silmek ve gelecekte de var olacak muhtemel sapmaları engellemektir. Varlıklar hiyerarşisi içinde hayvanı yaratılış amaç ve konumundan saptırıp onu tapınılacak bir varlık haline dönüştüren insana emredilen bu ibadet, hayvanın insan karşısında acziyetini ve zayıflığını hatırlatır. İnsanın hayvandan daha üstün niteliklere sahip oluşun müşahede sahnesi olan kesim anı, kulluğun hayvana yapılamayacağına karesidir. Kesime katılan insanın bu fiili ve hatta kesim anının müşahade edilmesi, İbrahimî eylemin başka bir tezahür şeklidir. Kurban, insanlar tarafından putlaştırılan veya ibadet vesilesi kılınan nesnelere yine insanlar tarafından yüklenilen ve netice olarak yok hükmünde olan vazife ve fonksiyonların, tekrar insan eliyle yıkımını ifade eder.

Tarih boyunca, cansız varlıklar ve hayvanların, insanlar üzerinde bir etki yarattığı görülür. Bir ağaç, yontulmuş bir kaya parçası ve insan karşısında sessiz duran bir hayvan, sıradışılığı temsil etmiş; çoğu insan üzerinde de uyandırmış olduğu etki, insan türünün birbirleri üzerinde bıraktığı etkiden daha fazla ve gizemli olmuştur. Heykeltraşın elinde yoğrulan bir kaya parçasına yüklenen anlam ve bu anlamın ürettiği sembol gibi, hayvan cinsine de farklı anlamlar yüklenmiş ve değişik beklentiler içine girilmiştir. Neticede, hayvanlara ibadet edilmiş veya tanrıyla aralarındaki bağı güçlendiren, hatta tesis eden varlıklar haline dönüştürülmüştür. İnsanın hayvana yüklediği gizemlilik ve bunun sonucundaki muhayyel güç, hayvanın varoluş nedenini aslî amacından uzaklaştırmıştır.

C. İSLÂM'DA KURBAN ÇEŞİTLERİ

Kurban kavramıyla ilk hatıra gelen “udhiye” olmakla birlikte ibadet niyetiyle kesilen ve literatürde çok defa özel isimlerle anılan başka kurban çeşitleri de vardır: Çocuğun doğumunun ilk günlerinde Allah'a bir şükran nişanesi olarak kesilen “*akika kurbanı*”, ölen kimse adına kesilen ve halk arasında “*kabir kurbânı*” olarak da bilinen kurban, kırân ve temettu’ haccı yapanların kestikleri “*şükür kurbanı*”, hac ve umrede vacipin terki veya ihram yasağının ihlâli halinde gereken “*ceza ve keffâret kurbanı*” ve nezirden dolayı vacip olan “*adak kurbanı*” temelde ibadet amaçlı hayvan kesimleridir. Farklı adlandırma, daha çok yükümlülüğü doğuran sebebin

farklılığına işareti amaçlar⁶⁵³. Udhiye kurbanı, ikinci bölümde inceleneceğinden bu bölümde sadece *hedy* ve *akıka kurbanlarına* yer verilecektir.

1. Hedy Kurbanı

a. Hedy Kavramı

Arapça (yol göstermek, izinden gitmek; göndermek, hediye etmek)⁶⁵⁴ anlamlarına sahip olan **hedâ** (هَدَى) filinden gelen **hedy** (الْهَدْيُ) kelimesi, sözlükte “gönderilen, hediye edilen” gibi mânalar ihtiva etmekte olup **hedye** ve **hediye** (هَدِيَّةٌ وَهَدِيَّةٌ) kelimelerinin çoğuludur⁶⁵⁵.

Yükümlülük yönünü udhiyeden farklılık olan hedyin, yükümlülüğü doğuran sebebin farklı oluşu da dikkate alınarak, en kapsamlı tarifi şöyle yapılabilir: Hedy, "Allah'a manen yaklaşmak için veya ihram yasaklarını çiğnemekten yahut hac ve umrenin vaciplerinden birini terk etmekten dolayı keffâret olarak kesilmek üzere Harem'e götürülen veya parası gönderilen kurban"dır⁶⁵⁶. Hedy kavramı, ibadet kasdıyla kesilen temettu' ve kırân kurbanlarına, nafîle olarak Harem'de kesilen kurbanlara şamil olduğu gibi hac yasaklarını ihlalden dolayı ceza veya keffâret olarak kesilen kurbanlar da bu kapsama girmektedir⁶⁵⁷.

Hedy kurbanı ittifakla mekanla kayıtlı bir ibadet olup Harem sınırları içinde kesilir⁶⁵⁸. Harem sınırları dahilinde kurban edilişi, hedyi diğer kurbanlardan farklı kılan unsurdur ve bu sebeple tanımlarda “Harem'e veya Kâbe'ye gönderilen kurbanlar” şeklinde özellikle mekan vurgusu öne çıkmaktadır⁶⁵⁹.

⁶⁵³ Bardakoğlu, “**Kurban**”, DİA, XXVI, 437.

⁶⁵⁴ Ögüt, “Hedy”, DİA, XVII, 156.

⁶⁵⁵ Cevherî, **Sıhâh**, “h-d-y” md., VI, 2533-2534; Zemahşerî, **el-Keşşâf**, II, 191; Râzî, **et-Tefsîru'l-Kebîr**, IV, 280.

⁶⁵⁶ “Allah Teâlâya manen tekarrüp için veya bir cinâyetten dolayı keffâret olarak kesilmek üzere Harem-i Şerife götürülen veya kendisi veya parası gönderilen kurbanı “hedy” denir.” Bilmen, **Büyük İslâm İlmihali**, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul 1986, s. 388.

⁶⁵⁷ İbnu'l-Hümâm, **Fethu'l-Kadîr**, III, 160.

⁶⁵⁸ Nevevî, **el-Mecmû'**, VIII, 196; Merğînânî, **el-Hidâye**, I, 220; Meydânî, **el-Lübâb**, I, 201.

⁶⁵⁹ Râğıb el-İsfahânî, **Müfredât**, “h-d-y” md., s. 839; Cürçânî, **et-Ta'rîfât**, s. 256; Haskefî, **Dürrü'l-muhtâr**, IV, 36; Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, I, 376; Âsım Efendi, **Kâmûs Tercemesi**, “h-d-y” md., IV, 1230.

Hedyin “kurban” şeklinde yalın kullanımı, çoğu kez udhiyeyle bazı iltibaslara meydan verebilir. Her ikisinin “kurban” şeklinde tek bir kavramla anlatımının, Türkçe okumalarda doğurabileceği yanlış anlamalara sebebiyet vermemesi için, hac kurbanının *hedy* kavramıyla anlatılması daha isabetli olmaktadır.

Hac ve umre sırasında kurban edilmek üzere hazır bulundurulanan hedy, deve ve sığır cinsini kapsadığı gibi koyun cinsini de kapsar⁶⁶⁰. Hedy, deve ve sığır gibi büyükbaş hayvanlardan olduğunda “**bedene**”; koyun ve keçi cinsinden olduğunda “**dem**” adını alır⁶⁶¹.

(1). *Bedene* (البدنة)

“Bedene” kelimesi, hadislerde sık sık geçmekle beraber, Kur’ân-ı Kerîm’de terim anlamında çoğul olarak “el-budn” şeklinde ve sadece bir yerde geçer⁶⁶². Bedene, Arap dilinde “semirmek”⁶⁶³ anlamındaki “b-d-n” kökünden türemiş olup “Semirmiş, iri gövdeli, iri yapılı” anlamlarına gelir⁶⁶⁴.

Bedene kavramının, en’âm cinsinden hangi hayvan veya hayvanlara tekabül ettiği; develerin dışında sığır ve koyun cinsini de kapsayıp kapsamadığı tartışmalı olup kaynaklarda bu konuda farklı değerlendirmeler bulunmaktadır:

Klasik kaynaklarda, bedene büyüklüğünden dolayı ilk anlamıyla develer için kullanılmış⁶⁶⁵ ve cumhurun da bu görüşte olduğu belirtilmiştir⁶⁶⁶. Elmalılı da, bedeneyi, en’âm cinsinin iri gövdelileri olup Harem’de kesilen deve olarak açıklar⁶⁶⁷.

İkinci görüşe göre bedene, sığır cinsini de kapsamaktadır. Atâ⁶⁶⁸ ve Câbir’e dayandırılan⁶⁶⁹ ve sahih olduğu belirtilen bu görüş, genel kabul görmüştür⁶⁷⁰. Sığırın

⁶⁶⁰ Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 234.

⁶⁶¹ Bilmen, **İlmihal**, s. 388; Yaran, “Dem”, **DİA**, IX, 147; Ögüt, “Hedy”, **DİA**, XVII, 156.

⁶⁶² el-Hac 22/36.

⁶⁶³ Zeccâc, **Meâni’l-Kur’ân**, III, 347: (انما سميت بدنة لأنها تيدن ای تسمن)

⁶⁶⁴ Cevherî, **Sihâh**, “b-d-n” md., V, 2077; İbnü’l-Esîr, **en-Nihâye**, “b-d-n” md., I, 113; İbn Manzûr, **Lisânü’l-Arab**, “b-d-n” md., XIII, 48-49.

⁶⁶⁵ İbn Kuteybe, **Garîbu’l-Hadîs**, I, 41; Taberî, **Câmiu’l-beyân**, IX, 152.

⁶⁶⁶ Mâverdî, **el-Hâvi’l-kebîr**, XV, 67.

⁶⁶⁷ Elmalılı, **Hak Dini**, V, 3404.

⁶⁶⁸ Taberî, **Câmiu’l-beyân**, IX, 152.

deve gibi yedi kişi adına kurban edilmesi câiz olması da delil gösterilerek, şer'an sığırlar da bedene cinsinden sayılıp hepsine “budn” denilmiştir⁶⁷¹. Fakat kavram, “*Bedene yedi kişi, sığır da yedi kişi için yeterlidir.*” hadisinde görüldüğü gibi “bedene ve bakar” şeklinde aynı metinde kullanıldığında aslî anlamı olan deveye tekabül eder⁶⁷².

Üçüncü görüşe göre ise deve, sığır ve koyundan oluşan behîmetü'l-en'âm cinsinin tümüne denir⁶⁷³. İbn Manzûr, küçükbaş hayvanların bu kavramın kapsamına dahil olmadığını⁶⁷⁴; Kurtubî de, İbn Şecere'ye izafe ettiği bu görüşün şâz olduğunu belirtir⁶⁷⁵.

Kısaca fıkıh kavramı olarak bedene, ister hedy ister udhiye niyetiyle olsun deve ve sığır gibi büyükbaş hayvanların ortak adıdır.

«وَالْبُذْنُ جَعَلْنَاهَا لَكُمْ مِّنْ شَعَائِرِ اللَّهِ»

“Gösterişli hayvanları da sizin için Allah'ın (dininin) işaretlerinden (kurban) kıldık.(...)” (el-Hac 22/36) Bu âyette behîmetü'l-en'âm değil de budn denmesinin sebebi hayvanın vasfı, yaşı ve kusursuz olmasıyla ilgilidir.

Bedene hacda iki yerde gerekmektedir: Hanefîlere göre, ziyaret tavafının (/ifâda tavafı) cünüp, hayızlı ve nifaslı olarak yapılmasından dolayı, ceza olarak bedene kesmek gerekir. Fakat temizlendikten sonra tavaf iade edilirse bedene cezası düşer⁶⁷⁶. Bu konu ziyaret tavafında hadesten taharetin hükmü ile ilgilidir. Şâfiîler tavaf esnasında tahareti farz olarak değerlendirmelerine mukabil Hanefîler tahareti

⁶⁶⁹ Mâverdî, **a.g.e.**, XV, 67.

⁶⁷⁰ Cevherî, **es-Sihâh**, “b-d-n” md., V, 2077; İbnü'l-Esîr, **en-Nihâye**, “b-d-n” md., I, 114; İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, “b-d-n” md., XIII, 48-49; İbn Kesîr, **Tefsîr**, V, 437; Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 234.

⁶⁷¹ Râzî, **et-Tefsîrü'l-Kebîr**, VIII, 225; Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, II, 1076; Elmalılı, **a.g.e.**, V, 3404; Bayındır, “Bedene”, **DİA**, V, 302

⁶⁷² Bkz. Mevsilî, **el-İhtiyâr**, I, 233.

⁶⁷³ Mâverdî, **a.g.e.**, XV, 67.

⁶⁷⁴ İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, “b-d-n” md., XIII, 49.

⁶⁷⁵ Kurtubî, **Ahkâmu'l-Kur'ân**, XII, 42.

⁶⁷⁶ Kudûrî, **el-Kitâb**, I, 203; Serahsî, **el-Mebsût**, IV, 38; Kâsânî, **Bedâi'**, III, 71; Mahmûd b. Ahmed el-Buhârî, **el-Muhîtu'l-burhânî**, III, 63; Mevsilî, **el-İhtiyâr**, I, 221; Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 242; Haskefî, **Dürrü'l-muhtâr**, III, 581-582; Bayındır, “Bedene”, **DİA**, V, 302; Mv.F., “**Bedene**”, VIII, 44.

vacip hatta onsuz da tavafı câiz kabul etmişlerdir⁶⁷⁷. Şâfiîler “*Tavaf namaz gibidir.*”⁶⁷⁸ hadisinde namazın tavafa benzetildiğini savunurlar. Namazda abdest şartına benzer şekilde tavafta da bunun şart olması gerektiği noktasından hareket eden Şâfiî görüşüne mukabil Hanefîler “*Kâbe’yi tavaf etsinler*” (el-Hac 22/29) âyetinde taharet şart koşulmaksızın tavafta bulunmanın emredildiğini, âyette yer alan mutlak ifadenin haber-i vahid ile takyîdinin câiz olamayacağını savunmuşlardır⁶⁷⁹.

Aynı şekilde, abdestsiz veya cünüp olarak yapılan umre tavafından dolayı da ceza olarak bir dem kesmek gerekir⁶⁸⁰. Umre tavafının cünüp olarak yapılmasında, ziyaret tavafında olduğu gibi, kıyas yoluyla bedene cezası gerekirken umre konusunda kıyas terk edilerek sadece dem cezası vacip olmuştur. Kıyasa göre umre ve ziyaret tavafından her biri rükün olduğu için bedene vacip olması gerekiyordu. Fakat, umrede bedeninin kesilmesine yol yoktur. Aynı şekilde hac ihramından farklı olarak umre ihramında iken, cinsel ilişki nedeniyle deve kurbanı gerekmez. Zira, ceza olarak koyun kurban edilmesi, umrenin yerine geçer⁶⁸¹.

(2). *Dem* (الدم)

Sözlükte “*kan*” anlamına gelen ve kan akıtmak suretiyle gerçekleştirilen kurban kesimi için mecazî olarak kullanılan dem, hac ve umra sırasında ibadet maksadıyla veya bir vacipin terki, geciktirilmesi yahut bir ihram yasağının çiğnenmesine ceza olarak⁶⁸² kesilen koyun, keçi, yedide bir deve veya sığırı ifade eder. Kendisine dem vacip olan kişi, koyun kesmekle veya Allah rızası için kesilen deve veya sığırın yedide birine iştirak etmekle sorumluluktan kurtulmuş olur⁶⁸³. Nitekim hac ile ilgili

⁶⁷⁷ Kâsânî, **Bedâi’**, III, 69.

⁶⁷⁸ Tirmizî, “**Hac**” 112; Dârimî, “**Menâsik**” 32.

⁶⁷⁹ Kâsânî, **a.g.e.**, III, 71.

⁶⁸⁰ Mevsilî, **a.g.e.**, I, 219; Haskefî, **a.g.e.**, III, 583; Şurunbulâlî, **Gunye**, I, 242.

⁶⁸¹ Serahsî, **el-Mebsût**, IV, 40.

⁶⁸² Hanefî mezhebine göre dem gerektiren yasaklar için bkz. Mergînânî, **el-Hidâye**, I, 193 vd.; Yaran, “**Dem**”, **DİA**, IX, 148.

⁶⁸³ Yaran, **a.g.e.**, IX, 147.

hadislerde dem bu anlamda yer almıştır⁶⁸⁴. Fakat, Kur’ân-ı Kerîm’de, terim anlamında dem kelimesi kullanılmamıştır.

b. Hedy Çeşitleri

Hac veya umre dolayısıyla kesilen kurbanlar kesiliş maksatlarına göre değişik isimler alırlar: Allah rızası için nâfile olarak kesilen kurbanı “**dem-i nefl**, Kırân veya Temettu’ haccı yapanların kesmeleri vacip olan kurbanı **dem-i şükür**, hac veya umre için ihrama girdiği halde geçerli bir mazereti dolayısıyla vazifesine devam edemeyen ve ihramdan çıkmak zorunda kalan kişinin kesmek zorunda olduğu kurbanı **dem-i ihsar**; hacca başladığı halde zamanında Arafat’ta vakfe yapamadığı için o yılın hac zamanını geçiren kişinin Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî mezheplerine göre kesmesi gereken kurbanı **dem-i fevât**, ihram yasaklarına riâyet etmeyen veya hac ve umrenin vaciplerinden birini yerine getirmeyen kimsenin kesmesi gerekli kurbanı da **dem-i cinâyet** denir⁶⁸⁵.

Haccın nüsüklerinden olan hedy kurbanı, hüküm yönünden, vacip ve nâfile olmak üzere ikili bir tasnife tabi tutulmaktadır. İslâm âlimlerinin ittifakının nakledildiği⁶⁸⁶ bu tasnifte vacip hedy, “temettu’ ve kırân hedyi, cezâ hedyi, ihsar hedyi ve nezir hedyi”ni kapsamaktadır. Bunların dışında kalanlar ise nâfile hedy grubuna girmektedir. Bunlardan temettu’, kırân, ihsar ve avlanma cezası hedyleri Kur’an’la, diğerleri ise ictehadla belirlenmiştir.

Hac fiillerine bağlı olarak icra edilen hedylerden bir kısmı, haccın nüsüklerinden yani ibadet olarak ifa edilirken diğer kısım ise cezâ grubundan olmak üzere ifa edilir⁶⁸⁷. Bu tasnife paralel olarak hedy kurbanı, müstakil bir nüsük olan “aslî hedy” ve başka bir nüsuke bağlı olan “dolaylı (tebeî / fer’î) hedy” olmak üzere ikiye ayrılır. Aslî hedy “temettu’ ve kırân hedyi”; tebeî hedy ise varlığı “haccın vaciplerinin terk edilmesi ve ihram yasaklarının işlenmesine bağlı olan hedy”dir.

⁶⁸⁴ Bkz. Buhârî, “**Muhsar**” 8.

⁶⁸⁵ Yaran, “Dem”, **DİA**, IX, 147 vd.

⁶⁸⁶ İbn Rüşd, **Bidâyetü’l-müctehid**, I, 303.

⁶⁸⁷ İbn Âbidîn, **Reddû’l-muhtâr**, IV, 37.

Hedy kurbanı, başka bir tasnifte de, vacip oluşu kulun kendi fiiline bağlı olan ve olmayan şeklinde iki kısımda değerlendirilebilir. Haccın vaciplerini terk etme, ihram yasaklarını ihlal etme ve nezretme sonucunda gereken hedyler de birinci grupta yer alırken, ihsarı sadece düşmanın engellemesine münhasır kılanlara göre ihsar hedyi ikinci gruba girmektedir.

Bu tasnifler de görüleceği üzere, hedy ibadetinin hükmünün tesbiti ancak hac ibadetinin ışığında mümkün olmaktadır. Çünkü, hedy, hac ve umreye bağlı bir ibadettir. Hükmünün nafil veya vacip oluşu ise, niyet edilen hac çeşidine göre değişir.

(1). Nâfile Hedy

Nâfile hedy, hac ya da umre niyetiyle Mekke'ye giden kişinin kurban kesmesini vacip kılacak herhangi bir mükellefiyeti olmaksızın sırf Allah rızası için kestiği kurbandır⁶⁸⁸. Kırân ve temettu' hedyi ile ceza hedyinin dışında kalanlar, genel olarak nafil / tatavvu hükmündedir. İfrad haccına veya tek başına umreye niyet edenin keseceği hedy bu gruba girer. Kırân veya temettu' şeklinde hac ve umrenin beraber ifa edilmesiyle⁶⁸⁹ veya nezirleri yerine getirme emri⁶⁹⁰ bağlamında hedy vacip olmaktadır. Ama Harem'de kesilmek üzere bir kurban adamamış ise ifrâd haccı veya sadece umre yapanların, kurban kesmeleri vacip değildir. Fakat isterlerse nafil olarak hedy kurbanı kesebilirler.

Hac veya umre için Mekke'ye yönelen kimsenin, oraya bir kurban sevk edip kesmesi müstehab görülmüştür. Kur'ân-ı Kerîm'de Kabe'ye kurbanlıkların sevk edilmesinden bahsedilmektedir⁶⁹¹. Kaynaklarda Resûlullâh'ın vacip hedyler dışında değişik zamanlarda nafil hedyler kestiği yer almaktadır⁶⁹². Hz. Peygamber'in bu

⁶⁸⁸ Ögüt, "Hedy", **DİA**, XVII, 156.

⁶⁸⁹ İbn Âbidîn, **a.g.e.**, III, 565.

⁶⁹⁰ el-Hac 22/29.

⁶⁹¹ el-Bakara 2/196; el-Mâide 5/2; el-Fetih 48/25.

⁶⁹² Hz. Peygamber hicretten sonra umre için 3; hac ve umre için de bir defa sefere çıkmıştır. Bunlar hicretin 6. yılı Zilkâde ayında Umretü'l-Hudeybiye; hicretin 7. yılı Zilkâde ayında Umretü'l-Kaza; hicretin 8. yılı Zilkâde ayında Umretü'l-Ci'rane; hicretin 10. yılı Zilhicce ayında Umretü'l-Veda'dır. Bkz. Vâkıdî, **Kitâbu'l-meğâzî**, III, 1088; İbn Kayyim el-Cevziyye, **Zâdu'l-meâd**, I, 171-172; Olgun, **Müslümanlıkta İbadet Tarihi**, s. 242.

amaçla, haccı esnasında 100 deve kurban ettiği nakledilmiştir⁶⁹³. Bu rivayetlerden anlaşıldığı gibi hedyin sayısı hakkında belli bir sınır yoktur⁶⁹⁴.

Vedâ Haccı'nda⁶⁹⁵, yüzbinlerce hacının buraya geleceği düşüncesiyle Resûlullâh, özellikle hacılar arasında bulunabilecek fakirlere eti dağıtılmak üzere çok sayıda kurbanlık deve getirtmişti. O sırada Yemen'de görevli olan Ali (r.a.) da, çok sayıda deveyi beraberinde getirmiş ve Hac günlerine yetiştirmişti. Vâkıdî'nin verdiği bilgilere göre, Ali (r.a.)'ın da getirdikleriyle beraber o sırada Râsûlullâh'ın elinin altında 100 kadar deve bulunuyordu⁶⁹⁶ ve bunlardan 63 deveyi bizzat kendi elleriyle kurban etti ve kalanı ile de meşgûl olmak üzere Ali (r.a.)'ı görevlendirdi⁶⁹⁷. Hadis kaynaklarında Veda Haccı'ndaki develer için farklı sayının zikredilmiş olması muhtemelen Ali'nin Yemen'den getirdiği develerin Medine'den getirilenlerin sayısına dahil edilip edilmemesiyle artmakta ve azalmaktadır.

Hz. Ebû Bekir'den rivayete göre Resûlullâh (s.a.v.)'e hangi hacın daha faziletli olduğu sorulunca **الْعَجُّ وَالنَّجُّ** “el-Acc ve's-secc” cevabını vermiştir⁶⁹⁸. Kaynaklarda *acc*, yüksek sesle telbiye getirme; *secc* ise kan akıtma olarak tefsir edilir⁶⁹⁹. Hadisin geçtiği kaynaklardan Sünen-i Tirmizî'de Muhammed b. İsa et-Tirmizî, “secc” için “bedeneleri nahretme”⁷⁰⁰, Dârimî ve bazı fıkıh kaynakları ise kurbanlığın cinsi fark etmeksizin “hacda kanın akıtılması”⁷⁰¹ şeklinde tefsir etmişlerdir.

⁶⁹³ Buhârî, “**Hac**” 122.

⁶⁹⁴ İbn Rüşd, **Bidâyetü'l-müctehid**, I, 304.

⁶⁹⁵ Enes b. Mâlik, Resûlullâh'ın kaç defa hac ettiğini soran Katâde'ye, “Bir defa hac etti, dört kere umre yaptı.” cevabını vermiştir. Buhârî, “**Umre**” 3; Müslim, “**Hac**” 217; Ebû Dâvûd, “**Menâsik**” 80.

⁶⁹⁶ Buhârî, “**Hac**” 122; Vâkıdî, **Kitâbu'l-meğâzî**, I, 176.

⁶⁹⁷ Müslim, “**Hac**” 147; Ebû Dâvûd, “**Menâsik**” 57; İbn Mâce, “**Menâsik**” 84; Dârimî, “**Menâsik**” 34. Vâkıdî, **a.g.e.**, III, 1078.

⁶⁹⁸ Tirmizî, “**Hac**” 13; “**Tefsîr**” 4; İbn Mâce, “**Hac**” 16; Dârimî, “**Hac**” 8; Beyhakî, **es-Sünenü'l-kübrâ**, V, 42.

⁶⁹⁹ Kâsânî, **Bedâi'**, III, 113.

⁷⁰⁰ Tirmizî, “**Hac**” 13.

⁷⁰¹ Dârimî, “**Hac**” 8; Serahsî, **el-Mebsût**, IV, 6.

(2). *Vacip Hedy*

Vacip hedy, üç çeşittir. Birincisi, adak sebebiyle kişinin zimmetinde borç olarak tahakkuk eden hedy; ikincisi, temettû veya kırân haccı yapan kimselerin kesmek zorunda oldukları hedy; üçüncüsü ise hac ve umrenin vaciplerinden birinin yerine getirilmemesi veya ihram yasaklarına uyulmaması halinde kesilen ceza hedyidir⁷⁰². Temettu' ve kırân haccı hedyi, bu iki ibadet çeşidinde aslî vacip kabul edilmiştir. Ceza hedyi ise, -hac kazaya kaldığı zaman hedy lâzım gelir diyenlerin görüşüne göre- kaza hedyi, avlanma, baş traşı ve temizlenme fidyeleri ile ulema tarafından bunlara kıyas edilen hedylerdir⁷⁰³.

i. Temettu' ve Kırân Hedyi

Temettu' (ve Kırân haccı) ile ilgili hükümler Bakara Sûresi'nin 196. âyetinde yer alır. Temettu' haccı, hac ile umreyi ayrı ayrı ihramlarda edâ etmektir⁷⁰⁴. Hac aylarında umre yapan kimse, tavaf ve sa'yi tamamlar, daha sonra aynı yıl farz hac için ihrama girerse, temettu' haccı yapmış olur. Ulema, temettu' haccının, ailesi Mescid-i Haram civarında oturmayan bir kimsenin hac aylarında umre yapıp Mekke'de ihramdan çıkması ve aynı yıl içinde daha hac ayları bitmemişken hac ihramına girmesi demek olduğunda müttefiktir⁷⁰⁵.

Hac ile umreyi, her ikisi için ihrama girmek suretiyle bir ihramda cem' etmek olan⁷⁰⁶ kırân haccında ise, cemreleri veya yalnız Akâbe cemresini taşıdıktan sonra, traş olmadan önce, temettu' haccında olduğu gibi şükür olarak bir kurban kesilir ve bunun hükmü vaciptir⁷⁰⁷.

⁷⁰² İbn Rüşd, **Bidâyetü'l-müctehid**, I, 303; Öğüt, "Hedy", **DİA**, XVII, 156. Öğüt, son iki çeşidi bir başlıkta toplamayı tercih ederek vacip hedyleri iki grupta sunmuştur.

⁷⁰³ İbn Rüşd, **a.g.e.**, I, 303.

⁷⁰⁴ Serahsî, **a.g.e.**, IV, 25.

⁷⁰⁵ İbn Rüşd, **a.g.e.**, I, 262, 268.

⁷⁰⁶ Serahsî, **el-Mebsût**, IV, 25; İbn Rüşd, **Bidâyetü'l-müctehid**, I, 270; Meydânî, **el-Lübâb**, I, 193.

⁷⁰⁷ İbn Rüşd, **a.g.e.**, I, 270; Meydânî, **el-Lübâb**, I, 193; Öğüt, "Hac", **DİA**, XIV, 396; Öğüt, "İhram", **DİA**, XXI, 542.

Kırân ve temettu' hedyeleri vücup ve diğer hükümler yönünden birbirinin aynısıdır⁷⁰⁸. Her iki hacca niyet edenin "*Hac ihramına girinceye kadar umreden faydalanabilen kimseye kolayına gelen bir kurban kesmek gerekir*" (el-Bakara 2/196) âyetinde belirtildiği gibi kurban kesmesi vaciptir⁷⁰⁹. Bu, bir koyun olabileceği gibi bir devenin veya sığırın yedide biri de olabilir⁷¹⁰. Mâlikî mezhebinde kırân ve temettu'dan dolayı şükür olarak bedene kesilir⁷¹¹.

Temettu' ve kırân haccı yapanlara bu kurbanın vacip olması için Mescid-i Harem civarında oturanlardan olmamaları şarttır⁷¹². Zira bu hususta Kur'an'da "*(...)Bu hüküm, ailesi Mescid-i Haram civarında oturmayanlar içindir. (...)*" (el-Bakara 2/196) kaydı konmuştur.

Temettu' ve kırân hedyi, İmam Şâfiî'ye göre ceza kurbanı (dem-i cübran)dır. Çünkü Şâfiî mezhebine göre ifrâd haccı, daha faziletlidir⁷¹³. Mezhebin yaklaşımında temettu' ve kırân haccı hedyeleri, umre ile haccın birlikte yapılmasından doğan eksik ve kusurları telafi için kesilen ceza kurbanıdır. Bu sebeple de sahibinin onun etinden yemesi câiz olmayıp, tamamını sadaka olarak dağıtması vaciptir⁷¹⁴. Fakat Hanefilere göre kırân, temettu'dan; temettu' da ifrâd haccından daha efdaldir⁷¹⁵. Bu ihtilafın sebebi de "veda haccı"nda Resûlullâh'ın haccının, hangisi olduğu hakkındaki rivayetlerin farklı oluşudur⁷¹⁶. Bu ihtilafa ait rivayetleri tasnif eden İbn Kayyim, Resûlullâh'ın kırân haccı yaptığı görüşünü destekleyen hadislerin çokluğu ve rivayetlerin sahih oluşunun yanısıra sahabeden önde gelen isimlerin de yapılan

⁷⁰⁸ İbn Âbidîn, **Reddû'l-muhtâr**, III, 565.

⁷⁰⁹ Nevevî, **Menâsik**, s. 137; Haskefî, **ed-Dürrü'l-muhtâr**, III, 472.

⁷¹⁰ Meydânî, **el-Lübâb**, I, 193.

⁷¹¹ Bayındır, "Bedene", **DİA**, V, 302.

⁷¹² İbn Rüşd, **a.g.e.**, I, 270; Mevsilî, **el-İhtiyâr**, I, 216; Meydânî, **el-Lübâb**, I, 197.

⁷¹³ Nevevî, **Menâsik**, s. 136; Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc**, II, 307; Remlî, **Nihâyetü'l-muhtâc**, III, 324.

⁷¹⁴ Nevevî, **el-Mecmû'**, VIII, 199.

⁷¹⁵ Kudûrî, **el-Kitâb**, I, 192; Serahsî, **a.g.e.**, IV, 25; Mevsilî, **el-İhtiyâr**, I, 214, 216; Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 239; Hanefî mezhebindeki farklı görüşler için bkz. Mahmûd b. Ahmed el-Buhârî, **el-Muhîtu'l-burhânî**, III, 67; Mevsilî, **a.g.e.**, I, 214.

⁷¹⁶ Bkz. Serahsî, **el-Mebsût**, IV, 26; İbn Âbidîn, **Reddû'l-muhtâr**, III, 553.

haccın, kırân olduğunu söylemeleri bu görüşün sıhhatini pekiştirdiğini belirtir⁷¹⁷. Temettu' ve kırân haccını ifa edenlerin, bir mevsimde iki menâsiki bir arada edâ edebilmiş olmanın şükran ifadesi olarak⁷¹⁸, kurban kesmeleri vacip görülmüş ve buna da şükür hedyi (dem-i şükür) denilmiştir.

Temettu' ve kırân hedyinin şükür veya ceza hedyi oluşunun semeresi bu kurbanların etlerinin yenilip yenilmeyeceğinde kendini gösterir. Şükürdür denilirse yenir, cezadır denilirse yenmez. Hanefî, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerine göre, kırân ve temettu' hedyini kesmiş olanların ve zengin kişilerin bundan yemeleri câizdir⁷¹⁹.

Temettu' ve kırân haccı yapan, kendisine vacip olan bu kurbanı kesmeyecekse “(...)Bulamayan kimse de, üç gün hacda yedi gün de döndüğünüz zaman memleketinde olmak üzere tam on gün oruç tutar. (...)” (el-Bakara 2/196) âyeti gereğince üç gün Arefe gününde bitmiş olmak üzere hac esnasında, yedi gün de Bayram günleri çıktıktan sonra veya beldesinde döndükten sonra dilediği vakitte oruç tutar ki toplam on gündür. Âyetin ilgili bu kısmında “vecede” fiilinin mefulü açık olmadığından bulunmayan şey bizzat kurbanlığın kendisi olabileceği gibi bedeli de olabilir. Fakat kurbanlığın bedelinin bulunmayışı yalnız parasızlığa inhisar edilmemelidir. Kurbanlığın emsal fiyattan daha pahalı oluşu da hedyden oruca dönüş için şer’î bir mazeret olarak kabul edilmiştir⁷²⁰.

Kaynaklar, Resûlullâh’ın hicretten sonra sadece bir defa hacc ettiğini; hicretin 10. yılında gerçekleşen ve Vedâ Haccı adıyla anılan bu haccın dışında hac yapmadığını kaydeder⁷²¹. Haccın farz kılınışı hicretin 9 veya 10. yılında gerçekleşmiştir. Resûlullâh’ın haccının gecikme nedenini, o ana dek her hangi bir emrin olmamasıyla açıklayan İbn Kayyim, her ne kadar “*Haccı ve umreyi Allah için tamamlayın.*” (el-Bakara 2/196) âyeti hicretin altıncı yılında Hudeybiye’de inmişse

⁷¹⁷ Resûlullâh’ın temettu' ve ifrâd haccı yaptığını söyleyen ulemanın delilleri ve tenkidi için de bkz. İbn Kayyim el-Cevziyye, **Zâdu'l-meâd**, I, 187-193.; İbnu'l-Hümâm, **Fethu'l-Kadîr**, II, 519 vd.

⁷¹⁸ Mahmûd b. Ahmed el-Buhârî, **a.g.e.**, III, 69, 71; Meydânî, **el-Lübâb**, I, 195; İrfan Yücel, “**Hac Kurbanı**”, s. 5.

⁷¹⁹ İbn Kudâme, **el-Muğnî**, III, 583; Karâfî, **ez-Zahîra**, III, 366; İbnu'l-Hümâm, **Fethu'l-Kadîr**, III, 162; Mahmûd b. Ahmed el-Buhârî, **a.g.e.**, III, 71; Meydânî, **a.g.e.**, I, 193, 196.

⁷²⁰ Nevevî, **Menâsik**, s. 137.

⁷²¹ Vâkîdî, **Kitâbu'l-meğâzî**, III, 1088-1089; İbn Kayyim el-Cevziyye, **Zâdu'l-meâd**, I, 175.

de bu âyette haccın farz kılındığının belirtilmediği, başlanılan hac ve umrenin tamamlanmasının emredildiğine dikkat çekmiştir⁷²². Nitekim bilahare haccın farz kılındığını bildiren âyetin nüzûlüyle beraber Resûlullâh derhal hac yolcuğuna çıkmıştır.

ii. Cezâ Hedyi

Cezâ hedyi, haccın vaciplerinden birinin mazeretsiz terki, zamanında edâ edilmemesi veya ihrâm yahut harem bölgesi yasaklarının ihlâlinden dolayı kesilmesi vacip olan kurbanlardır⁷²³. Hedy, kimi ihram yasaklarının cezaları arasında yer alır. Hastalık ve rahatsızlığı sebebiyle traş olmak zorunda kalıp ihramdan çıkacak kimse fidye olarak oruç, sadaka ve kurbân seçeneklerinden birini tercih eder: *“Sizden her kim hasta olursa yahut başından bir rahatsızlığı varsa, oruç veya sadaka veya kurban olmak üzere fidye gerekir.”* (el-Bakara 2/196)

Hedy, ayrıca Harem sınırlarında avlanmanın cezaları arasında da yer alır. İhramlıyken avlanana, ceza olarak hedy, fakiri doyurma ve oruçtan birini seçme muhayyerliği verilmiştir. *“Ey iman edenler! İhramlı iken avı öldürmeyin. İçinizden kim onu kasten öldürürse öldürdüğü hayvanın dengi (ona) cezadır. (Buna) Kâbe'ye varacak bir hedy olmak üzere içinizden adalet sahibi iki kişi hükmeder (öldürülen avın dengini takdir eder). Yahut (avlanmanın cezası), fakirleri doyurmaktan ibaret bir keffârettir, yahut onun dengi oruç tutmaktır. (...)”* (el-Mâide 5/95) İhramlıyken av hayvanını öldüren, bu cezalardan birini seçer. Hedy, Harem sınırları dışında işlenen hiçbir suçun cezası arasında yer almaz. Sadece Harem sınırları içinde işlenen suçların cezaları arasında hedyin yer almış olması, bu ibadetin zaman ve mekanla mukayyet oluşunun güçlü bir karinesi olarak değerlendirilmesi gerekir.

Hac ve umrenin ceza kurbanları vaciptir. Ceza kurbanı çiğnenen yasağın türüne göre büyükbaş veya küçükbaş hayvan olmak üzere farklılık arzeder⁷²⁴. Fakat ceza

⁷²² İbn Kayyim el-Cevziyye, **a.g.e.**, I, 175.

⁷²³ Yücel, **“Hac Kurbanı”**, s. 5.

⁷²⁴ Ögüt, **“Hedy”**, **DİA**, XVII, 156.

olarak kesilen bedenede iştirak sözkonusu değildir⁷²⁵. İhram yasaklarının ihlali halinde uygulanacak cezalarda riayet edilecek ilke hususunda *Diyanet İşleri Başkanlığı Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı -I-* sonuç bildirgesinde şu madde yer almıştır: “İhram yasaklarının ihlali durumunda öngörülen cezalarda, İslâm bilginlerinin farklı görüşleri göz önünde bulundurularak, kolaylık ilkesine riayet edilmelidir.”⁷²⁶

İhram Yasaklarını Kasden Çiğneme: Hac veya umre için ihrama girenlere getirilen bazı özel yasakların ihlali fıkıh literatüründe “Cinâyetü’l-hac” olarak isimlendirilir. Vakfeden sonra cima, dikişli elbise giyme, başı ve yüzü örtme bu yasaklardan olup⁷²⁷ bunlara uyma haccın ferî vaciplerinden kabul edilir⁷²⁸. Yasakların ihlâli, yasağın ve ihlâlin ağırlık derecesine göre hac veya umrenin fâsid olması ve kazânın gerekmesi, fitır sadakası kadar bağışta bulunma, bedelini ödeme, sadaka verme, oruç tutma gibi farklı cezalar yanında büyük baş hayvan (bedene) yahut koyun ve keçi (dem) kesme gibi malî bazı sonuçlar doğurur⁷²⁹.

Kur’an’da bunlardan ihramlı iken traş olan ve avlanan kimsenin keffâret yükümlülüklerinden söz edilir. Âyette ihramlı iken vaktinden önce hastalık grubundaki bir mazeret sebebiyle traş olmak zorunda kalan kimsenin oruç, sadaka veya kurban şeklinde bir fidye vermesi istenmiş⁷³⁰, Hz. Peygamber de bu keffâretin üç gün oruç, altı fakiri doyurma veya bir koyun kurban edilmesi suretiyle ödeneceğini açıklamıştır⁷³¹. İhramda iken avlanma yasağının ihlâli durumunda Kur’an’da öngörülen keffâret⁷³², hadislerde ve fıkıhta daha açılarak avlanılan hayvanın denginin kurban edilmesi, bedelinin tasadduk edilmesi veya bedeliyle kurban kesilmesi ya da bedelin her fitır sadakası miktarı için bir gün oruç tutulması

⁷²⁵ Bayındır, “Bedene”, **DİA**, V, 302.

⁷²⁶ **Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı**, s. 785. (Sonuç Bildirgesi)

⁷²⁷ Şurunbulâî, **Gunye**, I, 217.

⁷²⁸ Bkz. Haskefi, **ed-Dürrü’l-muhtâr**, III, 473.

⁷²⁹ Ögüt, “İhram”, **DİA**, XXI, 542.

⁷³⁰ el-Bakara 2/196.

⁷³¹ Buhârî, “**Muhsar**” 5-8.

⁷³² el-Mâide 5/95.

şeklinde seçenekler ortaya çıkmıştır. Hac ve umre kurallarının diğer ihlâlleri de ihlâlin derecesine göre belirli bedenî ve malî yükümlülükler gerektirir ve çoğu hadislerle sabit bu yükümlülükler de yapılan hatayı affettirmeye yönelik olduğu için keffâret niteliğindedir⁷³³.

Hac sırasında işlenen bazı ihram yasakları keffâret olarak bedene kesmeyi gerektirir. Bu yasakların başında eşler arasındaki cinsî münasebet gelmektedir. Cünüp, hayızlı ve nifaslı iken yapılan ziyaret tavafının hükmü de böyledir⁷³⁴. İbn Abbas'tan bedeninin hacda iki yerde, cünüp halde ziyaret tavafı yapıldığında ve vakfeden sonra cima halinde vacip olduğu sözü rivayet edilmiştir⁷³⁵.

Cinsel ilişki, haccın yasaklarından biridir⁷³⁶. Bu yasağın temelini teşkil eden "*Hacc bilinen aylardır. İşte kim onlarda haccı (kendisine) farz eder (ihrama girerse) artık haccda ne refes ne fusuk, ne de cidal vardır*" (el-Bakara 2/197). âyetinde yer alan "refes" kelimesi diğer âyetlerde⁷³⁷ olduğu gibi burada da "cima/cinsel ilişki"⁷³⁸ anlamına geldiği İbn Abbas, İbn Ömer, Atâ b. Ebî Rebâh (v.114/732), Atâ b. Yesâr (v.103/721), Mücâhid, Hasan, Nehâî, Zührî ve Katâde'den rivayet edilmiştir⁷³⁹.

Hac için ihrama girmiş bir kimsenin Arafat vakfesinden önce cinsî münasebette bulunması dört mezhebe göre haccını fâsit kılacağı⁷⁴⁰ gibi bu durumda Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelîler'e göre ayrıca cezâ olarak bir *bedene*⁷⁴¹; Hanefîler'e göre ise *dem* gerekir⁷⁴². Bu konuda eşlerden her biri ayrı ayrı mükellef olur⁷⁴³.

⁷³³ Yaran, "Keffaret", **DİA**, XXV, 181.

⁷³⁴ Bayındır, "Bedene", **DİA**, V, 302.

⁷³⁵ Kâsânî, **Bedâi'**, III, 71.

⁷³⁶ İbn Rüşd, **Bidâyetü'l-müctehid**, I, 265.

⁷³⁷ Kur'ân'da sadece iki âyette geçen "refes" kelimesi, oruç konusunun işlendiği Bakara Sûresi'nin 187. âyetinde de "cinsel ilişki" anlamındadır.

⁷³⁸ Serahsî, **el-Mebsût**, IV, 6.

⁷³⁹ İbn Kudâme, **el-Muğnî**, III, 271.

⁷⁴⁰ Bkz. Mahmûd b. Ahmed el-Buhârî, **el-Muhîtu'l-burhânî**, III, 45; Mevslî, **el-İhtiyâr**, I, 222; İbn Âbidîn, **Reddü'l-muhtâr**, III, 587; Behûtî, **Keşşâfu'l-kınâ'**, II, 1122; Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc**, II, 320; Bayındır, "Bedene", **DİA**, V, 302.

⁷⁴¹ Muvattâ, "**Hac**" 155; Behûtî, **a.g.e.**, II, 1123; Şirbînî, **a.g.e.**, II, 320; Bayındır, "Bedene", **DİA**, V, 302.

⁷⁴² Kudûrî, **el-Kitâb**, I, 202; Mahmûd b. Ahmed el-Buhârî, **a.g.e.**, III, 45; Mevslî, **a.g.e.**, I, 222.

Arafat vakfesinden sonra, daha traş olmadan önceki cinsel ilişki, Hanefiler’e göre ceza olarak bir bedene kesmeyi gerektirir⁷⁴⁴. Hanefilere göre, bedene gerektiren cinâyetlerden diğeri de ziyaret tavafını cünüp olarak veya hayız-nifas halinde yapmaktan ibarettir⁷⁴⁵.

Hacda iki çeşit tahallül yani ihramdan çıkma bulunur. Birinci tahallül, traş olmakla; ikincisi ise farz tavafi yapmakla gerçekleşir. Hanefilere göre, traş olmakla cinsel ilişki hariç ihram yasakları kalkar⁷⁴⁶. Bu konuda Ümmü Seleme’nin rivayet ettiği “*Bugün (Akâbe Cemresi) taşları attığınızda kadınlara yaklaşmanın dışında herşeyin size helâl kılınacağı bir gündür.*”⁷⁴⁷ hadisini delil alan Hanefiler traş olmakla ilk tahallülden sonra, (yani vakfe ve traştan sonra), henüz ziyaret tavafını yapmadan cinsî münasebette bulunmak ile öpmek, okşamak, sarılıp kucaklamak gibi, buna yol açan davranışlarda bulunmanın, dem gerektireceğini söylerler⁷⁴⁸.

Arafat’ta vakfeden sonra traştan önce bir mecliste cinsel ilişki tekrarlanırsa yalnız bir bedene gerekir. Meclis değişirse birinci ilişkiden dolayı “bedene”, diğerleri için de “dem” gerekir. Fakat traştan sonra ziyaret tavafının tamamından veya dört şavtıdan önce cinsel ilişkide bulunsa yalnız bir koyun kurban etmek yeterlidir; bundan sonra vuku bulacak cinsel ilişkiyle artık ne bedene ne de dem gerekir⁷⁴⁹. Çünkü ziyaret tavafından sonra, artık cinsel ilişki helaldir⁷⁵⁰.

Şâfiîlere göre Arafat vakfesinden sonra Akâbe cemresini taşlama, ziyaret tavafi ve traş olma vazifelerinden ikisini yapmadan, umrede bulunanlar için ise henüz umre tamamlanmadan önceki cinsî münasebetin cezası da bedenedir. Ayrıca umre de kaza

⁷⁴³ Mevsilî, **a.g.e.**, I, 222.

⁷⁴⁴ Kudûrî, **a.g.e.**, I, 202; Mahmûd b. Ahmed el-Buhârî, **a.g.e.**, III, 45; Mevsilî, **a.g.e.**, I, 222; Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 246; İbn Âbidîn, **a.g.e.**, III, 587; Bayındır, “Bedene”, **DİA**, V, 302.

⁷⁴⁵ Serahsî, **el-Mebsût**, IV, 38-39.

⁷⁴⁶ Serahsî, **a.g.e.**, IV, 22.

⁷⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, VI, 295; Ebû Dâvûd, “**Menâsik**” 83.

⁷⁴⁸ Mevsilî, **a.g.e.**, I, 208; İbn Âbidîn, **a.g.e.**, III, 587; Meydânî, **el-Lübâb**, I, 202.

⁷⁴⁹ Mevsilî, **el-İhtiyâr**, I, 223.

⁷⁵⁰ Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 230.

edilir. Hanbelîler'e göre Akabe cemresini taşlamadan cinsi ilişkide bulunan bir kimse için de bedene kesmek gerekir⁷⁵¹.

Özür Sebebiyle İhram Yasaklarına Uymama: Hudeybiye'de ikamet sırasında ashabdan Ka'b b. Ucre'nin saçları bitlenmiş, çoğalan haşerat yüzüne, gözüne dökülmeye başlamıştı. Sahabinin bu halini gören Resûlullâh ona, "*Galiba bitlerin sana eziyet veriyor?*" diye sormuş. "*Evet, ey Allah'ın Resulü*" deyince Resûlullâh "*Tıraş ol da üç gün oruç tut veya altı yoksula bir fark hurma tasadduk et yahut da bir koyun kurban kes.*"⁷⁵² hitabında bulunarak. tıraş olmasını, sonra bir kurban kesmesini emreder. Ka'b, kurbanım yok, deyince de üç gün oruç tutmasını ya da sadaka vermesini söyler⁷⁵³. Bunu teyid etmek üzere

فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَّرِيضًا أَوْ بِهِ أَذًى مِّن رَّأْسِهِ فَفِدْيَةٌ مِّن صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ

"... Sizden her kim hasta olursa yahut başından bir rahatsızlığı varsa, oruç veya sadaka veya kurban olmak üzere fidye gerekir..." (el-Bakara 2/196) âyeti nazil olur⁷⁵⁴. İhramda bulunanlardan gerek ihlara tutulmuş ve gerekse tutulmamış herhangi birisi, tıraşa muhtaç olacak derecede hastalanır, yahut başında kehle (bit) ve yara gibi bir eziyeti bulunur da vaktinden önce başını tıraş ederse üç çeşit fidyeden biri vacip olur. Bunlar oruç, sadaka ve nüsüktür. Resûlullâh da bu keffâretin üç gün oruç tutma, altı fakiri doyurma veya bir koyunun kurban edilmesi suretiyle ödeneceğini açıklamıştır. Fidyeye tercihleri arasında bulunan "nüsük"ü, Resûlullâh koyun olarak tefsir etmiştir. Nüzul sebebi ihlar ve kehle eziyeti olmakla beraber, âyetin mânası ihlara tutulan tutulmayan, her türlü hastalık ve eziyet hususunda geneldir. Hastalık ve eziyet, baş tıraşına muhtaç kılabilceği gibi, elbiseye ve koku kullanmaya da ihtiyaç duyurabilir⁷⁵⁵. İhramlı kimse zaruret gereği bir gün veya bir günden fazla dikişli elbise giyerse kendisine keffâret gerekir. Bu da kurban veya oruç veya sadakadır⁷⁵⁶. Burada kurban, fidye grubunda yer alır. Keffâret yalnız günah

⁷⁵¹ Bayındır, "Bedene", **DİA**, V, 302.

⁷⁵² Buhârî, "Tefsîr" 32.

⁷⁵³ Buhârî, "**Muhsar**" 5-8; Aynî, **Umdetü'l-kârî**, XVIII, 111.

⁷⁵⁴ Müslim, "**Hac**", 80-86; Olgun, **Müslümanlıkta İbadet Tarihi**, s. 249.

⁷⁵⁵ Elmalılı, **Hak Dini**, I, 713-714.

⁷⁵⁶ Mahmûd b. Ahmed el-Buhârî, **el-Muhîtu'l-burhânî**, III, 43;

sayılan bir fiilden dolayı gerekirken⁷⁵⁷ fidye ise daha çok meşrû bir özür sebebiyle ifa edilemeyen bir ibâdete bedel olarak veya ibâdet sırasında yerine getirilemeyen bir hususu, işlenen bir hata ve kusuru telâfi için ödenir; bu özelliğiyle keffâretten ayrılan fidye, dinî hükümde bir hafifletme ve ruhsat özelliği taşır⁷⁵⁸. Bu manada, ihram yasaklarından mesela ihramlıyken cimâda bulunmak keffâret gerektirir; haccın menasiklerine başlayıp ibadete devam ederken herhangi bir özür sebebiyle eksiklik kalınca bu, fidye gerektirir, şeklinde bir örnek konuyu açıklığa kavuşturur.

iii. İhsar Hedyi

İhsar hedyi, hac veya umre yapmak üzere ihrâma girdikten sonra, düşman, hastalık, kadının yanındaki mahreminin vefâtı, parasının kaybolması gibi bir sebeple hac yolculuğuna devâm imkânı olmadığı için, vakfe veya tavaf yapmadan ihramdan çıkmak mecburiyetinde kalan kişilerin kesmeleri gereken kurbandır⁷⁵⁹.

İhsar, “حصر” fiil kökünden türemiş olup sözlükte “mutlak men’”, daralmak, âciz olmak; alıkoymak, engellemek⁷⁶⁰ gibi anlamlara gelir. Fakihlerin çeşitli tariflerinde başlanmış bir hac ve umre ibadetini tamamlamaya imkân vermeyen engellerin ortaya çıkışını ifade eden⁷⁶¹ ihsarın fıkıh literatüründe kullanılmasının kaynağını, Bakara Sûresi’nin 196. âyeti teşkil eder. Resûlullâh, ashabıyla birlikte hicretin 6. yılında umreye niyet edip ihrama girmiş ve yanlarına yetmiş adet kadar kurbanlık deve almışlardı. Mekke’lilerin engellemeleri sonucunda umre gerçekleşemez ve hayvanların “mahill”ine ulaştırılıp kurban edilmesi mümkün olmaz. Mekke’lilerle varılan antlaşmaya ismini veren Hudeybiye’de Bakara Sûresi’nin aynı zamanda “ihsar âyeti” olarak bilinen 196. âyeti nâzil olur⁷⁶² ve umre ziyaretini gerçekleştiremeyen müslümanlardan imkanı olanlara, kurban kesmeleri emredilir.

⁷⁵⁷ Suyûtî, *el-Eşbâh ve’n-Nezâir*, II, 771.

⁷⁵⁸ Öğüt, “Fidye”, *DİA*, XIII, 55.

⁷⁵⁹ Yücel, “**Hac Kurbanı**”, s. 5.

⁷⁶⁰ İbn Esîr, *en-Nihâye*, “h-s-r”, I, 386.

⁷⁶¹ İbn Âbidîn, *Reddû’l-muhtâr*, IV, 3; “Öğüt, “İhsar”, *DİA*, XXI, 548.

⁷⁶² Şâfiî, *el-Ümm*, II, 236, 341.

Bunun üzerine müslümanlar, bulundukları yerde, kurbanlarını keserek ihramdan çıkarlar⁷⁶³.

İhsarın, “ihramdan çıkma, dolayısıyla ihsar kurbanı” ve “ihsar sebebiyle yapılamayan menâsikin kazası” şeklinde iki fikhî sonucu bulunmaktadır⁷⁶⁴. İhsar sebebiyle yapılamayan menâsikin kazası, konumuzun dışında kalmakta olup genel anlamda ihsar kurbanı üzerinde yoğunlaşacağız:

Ulemanın cumhuru, haccı ifa etmekten alıkonmayı, düşman tarafından engellenme ve hastalık sebebiyle hacdan mahrum kalma şeklinde iki kısma ayırır⁷⁶⁵:

Düşman tarafından alıkonan kimseye İmam Şâfiî ve İmam Ebû Hanîfe’ye göre hedy vaciptir. “Muhsar”, ya düşman tarafından engellenen, ya da herhangi bir sebeple hac veya umresinden geri kalan kimse olup bu kimseye hedy lazım geldiği bildirilmiştir. Ayrıca, Resûlullâh ve ashabının Hudeybiye’de muhsar kaldıkları zaman hedy kesmiş olmalarını da delil getirmişlerdir⁷⁶⁶. İmam Şâfiî, âyetin nüzül sebebi dolayısıyla ihsarı yalnız düşmanın engellemesine hasretmiştir⁷⁶⁷. Cumhur ise, ihsarın sadece düşmana hasredilemeyeceği, hastalık sebebiyle muhsar düşmüş kişiye de hedy gerektiği görüşündedir⁷⁶⁸.

İhsar hedyi, vakti gelmeden ihramdan çıkabilmek için kesilmesi vacip olduğundan dolayı, ceza hedyi grubuna girmektedir⁷⁶⁹. İhsar, bir çeşit izzatî yani kişinin iradesi dışında cereyân etmiş cinâyetlerden sayılır. Bunun için de kurban kesilmesi ve o suretle ihramdan çıkılması gerekir. Bu kurbana “dem-i ihsar” denir⁷⁷⁰. İhsar hedyi keffâret hedyi grubuna girer. Başlanmış olan hac ve umrenin tamamlanması vacip olup ancak bu ibadetler tamamlanarak ihramdan çıkılabilir. Fakat muhsarın bundan engellenip haccın menasikini tamamlama imkanı

⁷⁶³ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, IV, 323-326; İbn Hişâm, **es-Sîretü’n-Nebeviyye**, III, 241, 248.

⁷⁶⁴ Ögüt, “İhsar”, **DİA**, XXI, 549.

⁷⁶⁵ İbn Rüşd, **Bidâyetü’l-müctehid**, I, 287.

⁷⁶⁶ İmam Şâfiî, **a.g.e.**, II, 236, 341-342

⁷⁶⁷ İmam Şâfiî, **a.g.e.**, II, 342.

⁷⁶⁸ İbn Rüşd, **a.g.e.**, I, 287; Behûfî, **Keşşâfu’l-Kınâ’**, II, 1210.

⁷⁶⁹ Mevsilî, **el-İhtiyâr**, I, 236; İrfan Yücel, “**Hac Kurbanı**”, s. 5.

⁷⁷⁰ Yaran, “Dem”, **DİA**, IX, 147.

bulamaması en az bir sene ihramda kalmasını gerektirir. Bu durumun doğuracağı meşakkatin izalesi ve kolaylaştırma ilkesi gereği⁷⁷¹, ihsar halinde ihramdan çıkabilmek için, Bakara Sûresi'nin 196. âyetinde işaret edildiği gibi, kurban kesilmesi vacip kılınmıştır. Muhsar kimsenin ihramdan çıkması için hedy kesmesini şart koşan mezhepler, sığır veya devenin yedide birine iştirak şeklinde yahut koyun veya keçi türünden kolayına gelen bir kurban keseceğini belirtir⁷⁷².

İmam Mâlik ise, düşman tarafından hac ve umreden engellenen kimseye hedyin vacip olmadığı, şayet yanında hedy getirmişse ihramdan çıktığı yerde hedyi keseceğini görüşündedir⁷⁷³. Hanbelî fakih Merdâvî, mezhebin hilaf eseri olan el-İnsâf'ta, İbn Kayyim el-Cevziyye'nin de bu görüşte olduğunu belirtir⁷⁷⁴. Mâlikî mezhebinin meşhur kavli olan bu görüşe göre, Resûlullâh'la beraber ashabın Hudeybiye'de kestikleri hedyler, baştan hedy olarak sevk edilmiş hayvanlar olup ihramdan çıkma hedyleri değildi. Bir konuda hedyin lüzûmunu bildiren herhangi bir delil mevcut değilse, hedy vacip olmaz⁷⁷⁵. Peygamberimizin ve ashabının Hudeybiye'de kestikleri kurbanlar nafile kurbanlar idi; çünkü tek başına umre ibadetinde kurban vacip değildir.

İhsar hedyinin nerede ve ne zaman kesilmesi gerektiği hususu ise, Resûlullâh (s.a.v.)'in Hudeybiye'nin neresinde konakladığı ve kurbanını kestiği, ilgili âyette yer alan "mahill" kelimesinin ne anlama geldiğiyle irtibatlıdır⁷⁷⁶. Fakat Hudeybiye'nin, Harem bölgesi mi Hill bölgesi mi olduğu; bir kısmı Harem bölgesiyse hangi kısmında kurbanların kesildiği konusu tartışmalıdır: Hanefîler'e, Zeydîler'e ve Ahmed b. Hanbel'den bir görüşe göre ihsar kurbanı da diğer hedy kurbanları gibi ancak Harem bölgesinde kesilir⁷⁷⁷. Çünkü kurbanın varacağı yer, "*Kâbe'ye ulaşacak bir kurbanlık*" (el-Maide 5/95) ifadesinin delaletince Harem'in dahilidir. Ayrıca bu konuda, "*Haccı*

⁷⁷¹ Elmalılı, **Hak Dini**, I, 712; Mîras, **Tecrîd Tercemesi**, VI, 194.

⁷⁷² İmam Şâfiî, **el-Ümm**, II, 238; 341; Behûtî, **Keşşâfu'l-Kınâ'**, II, 1211.

⁷⁷³ Sahnûn, **el-Müdevvenetü'l-kübrâ**, I, 427.

⁷⁷⁴ Merdâvî, **el-İnsâf**, IV, 68.

⁷⁷⁵ İbn Rüşd, **Bidâyetü'l-müctehid**, I, 287.

⁷⁷⁶ İbn Rüşd, **Bidâyetü'l-müctehid**, I, 287.

⁷⁷⁷ Mahmûd b. Ahmed el-Buhârî, **el-Muhîtu'l-burhânî**, III, 74; Aynî, **el-Binâye**, III, 821; Ahmed b. Yahyâ İbnü'l-Mürtezâ, **el-Bahrü'z-Zehhâr**, III, 624; Merdâvî, **el-İnsâf**, IV, 68.

ve umreyi Allah için tam yapın. Eğer -bunlardan- alıkonursanız kolayınıza gelen kurbanı gönderin. Kurban yerine (mahil) varıncaya kadar başlarınızı traş etmeyin” (el-Bakara 2/196) mealindeki âyetin açık (zâhir) ifadesini delil alırlar. Ebû Hanîfe’ye göre bu âyette «مَحِلُّهُ» (mahil) kelimesi "mekân" anlamındadır ve ihsar hedyinin kesim yeri Harem bölgesidir⁷⁷⁸. Muhsar, vekâlet yoluyla ve kesim zamanını da belirleyerek kolayına gelen bir kurbanı gönderir veya kurbanını Harem bölgesinden satın aldırır ve kesilmesini sağlar; belirlenen kesim vakti geçtikten sonra da ihramdan çıkar⁷⁷⁹.

Hanefî mezhebi dışındaki üç mezhebe⁷⁸⁰, İmam Mâlik⁷⁸¹ ve İmam Şâfiî’ye⁷⁸² göre Harem bölgesinde kesmek şart olmayıp ihsarın vuku bulduğu yerde hedyi kesmek yeterli ve geçerlidir. Çünkü “Onlar, inkâr eden ve sizin Mescid-i Harâm’ı ziyaretinizi ve bekletilen kurbanların yerine (mahilline) ulaştırılmasını menedenlerdir” (el-Fetih 48/25) meâlindeki âyet, hedylerin mahilline varmaktan engellendiğini göstermektedir. Nitekim Resûlullâh da kurbanını Hudeybiye’de kesmiştir⁷⁸³. Hudeybiye de Harem’in dışında Hill kısmındadır⁷⁸⁴. Dolayısıyla hedyin varacağı yer ihsara maruz kalınan yer ve mahilline ulaşması da o mevkide kesilmesinden ibarettir. Âyetteki *mahill* kelimesi de, zaman ismi olup kurbanın kesilme zamanı anlamındadır. Bakara Sûresi’nin 196. âyeti ile de desteklenen bu görüşe göre Resûlullâh (s.a.v.), Hudeybiye’de kurbanını bulunduğu yerde kesmiştir.

Şâfiîlerin bu mutalasını Kur’an’ın açık hükmüne (bkz. el-Bakara, 2/196) aykırı bulan Hanefîlere göre, Hudeybiye’nin bir tarafı Hill, bir tarafı Harem’di; Resûlullâh (s.a.v.)’in konak yeri Hill, musallâsı da Harem tarafındaydı⁷⁸⁵. Resûlullâh (s.a.v.)’in, hedyini Harem’de kesmiş olduğu Zühri’den de açıkça nakledilmiş olduğunu belirten

⁷⁷⁸ Aynî, *el-Binâye*, III, 822.

⁷⁷⁹ Ögüt, “İhsar”, DİA, XXI, 549.

⁷⁸⁰ İbn Rüşd, *a.g.e.*, I, 287; Mâverdî, *el-Hâvi’l-kebîr*, IV, 350; Şirbînî, *Muğni’l-muhtâc*, II, 339; Merdâvî, *el-İnsâf*, IV, 68; Behûtî, *Keşşâfu’l-Kınâ*, II, 1210.

⁷⁸¹ Sahnûn, *el-Müdevvenetü’l-kübrâ*, I, 427; İbn Rüşd, *a.g.e.*, I, 287.

⁷⁸² İmam Şâfiî, *el-Ümm*, II, 238, 341.

⁷⁸³ İmam Şâfiî, *a.g.e.*, II, 239, 341; İbn Rüşd, *a.g.e.*, I, 287-288.

⁷⁸⁴ İmam Şâfiî, *el-Ümm*, II, 237, 341.

⁷⁸⁵ Aynî, *el-Binâye*, III, 822.

Hanefîlere göre âyetin nassını, zahirinin aksine yorumlamaya gerek yoktur⁷⁸⁶. Eğer kurban, ihsar yerinde kesilseydi, zaten mahalline erişmiş olduğu için artık “*kurban mahalline varıncaya kadar*” denmesine gerek olmazdı. Ayrıca *لَكُمْ فِيهَا مَنَافِعُ إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى ثُمَّ مَحِلُّهَا إِلَى الْبَيْتِ الْعَتِيقِ* “Onlarda sizin için belli bir süreye kadar birtakım yararlar vardır. Sonra varacakları yer, Beyt-i Atîk’edir.” (el-Hac 22/33) âyeti ve “*Ey inananlar, ihrâmlı iken avı öldürmeyin. Sizden bile bile onu öldürene, (ehl-i hayvanlardan,) öldürdüğü (kadar olduğu)na içinizden iki âdil kimsenin hükmedeceği, Kâbe’ye varacak bir kurban ödemesi (hedyen bâliğa’l-Kâbe) gerekir.*” (el-Mâide 5/95) âyeti de kurbanın varacağı yerin Kâbe olduğunu, orada kesileceğini göstermektedir. İbn İshâk’ın da naklettiğine göre, Resûlullâh (s.a.v.), Hudeybiye’nin Hill kısmında konaklamış ve Harem kısmında da namazını edâ etmiş ve kurbanlarını kesmişti⁷⁸⁷.

Hac için ihrâma girip engellenmiş olan, İmam Mâlik, Ebû Hanîfe ve Şâfiî’ye göre kesim için bayram günlerini beklemesine gerek yoktur; hemen kurbanını kesip ihrâmdan çıkabilir. Fakat Ahmed b. Hanbel’den rivayet edilen bir görüşe⁷⁸⁸ Süfyân-ı Sevrî, Ebû Yûsuf ve Muhammed’e göre muhsar, bayram gününden önce kurbanı kesemez. Ancak birinci görüş daha güçlü bulunmuştur. Çünkü önemli olan, hac veya umreyi yapamamaktan ötürü bir kan akıtmaktır. Haccı yapamadıktan sonra gereksiz yere bayram gününe kadar ihrâm içinde kalmak, engellenmiş olan insanın zararınadır⁷⁸⁹.

iv. Fevât Hedyi

“Fevât” sözlükte bir şeyi elden kaçırmak ve yetişememek anlamlarına gelir. Fıkıh terimi olarak fevât, Arafat vakfesinin vaktini geçirmek, vakfeye zamanında yetişememek demektir. Bütün mezhep imamları, kurban bayramı gününün fecri doğuncaya (tanyeri ağarıncaya) kadar Arafat’ta vakfeye duramayan kimsenin o yılın

⁷⁸⁶ Bkz. Elmahlı, **Hak Dini**, I, 713.

⁷⁸⁷ İbn Hişâm, **es-Sîretü’n-Nebeviyye**, III, 249.

⁷⁸⁸ Merdâvî, **el-İnsâf**, IV, 68.

⁷⁸⁹ Ateş, **Tefsîr**, I, 342-343; Ateş, **Kur’an Ansiklopedisi**, IX, 341.

haccını ifa etme imkânını kaybettiği hususunda görüş birliği içindedirler⁷⁹⁰. Bayram gecesi de arefe gününe tâbidir; arefe günü vakfe câiz olduğu gibi, bayram gecesinde de vakfe câizdir. Çünkü Hacda geceler, diğer zamanlardakinden farklı olarak kendilerinden önce geçmiş bulunan gündüzlere tabidir⁷⁹¹.

Arafat'ta vakfe zamanı, arefe günü güneşin zevalinden başlayıp bayram gününün şafak (fecir) vaktine kadar devam eder. Farz, adak veya nafîle hac için ihrama giren bir kimse bu zaman diliminin herhangi bir anında Arafat'ta vakfede bulunması gerekir. Vakfede bulunmadığı için haccı kaçıran kimsenin ihramı, umre ihramına dönüşür; kaçırmış olduğu bu haccını da gelecek yıl kaza eder. Muhsar kişinin aksine buna dem gerekmez. Temettu' haccına niyet edip vakfeyi kaçıran eğer hedy sevketmişse temettu' haccı batıl olduğundan hedyini dilediği şekilde değerlendirebilir. Çünkü temettu' haccında hedy, hac ve umreyi cem etmekten ötürü yapılır, burada ise bu iki ibadetin cem'i ortadan kalkmıştır⁷⁹².

Ulema, Arafat'ta vakfeye durmanın haccın rükünlerinden biri olduğunda müttetik olduğu gibi⁷⁹³, bunu yetiştiremeyen kimsenin ertesi sene bir daha hacca gitmek zorunda bulunduğu da müttetikler. Ulemanın çoğu, "Bu kimseye ayrıca hedy de lâzım gelir" demişlerdir. Çünkü, Hz. Peygamber, Arafat vakfesinin önemine dikkat çekmiş ve "*Hac, Arafat'tır. Kim Arafat'a yetişirse hacca yetişmiş olur.*"⁷⁹⁴ buyurmuştur⁷⁹⁵. Buna binaen, Arafat'ta vakfe haccın rüknü ve Arefe günü bir an orada bulunmak yeterli kabul edilmiştir⁷⁹⁶.

⁷⁹⁰ Behûtfî, **Keşşâfu'l-Kınâ'**, II, 1209.

⁷⁹¹ Âlemgir, **el-Fetâvâ'l-Hindiyye**, I, 229 vd.

⁷⁹² Mahmûd b. Ahmed el-Buhârî, **el-Muhîtu'l-burhânî**, III, 78.

⁷⁹³ İbn Rüşd, **Bidâyetü'l-müctehid**, I, 280; Kâsânî, **Bedâî'**, III, 60.

⁷⁹⁴ Ebû Dâvûd, "**Menâsik**" 69; Tirmizî, "**Hac**" 57; "**Tefsîr**" 3; Nesâî, "**Menâsik**", 203, 211; Dârimî, "**Menâsik**" 54.

⁷⁹⁵ İbn Rüşd, **Bidâyetü'l-müctehid**, I, 280.

⁷⁹⁶ Kâsânî, **Bedâî'**, III, 64.

2. Akîka Kurbanı

Akîka kurbanı, ilk devir hadis kaynaklarında “Kitabu’l-Akîka” başlığıyla müstakil olarak yer almıştır⁷⁹⁷. Udhiye konulu rivayetler, Kitabu’l-Menâsik başlığı altında hac ve zebiha konusunda yer alırken akîka hadislerine, “Kitabu’l-Akîka” adında müstakil bir başlıkta yer verilmiş olması dikkate değerdir.

a. Akîka Kurbanı

Akîka (العقيقة) sözcüğü (عَقَقَ) fiilinden türemiş bir isimdir. Fiilin temel anlamı *yarmak* ve *kesmek* olarak aktarabileceğimiz “şakketmek ve kat’ etmek”tir⁷⁹⁸. Bu temel anlamından hareketle (عَقَ) fiilinin konumuzla ilgili birinci anlamı “çocuğun doğduğu zaman başında bulunan saçını kesme” ve ikinci anlamı da “yeni doğan çocuk için hayvan kesme”dir⁷⁹⁹. Fiilin diğer anlamlarından biri de “ana-babaya itaat etmemek, asî olmak, sılây-ı rahmi kesmek”tir⁸⁰⁰. Bu kullanımda “öznenin nesneyle arasındaki ilişkiye son vermesi” olarak ifadelendirilecek eylem, “şakketmek ve kat’ etmek” anlamları üzerinde şekil bulmaktadır.

“Akîka” kelimesi ise, sözlükte, “çocuğun doğduğu zaman başında bulunan saç, tüyü”⁸⁰¹ anlamındadır. Bu, aynı zamanda akîka kelimesinin aslî anlamıdır. Deriyi yarıp çıktığı için saça bu adın verilmiş olması⁸⁰² isimlendirmedeki sebebi izah etmektedir. Akîka kelimesiyle aynı fiil kökünden türemiş olan *el-akîk* (العقيق) kelimesi de doğan yavrunun saçına ve tüyüne denir⁸⁰³.

⁷⁹⁷ Bkz. İbn Ebî Şeybe, **el-Müsannef**, XII, 317-330; Abdurrazzâk, **el-Müsannef**, IV, 327-343.

⁷⁹⁸ İbnü’l-Esîr, **en-Nihâye**, “a-k-k” md., II, 237; İbn Manzûr, **Lisânü’l-Arab**, “a-k-k” md., X, 255; Zebîdî, **Tâcu’l-‘arûs**, “a-k-k” md., VII, 16; Âsım Efendi, **Kâmûs Tercemesi**, “a-k-k” md., III, 955.

⁷⁹⁹ Cevherî, **es-Sihâh**, “a-k-k” md., IV, 1528; İbn Manzûr, **a.g.e.**, “a-k-k” md., X, 255.

⁸⁰⁰ İbn Manzûr, **a.g.e.**, “a-k-k” md., X, 256.

⁸⁰¹ Cevherî, **es-Sihâh**, “a-k-k” md., IV, 1527; İbn Manzûr, **Lisânü’l-Arab**, “a-k-k” md., X, 257; Atar, “Akîka”, **DİA**, II, 263.

⁸⁰² İbn Manzûr, **a.g.e.**, “a-k-k” md., X, 257.

⁸⁰³ Âsım Efendi, **Kâmûs Tercemesi**, “a-k-k” md., III, 955.

Akîka kelimesinin diğer anlamı ise “yeni doğan çocuğun saçının traş edildiği gün kesilen koyun”⁸⁰⁴ adıdır. Cevherî, akîkayı “yeni doğan çocuk için doğumunun ilk haftasında kesilen koyun”⁸⁰⁵ olarak tanımlamıştır. Koyunun “akîka” olarak isimlendirilmesi hadiste de görülür: “كل غلام رهينة بعقيقته تذبح عنه يوم السابع” “Her çocuk (doğumunun) yedinci gününde kendisi için, kesilecek olan akîka karşılığında (konmuş) bir rehine (gibi)dir.”⁸⁰⁶ Akîkanın sözlükteki “çocuğun doğumu münasebetiyle kesime konu olan koyun” tanımı, kelimenin ikincil ve müştak anlamıdır. Bu anlam, akîka kelimesinin aslî anlamından yani, yeni doğan çocuğun başındaki saç ve hayvan yavrusunun tüyü anlamından hareketle⁸⁰⁷ ortaya çıkmıştır. Doğan çocuk için kesilen koyuna da bu paralelde akîka denmiştir. Bu görüşe benzer mahiyette, Zemahşerî de, kelimenin aslî anlamının saçla ilgili olduğunu ve kesilen koyuna akîka denmesinin de bu anlamdan türediğini ileri sürmektedir⁸⁰⁸. Her iki tarife kaynak teşkil eden şey, *yarma* ve *kesme* fiili olduğundan, bu fiil akîka kelimesinin her iki anlamı arasındaki ortak ilgiyi kurmaktadır. Fıkıh dilinde ise akîka kavramı “Doğan çocuk için kesilen kurbanlık”⁸⁰⁹ mukabilinde kullanılır.

Akîka ile aynı kökten türemiş olan “*ukûk*” (عقوق) kelimesi ise, “ana-babaya isyan ve onlara saygı göstermeme”⁸¹⁰ anlamında olup menfî bir çerçeveye sahiptir. Resûlullâh da, *akîka* ismini, *ukûk* kelimesiyle aynı kökten türemiş olmasının muhtemel menfî çağrışımı sebebiyle, hoş karşılamamıştır: Sorulan bir soruya cevaben لا أحب العقوق “Ben *ukûku* sevmem!” demiştir. Böyle demekle, sanki *akîka* ismini kullanmaktan hoşlanmadığını buyurmuş ve من ولد له ولد فأحب ان ينسك عن ولده “Kimin bir evladı olur da, onun için kurban kesmek isterse, bunu yapsın”, فليفعل “*Kimin bir evladı olur da, onun için kurban kesmek isterse, bunu yapsın*”,

⁸⁰⁴ Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, **et-Tahkîk**, II, 164; İbn Manzûr, **a.g.e.**, “a-k-k” md., X, 258; Âsım Efendi, **a.g.e.**, “a-k-k” md., III, 956.

⁸⁰⁵ Cevherî, **a.g.e.**, “a-k-k” md., IV, 1527.

⁸⁰⁶ Ebû Dâvûd, “**Dahâyâ**” 21; Tirmizî, “**Edâhî**” 23; Nesâî, “**Akîka**” 5; İbn Mâce, “**Zebâih**” 1.

⁸⁰⁷ Cevherî, **a.g.e.**, “a-k-k” md., IV, 1527; İbn Manzûr, **a.g.e.**, “a-k-k” md., X, 258; Atar, “Akîka”, **DîA**, II, 263.

⁸⁰⁸ İbn Manzûr, **a.g.e.**, “a-k-k” md., X, 257.

⁸⁰⁹ İbnü'l-Esîr, **en-Nihâye**, “a-k-k” md., II, 237.

⁸¹⁰ Cevherî, **Sihâh**, “a-k-k” md., IV, 1528; İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, “a-k-k” md., X, 257; Zebîdî, **Tâcu'l-'arûs**, “a-k-k” md., VII, 16; Âsım Efendi, **Kâmûs Tercemesi**, “a-k-k” md., III, 956.

demıştır⁸¹¹. Ukûk isminin hoş olmadığının belirtildiği **“لا يحب الله عز وجل العقوق”** *Allah azze ve celle ukûku sevmez*⁸¹² rivayetinde ise fiil, Allah’a isnat edilmiştir. Ayrıca bu hadiste görüldüğü gibi Resûlullâh akîka kelimesi yerine “ibadet ve taat” anlamına gelen “nesîke” kelimesini tercih etmiştir. Bununla birlikte, Hz. Peygamber’in değişik vesilelerle *akîka* kelimesini kullanmış olması, muhataplara bildikleri sözcüklerle hitap etme gayesine bağlanmış⁸¹³ ve İbn Abdilber, ilgili hadisler bu kelimeyi kullanmanın da câiz olduğu şeklinde yorumlandığı için bu konuda *nesîke* kelimesinin tercih edilmediğini belirtmiştir⁸¹⁴.

b. Akîkanın Câhilî Unsurlardan Arındırılması

İslâm öncesi dönemde Araplarda akîka kurbanı kesme âdeti mevcuttu ve bunun Hz. İbrahim’den kaldığı kaydedilmiştir⁸¹⁵. Araplar, erkek çocukları doğduğunda, çocuğun saçını traş edip kurban keser ve kanından çocuğun başına sürerlerdi. İslâm, genel kurban anlayışı içinde akîkadaki şirk unsurlarını ayıklayarak tevhid çizgisine uygun hale getirmiş ve devamına bu şartla müsaade etmiştir. İslâm öncesi dönemde de akîkanın mevcudiyetine bakılarak bunun müşrik Araplardan alındığı ileri sürülmüşse de⁸¹⁶, ilk defa Câhiliye döneminde ihdâs edildiğine dair bir delil bulunmamaktadır. Akîka kurbanında İslâm’ın tashih ettiği câhilî unsurlar şunlardır:

1- Akîkanın câhiliye dönemine özgü uygulamasında, yalnız erkek çocuklar için kesilirdi⁸¹⁷. Resûlullâh (s.a.v.), bu yanlış uygulamayı düzelterek akîka kurbanını kız çocuklarına da teşmil etmiştir.

2- Akîka kurbanında İslâm’ın yasakladığı uygulamalardan biri de “akîkanın kanı”yla ilgilidir. Câhiliye döneminde, müşrikler, akîka olarak kestikleri hayvanın

⁸¹¹ Muvattâ “Akîka”, 1; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, II, 194, V, 369, 430; İbn Ebî Şeybe, **el-Müsned**, XII, 324; Abdurrazzâk b. Hemmâm, **el-Müsned**, IV, 330; el-Hâkim, **el-Müstedrek**, IV, 265; Beyhakî, **es-Sünenü’l-kübrâ**, IX, 300.

⁸¹² Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, II, 182; Ebû Dâvûd, “**Dahâyâ**” 21; Nesâî, “**Akîka**” 1; Beyhakî, **es-Sünenü’l-Kübrâ**, IX, 300.

⁸¹³ Atar, “Akîka”, **DİA**, II, 263.

⁸¹⁴ İbn Abdilber, **el-İstizkâr**, XV, 368.

⁸¹⁵ Ateş, **Cahiliye Örf ve Âdetleri**, s. 216; a.g.mlf., “**Asr-ı Saadet’te Dinler ve Gelenekler**”, II, 215.

⁸¹⁶ Bu tezi ileri süren TH. W. Juynboll’un görüşleri için bkz. Juynboll, “Akîka”, **İA**, I, 248.

⁸¹⁷ Atar, “Akîka”, **DİA**, II, 264.

kanını, çocuğun traş edilmiş başına sürer ve ovarlardı⁸¹⁸. Ebû Büreydeti'l-Eslemî her iki döneme ait uygulamayı şöyle aktarmaktadır: “Câhiliye devrinde herhangi birimizin bir erkek çocuk dünyaya geldiği zaman bir koyun keser ve kanını çocuğun başına bulaştırırdık. İslâm geldikten sonra ise, koyunu yine keser, fakat kanı yerine ona zaferan sürerdik”⁸¹⁹.

Hasan el-Basrî ve Katâde şâz bir görüşte bulunarak “Kurbanın kanına batırılan pamuk çocuğun başına sürülür” demiştir⁸²⁰. Bazı rivayetlerde de, çocuğun başına akîkanın kanından serpileceği bilgisi yer alır. Ebû Dâvûd’un Sünen’inde Katâde’den nakleden Hemmâm kanalıyla yer alan bir rivayette⁸²¹ **كل غلام رهينة بعقيقته تذبح عنه يوم يسمي** “Her çocuk akîkasına bağlıdır. Yedinci günü, adına kurban kesilir, başı traş edilir ve kana bulunur” buyurmuştur. Ebû Dâvûd, Hemmâm’ın rivâyetlerinin makbul olmadığını, hadisteki **(يسمى)** “isim verilir” lafzının **(يدمى)** “kana bulanır” şeklinde rivâyet edilmesinin Hemmâm’ın vehmi olduğunu ve bu şekilde hadisin diğer rivâyetlerine muhalefet ettiğini; ayrıca diğer râvilerin **(يسمى)** şeklinde nakletmiş olduklarını beyan eder⁸²².

Bu hadisin Tirmizî’nin de “hasen sahih” kabul ettiği bir rivayetinde Resûlullâh, “Her çocuk akîkasına bağlıdır. Yedinci günü, adına kurban kesilir, başı traş edilir ve isim konur” demiştir⁸²³. **(يسمى)** fiilinin yer aldığı bu hadis, bir önceki hadiste râvinin lafız hatasında bulunduğunu gösterir. Ayrıca, çocuğun başına kanın sürülmesinin

⁸¹⁸ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 1046.

⁸¹⁹ Ebû Dâvûd, “*Dahâyâ*” 21.

كنا في الجاهلية إذا ولد لأحدنا غلام ذبح شاة ولطخ رأسه بدمها فلما جاء الله بالإسلام كنا نذبح شاة ونحلق رأسه ونلطخه بزعفران.

⁸²⁰ İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, XV, 381; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, XI, 123.

⁸²¹ Ebû Dâvûd, “*Dahâyâ*”, 21:

حدثنا حفص بن عمر النمري ثنا همام ثنا قتادة عن الحسن عن سمرة عن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال قال كل غلام رهينة بعقيقته تذبح عنه يوم السابع ويحلق رأسه ويدمى فكان قتادة إذا سئل عن الدم كيف يصنع به قال إذا ذبحت العقيقة أخذت منها صوفه واستقبلت به أوداجها ثم توضع على يافوخ الصبي حتى يسيل على رأسه مثل الخيط ثم يغسل رأسه بعد ويحلق

[قال أبو داود خولف همام في هذا الكلام وهو وهم من همام وإنما قالوا يسمي فقال همام يدمي قال أبو داود وليس يؤخذ بهذا]

⁸²² Ebû Dâvûd, “*Dahâyâ*” 21; Bkz. Ateş, *Örf ve Âdetler*, s. 216.

⁸²³ Tirmizî, “*Edâhî*” 23; Ebû Dâvûd, “*Dahâyâ*” 21; Nesâî, “*Akîka*” 5; İbn Mâce, “*Zebâih*” 1:

حدثنا هشام بن عمار ثنا شعيب بن إسحاق ثنا سعيد بن أبي عروبة عن قتادة عن الحسن عن سمرة عن النبي قال قال كل غلام مرتهن بعقيقته تذبح عنه يوم السابع ويحلق رأسه ويسمى.

yasaklandığı hususunda Resûlullâh *يُحَقِّقُ عَنِ الْغَلَامِ وَلَا يَمَسُّ رَأْسَهُ بَدَمَ* “Çocuk için akîka kesilir ve kan (çocuğun) başına sürülmez”⁸²⁴ buyurarak kesin beyanda bulunmuştur. Ayrıca, bunun yasak olduğu hususunda ulemanın ittifakı da mevcuttur⁸²⁵.

Resûlullâh’ın, risaleti döneminde kendi adına akîka kestiğine dair gelen bir rivayet bulunmaktadır. Enes b. Mâlik, “Nebi (a.s.) peygamberlikle görevlendirildikten sonra kendisi için akîka kesti.”⁸²⁶ demiştir. Bu rivayet sahih ise iki noktanın açıklığa kavuşması gerekir. Resûlullâh’ın kendi adına kestiği akîkası ya edâ ya da iâde idi: Dünyaya gelişinden sonra akîkası kesilmemişti ve Resûlullâh bunu edâen kesti denilirse Abdulmuttalib’in, torununun dünyaya gelişini sevinçle karşıladığı konulu rivayetler biliniyorken torunu için kurban kestiğini haber veren herhangi bir rivayetin olmayışının üzerinde durulması gerekir. Çocukluğunda adına akîka kesilmişse Resûlullâh’ın bu kesimini câhiliye döneminde kendi adına kesilen akîkasının iadesi olarak anlayacaksak Resûlullâh’ın kesiminin Allah’ı zikretme olarak telakki edilmesi gerekir. Zira câhiliye döneminde kurbanların üzerinde Allah’ın adının zikredilmesi ihmal ediliyordu, buna binaen Resûlullâh da kendi akîkasında ihmal edileni yerine getirmiş oldu.

c. Akîka’nın Hükmi ve Deliller:

Resûlullâh (s.a.v.)’in hem fiiliyatı hem de sözlü beyanlarında yer alan akîka ibadeti konusundaki muhtelif rivâyetler sebebiyle akîka kurbanının dinî hükmü üzerinde kesin bir hükme ulaşılmamış; vacip, nafîle ve mensuh olmak üzere farklı sonuçlara varılmıştır:

Akîka kurbanı Hanefîler’e göre mubah, Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî mezhebine göre sünnet⁸²⁷, İbn Hazm’a göre vaciptir⁸²⁸. Akîka, Ebû Hanîfe’ye göre mubahtır⁸²⁹.

⁸²⁴ İbn Mâce, “Zebâih” I.

⁸²⁵ İbn Rüşd, *Bidâyetü’l-müctehid*, I, 377; Sa’dî Ebû Ceyb, *Mevsûatu’l-icmâ’ fi’l-fikhi’l-islâmî*, II, 833.

⁸²⁶ Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, IX, 300; İbn Hacer, *Fethü’l-bârî*, XII, 411..

⁸²⁷ Şirbînî, *Muğni’l-muhtâc*, VI, 143;

⁸²⁸ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, IX, 234.

⁸²⁹ Atar, “Akîka”, *DİA*, II, 264.

Tahâvî'nin Şerhinde ise göre akîkanın mendûp olduğu belirtilir⁸³⁰. Buhârî şarihi Aynî ise, akîkanın bidat olduğuna dair Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen görüşün doğru olmadığına dikkat çekmiştir⁸³¹.

İmam Mâlik akîkanın müstehap⁸³², İmam Şâfî, Ebû Sevr, İshâk ve -bir görüşüne göre- Ahmed b. Hanbel, akîka kurbanı kesmenin sünnet olduğu görüşündedir. Hâli ve vakti yerinde olan kimsenin akîkayı kesmemesi câiz değildir. Fakat Ahmed b. Hanbel, akîka parasının fakirlere dağıtılmasını akîka alıp kesmeye kıyasla daha güzel bir hareket olarak görür⁸³³. İmam Muhammed ise akîkanın nafîle olup kurban bayramıyla neshedilen, dileyenin de yerine getirebileceği bir ibadet⁸³⁴ olduğunu belirtmekle beraber İbn Abdilber, ulemanın çoğunluğunun bu görüşe katılmadığını ve bunu destekleyecek herhangi bir rivayetin mevcut olmadığını belirterek İmam Muhammed'e ait bu görüşü kabul etmez⁸³⁵.

Bu ihtilâf, bu hususta varit olan hadisler arasında taâruzdan doğmaktadır. Zira Resûlullâh (s.a.v.)'in Semura'dan rivayet olunan “ كل غلام رهينة بعقيقته تذبح عنه يوم ” “Her çocuk (doğumunun) yedinci gününde kendisi için, kesilecek olan akîka kurbanı karşılığında (konmuş) bir rehine (gibi)dir.”⁸³⁶ meâlindeki hadisin zahiri akîkanın vacip olduğunu gerektirmektedir. Hz. Aişe hadisinde Rasulullâh'ın emri söz konusudur: أمرنا رسول الله أن نعق عن الغلام شاتين وعن الجارية شاة Hz. Aişe “Resûlullâh, bize erkek çocuğu için iki, kız çocuğu için bir koyu akîka olarak kesmeyi emretti.” buyurmuştur⁸³⁷. Bu hadiste “emretti” ibaresi yer almakta ve bu da akîkanın vacip olduğuna delalet etmektedir.

Fakat bazı rivayetlerde de Resûlullâh (s.a.v.)'e akîkanın hükmü sorulunca cevaben

⁸³⁰ İbn Âbidîn, **Reddû'l-muhtâr**, IX, 485.

⁸³¹ Aynî, **Umdetü'l-kârî**, XVII, 196.

⁸³² Muvattâ “**Akîka**”, 7.

⁸³³ İbn Abdilber, **el-İstizkâr**, XV, 373; Aynî, **Umdetü'l-kârî**, XVII, 196.

⁸³⁴ Cassâs, **Muhtasarü İhtilâfî'l-ulemâ**, III, 232.

⁸³⁵ İbn Abdilber, **a.g.e.**, XV, 373.

⁸³⁶ Ebû Dâvûd, “**Dahâyâ**” 21; Tirmizî, “**Edâhî**” 23; Nesâî, “**Akîka**” 5; İbn Mâce, “**Zebâih**” 1.

⁸³⁷ İbn Mâce, “**Zebâih**” 1.

“لا أحب العقوق وكأنه إنما كره الاسم وقال من ولد له ولد فأحب ان ينسك عن ولده فليفعل”

“*Ben ukûku sevmem!*” dedi. Böyle demekle, sanki akîka isminden hoşlanmadığını ifade etmişti ve “*Kimin bir evladı olur da, onun için kurban kesmek isterse, bunu yapsın*”, buyurmuştur⁸³⁸. Bu hadisin zahiri ise akîkanın ya mendûp ya da mubah olduğunu göstermektedir. Bunun için, bu hadisten akîkanın mendûp olduğunu anlayanlar akîkanın sünnet olduğunu söylemişlerdir. Hadisten ibahayı anlayanlar da, «Akîka ne vaciptir, ne de sünnettir» demişlerdir. Semura'nın hadisine dayananlar ise vücubunu benimsemişlerdir⁸³⁹.

Selman b. Âmir ed-Dabbî'nin Resûlullâh'ın: “*Erkek çocuğun doğumuyla beraber akîka vardır. Onun namına akîka kanı akıtın ve çocuktan ezâyı gideriniz*” buyurduğunu işittim, dediği rivâyet olunmuştur⁸⁴⁰. Bu hadisin ilk cümlesine ve “oğlan çocuğu için akîka vardır” sözünün zâhirine bakarak Hasan Basrî ile Katâde, kız çocuğu adına akîka yoktur, demişlerdir. Fakat ulemânın Cumhuru bu husustaki hadîslere bakarak hem erkek, hem de kız çocuğu için akîkanın sünnet olduğunu kabul etmişlerdir. Bu bağlamda Tirmizî'nin Hz. Aişe'den rivâyet ettiği bir hadîse göre Resûlullâh, erkek çocuğu için –ikisi birden kesilmek üzere- iki koyun, kız çocuğu için de bir koyun kesilmesini emretmiştir⁸⁴¹. Abdurrazzâk'ın bir rivâyetine göre, Resûlullâh, *Her kim çocuğu için Akîka kurbanı kesmek isterse, oğlan çocuğu için iki, kız çocuğu için bir kurban kessin*, buyurmuştur⁸⁴².

Resûlullâh (s.a.v.), hicretin sekizinci yılında Mariye'den dünyaya gelen oğlu İbrahim için akîka olarak iki koç kurban etmiştir⁸⁴³. Resûlullâh hicretin üçüncü yılında doğan⁸⁴⁴ torunu Hz. Hasan ve dördüncü yılında doğan⁸⁴⁵ Hz. Hüseyin için

⁸³⁸ İbn Ebî Şeybe, **el-Müsannef**, XII, 324; Abdurrazzâk, **el-Müsannef**, IV, 330 (h.no: 7961); Muvatta “**Akîka**”, 1; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, II, 182, 194, V, 369, 430; Ebû Dâvûd, “**Dahâyâ**” 21; Nesâî, “**Akîka**” 1; el-Hâkim, **el-Müstedrek**, IV, 265; Beyhakî, **es-Sünenü'l-kübrâ**, IX, 300.

⁸³⁹ İbn Rüşd, **Bidâyetü'l-müctehid**, I, 376; İbn Abdilber, **el-İstizkâr**, XV, 371 vd.

⁸⁴⁰ Buhârî, “**Akîka**” 2; Ebû Dâvûd, “**Dahâyâ**” 21; Tirmizî, “**Edâhî**” 17; Nesâî, “**Akîka**” 2; İbn Mâce, “**Zebâih**” 1.

⁸⁴¹ Mîras, **Tecrîd Tercemesi**, XI, 403.

⁸⁴² Abdurrazzâk, **el-Müsannef**, IV, 330 (h.no: 7961).

⁸⁴³ Semhûdî, **Vefâu'l-Vefâ bi Ahbâr-i Dâri'l-Mustafâ**, I, 524.

⁸⁴⁴ Semhûdî, **a.g.e.**, I, 497.

⁸⁴⁵ Semhûdî, **a.g.e.**, I, 499.

akîka olarak birer koç kurban etmiş ve ümmetine de yeni doğan kız ve erkek çocukları için akîka kurban etmelerini tavsiye etmiştir.

حدثنا هشام بن عمار ثنا شعيب بن إسحاق ثنا سعيد بن أبي عروبة عن قتادة عن الحسن عن سمرة عن النبي قال كل غلام مرتين بعقيقته تذبح عنه يوم السابع ويحلق رأسه ويسمى

“Her çocuk akîkası karşılığında rehindir; doğumunun yedinci günü akîkası kesilir, saçı traş edilir ve ismi konur.”⁸⁴⁶ Ebû Dâvûd’da ise Samüre hadisi (رهينة) lafzı ile rivâyet edilmiştir⁸⁴⁷. Hadiste geçen “Her çocuk akîkası karşılığında rehindir...” ifadesi farklı şekillerde açıklanmıştır. Bu konuda genellikle Ahmed b. Hanbel ve Katâde’nin “bir baba evladı için akîka kesmezse çocuğunun şefaatten mahrum kalır.” şeklindeki yorumları tercih edilmiştir⁸⁴⁸.

Selmân b. Âmir ed-Dabbî “Resûlullâh’ı مع الغلام عقيقة فأهريقوا عنه دما وأميطوا عنه الأذى”⁸⁴⁹ “Her erkek çocuğuna bir akîka kurbanı vardır. Onun adına kanı akıtın ve çocuktan ezâyı gideriniz.” diye buyururken işittim.” demiştir⁸⁴⁹. “Bu hadisin metninde giderilmesi emrolunan “ezâ” medlûlü müşkül bir tabirdir. Şârih Hattâbî’nin beyânına göre, Muhammed b. Sîrin gibi yüksek bir rivâyet âlimi: “Bu hadîsi biz işitince hadîsdeki (ezâyı izâle)nin mânasını bilen birisini aradık bulamadık” demiştir. Bu cihetle bu tâbirin medlûlünü tayin hususunda lûgat ve rivâyet âlimleri müteaddid fikirler dermeyân etmişlerdir. Bunların hadd-i müştereki çocuğun ana rahmindeki bulaşıktan temizlenmesidir⁸⁵⁰. Hasan el-Basrî, “eza”dan kasıt, başın traş edilmesidir, demiştir⁸⁵¹.

(1). Akîka’nın Kimler İçin Kesileceği

Kimler için akîka kesileceği konusunda cumhur sadece küçük erkek ve kız çocukları için kesildiğini benimser. Hasan Basrî’den akîkanın sadece erkek çocuk

⁸⁴⁶ Ebû Dâvûd, “**Dahâyâ**” 21; Tirmizî, “**Edâhî**” 23; Nesâî, “**Akîka**” 5; İbn Mâce, “**Zebâih**” 1.

⁸⁴⁷ Ebû Dâvûd, “**Dahâyâ**” 21

⁸⁴⁸ İbn Manzûr, **Lisânü’l-Arab**, “a-k-k” md., X, 258; Âsım Efendi, **Kâmûs Tercemesi**, “a-k-k” md., III, 955; Gözübenli, “Akîka Kurbanı”, **İFAV Ansk.**, I, 97.

⁸⁴⁹ Buhârî, “**Akîka**” 2; Ebû Dâvûd, “**Dahâyâ**” 21; Tirmizî, “**Edâhî**” 17; Nesâî, “**Akîka**” 2; İbn Mâce, “**Zebâih**” 1.

⁸⁵⁰ Mîras, **Tecrîd Tercemesi**, XI, 403 vd.

⁸⁵¹ Ebû Dâvûd, “**Dahâyâ**” 21; Beyhakî, **es-Sünenü’l-kübrâ**, IX, 298.

için kesileceği şeklinde şâz bir görüş rivayet edilmiştir. Kimisi de, büyükler için de kesilebileceğini söylemiştir⁸⁵².

Cumhurun, yalnız çocuklar için kesildiğine dair delili Resûlullâh (s.a.v.)'in كل غلام رهينة بعقيقته تذبح عنه يوم سابعه “Her erkek çocuk, (doğumunun) yedinci gününde kendisi için kesilecek olan akîka kurbanı karşılığında (konmuş) bir rehine (gibi)dir.”⁸⁵³ hadisinde yer alan *yedinci günü* sözüdür. Bu söz, akîkanın sadece çocuklar için kesilebileceğine delalet eder; Büyükler için de kesilir diyenlerin delili de, Enes b. Mâlik'ten rivayet olunan “Nebi (a.s.) peygamberlikle görevlendirildikten sonra kendisi için akîka kesti.” hadisidir⁸⁵⁴.

Akîka “sadece erkek çocuklar içindir” diyenlerin delili ise كل غلام رهينة “Her erkek çocuk, akîka kurbanı karşılığında (konmuş) bir rehine (gibi)dir.”⁸⁵⁵ hadisidir. Diğer bir delil⁸⁵⁶ ise Selman b. Âmir ed-Dabbî'nin rivayet ettiği مع الغلام عقيقة “Her erkek çocuğuna bir akîka kurbanı vardır.” hadisidir⁸⁵⁷. Cumhurun kız çocuklar için de kesildiğine dair delili de, “Kız çocuğu için bir, erkek çocuk için iki davar kesilir” hadisidir.

(2). *Herbiri İçin Kaçar Kurban Kesileceği*

Hem kız ve hem erkek çocuk için akîka kesilir diyenler ise erkek ve kız çocuğu için kaçar akîka kesileceği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu konudaki hadisler şunlardır:

عن عائشة قالت أمرنا رسول الله أن نعق عن الغلام شاتين وعن الجارية شاة

⁸⁵² İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, I, 376.

⁸⁵³ Ebû Dâvûd, “*Dahâyâ*” 21; Tirmizî, “*Edâhî*” 23; Nesâî, “*Akîka*” 5; İbn Mâce, “*Zebâih*” 1.

⁸⁵⁴ Beyhakî, *a.g.e.*, IX, 300.

⁸⁵⁵ Ebû Dâvûd, “*Dahâyâ*” 21; Tirmizî, “*Edâhî*” 23; Nesâî, “*Akîka*” 5; İbn Mâce, “*Zebâih*” 1.

⁸⁵⁶ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, I, 376.

⁸⁵⁷ Buhârî, “*Akîka*” 2; Ebû Dâvûd, “*Dahâyâ*” 21; Tirmizî, “*Edâhî*” 17; Nesâî, “*Akîka*” 2; İbn Mâce, “*Zebâih*” 1.

Hiz. Aîşe (r.a.)'den şöyle rivâyet edilmektedir. "Resul-i Ekrem (s.a.s.) bize erkek çocuklar için iki, kız çocukları için bir koyun "akîka" olarak kurban etmemizi emretti."⁸⁵⁸

İmam Mâlik, kız olsun erkek olsun her bir çocuk için birer akîka kurbanı kesileceği görüşündedir⁸⁵⁹. İmam Şâfiî, Ahmed b. Hanbel, Dâvûd ez-Zâhirî ve Ebû Sevr'e göre ise kız çocuğu için bir, erkek çocuğu için iki akîka kesilir⁸⁶⁰. Bu ihtilâfın sebebi, bu konuda vârit olan hadislerin muhtelif olmasıdır. Ümmü Kürz el-Ka'biyye'nin rivayet ettiği *عن الغلام شاتان مكافتان وعن الجارية شاة* "Erkek çocuk için birbirine denk iki ve kız çocuğu için bir davar kesilir"⁸⁶¹ hadisi erkek ve kız çocuğu için farklı sayıda akîkanın kesileceğini bildirmektedir. Resûlullâh'ın, torunları Hasan ile Hüseyin için birer koç kestiğine dair İbn Abbas'tan rivayet olunan hadis ise, erkek ve kız çocuğu arasında fark bulunmadığını göstermektedir⁸⁶².

d. Akîka İbadetinin Vakti

Akîka kurbanı, çocuğun doğduğu günden bülûğ çağına kadar kesilebilirse de doğumun yedinci günü kesilmesi ihtilafsız müstehap görülmüştür⁸⁶³. Aynı günde çocuğa isim verilmesi ve saçının kesilerek ağırlığınca altın veya gümüşten tasadduk edilmesini de tavsiye edilmiştir. Bazı İslâm bilginleri, küçüklüğünde kendisi için akîka kurbanı kesilmeyen bir kimsenin, daha sonra kendi adına akîka kurbanı kesebileceğini ifade etmişlerdir⁸⁶⁴.

Eğer akîka kesilecek olursa, çocuğun doğumunun yedinci günü kurban kesilir ve ad konur. Semura b. Cündeb'in rivayetinde Resûlullâh, *كل غلام رهينة بعقيقته تذبح عنه يوم سابعه ويحلق ويسمى* "Doğan çocuk akîkasına bağlıdır; doğumunun yedinci

⁸⁵⁸ İbn Mâce, "Zebâih" 1.

⁸⁵⁹ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, I, 376; Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *et-Tahkîk*, II, 164.

⁸⁶⁰ İbn Rüşd, *a.g.e.*, I, 376.

⁸⁶¹ Ebû Dâvûd, "Dahâyâ" 21; Nesâî, "Akîka" 2, 3; İbn Mâce, "Zebâih" 1.

⁸⁶² İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, I, 376.

⁸⁶³ Sa'dî Ebû Ceyb, *Mevsûatu'l-icmâ' fi'l-fıkhi'l-islâmî*, II, 833.

⁸⁶⁴ Gözübenli, "Akîka Kurbanı", *İFAV Ansk.*, I, 97.

günü kesilir, başı traş edilir ve ismi konur.” buyurmuştur⁸⁶⁵. Ulemanın cumhuru bu görüştedir⁸⁶⁶. Kurban yedinci günü kesilmezse, Hz. Aişe’nin belirttiğine göre, on dördüncü veya yirmi birinci günlerde kesilebilir. Daha önce veya sonra kesilmesinin câiz olduğu genel kabul görmekle beraber⁸⁶⁷ İbn Hazm çocuğun doğumunun yedinci gününden önce kesilmesinin câiz olmadığı görüşündedir⁸⁶⁸. İmam Mâlik’e ait bir görüşe göre de yedinci günden sonra akîka kesilmez ve büyükler için de akîka yoktur⁸⁶⁹.

e. Akîka Kurbanlığı ve Eti

Kurban edilecek hayvanın cinsi, yaşı ve vasıfları bakımından akîka da udhiye gibidir⁸⁷⁰. Bu hususta icmain varlığı nakledilmiştir⁸⁷¹. Fakat İmam Mâlik’in akîka için deve ve sığırın da câiz olup olmadığı hususunda iki görüşü bulunmaktadır⁸⁷².

Akîka kurbanının hangi cinsinin daha faziletli olduğu konusunda ise İmam Mâlik, koyunun udhiyede olduğu gibi akîkada da daha faziletli olduğu; diğer fakihler ise, kurban hakkında söyledikleri gibi, deve kesilmesi sığırdan, sığır da koyundan daha sevap olduğu görüşündedir. Bu ihtilâfın sebebi de, bu konudaki hadislerle temel kural arasındaki taâruz olarak açıklanmıştır. “**أن رسول الله عى عن الحسن والحسين كبشا**” “Resûlullâh (s.a.v.) Hasan ile Hüseyin için akîka olarak birer koç kurban etti.”⁸⁷³ hadisi ve “**عن الغلام شاتان وعن الجارية شاة**” “Kız çocuğu için bir, oğlan çocuğu için de iki koyun akîka kesilir.”⁸⁷⁴ hadisinde akîka olarak koyun kesildiği belirtilmiştir. Fakat bu hadislerle çelişen temel kurala göre, akîka da hedy gibi bir ibadettir; iri yapılı ve eti fazla olan hayvanın akîkada da daha faziletli olması

⁸⁶⁵ Ebû Dâvûd, “**Dahâyâ**” 21; Tirmizî, “**Edâhî**” 23; Nesâî, “**Akîka**” 5; İbn Mâce, “**Zebâih**” 1.

⁸⁶⁶ İbn Rüşd, **a.g.e.**, I, 376.

⁸⁶⁷ İbn Abdilber, **el-İstizkâr**, XV, 374; Atar, “Akîka”, **DİA**, II, 264.

⁸⁶⁸ İbn Hazm, **el-Muhallâ**, IX, 234.

⁸⁶⁹ İbn Abdilber, **a.g.e.**, XV, 372.

⁸⁷⁰ Tirmizî, “**Edâhî**” 21; İbn Abdilber, **el-İstizkâr**, XV, 383; İbn Âbidîn, **Reddû’l-muhtâr**, IX, 485.

⁸⁷¹ Sa’dî Ebû Ceyb, **Mevsûatu’l-icmâ’ fi’l-fıkhi’l-islâmî**, II, 833.

⁸⁷² İbn Rüşd, **Bidâyetü’l-müctehid**, I, 376.

⁸⁷³ Ebû Dâvûd, “**Dahâyâ**” 21.

⁸⁷⁴ Ebû Dâvûd, “**Dahâyâ**” 21; Tirmizî, “**Edâhî**” 20.

gerekir⁸⁷⁵. Hatta bu hadisleri fazilete değil de vücuba hamleden İbn Hazm akîka olmaya mahsus hayvanların sadece koyun ve keçi olduğunu; deve ve sığırın akîka olarak kesilemeyeceği görüşünü beyan etmiştir⁸⁷⁶.

Akîka kurbanı etinin yenmesi, dağıtılması ve satılmaması bakımından, tamamen udhiye gibidir ve aynı hükümlere tabidir⁸⁷⁷. Akîka kurbanının kemiklerinin parçalanıp parçalanmayacağı konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Hz. Aişe'den gelen bir rivâyete dayanan İmam Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel, çocuğun sağlık ve esenliği düşüncesinden hareketle akîka kurbanının kemiklerinin parçalanmadan pişirilmesinin müstahap olduğu görüşündedirler⁸⁷⁸. İmam Mâlik'e göre, bir taraftan çocuğun beşerî hırslarının kırılmasına vesile teşkil etmesi bir taraftan da câhiliye dönemi uygulamasına karşı çıkmak için⁸⁷⁹ akîkanın kemikleri kırılmalıdır⁸⁸⁰. Bu uygulama akîkanın, câhilî niteliğinden İslâm döneminde, tamamen arındırıldığıının bir delilidir.

⁸⁷⁵ İbn Rüşd, **a.g.e.**, I, 376.

⁸⁷⁶ İbn Hazm, **el-Muhallâ**, IX, 234.

⁸⁷⁷ İbn Hazm, **a.g.e.**, IX, 234; İbn Abdilber, **a.g.e.**, XV, 384; İbn Rüşd, **a.g.e.**, I, 377.

⁸⁷⁸ Atar, "Akîka", **DİA**, II, 264; Gözübenli, "Akîka Kurbanı", **İFAV Ansk.**, I, 98.

⁸⁷⁹ İbn Rüşd, **Bidâyetü'l-müctehid**, I, 377.

⁸⁸⁰ İbn Abdilber, **el-İstizkâr**, XV, 384.

İKİNCİ BÖLÜM

UDHIYE

I. UDHIYE KAVRAMI

A. TANIMI

1. Udhiye Kelimesinin Lügat Anlamı

Udhiye اُذْيِيَّة kelimesi (ض ح ي) fiil kökünden türemiş olup Ebû Saîd el-Asmaî'den (v.216/831) bunun dört farklı söylenişe sahip olduğu nakledilmiştir. Bunlar, اُذْيِيَّة udhiye ve اِذْيِيَّة idhiyye (çoğulları اُذَاهِيَّ edâhî; اِذَاهِيَّة dahiyye (ç) اِذَاهِيَّ dahâyâ; اِذَاهِيَّ edhât (ç) اِذَاهِيَّ edhâ'dır¹. اِذَاهِيَّ edhât kelimesinin çoğulu olan اِذَاهِيَّ edhâ, Arapça'da sadece bir yerde, kurban bayramını ifade eden “îd-i edhâ” tamlamasında kullanılır².

Udhiye, kuşluk vaktine girme mânasına gelen (adha - yudhi) kökünden gelir. Sözlükteki ilk anlamı “kuşluk (duhâ) vaktinde kesilen hayvan”³ iken daha sonra, anlam genişliğine bağlı olarak, “kurban bayramı günlerinin herhangi bir vaktinde kesilen hayvan”⁴ olarak tarif edilmiştir. Fıtır sadakası ve beş vakit namaz gibi, udhiye adlandırması da kendi vaktine izafetle yani kurbanın kuşluk vakti (duhâ) kesilmekte oluşuyla açıklanır⁵.

Tadhiye de “kuşluk vakti kurban kesmek”⁶ anlamında olup bayram günlerinin bütün vakitleri için kullanılır⁷. Burada belirleyici unsur vakit ve hayvanın bu vakte erişmenin sonucu olarak kesilmiş olmasıdır⁸.

2. Udhiye Kelimesinin Terim Anlamı

¹ Cevherî, **es-Sihâh**, “d-h-y” md., VI, 2407.

² Şemseddin Samî, **Kâmûs-i Türkî**, s. 124-125.

³ Âsim Efendi, **Kamûs Tercemesi**, “d-h-y” md., IV, 1048.

⁴ İbn Âbidîn, **Reddû'l-muhtâr**, IX, 452; Meydânî, **el-Lübâb**, III, 232; Evliyâ Efendi, **Kurban Risâlesi**, s. 3.

⁵ Mevsilî, **el-İhtiyâr**, V, 491; İbn Âbidîn, **a.g.e.**, IX, 452; Meydânî, **el-Lübâb**, III, 232.

⁶ Âsim Efendi, **a.g.e.**, “d-h-y” md., IV, 1048.

⁷ İbnü'l-Münzir, **Lisânu'l-Arab**, “d-h-y” md.

⁸ Bardakoğlu, “Kurban”, **DİA**, XXVI, 436.

Arapça’da *kurban* kelimesi terim anlamındaki *kurbanı* da kuşatacak biçimde daha genel bir anlam taşıırken, bir fıkıh terimi olarak ibadet amacıyla kesilen hayvana *udhiye* (dahiyye); eti için kesilen hayvana *zebîha* denir⁹. Örfte, fıkıh ve ilmihal dilinde kurban ve kurban kesmenin dinî hükmü denilince, aksine bir kayıt bulunmadığı sürece, *kurban bayramında ibadet olarak kesilen hayvan* yani udhiye ve bunun hükmü anlaşılır¹⁰.

Klasik fıkıh literatüründe udhiye, “ibadet niyetiyle belirli günlerde zebh veya nahr edilen belirli hayvanın ismi”¹¹ olarak tanımlanmıştır. Udhiyenin “Hac ve umre yapmayanların kurban bayramı dolayısıyla kestikleri kurban”¹² tanımında ise, hedy kurbanından farklılığı vurgulanmıştır.

Kaynaklarda udhiye tanımları benzerlik göstermekle beraber bazı tanımlar, teknik anlamda tenkit edilmesi gereken bazı noktalar barındırır. Seyit Şerif el-Cürânî’nin, udhiye “Nahr günlerinde Allah’a kurbet niyetiyle zebhedilen şeyin ismidir.”¹³ tanımında “mâ yuzbehu/zebhedilen şey” demek suretiyle, tanımda yer almaması gereken unsurlar, tarifi içinde bırakılmış; tanım, behîmetü’l-en’âm dışındaki hayvanları da kapsamıştır. “Tezkiye edilen” yerine “zebhedilen” demek suretiyle de, “nahredilen” hayvanlar bu kapsamın dışında bırakılarak tanım efrâdını câmi olmamıştır.

Fıkıh eserlerinde sıklıkla, udhiyenin fiile vurgu yapılarak tarif edildiği görülür. Bu minval üzere “vakt-i mahsûsta hayvan-ı mahsûsu kurbet niyetiyle zebhetmektir.”¹⁴ tarifinde anlatılan, aslında “tadhiye/kesme” eylemidir. Nitekim udhiyenin “kesme” eyleminin ismi olmadığına dikkat çeken İbn Abidin, İbn Kemal’in udhiyenin “kesilene” dendiği ve bu ikisinin farklı şeyler olduğu noktasına

⁹ Güç, “Kurban”, **DİA**, XXVI, 433.

¹⁰ Mevsilî, **el-İhtiyâr**, V, 491; Remlî, **Nihâyetü’l-muhtâc**, VIII, 130; Bardakoğlu, “Kurban”, **DİA**, XXVI, 436.

¹¹ Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 265; Âlemgir, **el-Fetâvâ’l-Hindiyye**, V, 291.

¹² Ögüt, “Hedy”, **DİA**, XVII, 156.

¹³ Cürânî, **et-Ta’rifât**, s. 29.

¹⁴ Haskefî, **ed-Dürü’l-muhtâr**, IX, 452; Şeyhîzâde, **Mecme’u’l-enhur**, II, 516; Meydânî, **el-Lübâb**, III, 232.

dikkat çektiğini kaydeder¹⁵. Fakat çoğu kaynaklarda “udhiye” ismi ile “tadhiye” eyleminin birbiri yerine kullanıldığını gören bazı müellifler, bu kullanımın isabetli olmadığını belirtme gereği hissetmiştir. Zira, hükme konu olan “tadhiye/kurban kesme” fiilidir; “udhiye/kurban” değildir. Çünkü “vücûb” ismin değil fiilin sıfatıdır¹⁶. Ancak, Kudûrî “tadhiye” yerine “udhiye vaciptir”¹⁷ şeklinde hükmü isme sıfat kılmışsa da bu durum “kolaylık ve mecaz” olarak izah edilmiştir¹⁸. Bu kolaylık ve mecaz, kurban kelimesinin Türkçe’deki kullanımında da kendini gösterir ve kelime hem bu hayvanın ismi¹⁹ hem bu hayvanı kesme²⁰ anlamlarının her ikisi için de kullanılır.

B. MEŞRUIYETİ

Udhiye konulu araştırmalarda udhiyenin meşruiyeti, kaynaklarda yer alan konulardan biridir. Hz. Peygamber’in ifa ettiği bu ibadet, hadis kaynaklarında yer almakla beraber Kur’an’da hangi asla raci olduğu hususu, udhiyenin meşruiyet tartışmalarının ana eksenini oluşturur. Klasik fıkıh kaynaklarında ve günümüzde hakim olan görüşe göre, udhiye, meşruiyetini Kur’an ve Sünnet’ten almaktadır²¹. Udhiyenin Kur’an’da yer almadığı veya her iki kaynakta da yer aldığını savunanlar bu ibadetin meşruiyetine vurgu yaparlar. Bu ibadetin, hükmü ne olursa olsun, İslâm ibadetler sisteminde var olduğu üzerinde icma edilmiş²² ve bu hususta herhangi bir ihtilafın bulunmadığına dikkat çekilmiştir²³.

¹⁵ İbn Âbidîn, **Reddû’l-muhtâr**, IX, 452.

¹⁶ Şeyhîzâde, **Mecme’u’l-enhur**, II, 516.

¹⁷ Kudûrî, **el-Kitâb**, III, 232.

¹⁸ Şeyhîzâde, **a.g.e.**, II, 516.

¹⁹ Akseki, **İslâm Dini**, s. 221.

²⁰ Akseki, **a.g.e.**, s. 218; Bardakoğlu, “Kurban”, **DİA**, XXVI, 436.

²¹ İbn Kudâme, **el-Muğnî**, XI, 95; **Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı Sonuç Bildirgesi**, s. 786.

²² İbn Kudâme, **el-Muğnî**, XI, 95; Behûî, **Keşşâfu’l-Kınâ’**, II, 1238; Zekerîyyâ el-Ensârî, **Fethu’l-‘allâm**, s. 656; Sa’dî Ebû Ceyb, **Mevsûatu’l-icmâ’ fi’l-fıkhi’l-islâmî**, I, 114.

²³ Zerkeşî, **Şerhu Muhtasari’l-Hirakî**, VII, 3; Şevkânî, **es-Seylû’l-cerrâr**, IV, 69.

1. Kur'an'dan Deliller:

Kur'an'da hac ibadeti esnasında kesilecek kurbanlarla ilgili bazı hükümler yer alsa da²⁴ dolaylı bir işaret hariç hac dışındaki kurban ibadetine temas edilmediği²⁵ şeklinde özetlenen klasik fıkıhın udhiyenin kaynaklarına yaklaşımı sünnet merkezlidir. Gerek hac ve umre yapanların gerekse diğer şahısların kurban kesme yükümlülüğünün ve diğer kurban türleri hakkındaki hükümlerin Hz. Peygamber'in söz ve uygulamasıyla belirlendiği²⁶ görüşü, fıkıhın bakış açısını bize sunması açısından önemlidir.

Fıkıh kaynaklarında udhiye için Kevser Sûresi'yle yetinilip Hac Sûresi'nin 22/28-38. âyetlerinde anlatılan kurbanların udhiyeyle ilgisinin kurulmaması bu ibadeti Kur'an merkezli olmaktan çıkarmıştır. Udhiye Hac Sûresi'nin ilgili âyetlerinde hem usul hem fûrû hükümleri açısından detaylandırılmıştır. Udhiye konulu hadisler ise bu âyetlerin açılımı ve tefsiri konumunda değerlendirilmelidir.

Udhiyenin meşruiyet dayanağının Kur'an olduğunu belirten kaynaklar, “وَالْبُدْنَ جَعَلْنَاهَا لَكُمْ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ” “Gösterişli hayvanları da sizin için Allah'ın (dininin) işaretlerinden (kurban) kıldık.(...)” (el-Hac 22/36) âyetini delil alırlar²⁷.

Udhiyenin Kur'an temelli bir ibadet olduğu, İbrahim (a.s.)'ın, oğluna bedel olarak kestiği kurban örneğiyle de desteklenmiştir. Buna delil olarak, “وَقَدَيْنَاهُ بِذَبْحٍ عَظِيمٍ” “Oğluna bedel ona büyük bir kurbanlık verdik.” (es-Saffat 37/107) âyeti gösterilir ve bu âyet baz alınarak kurban ibadetinin İbrahim (a.s.)'dan itibaren başladığı belirtilir²⁸. Hz. İbrahim'le ilgili bu âyet, kurbanın, meşruiyetini bizzat Kur'an'dan alan bir ibadet anlamını içermektedir. Bu kıssa, “şer'u men kablena” anlamı içermekle beraber barındırdığı mesajla bize de hitap etmektedir.

Udhiyenin meşruiyyetinin diğer bir delili Kevser Sûresi'nin فَصَّلْ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ “Sen de Rabbin için namaz kıl ve kurban kesiver.” (el-Kevser 108/2.) âyeti olarak

²⁴ el-Bakara 2/196; el-Mâide 5/ 2, 95, 97; el-Hac 22/28, 36, 37; el-Feth 48/ 25.

²⁵ Bardakoğlu, “Kurban”, **DİA**, XXVI, 436.

²⁶ Bardakoğlu, “Kurban”, **DİA**, XXVI, 436.

²⁷ Mâverdi, **el-Hâvi'l-kebîr**, XV, 67; Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc**, VI, 126.

²⁸ İbn Rüşd, **el-Mukaddimât el-Mümeħhidât**, I, 431.

belirtilmiştir²⁹. Bu âyette geçen “inhar” emrinin mânası hususunda ihtilaf olmakla beraber, buna “kurban kes” mânası verildiğinde bu âyetin udhiyenin meşruiyetinin delili olduğu sonucuna varılır. Ancak “انحر” emrinin yöneldiği kurban çeşidinin sarîh olmayışına yapılan vurgu ve emrin hedy de delalet edebileceği değerlendirmeleri, âyetin udhiyeye delaletinin zannî olduğu yorumlarına yol açmıştır.

Udhiyenin meşruiyetinin Kur’an’da aranmasının lüzumuna dikkat çeken araştırmacılardan bazıları Hac Sûresi’nin 34. âyetinde udhiyenin çözümlendiğini ileri sürmüşlerdir. Bu görüşe göre bu âyetin “hac” ismini taşıyan bir surede bulunmasına bakılarak, bu âyette yer alan kurban çeşidi, hedy kurbanı olarak değerlendirilmiştir; oysa, ilgili surenin 33. âyetine kadar hedyyle ilgili hususlar hükme bağlandıktan sonra,

"وَلِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنَسَكًا لِّيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَىٰ مَا رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ (...)"

“Biz, her ümmete -(Kurban kesmeye uygun) hayvan cinsinden kendilerine rızık olarak verdiklerimiz üzerine Allah’ın adını ansınlar diye- kurban kesmeyi gerekli kıldık.(...)” (el-Hac 22/34) âyetinde udhiyeyle ilgili hükümlere geçilmiştir. Nitekim, “وَالْبُدْنَ” den sonra “مِنْ بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ” ibaresini görmekteyiz; ardından “جَعَلْنَاهَا”³⁰ denildikten hemen sonra savaşla ilgili ilk izni veren âyete geçilmiştir. Savaş âyetinin “Hac” ismini taşıyan bir surede yer alması, nasıl ki buradaki savaşın farklı izah edilmesini gerektirmemişse, söz konusu âyetin bu surede yer alması bu âyette anlatılan kurbanın da hac kurbanı olmasını gerektirmeyeceği belirtilmiştir³¹.

Udhiye ibadetinin dindeki meşruiyetinin kaynağı Kur’an nassıdır. Hadis kaynaklarında yer alan rivayetler incelendiğinde, hadislerin ilgili âyetleri açıkladığı ve udhiyenin emredilen bir ibadet olduğunu teyid ve beyan ettiği görülür.

2. Sünnet’ten Deliller:

Kurbanın meşruiyetinin dayanağının Resûlullâh’ın sünneti olduğuna vurgu yapılan kaynaklarda, kavli ve fiili sünnetin bu ibadetin temel dayanağını oluşturduğu

²⁹ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, XI, 95; Beğavî, *et-Tehzîb* VIII, 37; Zekeriyâ el-Ensârî, *Fethu’l-‘allâm*, s. 656; Behûtî, *Keşşâfu’l-Kinâ*, II, 1238; Şirbînî, *Muğni’l-muhtâc*, VI, 126; Şerbâsî, *Yes’elûnek*, I, 451.

³⁰ el-Hac 22/36.

³¹ Bkz. Yaman, *Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı*, s. 653.

belirtilir³². Hadis külliyyatında yer alan ve çalışmamızda yer verdiğimiz udhiye konulu hadislerden, bu ibadetin meşruiyetini tebyin ettiğinden, bu başlık altında, bazı fiilî ve kavli hadisler ile kurban ibadetini teşvik eden hadislerle yer verilecektir:

1- Enes b. Mâlik (r.a.) dedi ki “Resûlullâh (s.a.v.) iki tane alaca koç kurban etti. Kurbanlarının yan tarafları üzerine ayağını basıp ‘Bismillah’ diyerek tekbîr alırken gördüm. Sonra onları kendi eliyle kesti.”³³ Fıkıh kaynaklarında udhiyenin Sünnet’teki meşruiyet delillerinden biri olarak gösteren³⁴ bu hadis, udhiyenin fiilen Resûlullâh (s.a.v.) tarafından uygulandığını beyan etmektedir.

2- Berâ b. Âzib (r.a.) şöyle demiştir: Peygamber (s.a.v.) “*Bu günümüzde ilk yapmaya başlayacağımız iş namaz kılmak, sonra (evlerimize) dönüp kurbanlarımızı kesmektir. Her kim böyle yaparsa sünnetimize uygun iş yapmış olur. Her kim de namazdan önce kurbanı keserse, bu ancak ehline takdim ettiği bir et demek olup kurban ibadetiyle hiçbir münâsebeti yoktur*” buyurdu³⁵.

3- Ümmü Seleme'den rivayetle, Peygamber (s.a.v.): “*Zilhicce'nin hilâlini gördüğünüz vakit biriniz kurban kesmek isterse, saçlarına ve tırnaklarına dokunmaktan kendini tutsun*”, dedi³⁶.

4- Hz. Peygamber'in kurban ibadetini ifa ettiği ve kendi kurbanını bizzat kendisinin kestiği rivayet edilmiştir. Hz. Peygamber'in Medine'de on sene boyunca kurban kestiğini bildiren rivayet³⁷ bu ibadetin sürekli yapıldığını göstermektedir.

a. Kurban Kesmeyi Özendiren Hadisler

Udhiyenin fazileti konusu, Kur'an'da yer alır. “وَالْبُذْنَ جَعَلْنَاهَا لَكُمْ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ لَكُمْ فِيهَا خَيْرٌ” “Gösterişli hayvanları da sizin için Allah'ın (dininin) işaretlerinden

³² Zerkeşî, *Şerhu Muhtasari'l-Hirakî*, VII, 3.

³³ Buhârî, “*Edâhî*” 9; Hadisin benzer lafızlarla gelen diğer rivayetleri için bkz. Buhârî, “*Edâhî*” 7, 13, 14, “*Tevhîd*” 13; “*Hacc*” 27, 117; Müslim, “*Edâhî*” 17, 18; Ebû Dâvûd, “*Dahâyâ*” 4; Nesâî, “*Dahâyâ*” 14; İbn Mâce, “*Edâhî*” 1; Dârimî, “*Edâhî*” 1.

³⁴ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, XI, 95; Zerkeşî, *a.g.e.*, VII, 3; eş-Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, VI, 126; Zekeriyâ el-Ensârî, *Fethu'l-'allâm*, s. 657; Behûtî, *Keşşâfu'l-Kınâ*, II, 1238.

³⁵ Buhârî, “*Edâhî*” 1; Çok az lafız farklılıklarıyla Müslim, “*Edâhî*” 7.

³⁶ Müslim, “*Edâhî*” 41; Çok az lafız farklılıklarıyla Müslim, “*Edâhî*” 39, 40, 42.

³⁷ Tirmizî, “*Edâhî*” 11; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 38.

(kurban) kıldık. Onda sizler için hayır vardır.” (el-Hac 22/36) âyeti, kurban edilen hayvanlarda insanlar için bir çok hayırlar barındırdığını anlatmaktadır. Udhiyeyi özendiren hadisler ise, bu âyetin tefsiri konumundadır.

Birinci Hadis:

(...) حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ نَافِعٍ الصَّائِغُ أَبُو مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِي الْمُثَنَّى عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَائِشَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ قَالَ مَا عَمِلَ آدَمِيٌّ مِنْ عَمَلٍ يَوْمَ النَّحْرِ أَحَبَّ إِلَى اللَّهِ مِنْ إِهْرَاقِ الدَّمِ إِنَّهَا لَتَأْتِي يَوْمَ الْقِيَامَةِ بِقُرُونِهَا وَأَشْعَارِهَا وَأَظْلَافِهَا وَأَنَّ الدَّمَ لَيَقَعُ مِنَ اللَّهِ بِمَكَانٍ قَبْلَ أَنْ يَقَعَ مِنَ الْأَرْضِ فَطَيِّبُوا بِهَا نَفْسًا

Hiz. Aişe, kurbanın fazileti konusunda Resûlullâh'ın şöyle dediğini rivayet eder: “Âdemoğlu, kurban bayramı gününde Allah katında kan akıtmaktan daha sevimli bir amel işlememiştir. O kurban, kıyamet günü boynuzları, kılları ve tırnaklarıyla gelecektir. Kurbanın kanı yere düşmeden önce Allah katında hemen kabul olunur. Bu sebeple kestiğiniz kurbanlardan dolayı gönlünüz hoş olsun.”³⁸

Kaynaklarda “(..)Abdullah b. Nâfi', an-Ebi'l-Müsennâ (Süleyman b. Yezid), an-Hişam b. Urve, an-ebîhi, an-Aişe” tarikiyle merfu olarak yer alan bu hadis için Tirmizî, “hasen ve garib” değerlendirmesinde bulunur³⁹. Tirmizî'nin şarihlerinden Mubarekpûrî, zahir olan, bu hadisin “sahih” değil “hasen” derecesinde olduğunu beyan eder⁴⁰. Hakim en-Nisâbûrî, isnadı sahihtir demekle beraber Zehebî, hadisin ravilerinden Süleyman b. Yezid için “vâhin” demiştir⁴¹. İbnü'l-Cevzî ise, bu hadisin sahih olmadığını belirterek senedindeki ravilerden Abdullah b. Nâfi' için Nesaî'nin “metruk”, Buhârî'nin “münkerü'l-hadis”, İbn Hibban'ın ise “hadisleriyle ihticac edilmeyecek biri” dediğini kaydetmiştir⁴². Albânî de bu hadisin zayıf olduğunu belirtmiştir⁴³.

³⁸ Tirmizî, “Edâhî” 1; Hâkim, *Müstedrek*, VII, 2684; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IX, 261; Beğavî, *Şerhu's-Sünne*, IV, 342. Çok az lafız farklılıklarıyla bkz. İbn Mâce, “Edâhî” 3.

³⁹ Tirmizî, “Edâhî” 1.

⁴⁰ Mubarekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezi*, IV, 431.

⁴¹ Hâkim, *Müstedrek*, VII, 2684.

⁴² Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-İlelü'l-mütenâhiye*, II, 570.

⁴³ Albânî, *el-Ehâdîsu'd-daîfa*, II, 12 (h.no: 526).

İkinci Hadis:

حَدَّثَنَا عَبْدَانُ بْنُ أَحْمَدَ، حَدَّثَنَا هِشَامُ بْنُ خَالِدٍ، حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ يَحْيَى الْخُشَنِيُّ، عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ عِيَّاشٍ، عَنْ لَيْثٍ، عَنْ طَاوُسٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي يَوْمِ اضْطَحَى: مَا عَمِلَ ابْنُ آدَمَ فِي هَذَا الْيَوْمِ، أَفْضَلَ مِنْ دَمٍ يَهْرَاقُ، إِلَّا أَنْ يَكُونَ رَجِمًا مَقْطُوعَةً تُوصَلُ⁴⁴

Resûlullâh kurban bayramı gününde şöyle buyurdu: “Ademoğlu, bu günde sıla-i rahim hariç, kan akıtmaktan daha faziletli bir amel işlememiştir.”

Heysemi, senedinde Hasan b. Yahya el-Huşanî'nin bulunduğunu ve bu şahsın da zayıf bir olduğunu ve bazılarının da bunu güvenilir bulduğunu belirtir⁴⁵. Albânî ise, bu hadisi zayıf kabul etmektedir⁴⁶.

Üçüncü Hadis:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ خَلْفٍ الْعَسْقَلَانِيُّ حَدَّثَنَا آدَمُ بْنُ أَبِي إِيَاسٍ حَدَّثَنَا سَلَامُ بْنُ مِسْكِينٍ حَدَّثَنَا عَائِدُ اللَّهِ عَنْ أَبِي دَاوُدَ عَنْ زَيْدِ بْنِ أَرْقَمَ قَالَ: قَالَ أَصْحَابُ رَسُولِ اللَّهِ يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا هَذِهِ الْأَضَاحِيُّ قَالَ سَنَّةُ أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيمَ قَالُوا فَمَا لَنَا فِيهَا يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ بِكُلِّ شَعْرَةٍ حَسَنَةٌ قَالُوا فَالْصُّوفُ يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ بِكُلِّ شَعْرَةٍ مِنَ الصُّوفِ حَسَنَةٌ⁴⁷

Zeyd bin Erkam'dan, şöyle demiştir: “Resûlullâh'ın ashâbı: ‘Yâ Resûlallah, şu udhiyeler nedir?’, dediler. Resûlullâh ‘Babanız İbrahim’in sünnetidir’, diye cevap verdi. Sahâbiler, ‘Yâ Resûlallah, peki, kurbanlardan bizim için ne var?’, dediler. Resûlullâh, ‘Her kıla karşılık bir hasene var’, buyurdu. Sahâbiler, ‘Ya yün?’, diye sorunca Resûlullâh, ‘Yünden beher taneye karşılık bir hasene vardır’, buyurdu.

Ayrıca, Resûlullâh'tan “Kurban sahibi için her kıl mukabilinde bir hasene vardır” hadisi rivayet edildiği gibi “Boynuzları mukabilinde...” kavlinin de rivayet edilmiş olduğunu Tirmizî, hadisin senedini belirtmeksizin mechul sigayla nakleder⁴⁸.

⁴⁴ Taberânî, el-Mucemu'l-kebîr, XI, 27 (h.no: 10948).

⁴⁵ Heysemî, Mecmau'z-zevâid, IV, 18.

⁴⁶ Albânî, el-Ehâdîsu'd-daîfa, II, 13 (h.no: 525).

⁴⁷ İbn Mâce, “Edâhî” 3; Ahmed b. Hanbel, Müsned, IV, 368; Taberânî, el-Mucemu'l-kebîr, V, 197 (h.no: 5075); Hâkim, el-Müstedrek, IV, 1302.

⁴⁸ Tirmizî, “Edâhî” 1.

Hakim, isnadının sahih olduğunu belirtmekle beraber Zehebi buna itiraz ederek Ebû Hatem'in hadisin ravilerinden 'Âizullah için *münkerü'l-hadis* dediğini belirtir⁴⁹. Bûsirî ise hadisin senedinde yera alan ve ismi Neff' b. el-Hâris olan Ebû Dâvûd'un "metruk" olduğunu kaydetmiştir⁵⁰. Beyhakî de es-Sünenü'l-kübrâ'sında Buhari'nin Neff' b. el-Hâris için "hadislerinin sahih olmadığı" değerlendirmesini aktarmaktadır⁵¹. Albânî de bu hadis için mevzû değerlendirmesinde bulunur⁵².

Dördüncü Hadis:

Birinci Rivayet:

(...) حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ رَبِيعَةَ حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ يَزِيدَ عَنْ عَمْرِو بْنِ دِينَارٍ عَنْ طَاوُسٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ « مَا أَنْفَقْتُ الْوَرَقَ فِي شَيْءٍ أَفْضَلَ مِنْ نَحِيرَةِ فِي يَوْمِ عِيدٍ »

Resûlullâh buyurdu ki “*Bayram günü kurbandan daha değerli bir gümüş infak edilmemiştir.*”⁵³

Udhiyenin vacip olduğu görüşünde olanların delil aldıkları hadisler sadedinde Nevevî'nin zikrettiği⁵⁴ bu hadis için Heysemi, senedinde İbrahim b. Yezid el-Hûrî'nin bulunduğunu ve bu ravinin de zayıf olduğunu⁵⁵; Beyhaki de Muhammed b. Rabia'nın İbrahim b. Yezid'den rivayetinde tek kaldığını ve her ikisinin de “kavi” olmadığını belirtmiştir⁵⁶. İbnü'l-Cevzî de, Ahmed b. Hanbel ve Nesaî'nin İbrahim b. Yezid için “metruk”; Yahya'nın ise “leyse bi-şey'in” dediğini naklederek bu hadisin sahih olmadığı görüşündedir⁵⁷. Albânî de hadisin sıhhati hususunda “çok zayıf” değerlendirmesinde bulunur⁵⁸.

⁴⁹ Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 1302.

⁵⁰ Bûsirî, *Misbâhu'z-zücâce*, III, 51.

⁵¹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IX, 261; Bûsirî, *a.g.e.*, III, 51.

⁵² Albânî, *el-Ehâdisu'd-daîfa*, II, 14 (h.no: 527).

⁵³ Taberânî, *el-Mucemu'l-kebîr*, XI, 14-15 (h.no: 10894); Dârekutnî, *es-Sünen*, IV, 282.

⁵⁴ Nevevî, *el-Mecmû'*, VIII, 217.

⁵⁵ Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, IV, 17.

⁵⁶ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IX, 261.

⁵⁷ Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-İlelü'l-mütenâhiye*, II, 569.

⁵⁸ Albânî, *el-Ehâdisu'd-daîfa*, II, 12-13 (h.no: 524).

İkinci Rivayet:

عن ابن عباس: ما من نفقة بعد صلة الرحم أفضل وأعظم أجرا من إهراق الدم أيام النحر.⁵⁹

“Akraba ziyaretinden başka, Kurbân bayramı günlerinde kan akıtmaktan daha faziletli ve sevabı daha büyük bir nafaka (/ibadet) yoktur.”

Hadis, Deylemî'nin (v. 509/1150) metinleri kısa fakat çoğu zayıf, hatta mevzû olan hadisleri senedlerini almayarak bir araya getirdiği Firdevsü'l-Ahbâr isimindeki eserinde yer almaktadır. Müttaki el-Hindî de Kenzü'l-ummâl'da Deylemî'nin eserini kaynak göstererek, bu hadise yer vermiştir⁶⁰. Bazı fıkıh kaynaklarında da yer alan⁶¹ bu hadis için İbn Abdilber “garip” değerlendirmesinde bulunmuştur⁶².

Beşinci Hadis:

Buhari ve Müslim'de bulunmayan fakat Hakim'in rivayet edip “isnadı sahihtir” dediği İmrân b. Husayn hadisinde⁶³ ve ayrıca Ebû Saîd el-Hudrî'nin rivayet ettiği hadiste⁶⁴ Hz. Peygamber, kurbanı kesilecek olan Hz. Fatma'ya kurbanının yanına gitmesini ve onu izlemesini talep etmiş; kurbanın akıtılan ilk damlası ile günahının affedileceğini söylemiştir:

أخبرنا أبو بكر بن إسحاق الفقيه، ثنا إسماعيل بن قتيبة، ثنا أبو بكر بن أبي شيبة، ثنا النضر بن إسماعيل البجلي، ثنا أبو حمزة الثمالي، عن سعيد بن جبیر، عن عمران بن حصين أن رسول الله، قال: «يا فاطمة قومي إلى أضحيتك فاشهديها فإنه يغفر لك عند أول قطرة تقطر من دمها كل ذنب عملته وقولي: إن صلاتي ونسكي ومحياي ومماتي لله رب العالمين لا شريك له وبذلك أمرت وأنا من المسلمين» قال عمران: قلت: يا رسول الله، هذا لك ولأهل بيتك خاصة فأهل ذاك أنتم أم للمسلمين عامة؟ قال: «لا بل للمسلمين عامة»

İmrân b. Husayn rivayet etmiştir ki Resûlullâh (s.a.v.) Fâtîma'ya şöyle buyurmuştur: " Kalk, kurbanının yanına git ve onu izle. Onun akıtılan ilk damlasıyla, işlediğin günahların affedilecektir. De ki 'Benim namazım, ibadetim (kurbanım), hayatım ve ölümüm âlemlerin rabbi olan Allah içindir. O'nun ortağı yoktur. Bana

⁵⁹ Deylemî, el-Firdevs bi-me'sûri'l-hitâb, IV, 44.

⁶⁰ Müttakî el-Hindî, Kenzü'l-ummâl, V, 102.

⁶¹ İbn Rüşd, el-Mukaddimât el-Mümeñhidât, I, 431.

⁶² İbn Abdilber, et-Temhîd, X, 82.

⁶³ Hâkim, Müstedrek, VII, 2684.

⁶⁴ Hâkim, a.g.e., VII, 2684.

böyle emrolundu ve ben Allah'a teslim olanlardanım.” İmrân (r.a.) dedi ki; 'Yâ Rasûlallâh (s.a.v.), bu sadece sana ve senin ailene mi yoksa bu hem senin ailene hem de bütün müslümanlara mı mahsûstur?' dedim. Resûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "*Bilakis bütün müslümanlara mahsûstur.*"⁶⁵.

Fakat Zehebî, Hâkim'in el-Müstedrek'ine yazmış olduğu Telhîs'inde⁶⁶ Heysemî de Mecmau'z-zevâid isimli eserinde, İmrân b. Husayn'in rivayet ettiği bu hadisin senedinde Ebû Hamza es-Simâî'nin bulunduğunu ve bu ravinin “zayıf” olduğunu belirtir⁶⁷. Albânî ise bu hadisin münker oldunu söylemiştir⁶⁸.

Hakim en-Nisabûrî ise, sahih olarak nitelendirdiği fakat Buhari ve Müslim'de bulunmayan İmrân b. Husayn hadisinin sıhhatini Ebû Said el-Hudrî'nin hadisini şahid göstererek destekler:

حدثناه أبو بكر محمد بن أحمد بن بالويه، ثنا الحسن بن علي بن شبيب المعمرى، ثنا داود بن عبد الحميد، ثنا عمرو بن قيس الملائي، عن عطية، عن أبي سعيد الخدري قال: قال رسول الله لفاطمة: «قومي إلى أضحيتك فاشهديها فإن لك بأول قطرة تقطر من دمها يغفر لك ما سلف من ذنوبك» قالت: يا رسول الله، هذا لنا أهل البيت خاصة أو لنا وللمسلمين عامة؟ قال: «بل لنا وللمسلمين عامة»

Ebû Saîd el- Hudrî (r.a.) rivayet etmiştir ki Resûlullâh (s.a.v.) Fâtîma'ya şöyle buyurmuştur: "*Kalk, kurbanının yanına git ve onu izle. Onun akıtılan ilk damlası ile senin geçmiş günahların affedilecek.*" Fatma dedi ki: “Ya Resûlullâh bu sadece bize, ehl-i beytimize mi mahsus yoksa tüm müslümanlar için genel midir?” Resûlullâh (s.a.v.) "*Bilakis bu, bize ve bütün müslümanlara mahsûstur.*" dedi⁶⁹.

Fakat Zehebî Ebû Said el-Hudrî hadisinin senedinde yer alan Atiyye b. Kays'ın “vâhin” oldunu⁷⁰; Heysemî de Atiyye'yi İbn Hibban sika kabul etmekle beraber

⁶⁵ Taberânî, **el-Mucemu'l-evsat**, III, 247 (h.no: 2530); Hâkim, **Müstedrek**, VII, 2684; Heysemî, **Mecmau'z-zevâid**, IV, 17.

⁶⁶ Zehebî, **et-Telhîs**, VII, 2684.

⁶⁷ Heysemî, **Mecmau'z-zevâid**, IV, 17.

⁶⁸ Albânî, **el-Ehâdîsu'd-daîfa**, II, 15 (h.no: 528).

⁶⁹ Hâkim, **Müstedrek**, VII, 2684.

⁷⁰ Zehebî, **et-Telhîs**, VII, 2684.

hakkında çok şeyler söylenmiş olduğunu kaydeder⁷¹. Albânî de bu hadisin münker olduğunu belirtmiştir⁷².

Altıncı Hadis:

عَظُّمُوا ضَحَايَاكُمْ فَإِنَّهَا عَلَى الصِّرَاطِ مَطَايَاكُمْ

“Kurbanlıklarınızı büyükçe tutunuz, çünkü onlar Sırat’ta sizin bineklerinizdir.”⁷³.

Fıkıh kaynaklarında udhiyenin meşruiyeti⁷⁴ ve kurbanlıkta bulunması gereken evsaf⁷⁵ bağlamında delil gösterilen bu hadis, temel hadis kaynaklarında bulunmamaktadır. Hadis tenkidıyla ilgili eserlerde de, İbn Salah’tan naklen bunun hadis olmadığı belirtilir⁷⁶.

Fakat hadis, bu lafızla Aclûnî’nin Keşfü’l-hafâ isimli eserinde bulunmakla almakla beraber daha önce Deylemî’nin Firdevsü’l-ahbâr isimli eserinde

« عن أبي هريرة: استفرهوا ضحاياكم فإنها مطاياكم على الصراط »

“Kurbanlıklarınızı besili ve güçlü tutunuz, çünkü onlar Sırat’ta sizin bineklerinizdir.” lafzıyla yer almıştır⁷⁷. Müttaki el-Hindî de Kenzü’l-ummâl’da Deylemî’nin eserini kaynak göstererek, bu hadise yer vermiştir⁷⁸. Aclûnî de, Deylemî’de Ebû Hüreyre’den merfu olarak rivayet edilen bu hadisin senedinin “çok zayıf” olduğunu⁷⁹, İbn Hacer de, hadisin senedinde yer alan Yahya’nın çok zayıf

⁷¹ Heysemî, *Mecmau’z-zevâid*, IV, 17.

⁷² Albânî, *el-Ehâdîsu’d-daîfa*, II, 15 (h.no: 528).

⁷³ Aclûnî, *Keşfü’l-hafâ*, II, 75 (h.no: 1794).

⁷⁴ el-Cüveynî, *en-Nihâye*, XVIII, 161; Gazzâlî, *el-Vasît*, VII, 131; Şirbînî, *Muğni’l-muhtâc*, VI, 126.

⁷⁵ Râfî, *el-Azîz*, XII, 60.

⁷⁶ Aclûnî, *a.g.e.*, II, 75 (h.no: 1794); İbn Mülakkin, *Hulâsetü’l-Bedri’l-Münîr*, II, 377.

⁷⁷ Deylemî, *el-Firdevs bi-me’sûri’l-hitâb*, I, 85.

⁷⁸ Müttakî el-Hindî, *Kenzu’l-ummâl*, (h.no:12177)

⁷⁹ Aclûnî, *Keşfü’l-hafâ*, I, 121 (h.no: 337).

olduğunu söylemiştir⁸⁰. Tüm bu değerlendirmeler ışığında Albânî de, bu hadisi “çok zayıf” bulmaktadır⁸¹.

İbn Arabî de udhiyenin fazileti sadedinde hadis diye dillendirilen sözlerden birinin de “إنها مطاياكم إلى الجنة” sözü olduğunu söylerek diğerleri gibi bunun da hadis olmadığını belirtir⁸².

Yedinci Hadis:

حدثنا موسى بن زكريا ، نا عمرو بن الحصين، نا محمد بن عبد الله بن علاثة، عن عبد الملك بن أبي غنية، عن الحكم، عن حنش الكنائي، عن علي، عن النبي قال: « يا أيها الناس، ضحوا واحتسبوا بدمائها، فإن الدم وإن وقع في الأرض، فإنه يقع في حرز الله جل وعز »

Hiz. Ali rivayet etmiştir: Resûlullâh buyurdu ki “*Ey insanlar, kurban kesiniz ve kanı mukabilinde ecir bekleyiniz. Çünkü kurbanın kanı, her ne kadar yere akmaktaysa da o, Allah azze ve celle'nin korumasına girmektedir.*”⁸³.

Heysemî, bu hadisin ravileri arasında bulunan Amr b. el-Huseyn el-Ukeylî'nin “metrûku'l-hadis” olduğunu belirtmektedir⁸⁴. Albânî de bu hadisin mevzû olduğunu belirtir⁸⁵.

Sekizinci Hadis:

أخبرنا عبد الرزاق قال : أخبرنا أبو سعيد الشامي قال : حدثنا عطاء بن أبي رباح عن عائشة أن النبي قال: ضحوا وطيبوا بها أنفسكم ، فإنه ليس من مسلم يوجه ضحيته إلى القبلة إلا كان دمها، وفرثها، وصوفها، حسنات محضرات في ميزانه يوم القيامة، وكان يقول: أنفقوا قليلا تؤجروا كثيرا، إن الدم وإن وقع في التراب فهو في حرز الله، حتى يوفيه صاحبه يوم القيامة.

Hiz. Aişe rivayet etmiştir ki Resûlullâh şöyle buyurdu: “*Kurban kesin, onunla ve onunla nefislerinizi temizleyin, çünkü kurbanının yönünü kibleye çeviren her müslümanın kıyamet gününde tartısında onun kanı, fışkısı ve yünü hazır sevaptır.*”

⁸⁰ İbn Hacer, *Telhîsu'l-habîr*, IV, 342.

⁸¹ Albânî, *el-Ehâdîsu'd-daîfa*, III, 411 (h.no: 1255).

⁸² İbn Arabî, *Âridatü'l-ahvezî*, VI, 288.

⁸³ Taberânî, *el-Mucemu'l-evsat*, IX, 147 (h.no: 8315); Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, IV, 17.

⁸⁴ Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, IV, 17.

⁸⁵ Albânî, *el-Ehâdîsu'd-daîfa*, II, 16 (h.no: 530).

Ve (Resulullâh) şöyle diyordu: “*İnfak edin ki çok sevap kazanasınız; Kurbanın kanı, her ne kadar yere akmaktaysa da, kıyamet gününde sahibine ecrini verinceye kadar, o kan Allah azze ve celle’nin korumasındadır.*”⁸⁶

Dokuzuncu Hadis:

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ النَّخَعِيُّ الْقَاضِي الْكُوفِيُّ، حَدَّثَنَا عَمَّارُ بْنُ أَبِي مَالِكٍ الْجَنْبِيُّ، حَدَّثَنَا أَبُو دَاوُدَ النَّخَعِيُّ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ حَسَنَ بْنِ حَسَنَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ جَدِّهِ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ: "مَنْ ضَحَّى طَيِّبَةً بِهَا نَفْسُهُ، مُحْتَسِبًا لِضَحِيَّتِهِ، كَانَتْ لَهُ حِجَابًا مِنَ النَّارِ"

Resûlullâh buyurdu ki “Kim, kurbanını nefsi hoşnut olarak, ecrini umarak keserse, kurbanı onunla cehennem arasına bir perde olur.”⁸⁷

Hasan b. Ali (r.a.)’dan rivayet edilen bu hadis için Heysemî, ravileri arasında Ebû Dâvûd yani Süleyman b. Amr en-Nehaî’nin yer aldığına dikkat çekerek ve bu şahıs için “çok yalan söyleyen biri (kezzâb)” değerlendirmesinde bulunur⁸⁸. Albânî de bu hadisin mevzû olduğunu belirtir⁸⁹.

Onuncu Hadis:

إن الله يعتق بكل عضو من الضحية عضوا من المضحي.

“Allah kurbanlığın her uzvuna mukabil kurbân sahibinin bir uzvunu azad eder.” Temel hadis mecmualarında rastlayamadığımız bu hadis için kaynaklar “aslı olmayan bir söz” değerlendirmesinde bulunmuştur⁹⁰.

Onbirinci Hadis:

(...) ثنا أبو الوليد محمد بن أحمد بن برد الأنطاكي، ثنا إسحاق بن إبراهيم الحنيني، ثنا هشام بن سعد، عن زيد بن أسلم، عن عطاء بن يسار، عن أبي هريرة قال: نزل جبريل إلى النبي، فقال له النبي «يا جبريل كيف رأيت عيدنا؟» فقال: لقد تباهى به أهل السماء

Ebû Hüreyre rivayet etmiştir ki “Cebrail (a.s.), Resûlullâh’a geldi ve ona Resûlullâh sordu: “*Ey Cebrail! Bayramımızı nasıl gördün?*”. Cebrail “Muhakkak, semadakiler onunla iftihar etmektedir.” dedi.”⁹¹

⁸⁶ Abdurrazzâk, *el-Müsannef*, IV, 388 (h.no: 8167).

⁸⁷ Taberânî, *el-Mucemu’l-kebîr*, III, 84 (h.no: 2736); İbn Mülakkin, *Hülâsetü’l-Bedri’l-Münîr*, II, 386.

⁸⁸ Heysemî, *Mecmau’z-zevâid*, IV, 17. Ayrıca bkz. Şevkânî, *Neylû’l-evtâr*, III, 638.

⁸⁹ Albânî, *el-Ehâdîsu’d-daîfa*, II, 15 (h.no: 529).

⁹⁰ İbn Mülakkin, *Hülâsetü’l-Bedri’l-Münîr*, II, 386.

Hâkim'in el-Müstedrek'inde "Bayramımızı nasıl gördün?" sorusu Beyhakî'nin es-Sünen'inde ise "كَيْفَ رَأَيْتَ نَسْكَنَا" "Nüsükümüzü nasıl gördün?" şeklindedir⁹².

Hâkim, bu hadis için "isnadı sahihtir" demiş olmakla beraber Zehebî, hadisin senedinde yer alan İshak için "hâlik", Hişam için "leyse bi-mutemed" diyor⁹³. Beyhakî'de de İshak için "وَفِي حَدِيثِهِ ضَعْفٌ" denilmiştir⁹⁴.

Udhiyeyi özendiren ve faziletini anlatan çeşitli rivayetler, çoğunlukla sahih hadis kaynakları dışında; tergîb ve terhib konulu eserlerde yer alır. Fıkıh eserlerinde de yerine göre delil olarak başvurulun bu hadisler için İbn Arabî, Süneni't-Tirmizî'nin Arıdatu'l-Ahvazî isimli şerhinde, udhiyenin faziletine yönelik hiçbir sahih hadisin olmadığına dikkat çeker⁹⁵. Tirmizî'nin şârihlerinden el-Mübarekpûrî (v.1935) de İbn Arabî'nin bu tesbitine katıldığını belirtir⁹⁶.

b. Kurban Kesmemeyi Yeren Hadisler

حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ حَدَّثَنَا زَيْدُ بْنُ الْحُبَابِ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَيَّاشٍ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ
الْأَعْرَجِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ قَالَ مَنْ كَانَ لَهُ سَعَةٌ وَلَمْ يُضَحَّ فَلَا يَفْرَبَنَّ مُصَلَّاتَنَا

Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiği "İmkânı olup da kurban kesmeyen, bizim mescidimize/namazgahımıza yaklaşmasın"⁹⁷ hadisi, şiddetli bir yergi içermekte ve udhiyenin vacip olduğu görüşünü temellendirenlerin delil aldıkları hadisler arasında yer almaktadır⁹⁸. Bir ibadetin terk edilmesini yerme anlamı taşıyan söze terettüp eden hüküm ise, farz oluşu dışarıda bırakıldığında en az vücup veya müekked sünnetten biridir. Bu hadisin sıhhati konusundaki ihtilaflar bir kenara bırakılırsa, udhiyenin fazileti konusunu işleyen hadislerde kurbanın ifasına yönelik va'd ve teşvik, burada,

⁹¹ Hâkim, **el-Müstedrek**, VII, 2685; Beyhakî, **es-Sünenü'l-kübrâ**, IX, 271.

⁹² Beyhakî, **a.g.e.**, IX, 271.

⁹³ Hâkim, **el-Müstedrek**, VII, 2685.

⁹⁴ Beyhakî, **a.g.e.**, IX, 271.

⁹⁵ İbn Arabî, **‘Âridatü'l-ahvezî**, VI, 288.

⁹⁶ Mübarekpûrî, **Tuhfetü'l-ahvezî**, IV, 431.

⁹⁷ İbn Mâce, **"Edâhî"** 2; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, II, 321. Hadisin tenkidi için "Vücûb Görüşü ve Delilleri" bölümüne bkz.

⁹⁸ Kâsânî, **Bedâî**, VI, 279; İbn Kudâme, **el-Muğnî**, XI, 95; Şevkânî, **Neylû'l-evtâr**, III, 638.

kurbanın terki konusunda va'îd ve tevbihe dönüşmüştür. Nitekim bu va'îde terettüp edecek hükmün kaynaklarda vücup veya sünnetten birisi olarak gösterilişi, udhiyenin meşruiyetinin bir sonucudur. Diğer ibadetler gibi udhiye de dinde bir sabite olarak kabul edildiği için, terki kınanmış ve yerilmiştir.

3. Udhiyenin Teşri Kılındığı Yıl

Kurban ibadeti, Ramazan orucu ve sadaka-i fitr gibi⁹⁹ hicretin ikinci yılında teşri kılınmıştır¹⁰⁰. Hac ibadetinin hicretin dokuzuncu yılında farz kılınmış olmasına¹⁰¹ mukabil udhiyenin nisbeten erken bir tarihte teşri' kılınmış olması dikkate değerdir. İbn Şebbe (v.262), Câbir b. Abdillâh'tan, ilk defa Kurban Bayramı'nda kurban kesiminin, Ben-i Kaynuka ile girişilen harbin sonrası gerçekleştirilmiş olduğu rivayetini nakleder¹⁰². Hicretin ikinci yılında ve Bedir savaşından sonra vuku bulan¹⁰³ bu harb, hicretten yirmi ay sonra Şevval ayının ortasında başlayıp Zilkade'nin başında da son bulmuştur¹⁰⁴. Taberî ve Semhûdî'nin¹⁰⁵ de İbn Şebbe'den naklettikleri bu rivayete göre Câbir b. Abdillâh, “Ben-i Kaynuka gazvesinden döndüğümüzde ilk kez Zilhicce'nin onuncu gününün sabahında tadhiyede bulunduk ve bu, müslümanların gördüğü ilk kurbandı. (..)” demiştir ve rivayetin devamında Câbir, Benî Seleme'nin zenginlerinin kurban kestiklerini ve kurbanlarının sayısının on yediye baliğ olduğunu söylemiştir¹⁰⁶. Taberî de, Vâkidî'den naklen Resûlullâh'ın ilk bayram namazını Musallâ'da ve bu tarihte kıldığını belirtir¹⁰⁷.

⁹⁹ Bkz. Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ bi Ahbâr-i Dâri'l-Mustafâ*, I, 470, 472.

¹⁰⁰ Ogan, M. Raif, “Hac ve Kurban”, *Sebilürreşad*, c. III, sy. 61, s. 168.

¹⁰¹ Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ bi Ahbâr-i Dâri'l-Mustafâ*, I, 524.

¹⁰² İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, I, 137-138.

¹⁰³ Semhûdî, *a.g.e.*, I, 277.

¹⁰⁴ Vâkidî, *Kitâbu'l-meğâzî*, I, 176.

¹⁰⁵ Taberî, *Tarihü'l-mülûk ve'l-ümem*, II, 298; Semhûdî, *a.g.e.*, III, 115.

¹⁰⁶ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, I, 137-138.

¹⁰⁷ Taberî, *a.g.e.*, II, 298.

4. Resûlullâh'ın Musallâsı

“el-Musallâ”, yani namazgâh, Resûlullâh'ın Medine’de bayram namazlarını kıldırıldığı yerin ismidir¹⁰⁸. Ebû Saîd el-Hudrî, Resûlullâh (s.a.v.)’in ramazan ve kurban bayramı günlerinde Musallâ’ya gittiğini rivayet etmiştir¹⁰⁹. Hadis kaynakları, Resûlullâh'ın yağmur dolayısıyla mescidinde bir kere kıldırıldığının haricinde bayram namazını devamlı burada kıldırıldığını bildirmektedir¹¹⁰. Resûlullâh, ramazan ve kurban bayramı günlerinde sabah namazını Mescid-i Nebvî’de kılar ve Musallâ’ya giderdi. Kurban bayramında namazın ardından Musallâ yakınında kurban keserdi¹¹¹. Ma’mer de, Resûlullâh'ın Musallâ’da kurban kestiğini bildirmektedir¹¹².

Bayram musallâsı, Medine’nin üç vadisinden biri olan Buthân’da bulunmaktaydı¹¹³. İbn Şebbe, hocası Ebû Gassân’dan, Resûlullâh'ın musallâsının Mescid-i Nebvî’nin kapısına bin zirâ’ mesafede olduğunu nakletmektedir¹¹⁴. Yaklaşık 500 m.’ye tekabül eden¹¹⁵ ve hadis şerhlerinde de yer alan¹¹⁶ bu mesafeyle ilgili ölçümü, Medine tarihiyle ilgili çalışmasıyla bilinen Semhûdî güvenilir bulmaktadır¹¹⁷.

Musallâ’nın Medine’nin hangi yönünde bulunduğu noktasında farklı rivayetler¹¹⁸ bulunsa da, bu yer Yâkût el-Hemevî’nin (v.626) de belirttiği üzere, Medine’nin batı tarafına düşmektedir¹¹⁹. Aynı zamanda hacıların erzaklarını koydukları bu yer, Resûlullâh'ın döneminde boş bir arsa olup içinde herhangi bir

¹⁰⁸ Yâkût, **Mü’cemü’l-büldân**, VII, 424.

¹⁰⁹ Buhârî, “**İdeyn**” 6; Müslim, “**İdeyn**” 9.

¹¹⁰ Ebû Dâvûd, “**Salât**” 257; İbn Mâce, “**Salât**” 167. Bkz. İbn Kayyim el-Cevziyye, **Zâdu’l-meâd**, I, 121.

¹¹¹ Bozkurt, “**Namazgâh**”, DİA, XXXII, 358.

¹¹² Abdurrazzâk, **el-Müsannef**, IV, 380 (h.no: 8133).

¹¹³ Bozkurt, “**Namazgâh**”, DİA, XXXII, 358.

¹¹⁴ İbn Şebbe, **Târîhu’l-Medîne**, I, 138.

¹¹⁵ Bozkurt, “**Namazgâh**”, DİA, XXXII, 358.

¹¹⁶ İbn Hacer, **Fethü’l-Bârî**, III, 274; Aynî, **Umdetü’l-kârî**, V, 378.

¹¹⁷ Semhûdî, **Vefâu’l-Vefâ bi Ahbâr-i Dâri’l-Mustafâ**, III, 118.

¹¹⁸ Bkz. Semhûdî, **a.g.e.**, III, 120.

¹¹⁹ Yâkût, **Mü’cemü’l-büldân**, VII, 424.

yapı veya duvar bulundurmuyordu¹²⁰. Bilahare Medine musallâsının yerine Gamâme Mescidi inşa edilmiştir¹²¹.

Resûlullâh'ın minber olmaksızın hutbe okuduğu bu yere, Mervan b. Hakem'in Medine valiliği döneminde ilk minber yaptırılmıştır. Bu minberi yapan tabîinden Kesîr b. Salt'ın Resûlullâh'ın vefatından sonra inşa ettiği evi de Musallâ'nın kiblesinin baktığı cephede yer almaktaydı¹²².

Semhûdî'nin, İbn Zübale ve İbn Şebbe'den nakline göre Ebû Hüreyre demiştir ki Resûlullâh Medine'de ilk ramazan ve kurban bayramı namazını Hakîm b. el-İdâ'nın evinin avlusunda *mehamil ashabinın* yanında kıldırmıştır¹²³.

C. UDHIYE ÇEŞİTLERİ

Hanefî kaynaklarında, udhiye hüküm yönünden, vacip ve nafîle olmak üzere iki başlık altında incelenir¹²⁴.

1. Vacip Udhiye

Vacip olan udhiye çeşitleri, kurban sahibinin zengin veya fakir oluşuna göre taksim edilir: 1- *Zengin ve fakirin her ikisine vacip olan udhiye*, 2- *Sadece fakire vacip olan udhiye*, 3- *Sadece zengine vacip olan udhiye*¹²⁵.

a. Zengin ve fakirin her ikisine vacip olan udhiye

Nezreden, ister zengin ister fakir olsun, nezrettiği udhiye bu gruba girer. Kişi, Allah için bir koyunu veya bir deveyi ya da şu koyunu veya deveyi kurban etmeye nezrettim veya şu koyunu udhiye kıldım derse, nezrettiğini kesmesi vacip olur. Çünkü kendi cinsinden vacip kurbanlar bulunmaktadır. Kırân hedyi, temettu' hedyi

¹²⁰ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-meâd*, I, 121.

¹²¹ Bozkurt, “*Namazgâh*”, DİA, XXXII, 358.

¹²² İbn Hacer, *a.g.e.*, III, 274; Aynî, *a.g.e.*, V, 379-380.

¹²³ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, I, 134; Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ bi Ahbâr-i Dâri'l-Mustafâ*, III, 115-116.

¹²⁴ Kâsânî, *Bedâi'*, VI, 275; Âlemgir, *el-Fetâvâ'l-Hindiyye*, V, 291.

¹²⁵ Kâsânî, *a.g.e.*, VI, 275; Âlemgir, *a.g.e.*, V, 291.

ve ihsar hedyi asıl olmak üzere, nezir kurbanı bunlara ilhak olunarak vacip kılınmıştır. Nezir sebebiyle vacip olan yükümlülüğün ifasında fakir ve zengin eşit sayılmış, nezredilen yükümlülüğün mala taalluk edişinin hükme tesiri kabul edilmemiştir¹²⁶.

Fakir bir kimsenin kurban niyetiyle satın alıp kestiği hayvanın etinden yiyip yiyemeyeceği hususunda iki görüş vardır: Bir görüşe göre fakir kimse, kurban bayramında kurban olmak üzere satın alıp kestiği hayvanın etinden yiyemez. Çünkü fakir kimseye kurban vacip değildir ve kendisine vacip olmadığı halde böyle kurbanlık alıp kesmesi, bir nezir mesabesinde bulunur. Nezreden kimse ise nezir kurbanının etinden yiyemeyeceği gibi onu eşine, usûl ve fûrûna ve zengin kimselere yediremez. Yedirse kıymetini tazmin eder. Fakat fetvaya esas olan görüşe göre nezretme söz konusu olmadıkça kurbanın etinden sâhibi, zengin olsun, olmasın yiyebileceği gibi, fakir olmayan kimselere de yedirebilir ve dağıtabilir¹²⁷.

Şâfiilere göre fakirin, kendi kurbanından yemesinde bir sakınca yoktur. Fakat, nezir olarak satın aldığı için kesilmesi vacip olan kurbanın yanısıra, kurban bayramında kesmek için alıp da “şu hayvanı kurban keseceğim” veya “şu hayvan kurbanlığımdır” demek¹²⁸ suretiyle muayyen hale getirdiği için vacip olan kurban etinden de yiyemez. Çünkü nezretmekle muayyen hale getirdiği hayvan, mülkiyetinden çıkmış olur. Bu şekilde kesilen kurbanların etinden, fakir olsun zengin olsun, kurban sahibi yiyemediği gibi bakmakla yükümlü bulunduğu kimseler de yiyemezler¹²⁹.

b. Sadece fakire vacip olan udhiye

Hanefilere göre, fakirin kurban etme niyetiyle satın aldığı hayvan, nezir hükmünde olup vacip kurbanlar sınıfına girer. Satın alan zengin ise bu fiiliyle

¹²⁶ Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 275.

¹²⁷ Bilmen, “**Kurban**” s. 10-11.

¹²⁸ Kurbanlık hayvanın bu ifadelerle nezir hükmüne geçeceğini belirten görüşlerin tenkidi için bkz. Muhammed Edip Kelkel, **el-Udhiyye ve'l-Akîka**, s. 38-39.

¹²⁹ Şîrbînî, **Muğni'l-muhtâc**, VI, 138.

kendisine kurban kesmek vacip olmamaktadır¹³⁰. Şâfiîlerde ise mücerred satın almayla hayvan, nezredilmiş hükmünü almamakta ve vacip olmamaktadır¹³¹.

Hanefîlerde kendisine udhiye vacip olmayanın satın alımı, kendine vacip kılma yerine geçer ve bu durum, örfte udhiyeyi nezretme anlamını taşır. Fakir, kurban satın almışsa, bu ibadet kendisine vacip olmadığı için, bu fiili udhiyeyi kendine vacip kılma anlamını içerir. Zenginın satın alması ise vacip kılma anlamı taşımaz. Zira udhiye, zengine şeriatın emriyle vacip kılınmış olup onun satın alması, zimmetinde var olan borcu ayırma amacı taşır¹³².

c. Sadece zengine vacip olan udhiye

Bu grupta yer alanlar, nezir ve udhiye amaçlı satın alma olmaksızın, yalnızca zenginın kesmesi gerekli ve hükmü Hanefîlere göre vacip olan kurbandır¹³³. Örfte ve ilmihal dilinde kurban denilince kastedilen bu olup hükmü ve fikhî açıdan değerlendirilmesi hususunda fakihler arasında görüş farklılıkları bulunmaktadır.

2. Nafîle Udhiye

Nafîle (tatavvu') udhiye ise, vücut sebebinin ve şartının eksik oluşundan ötürü vacip hükmüne dahil olmamış kurbandır. Çeşitleri ise şunlardır: 1-Misafirin kestiği kurban, 2-Fakirin kurban niyeti olmaksızın satın aldığı veya kurban nezri olmaksızın kestiği kurban¹³⁴.

¹³⁰ Kâsânî, **Bedâi'**, VI, 275; Âlemgir, **el-Fetâvâ'l-Hindiyye**, V, 291.

¹³¹ Nevevî, **el-Mecmû'**, VIII, 215.

¹³² Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 276; Âlemgir, **a.g.e.**, V, 291.

¹³³ Kâsânî, **Bedâi'**, VI, 276.

¹³⁴ Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 281; Âlemgir, **el-Fetâvâ'l-Hindiyye**, V, 291.

II. UDHIYE YÜKÜMLÜLÜĞÜNÜN HÜKMÜ

Kurbanla ilgili fikhî ahkam, diğer ibadet konularında olduğu gibi, temelde Kur'an nassına dayanır. Hz. Peygamber'in uygulamalı açıklamaları da âyetleri tefsir etmiştir. Fıkıh mezheplerinde ise, udhiyenin hükmü haricinde, esasa taalluk eden bir görüş farklılığı bulunmamaktadır. Fakihler arasında ayrımı sayılabilecek bazı ihtilafların varlığı da kendilerine ulaşan rivayetler arasında farklılık bulunması veya aynı rivayetin farklı yorumlara açık olması sebebiyledir.

Udhiyenin hükmü konusu, hadis ve fıkıh kaynaklarında yer edinmiş başlıklardan biri olup udhiyenin, dinin ahkâmından olduğu kabul edilmiştir¹³⁵. Buhârî'nin el-Câmiu's-sahîh'inde "*Bâbu sunnetu'l-udhiye / Udhiye sünnet*"¹³⁶, Ebû Dâvûd'un es-Sünen'inde "*Bâbu mâ câe fî icâbi'l-edâhi / Udhiyenin vacip olduğuna dair gelen rivayetler*"¹³⁷, Tirmizî'nin es-Sünen'inde "*Bâbu'd-delîl 'alâ enne'l-udhiyete sunnetun / Udhiyenin sünnet olduğunun delili*"¹³⁸, İbn Mâce'in es-Sünen'inde "*Bâbu'l-edâhi vâcibetun hiye em lâ / Udhiye vacip midir değil midir?*"¹³⁹ ve Dârimî'nin es-Sünen'inde "*Mâ yustedellu min hadîsi'n-Nebî enne'l-udhiyete leyse bivâcibin / Udhiye'nin vacip olmadığına delil getirilen hadîs-i Nebî*"¹⁴⁰ bab başlıkları yer alır. Temel hadis kaynaklarında bu konuya yer verilmiş olması, bu ibadetin hükmünün ilk dönemlerden itibaren tartışıldığını göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca, tasnif edilen hadisler de kurban konulu âyetleri tefsir etmekte ve ilgili âyetleri doğru okumamıza katkıda bulunmaktadır.

Fıkıh kaynakları, udhiyenin hükmünü belirlerken özellikle Kevser Sûresi'nin 2. âyeti ve Resûlullâh'ın fiilî ve kavîlî sünnetinden hareketle kurbanın hükmünü tesbite

¹³⁵ İbn Hacer, **Fethû'l-bârî**, X, 3; Naim, **Tecrîd Tercemesi**, III, 164.

¹³⁶ Buhârî, "**Edâhi**" 1.

¹³⁷ Ebû Dâvûd, "**Dahâyâ**" 1.

¹³⁸ Tirmizî, "**Edâhi**" 11.

¹³⁹ İbn Mâce, "**Edâhi**" 2.

¹⁴⁰ Dârimî, "**Edâhi**", 2.

çalışır. Sadece bu âyetle ve bu hadislerle hareket edildiği için biri vacip diğeri müekked sünnet olmak üzere iki ayrı sonuca varılmıştır. Varılan hükmün vacip veya müekked sünnetten biri oluşu bu delillerin tabii bir sonucudur. Fakat Hac Sûresi'nin ilgili âyetleri temel alınarak udhiyenin hükmü incelendiğinde farklı bir sonuç ortaya çıkmaktadır ki bu da vacip ve müekked sünnet haricinde udhiyenin farz bir ibadet olabilme ihtimalidir. İlk önce vacip ve müekked sünnet görüşlerinden her birini, delilleriyle ortaya koyup genel bir değerlendirme yaptıktan sonra farz oluşu konusuna yoğunlaşacağız

A. VÜCÛB GÖRÜŞÜ VE DELİLLERİ

Yükümlülük şartlarını taşıyan kimselerin kurban kesmeleri İbrahim en-Nehaî (96/714), Rabîatü'r-Re'y (136/753), Ebû Hanîfe (150/767), Evzâî (157/773), Züfer (158/775), Leys b. Sa'd (175/741), İmam Muhammed (189/805), Hasan b. Ziyâd (204/819), bir rivayette Hanefî müctehidlerden Ebû Yûsuf (182/798) ve Mâlikî fakihlerden İbn Habîb (238/853)'e göre vaciptir¹⁴¹.

Ebû Hanîfe'ye göre mûkim ve mûsir, İmâm Mâlik'ten bir rivayette de, mûkim kaydı olmaksızın mûsir hakkında vacip olduğu; Evzâî, Rebîatü'r-Re'y ve Leys'in de bu görüşte oldukları; Ahmed b. Hanbel'in vacip dediği de, kudreti varken terki mekrûhtur dediği de rivayet edilmiştir¹⁴².

İbrahim en-Nahaî'ye göre, udhiye Mina'daki hacılar hariç musir olan kişilere vaciptir. Muhammed b. Hasan'ın icthadı da, şehirde mukim olma kaydıyla, böyledir¹⁴³. Ebû Hanîfe ile Ebû Yûsuf: Hür, mukîm, müslim, zengin olan kimseye vaciptir, demişlerdir¹⁴⁴. İmam Mâlik'ten bir rivayette udhiyenin vacip olduğu görüşü

¹⁴¹ Serahsî, **Mebsût**, XII, 8; Kâsânî, **Bedâî'**, VI, 276 ; Mevsilî, **el-İhtiyâr**, V, 491; Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 267, Şeyhîzâde, **Mecme'u'l-enhur**, II, 516; İbn Âbidîn, **Reddû'l-muhtâr**, IX, 454; İbn Kudâme, **el-Muğnî**, XI, 95; Nevevî, **el-Mecmû'**, VIII, 216; Nevevî, **Şerhu Müslim**, XIII, 110; Cassâs, **Muhtasarü İhtilâfî'l-ulemâ**, III, 220; Naim, **Tecrîd Tercemesi**, III, 170; Muhammed Edip Kelkel, **el-Udhiyye ve'l-akîka**, s. 14; Halit Çalış, “Kurbanın Dinî Hükümü ve Fert ya da Aile Adına Kesilmesi Tartışmaları”, s. 213.

¹⁴² İbn Hacer, **Fethü'l-bârî**, X, 3; Naim, **a.g.e.**, III, 164.

¹⁴³ Nevevî, **Şerhu Müslim**, XIII, 110. Aynî, **Umdetü'l-kârî**, XVII, 265.

¹⁴⁴ Aynî, **a.g.e.**, XVII, 265.

nakledilmekte; Ebû Hanîfe'den farklı olarak musir olma şartını yeterli görüp¹⁴⁵ mukim olma şartını aramamaktadır¹⁴⁶.

Hanefî mezhebinin kaynaklarında İbn Ziyad'ın Ebû Hanîfe'den, İbn Rüstem'in İmam Muhammed'den rivayetinde udhiyenin hükmü için farzdır, dedikleri yer alır¹⁴⁷. İbn Hazm da Ebû Hanîfe'den, kurbanın farz olduğu görüşünü aktarır¹⁴⁸. Fakat Zahirurrivaye'de Ebû Hanîfe'den udhiyenin vacip olduğu rivayet edilmiştir¹⁴⁹.

Hanefî imamlarından farklı görüşler nakledilmekle beraber fetvaya esas alınan, kurbanın vacip olduğudur. Fakat, buradaki vacip oluşu amelî anlamda olup itikâdî değildir. Çünkü kurban konusundaki nasların delaleti mezhepler arasında ihtilafıdır. Hükmünün vacip oluşu da zannî bir delille sabit olmuştur. Kurbanın zatını yani aslını inkar etmedikçe hükmüyle ilgili ihtilaflar inanç alanına konu olmaz. Farz, delaleti kat'i olan naslara ait hüküm olup amelin yanında ayrıca imanın da konusudur. İslâm'ın namaz, oruç, zekât ve hac rükünleri bu çerçevededir. Vacip ise farzdan farklı olarak sadece amelin konusudur¹⁵⁰.

1. Kur'an'dan Delil

Udhiyenin vacip olduğunu savunanlar, Kevser Sûresi'nin 2. ve Saffat Sûresi'nin 107. âyetlerini delil alarak görüşlerini temellendirirler. Hanefîler, Kevser Sûresi'nin "*Rabbin için namaz kıl, kurban kes*" (el-Kevser 108/2) âyetinde geçen وَأَنْحِرْ "venhar" emrini esas alarak bu âyetteki talebin emir kipinde ve "venhar el-udhiye/udhiye kes." olduğunu savunurlar. Mutlak emir de gereği ile amel bakımından vücube gerektirir¹⁵¹. Ayrıca, Kur'an'da Resûlullâh (s.a.v.)'e bir şey vacip olduğu zaman, örnek olması hasebiyle, ümmetine de vacip olur¹⁵². Bundan

¹⁴⁵ İbn Hacer, **a.g.e.**, XII, 542.

¹⁴⁶ Sahnûn, **el-Müdevvenetü'l-kübrâ**, II, 73.

¹⁴⁷ Kâdîhan, **el-Hâniyye**, III, 344; Şurunbulâf, **Gunye**, I, 267.

¹⁴⁸ İbn Hazm, **el-Muhallâ**, VI, 4.

¹⁴⁹ Şurunbulâf, **Gunye**, I, 267.

¹⁵⁰ İbn Âbidîn, **Reddû'l-muhtâr**, IX, 454.

¹⁵¹ Serahsî, **el-Mebsût**, XII, 8.

¹⁵² Kâsânî, **Bedâi'**, VI, 277.

dolayı, Hanefîler, Hz. Peygamber'e hitaben, "*Rabbin için namaz kıl, kurban kes*" (el-Kevser 108/2) buyrulmasının ümmeti de kapsadığı ve gereklilik bildirdiği görüşünden hareket ederek, gerekli şartları taşıyanların kurban bayramında kurban kesmesini vacip kabul ederler. Hanefîlerin kurbana farz dememelerinin sebebi ise ثَلَاثٌ كُتِبَتْ عَلَيَّ وَلَمْ تُكْتَبْ عَلَيْكُمُ الْوُثْرُ وَالضُّحَى وَالْأَضْحَى “Üç şey bana yazıldı (kutibet aleyye), size yazılmadı (velem tukteb aleykum): Vitir, kuşluk namazı ve udhiye”. hadisidir. Hanefîler buradaki كُتِبَتْ “yazıldı” fiilinin “farz kılındı” anlamında, Hz. Peygambere farz, ümmetine ise vacip olduğunu savunurlar.

Udhiyenin hükmünün vacip olduğunu kabul edenlerden kimi, “namaz kıl ve nahr et” ifadesine “bayram namazı kıl ve namazdan sonra bedeneleri nahr et” mânası; kimi de “Mina’da kurban nahr et” anlamı vermiştir¹⁵³. Ayrıca "*Rabbin için namaz kıl ve kurban kes.*" (el-Kevser 108/2) âyetinde kurban kesim emri namaza bitişiktir. Namazın hemen akabinde gelen ibadet sadece udhiyedir¹⁵⁴. Bundan dolayı, “venhar” emrinin “udhiye kes” olarak anlaşılması gerekir.

2. Sünnet’ten Delil

Kurban bayramında kurban kesmenin vacip olduğunu kabul edenlere göre, Kur’ân-ı Kerîm’de ilgili âyetlerin yanısıra, Resûlullâh’ın birçok hadisinde kurban kesimi emredilmiştir. Hatta "*Ey insanlar, her sene her ev halkına kurban kesmek vaciptir*" gibi ifadelerle bu gereklilik önemle vurgulanmıştır. Öte yandan kurban kesmeyi Resûlullâh hiç terketmemiştir. Bu ve benzeri delillerden hareket eden fakihler, gerekli şartları taşıyanların kurban bayramında kurban kesmesini vacip görürler¹⁵⁵.

Birinci Hadis:

Resûlullâh “ضَحُّوا فَإِنَّهَا سُنَّةُ أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيمَ” “Kurban kesiniz. Çünkü o, atanız İbrahim’in sünnetidir.” buyurmuştur. Udhiyenin kesim talebi hadiste emir sigasıyla yer almıştır. Dolayısıyla karineden bağımsız mutlak emir, amel bakımından vücut

¹⁵³ Kâsânî, a.g.e., VI, 277.

¹⁵⁴ Mevsilî, el-İhtiyâr, V, 491.

¹⁵⁵ Bardakoğlu, “Kurban”, DİA, XXVI, 437.

ifade eder. Udhiyenin vacip olduğunu savunanlar, bu hadiste Hz. Peygamber'in kurban kesimini emrettiğini, karinesiz olan mutlak emrin, talep edilen şeyin yerine getirilmesini vacip kılacağını beyan etmişlerdir¹⁵⁶. Hadiste yer alan “sünnet” lafzı ise “dinde takip edilen yol” olarak açıklanmış ve bu durumun vücûba engel teşkil etmeyeceği ifade edilmiştir¹⁵⁷.

Fıkıh kaynaklarında udhiyenin vacip olduğuna delil getirilen bu hadis, iki ayrı hadis metninin ilgili kısımlarına aittir: “**ضَحُوا**” yani “*Kurban kesiniz.*” ibaresi, Hz. Ali¹⁵⁸ ve Hz. Aişe'nin¹⁵⁹ rivayet ettiği hadislerde yer alırken hadisin “**فَإِنَّهَا سُنَّةُ أَبِيكُمْ**” “Çünkü o, atanız İbrahim'in sünnetidir.” kısmı Zeyd bin Erkam'ın rivayet ettiği şu hadis metninde yer almaktadır: “Resûlullâh'ın ashâbı ‘Yâ Resûlallah, şu udhiyeler nedir?’ **يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا هَذِهِ الْأَضَاحِيُّ**” dediler. Resûlullâh ‘*Babanız İbrahim'in sünnetidir*’ **سُنَّةُ أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيمَ** diye cevap verdi. (..)”¹⁶⁰.

İkinci Hadis:

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مَنِيعٍ حَدَّثَنَا رَوْحُ بْنُ عُبَادَةَ حَدَّثَنَا ابْنُ عَوْنٍ حَدَّثَنَا أَبُو رَمْلَةَ عَنْ مَخْنَفِ بْنِ سُلَيْمٍ قَالَ كُنَّا وَفَوْقًا مَعَ النَّبِيِّ بَعْرَفَاتٍ فَسَمِعْتُهُ يَقُولُ يَا أَيُّهَا النَّاسُ عَلَى كُلِّ أَهْلِ بَيْتٍ فِي كُلِّ عَامٍ أَضْحِيَّةٌ وَعَتِيرَةٌ هَلْ تَدْرُونَ مَا الْعَتِيرَةُ هِيَ الَّتِي تُسَمُّونَهَا الرَّجَبِيَّةَ

Mihnef b. Süleym (r.a.) anlatıyor: Bizler Resûlullâh'la Arafat'ta vakfede iken O'nun şöyle söylediğini işittim: “*Ey insanlar, her aile sâhibine her sene bir udhiye, bir de atîre borç olmuştur. Atîre'nin ne olduğunu biliyor musunuz ? O, recebiye dediğiniz şeydir.*”¹⁶¹

¹⁵⁶ Serahsî, **el-Mebsût**, XII, 8; Kâsânî, **Bedâi'**, VI, 277; Mevsilî, **a.g.e.**, V, 492.

¹⁵⁷ Serahsî, **a.g.e.**, XII, 8.

¹⁵⁸ Taberânî, **el-Mucemu'l-evsat**, IX, 147 (h.no: 8315); Heysemî, **Mecmau'z-zevâid**, IV, 17. Bu hadis ile ilgili değerlendirmeler için “Kurban Kesmeyi Özendiren Hadisler” başlığına bkz.

¹⁵⁹ Abdurrazzâk, **el-Müsannef**, IV, 388 (h.no: 8167). Bu hadis ile ilgili değerlendirmeler için “Kurban Kesmeyi Özendiren Hadisler” başlığına bkz.

¹⁶⁰ Hadisin kaynağı ve tam metni için “Kurban Kesmeyi Özendiren Hadisler” başlığına bkz.

¹⁶¹ Tirmizî, “**Edâhî**” 19; Ebû Dâvûd, “**Dahâyâ**” 1; Nesâî, “**el-Fera' ve'l-atîre**” 1; İbn Mâce, “**Edâhî**” 2; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, IV, 215, V, 76. (Tirmizî, bu hadis için hasen ve garib demiştir

Bu hadis udhiyenin vacip olduğu kanaatinde olan ulemanın delilleri arasında yer alır¹⁶². Hadisin metninde **على** cer harfi kullanılmıştır; bu harf vücûba delalet eden lafızlardandır. Ancak, atîre sonradan neshedilmiş, udhiye ise sabit kalmıştır¹⁶³. Bu hadisin, Kevser Sûresi'nin ilgili âyetinden vücûp mânasının anlaşılmasını güçlendirdiği belirtilmiştir.

Kurbanın sünnet olduğunu benimseyen alimler ise, bu hadisi udhiyenin müstehab oluşunun tekidine yorumlayarak **الْغُسْلُ يَوْمَ الْجُمُعَةِ وَاجِبٌ عَلَى كُلِّ مُحْتَلِمٍ** “*Cuma günü gusletmek bülûğa eren her kese vaciptir*”¹⁶⁴ hadisinde olduğu gibi vücûba delalet etmeyeceğini ifade etmiştir¹⁶⁵.

Üçüncü Hadis:

حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ حَدَّثَنَا زَيْدُ بْنُ الْحُبَابِ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَيَّاشٍ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْأَعْرَجِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ قَالَ مَنْ كَانَ لَهُ سَعَةٌ وَلَمْ يُضَحَّ فَلَا يَقْرَبَنَّ مُصَلَّائَنَا

“*Kim imkânı olduğu halde kurban kesmezse bizim mescidimize/musallâmıza yaklaşmasın*”¹⁶⁶.

Udhiyenin vücûbunu savunanların kendi görüşlerini temellendirdikleri deliller arasında yer alan bu hadiste Resûlullâh (s.a.v.)’in “*Namazgahımıza gelmesin!*” şeklindeki şiddetli uyarısı ancak vacip bir ibadetin terk edilmiş olması durumuna uygulanır, vacipten başka bir hüküm için bu uyarı yapılmaz; bu da kurbanın vacip olduğuna delalet eder, denilmiştir¹⁶⁷.

Fakat bu hadis, İbn Mâce’nin Sünen’i ve Ahmed b. Hanbel’in Müsned’i haricinde diğer sahih hadis kaynaklarında yer almamaktadır. Merfû’ mu, yoksa Ebû

¹⁶² Mevsilî, **el-İhtiyâr**, V, 491; Ayrıca bkz. İbn Kudâme, **el-Muğnî**, XI, 95; Nevevî, **el-Mecmû’**, VIII, 217.

¹⁶³ Kâsânî, **Bedâi’**, VI, 279.

¹⁶⁴ Buhârî, “**Ezân**” 161, “**Cum’a**” 2, 3; Müslim, “**Cum’a**” 5.

¹⁶⁵ İbn Kudâme, **el-Muğnî**, XI, 95.

¹⁶⁶ İbn Mâce, “**Edâhi**”, 2; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, II, 321; Dârekutnî, **es-Sünen**, IV, 277, 285; Hâkim, **el-Müstedrek**, VII, 2697.

¹⁶⁷ Serahsî, **el-Mebsût**, XII, 8; Kâsânî, **Bedâi’**, VI, 279; Mevsilî, **el-İhtiyâr**, V, 492; Şeyhîzâde, **Mecme’u’l-enhur**, II, 516; Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 267; İbn Kudâme, **a.g.e.**, XI, 95; İbn Hacer, **Fethü’l-bârî**, XII, 542; Şevkânî, **Neylü’l-evtâr**, III, 638.

Hüreyre üzerine mevkuf mu olduğu ihtilaflı olan¹⁶⁸ bu hadis için Hâkim, Buhârî ve Müslim'in almadıkları bu hadisin isnâdı sahihtir¹⁶⁹, demişse de hadis ulemasınca zayıf görüldüğü¹⁷⁰ belirtilmiştir. Zehebi de Ebû Dâvûd'un Abdullah b. Ayyaş'ı zayıf kabul ettiği bilgisini aktarmakta¹⁷¹; ayrıca Ahmed b. Hanbel'in bu hadis için münkerdir dediği¹⁷² kaynaklarda yer almaktadır. Tahâvî ve başkalarına göre mevkûf olduğu daha isabetlidir¹⁷³. Beyhakî, Tirmîzî'den naklen bu hadislerin Ebû Hüreyre üzerine mevkûf olduğunu belirtmiştir¹⁷⁴.

Bu hadisin senedinde yer alan Abdullah b. Ayyaş için Bûsirî, “her ne kadar Buhârî ve Müslim ondan rivayette bulunmuşlarsa da ona “şevahid ve mütabeât” konularında yer verdiklerini, Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin ise İbn Ayyaş'ı zayıf gördüklerini belirtmiştir¹⁷⁵.

Kurbanın hükmünün sünnet olduğunu savunanlar, hadis merfû olsa da lafzından udhiyenin vacip olduğu hükmünün çıkarılamayacağını beyan etmişlerdir. İbn Hacer, hadisin merfû olsa da icabda sarîh olmadığını belirtir¹⁷⁶. Nitekim, udhiyenin vacip olmadığını beyan eden alimler, bu hadisi udhiyenin müstehab oluşunun tekidine haml ederek **مَنْ أَكَلَ مِنْ هَذِهِ الشَّجَرَةِ يَعْنِي الثُّومَ فَلَا يَقْرَبَنَّ مَسْجِدَنَا** “*Bu ağaçtan yani sarımsak yiyen mescidimize yaklaşmasın*”¹⁷⁷ hadisinin delalet ettiği hükme benzer şekilde, vücuta delalet etmeyeceğini ifade etmişlerdir¹⁷⁸.

¹⁶⁸ Naim, **Tecrîd Tercemesi**, III, 170.

¹⁶⁹ Hâkim, **a.g.e.**, VII, 2697.

¹⁷⁰ İbn Kudâme, **a.g.e.**, XI, 95.

¹⁷¹ Hâkim, **a.g.e.**, IV, 1303.

¹⁷² Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, **et-Tahkîk**, II, 161.

¹⁷³ İbn Hacer, **Fethü'l-bârî**, XII, 542; Naim, **Tecrîd Tercemesi**, III, 165.

¹⁷⁴ Beyhakî, **es-Sünenü'l-kübrâ**, IX, 260.

¹⁷⁵ Bûsirî, **Misbâhu'z-zücâce**, III, 50.

¹⁷⁶ İbn Hacer, **a.g.e.**, XII, 542.

¹⁷⁷ Buhârî, “**Ezân**” 160; “**Et'ima**” 49, “**İ'tisâm**” 24; Müslim, “**Mesâcid**” 78.

¹⁷⁸ İbn Kudâme, **el-Muğnî**, XI, 95; Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, **et-Tahkîk**, II, 161; Behûtî, **Keşşâfu'l-Kınâ**, II, 1238-1239.

Dördüncü Hadis:

Resûlullâh (s.a.v.) “من ذبح قبل الصلاة فليعد” *“Kim (bayram) namazı kılmadan kestiye iade etsin.”*¹⁷⁹ buyurmuştur. Enes b. Mâlik’in rivayet ettiği bu hadiste udhiyenin kesimi ve bayram namazından önce kesilmişse iâde edilmesi emredilmiştir; bu hadiste emir sigası yer almaktadır, emir ise vücûb ifade eder¹⁸⁰.

حَدَّثَنَا آدَمُ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ حَدَّثَنَا الْأَسْوَدُ بْنُ قَيْسٍ سَمِعْتُ جُنْدَبَ بْنَ سُفْيَانَ الْبَجَلِيَّ قَالَ شَهِدْتُ النَّبِيَّ يَوْمَ النَّحْرِ فَقَالَ مَنْ ذَبَحَ قَبْلَ أَنْ يُصَلِّيَ فَلْيَعِدْ مَكَانَهَا أُخْرَى وَمَنْ لَمْ يَذْبَحْ فَلْيَذْبَحْ

Cündeb b. Süfyân el-Becelî’yi şöyle derken işittim. Resûlullâh (s.a.v.)’i kurban günü gördüm. Dedi ki “*Kim (bayram namazını) kılmadan kesti ise onun yerine başkasını iâde etsin. Kim kesmediyse kessin!*”¹⁸¹ Diğer bir tarikinde “iâde” yerine “tebdil” kavlinin yer aldığı¹⁸² Cündeb’in rivayetinde Hz. Peygamber, namazdan önce kurban kesmiş olanlara *iade etmelerini*, hiç kesmemiş olanlara da *kesmelerini* emretmektedir.

Beşinci Hadis:

حَدَّثَنَا حَجَّاجُ بْنُ الْمِثَالِ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ قَالَ أَخْبَرَنِي زَيْدٌ قَالَ سَمِعْتُ الشَّعْبِيَّ عَنِ الْبَرَاءِ قَالَ : سَمِعْتُ النَّبِيَّ يَخْطُبُ فَقَالَ إِنَّ أَوَّلَ مَا نَبْدَأُ بِهِ مِنْ يَوْمِنَا هَذَا أَنْ نُصَلِّيَ ثُمَّ نَرْجِعَ فَنَنْحَرَ فَمَنْ فَعَلَ هَذَا فَقَدْ أَصَابَ سُنَّتَنَا وَمَنْ نَحَرَ فَإِنَّمَا هُوَ لَحْمٌ يُقَدَّمُهُ لِأَهْلِهِ لَيْسَ مِنَ النَّسْكِ فِي شَيْءٍ فَقَالَ أَبُو بَرْدَةَ يَا رَسُولَ اللَّهِ ذَبَحْتُ قَبْلَ أَنْ أَصَلِّيَ وَعِنْدِي جَذْعَةٌ خَيْرٌ مِنْ مَسْنَةِ فَقَالَ اجْعَلْهَا مَكَانَهَا وَلَنْ تَجْزِيَ أَوْ تُؤْفِيَ عَنْ أَحَدٍ بَعْدَكَ

Berâ (r.a.) şöyle demiştir: Ben Peygamber (s.a.v.)’den işittim, kurban bayramı hutbesini irad ediyordu ve şöyle buyurdu: “*Bu günümüzde bizim ilk yapacağımız şey, namaz kılmaktır. Ondan sonra (musallâdan evlerimize) dönüp kurban kesmektir. Her kim böyle yaparsa sünnetimize uymuş olur. Her kim kurbanını namazdan evvel keserse bu, ancak ailesine takdim etmekte olduğu bir ettir; kurban ibadeti ile hiçbir münâsebeti yoktur.*” Bunun üzerine Ebû Bürde: “Yâ Resûlallâh! Ben hayvanımı namazımı kılmadan önce kesmiş bulundum. Benim yanımda yaşına girmiş keçiden

¹⁷⁹ Buhârî, “İdeyn” 5, “Edâhî” 4, 12. Çok az lafız farklılıklarıyla bkz. Buhârî, “İdeyn” 23.

¹⁸⁰ Serahsî, *el-Mebsût*, XII, 8; Kâsânî, *Bedâi’*, VI, 280. Ayrıca bkz. Nevevî, *el-Mecmû’*, VIII, 217; Naim, *a.g.e.*, III, 170.

¹⁸¹ Buhârî, “Edâhî” 12, Müslim, “Edâhî” 3. Nevevî, ravilerden Ebû Remle hakkında Hattâbî’nin “mechûl” ve hadis için zayıf dediğini kaydetmiştir. Bkz. Nevevî, *el-Mecmû’*, VIII, 216.

¹⁸² Buhârî, “Eymân” 15.

daha hayırlı bir çebiş vardır.” dedi. Resûlullâh: “Dediğin çebişi onun yerine kurban et, lâkin senden sonra böylesi hiçbir kimse için yetmeyecek -yâhud- tam kurban yerine geçmeyecektir.” buyurdu¹⁸³.

Bu hadiste geçen لَنْ تُجْزِيَ ve لَنْ تُوفِيَ “Yeterli olmaz, yerine geçmez” ifadesi, hükmü ancak vacip olan bir ibadet için kullanılır¹⁸⁴.

Altıncı Hadis:

حَدَّثَنَا ابْنُ مَيْسَرٍ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ سِنَانَ حَدَّثَنَا يَعْقُوبُ بْنُ مُحَمَّدٍ الزُّهْرِيُّ حَدَّثَنَا رِفَاعَةُ بْنُ هُرَيْرٍ حَدَّثَنَا أَبِي عَنْ عَائِشَةَ قَالَتْ قُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ أَسْتَدِينُ وَأُضْحِي قَالَ «نَعَمْ فَإِنَّهُ دَيْنٌ مَقْضِيٌّ»

Hiz. Aişe dedi ki “Ey Allah’ın elçisi, borç alıp kurbân keseyim mi?” dedim. Resûlullâh “Evet, o ödenmesi gereken bir borçtur.” dedi¹⁸⁵.

Darekutnî ve Beyhakî, bu hadisin senedinin zayıf olduğunu; ravilerden Hüreyr’in bu hadisi Hiz. Aişe’den almadığını, dolayısıyla hadisin mürsel olduğunu belirtirler¹⁸⁶.

Yedinci Hadis:

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مَنِيعٍ وَهَنَادٌ قَالَا حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي زَائِدَةَ عَنْ حَجَّاجِ بْنِ أَرْطَاةَ عَنْ نَافِعٍ عَنْ ابْنِ عُمَرَ قَالَ أَقَامَ رَسُولُ اللَّهِ بِالْمَدِينَةِ عَشْرَ سِنِينَ يُضْحِي

İbn Ömer (r.a.): “Resûlullâh (s.a.v.) Medine’de on sene ikamet etti ve (her sene) kurban keserdi.”¹⁸⁷

Resûlullâh (s.a.v.) kurban bayramında udhiye ibadetini devamlı olarak yerine getirmesi, bu ibadetin vücubuna delil olarak gösterilmiştir. Çünkü, bir fiili devamlı olarak yapma/muvazaba vücuba delalet eder. Tehanevî, bu hadisi kurbanın vücubuna delil teşkil eden hadisler arasında gösterir. Bir fiilin sürekli yapılması yönünde çok

¹⁸³ Buhârî, “Edâhî” 11; Müslim, “Edâhî” 7; Ebû Dâvûd, “Dahâyâ” 5; Nesâî, “İdeyn” 8, 23, “Dahâyâ” 17. Ayrıca bkz. Buhârî, “Edâhî” 8; Müslim, “Edâhî” 9.

¹⁸⁴ Ebû’l-Ferec İbnü’l-Cevzî, *et-Tahkîk*, II, 161.

¹⁸⁵ Dârekutnî, *es-Sünen*, IV, 283; Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, IX, 262.

¹⁸⁶ Dârekutnî, *a.g.e.*, IV, 283; Beyhakî, *a.g.e.*, IX, 262.

¹⁸⁷ Tirmizî, “Edâhî” 11; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 38.

sayıda hadis bulunuyorsa ve terkinden dolayı şiddetli yergi¹⁸⁸ de varsa vücuba delalet eder¹⁸⁹. Ayrıca gerek yolculuk esnasında, gerekse yolcu olmadığı zamanlarda, Peygamberimiz'in kurban bayramlarında kurban kesmediğine dair hadis bilginlerince sahih olarak kabul edilen hiçbir hadis rivayeti mevcut değildir¹⁹⁰.

Tirmizî, Sünen'inde “*Udhiyenin sünnet olduğunun delili*” bab başlığı altında yer verip “hasendir”¹⁹¹ diyerek tevsik ettiği bu hadis, udhiyenin sünnet oluşunun güçlü bir delili olarak da kaydedilir. Kurban kesmenin sünnet olduğunu savunan alimlerin kanaatine göre Resûlullâh (s.a.v.)'in kurban kesmeyi hiç terketmemiş oluşundan ve kurban kesmenin faziletiyle ilgili hadislerinden, bu ibadetin vacip değil sünnet olduğu sonucu çıkarılabilir¹⁹².

Sekizinci Hadis:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يُوسُفَ بْنِ سُلَيْمَانَ الْخَلَّالُ حَدَّثَنَا الْهَيْثَمُ بْنُ سَهْلٍ حَدَّثَنَا الْمُسَيْبُ بْنُ شَرِيكٍ حَدَّثَنَا عُبَيْدُ الْمُكَتَبُ عَنْ غَامِرٍ عَنْ مَسْرُوقٍ عَنْ عَلِيٍّ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ « نَسَخَ الْأَضْحَى كُلَّ ذَبْحٍ وَصَوْمُ رَمَضَانَ كُلَّ صَوْمٍ وَالْعُسْلُ مِنَ الْجَنَابَةِ كُلَّ غَسْلٍ وَالزَّكَاةُ كُلَّ صَدَقَةٍ »

Resûlullâh “*Udhiye tüm kurbanları, ramazan orucu tüm oruçları, gûsûl abdesti tüm gusûlleri ve zekât tüm sadakaları neshetti.*” dedi¹⁹³.

Dârekutnî ve Beyhakî, bu hadisin râvileri arasında yer alan el-Müseyyeb b. Şerîk'in metrûk olduğunu bildirmektedir¹⁹⁴. Her iki kaynakta el-Müseyyeb b. Şerîk-Utbe b. Yakzân-Mesrûk-Hz. Ali kanalıyla gelen ve konumuzla ilgili kısmı **وَنَسَخَتْ** **الْأَضْحَى كُلَّ ذَبْحٍ** “*Udhiye tüm kesimleri neshetti.*”¹⁹⁵ olan hadis içinse Dârekutnî, hadisin ravilerinden Utbe b. el-Yakzân'ın “metruk” olduğunu belirtir. Ravileri arasında Utbe b. el-Yakzân'ın olduğu başka bir rivayette, hadisin ibaresi

¹⁸⁸ “İmkan olup da kurban kesmeyen, bizim mescidimize / musallâma yaklaşmasın!” (İbn Mâce, “**Edâhî**”, 2; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, II, 321; Dârekutnî, **a.g.e.**, IV, 277, 285; Hâkim, **el-Müstedrek**, VII, 2697)

¹⁸⁹ Tehânevî, **İ’laü’s-sünen**, XVII, 244.

¹⁹⁰ Gözübenli, “Kurban”, **İFAV Ansk.**, III, 96.

¹⁹¹ Tirmizî, “**Edâhî**” 10 ve 11’e bkz.

¹⁹² Gözübenli, “Kurban”, **İFAV Ansk.**, III, 96; Karaman ve ark., **Kur’an Yolu**, II, 202.

¹⁹³ Dârekutnî, **es-Sünen**, IV, 279-280; Beyhakî, **es-Sünenü’l-kübrâ**, IX, 262.

¹⁹⁴ Dârekutnî, **a.g.e.**, IV, 279-280; Beyhakî, **a.g.e.**, IX, 262.

¹⁹⁵ Dârekutnî, **a.g.e.**, IV, 281; Beyhakî, **a.g.e.**, IX, 262.

« مَا الْأَضَاحِيُّ كُلُّ ذُبْحٍ كَانَ قَبْلَهُ »

“*Udhiye, kendinden öncekilerini kaldırmıştır.*”¹⁹⁶ şeklindedir. Nevevî, hadis ulemasının bu rivayetleri sahih bulmadıklarına ve bunların zayıf olduğu hususunda ittifak ettiklerine dikkat çekmiştir¹⁹⁷.

Dokuzuncu Hadis:

حَدَّثَنَا هَارُونُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يَزِيدَ حَدَّثَنِي سَعِيدُ بْنُ أَبِي أَيُّوبَ حَدَّثَنِي عِيَّاشُ بْنُ عَبَّاسٍ الْقِثْبَانِيُّ عَنْ عِيسَى بْنِ هِلَالٍ الصَّدْفِيِّ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو بْنِ الْعَاصِ أَنَّ النَّبِيَّ قَالَ أَمَرْتُ بِيَوْمِ الْأَضْحَى عِيدًا جَعَلَهُ اللَّهُ لِهَذِهِ النَّامَةِ قَالَ الرَّجُلُ أَرَأَيْتَ إِنْ لَمْ أَجِدْ إِلَّا أَضْحِيَّةً أَنْتَى أَفْأَضَحِيَّ بِهَا قَالَ لَا وَلَكِنْ تَأْخُذُ مِنْ شَعْرِكَ وَأَظْفَارِكَ وَتَقْصُ شَارِبَكَ وَتَحْلِقُ عَانَتَكَ فَيَلْكَ تَمَامُ أَضْحِيَّتِكَ عِنْدَ اللَّهِ

Abdullah b. Amr b. Âs anlatıyor: Resûlullâh, "Kurban kesilen günü bayram yapmakla emrolundum. Cenab-ı Hak, kurban bayrımını bu ümmete tahsis etti", buyurmuştu. Bir adam kendisine: "Ben iâreten verilmiş bir hayvandan başka bir şeye sahip değilsem, onu kesebilir miyim?" diye sordu. Resûlullâh: "Hayır, dedi, ancak saçını, tırnaklarını kısaltır, bıyıklarından alır, etek traşını olursun. Bu da sana Allah indinde bir kurban yerine geçer."¹⁹⁸

Bu hadisin Nesâî'deki diğer bir rivayetinde metni az farkla *فَقَالَ الرَّجُلُ أَرَأَيْتَ إِنْ لَمْ أَجِدْ إِلَّا مَنِحَةً أَنْتَى أَفْأَضَحِيَّ بِهَا*¹⁹⁹ şeklinde; Ahmed b. Hanbel'in Müsned'indeki rivayette metni *فَقَالَ الرَّجُلُ أَرَأَيْتَ إِنْ لَمْ أَجِدْ إِلَّا مَنِحَةً ابْنِي أَفْأَضَحِيَّ بِهَا*²⁰⁰ şeklinde; Dârekutnî'deki rivayette ise metni *فَقَالَ الرَّجُلُ فَإِنْ لَمْ أَجِدْ إِلَّا مَنِحَةً ابْنِي أَوْ شَاةَ ابْنِي وَأَهْلِي وَمَنِحَتَهُمْ أَذْبَحُهَا*²⁰¹ şeklindedir.

3. Dil Delili

Kurbanın vacip olduğunu görüşünü paylaşanlar "yevmü'l-edhâ" tamlamasında kesim gününün kurbanı izafe edilmesini, bu ibadetin vacip oluşuna yorumlamışlardır. Kurban mutlaka o günlerde kesilecek olmasaydı, o günlerin kurbanı izafe edilmesi sahih olmazdı. O günlerde kesilmesinin mecburiyeti ise, ancak vacip oluşuyla izah

¹⁹⁶ Dârekutnî, a.g.e., IV, 278.

¹⁹⁷ Nevevî, el-Mecmû', VIII, 217.

¹⁹⁸ Ebû Dâvûd, "Dahâyâ", 1; Nesâî, "Dahâyâ" 2.

¹⁹⁹ Nesâî, "Dahâyâ" 2.

²⁰⁰ Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 169.

²⁰¹ Dârekutnî, es-Sünen, IV, 282.

edilir. Şu halde “fıtır günü” ve “fıtır sadakası” tamlamalarında olduğu gibi, kurbanın belli günlere izafe edilmesi, ancak kurbanın vacip olmasıyla izah edilebilir²⁰².

B. SÜNNET GÖRÜŞÜ VE DELİLLERİ

Kurban kesme sahabeden Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Bilal ve Hz. Ebû Mes'ûd el-Bedrî; tâbiîn ulemasından Said b. Müseyyeb (v.94/712), Atâ b. Ebî Rebâh (v.114/732), 'Alkame b. Kays (v.62/682), Esved b. Yezid (v.75/694), Ebû Sevr (v.240/854); İmam Şâfiî (v.204/820) ve Şâfiî Mezhebine göre, İmam Mâlik (v.179/795), Ahmed b. Hanbel (v.241/855), Ebû Yûsuf (v.182/798), İshâk b. Rahûye (v.238/853), ve Dâvûd ez-Zâhirî (v.270/884), Müzenî (v.264/877) ve İbn Münzir, Caferiye ve Zeydiye de dahil fakihlerin çoğunluğuna göre müekked sünnettir²⁰³.

Abdullah b. Ömer'den, udhiyenin vacip olmadığı; dileyen kessin dileyen de kesmesin dediği rivayet edilmiştir²⁰⁴. Süfyân-ı Sevrî ve İbn Mübârek'e göre udhiye vacip değil Resûlullâh'ın amel edilmesi müstehap olan sünnetlerinden bir sünnettir²⁰⁵. İbn Cüreyc, Atâ'ya “İnsanlara udhiye vacip mi?”, diye sormuş “Hayır, değildir; fakat Resûlullâh udhiye kesti” cevabını almıştır²⁰⁶. Said b. Müseyyeb, Resûlullâh'ın udhiye kesmiş olmakla beraber, kesmemenin günah olmadığı görüşündedir²⁰⁷. Nevevî, yükümlünün, özrü olmasa dahi, bu ibadeti ifa etmemekle günah kazanmayacağı ve kazasının da gerekmeyeceğini belirtmiştir²⁰⁸. Hanbelî ve Malikî mezhebinin kaynaklarında, imkanı olanın bu ibadeti terk etmesinin hoş görülmediği belirtilir²⁰⁹. Udhiyenin “sünnet-i hasene” olduğu görüşünü savunan²¹⁰

²⁰² Merğînânî, **el-**, IV, 351; Mevsilî, **el-İhtiyâr**, V, 492.

²⁰³ İbn Kudâme, **el-Muğnî**, XI, 95; Behûtî, **Keşşâfu'l-Kınâ'**, II, 1238; Nevevî, **el-Mecmû'**, VIII, 215-216; Nevevî, **Şerhu Müslim**, XIII, 110; Aynî, **Umdetü'l-kârî**, XVII, 265; İbn Rüşt, **Bidâyetü'l-müctehid**, I, 347; Ahmed b. Yahyâ İbnü'l-Mürtezâ, **el-Bahrü'z-Zehhâr**, V, 475; Muhammed Edip Kelkel, **el-Udhiyye ve'l-akîka**, s. 13.

²⁰⁴ Abdurrazzâk, **el-Müsannef**, IV, 381 (h.no: 8137).

²⁰⁵ Tirmizî, “**Edâhî**” 11.

²⁰⁶ Abdurrazzâk, **a.g.e.**, IV, 380 (h.no: 8134).

²⁰⁷ Abdurrazzâk, **a.g.e.**, IV, 380 (h.no: 8135).

²⁰⁸ Nevevî, **Şerhu Müslim**, XIII, 110.

²⁰⁹ İbn Kudâme, **el-Muğnî**, XI, 95; ez-Zerkeşî, **Şerhu Muhtasari'l-Hirakî**, VII, 3; İbn Rüşt, **el-Mukaddimât ve'l-mümehhidât**, I, 435.

İbn Hazm, bu ibadetin vacip olduğunu söyleyen hiçbir sahabinin bulunmadığına dikkat çeker²¹¹.

Şâfiîlerden bir görüşe göre udhiyenin farz-ı kifâye olduğu²¹² hariç udhiye başta Şâfiîler olmak üzere cumhura göre vacip olmayıp kifâî sünnet-i müekkededir²¹³. İmam Şâfiî de udhiye için, terk edilmesini sevmediğim bir sünnettir, demiştir²¹⁴. Şâfiî kaynaklarında udhiye için “kendisiyle emrolunduğumuz bir sünnet”²¹⁵; “müstehap bir sünnet”²¹⁶ şeklinde hükmü beyan edilmiştir.

Bu arada Hanefî fakih ve muhaddislerden Tahâvî, mezhebin müctehid imamlarından İmam Muhammed’in Ebû Yûsuf’la birlikte kurban kesmenin vacip olmadığı ama hali vakti yerinde olanlar hakkında terkine ruhsat verilmeyen müekked sünnet olduğu kanaatine sahip bulunduğunu belirtir ve kendisi de bu görüşü tercih eder²¹⁷. Nitekim el-Câmiu’s-sağîr²¹⁸ ve Hanefî kaynaklarının temel metinlerinin bir kısmında²¹⁹ Ebû Yûsuf’un udhiye için “sünnet” hükmünde bulunduğu belirtilirken diğerlerinde²²⁰ “müekked sünnet” hükmüyle yer almış olması da muhtemelen Tahavî’nin “terkine ruhsat olmayan sünnet” sözüne dayanmaktadır. Tahavî’nin bu açıklamasını referans alan İbn Hacer de udhiyenin İmam Muhammed’e göre terkine ruhsat olmayan bir sünnet olduğunu aktarır²²¹.

²¹⁰ İbn Hazm, **el-Muhallâ**, VI, 3.

²¹¹ İbn Hazm, **a.g.e.**, VI, 10.

²¹² İbn Hacer, **Fethü’l-bârî**, XII, 542.

²¹³ Şirbînî, **Muğni’l-muhtâc**, VI, 126; Remlî, **Nihâyetü’l-muhtâc**, VIII, 131; İbn Hacer, **a.g.e.**, XII, 542; Şerbâsî, **Yes’elûnek**, V, 87.

²¹⁴ Şâfiî, **el-Ümm**, II, 345.

²¹⁵ Mâverdî, **el-İknâ**, s. 184.

²¹⁶ Beğavî, **et-Tehzîb** VIII, 37.

²¹⁷ Tahavî, **Muhtasaru’t-Tahavî**, s. 300-301; Cassâs, **Muhtasaru İhtilâfî’l-ulemâ**, III, 220; Halit Çalı, “**Kurbanın Dinî Hükmü ve Fert ya da Aile Adına Kesilmesi Tartışmaları**”, s. 213.

²¹⁸ Serahsî, **el-Mebsût**, XII, 8; Merğînânî, **el-**, IV, 351; Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 267.

²¹⁹ Serahsî, **a.g.e.**, XII, 8; Semerkandî, **Tühfetü’l-fukahâ**, III, 81; Merğînânî, **el-Hidaye**, IV, 351; Kâdîhan, **el-Hâniyye**, III, 344; Mevsilî, **el-İhtiyâr**, V, 491; Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 267; İbn Âbidîn, **Reddü’l-muhtâr**, IX, 454.

²²⁰ Şeyhîzâde, **Mecme’u’l-enhur**, II, 516; Meydânî, **el-Lübâb**, III, 232.

²²¹ İbn Hacer, **a.g.e.**, XII, 542.

Udhiyenin sünnet olduğunu ileri sürenler, Kur'an'da vacip olduğu konusunda açık bir emrin bulunmayışından, Resûlullâh'ın devamlı yapmış olmasının kurbanın sünnet olmasıyla da açıklanabileceği noktasından, ayrıca bu yöndeki sahabe uygulamasından hareket ederler²²²:

1. Sünnet'ten Delil

Birinci Hadis:

وَحَدَّثَنِي حَجَّاجُ بْنُ الشَّاعِرِ حَدَّثَنِي يَحْيَى بْنُ كَثِيرٍ الْعَبْرِيُّ أَبُو عَسَانَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ مَالِكِ بْنِ أَنَسٍ عَنْ عُمَرَ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ عَنْ أُمِّ سَلَمَةَ أَنَّ النَّبِيَّ قَالَ إِذَا رَأَيْتُمْ هَلَالَ ذِي الْحِجَّةِ وَأَرَادَ أَحَدُكُمْ أَنْ يَضَحِيَ فَلْيُمْسِكْ عَنْ شَعْرِهِ وَأَظْفَارِهِ

Kurban kesmenin sünnet olduğu kanaatini taşıyan bilginlere göre Ümmü Seleme hadisinde Resûlullâh (s.a.v.) "*Zilhicce ayının hilâlini görüp de biriniz kurban kesmek isterse, ne kıllarından ne de tırnaklarından bir şeye dokunmasın (yani onları kesmesin)*" buyurmuştur²²³. Bu hadisteki "...biriniz kurban kesmek isterse..." ifadesinde yer alan "isterse" kaydı, kurban kesmenin kişinin iradesine bırakılmış olduğunu gösterir. Kurbanın bu kayıtlı sahibinin irâdesine bırakılmış olması, vücûba aykırıdır. Çünkü, vacip, şahsın iradesine bırakılamaz²²⁴. İmam Şâfiî'ye göre, bu hadis udhiyenin vacip olmadığına delalet eder²²⁵.

İmam Şâfiî'ye isnad edilen bir görüşe göre, udhiyenin hükmü, şayet vacip olsaydı söz konusu hadisin ibaresi *فلا يمس من شعره وبشره حتى يضحي* "(..) *Kurbanı kesinceye dek ne kıllarından ne de tırnaklarından bir şeye dokunmasın (yani onları kesmesin)*" şeklinde olması gerekirdi²²⁶. Nevevî böyle demekle beraber hadisin diğer rivayetlerinde *حتى يضحي* ibaresi bulunmaktadır²²⁷. Bu durumda hadis cumhurun görüşlerine delil olmaktan çıkmış olmaktadır. Buradaki maddi hata ise ya İmam

²²² Bardakoğlu, "Kurban", **DİA**, XXVI, 437.

²²³ Müslim, "**Edâhî**" 39-42; Nesâî, "**Dahâyâ**" 1; Tirmizî, "**Edâhî**" 24; İbn Mâce, "**Edâhî**" 11; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, VI, 301; Dârimî, "**Edâhî**" 2; Dârekutnî, **es-Sünen**, IV, 278.

²²⁴ İbn Hazm, **el-Muhallâ**, VI, 4; Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, **et-Tahkîk**, II, 160; Zerkeşî, **Şerhu Muhtasari'l-Hirakî**, VII, 6; Behûtî, **Keşşâfu'l-Kinâ**, II, 1238.

²²⁵ Müzenî, **el-Muhtasar**, IX, 299; Mâverdî, **el-Hâvî**, XV, 67; Nevevî, **el-Mecmû**, VIII, 217.

²²⁶ Nevevî, **el-Mecmû**, VIII, 217. Beyhakî, **es-Sünenü'l-kübrâ**, IX, 263.

²²⁷ Müslim, "**Edâhî**", 42; Nesâî, "**Dahâyâ**", 1; Ebû Dâvûd, "**Dahâyâ**", 3; Hâkim, **Müstedrek**, VII, 2682.

Şâfiî'den yapılan naklin eksik oluşundan ya da İmam Şâfiî'nin bizzat kendi değerlendirmesinden kaynaklanmaktadır.

Udhiyenin vacip olduğunu savunanlar fakihler de bu hadiste yer alan “irade”den muradın, “sehiv”in zıddı olan “kasıt/el-kasdu” (yönelme) olduğunu; edâ ve terk arasındaki “muhayyerlik” olmadığını belirtirler. Onlara göre “Kim ki kurban kesmeyi kasdeder, kurban kesmeye yönelirse” anlamında olan bu hadis, udhiyenin vacip oluşunu nefyetmemiştir. Zira, Cuma namazı farz olduğu halde **إِذَا أَرَادَ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْتِيَ الْجُمُعَةَ فَلْيَغْتَسِلْ** “*Biriniz cumaya gelmek dilerse yıkansın.*”²²⁸ buyurulmuştur²²⁹.

İkinci Hadis:

حَدَّثَنَا حَجَّاجُ بْنُ الْمِنْهَالِ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ قَالَ أَخْبَرَنِي زَيْدٌ قَالَ سَمِعْتُ الشَّعْبِيَّ عَنِ الْبَرَاءِ قَالَ سَمِعْتُ النَّبِيَّ يَخْطُبُ فَقَالَ إِنَّ أَوَّلَ مَا نُبْدَأُ بِهِ مِنْ يَوْمِنَا هَذَا أَنْ نُصَلِّيَ ثُمَّ نَرْجِعَ فَنَنْحَرَ فَمَنْ فَعَلَ هَذَا فَقَدْ أَصَابَ سُنَّتَنَا وَمَنْ نَحَرَ فَإِنَّمَا هُوَ لَحْمٌ يُقَدَّمُهُ لِأَهْلِهِ لَيْسَ مِنَ التَّسْبُكِ فِي شَيْءٍ فَقَالَ أَبُو بُرْدَةَ يَا رَسُولَ اللَّهِ دُبِحَتْ قَبْلَ أَنْ أَصَلِّيَ وَعِنْدِي جَذَعَةٌ خَيْرٌ مِنْ مُسِنَّةٍ فَقَالَ اجْعَلْهَا مَكَانَهَا وَلَنْ تَجْزِيَ أَوْ تُوفِيَ عَنْ أَحَدٍ بَعْدَكَ²³⁰

Berâ' b. Âzib demiştir ki: Resûlullâh (s.a.v.)'den (Kurban bayramı) hutbe(sini) söylerken işittim: “*Bu günümüzde bizim için ilk yapılacak şey, namaz kılmaktır. Ondan sonra (evlerimize) dönüp kurban kesmek olacaktır. Her kim (böyle) yaparsa sünnetimize muvâfık iş görmüş olur.*”²³¹

Berâ' b. Âzib'ten rivâyet edilen bu hadis, Sünnet'in beyânı siyâkında olduğundan, **فَقَدْ أَصَابَ سُنَّتَنَا** lafzından gerek bayram namazının ve gerek kurban kesmenin sünnet olduğunu söyleyenler olmuşsa da, buradaki sünnet ıstılahî mânada vücûb karşılığı kullanılan sünnet olmayıp “tarîkat” mânasına olduğu daha güçlü bir ihtimaldir. Bu takdirde hadîsin mânası, “*Bizim gittiğimiz yoldan gitmiş olur*”

²²⁸ Müslim, “Cuma” 1. Hadis kaynaklarından sadece Sahîh-i Müslim, “Cuma” 1’de “**إِذَا أَرَادَ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْتِيَ الْجُمُعَةَ فَلْيَغْتَسِلْ** / *Biriniz cumaya gelmek dilerse yıkansın*” ibaresiyle bir yerde yer alan bu hadis, hadis kaynaklarında “**إِذَا جَاءَ أَحَدُكُمْ الْجُمُعَةَ فَلْيَغْتَسِلْ**” (Buhârî, “Cuma” 2, Müslim, “Cuma” 4; Nesâî, “Cuma” 7); “**إِذَا رَاحَ أَحَدُكُمْ إِلَى الْجُمُعَةِ فَلْيَغْتَسِلْ**” (Buhârî, “Cuma” 5; Nesâî, “Cuma” 25); “**إِذَا أَتَى أَحَدُكُمْ الْجُمُعَةَ فَلْيَغْتَسِلْ**” (Ebû Dâvûd “Taharet”128); “**مَنْ جَاءَ مِنْكُمْ الْجُمُعَةَ فَلْيَغْتَسِلْ** / *Sizden kim cumaya gelirse*” (Buhârî, “Cuma” 12, Müslim, “Cuma” 2; Nesâî, “Cuma” 25); “**مَنْ أَتَى الْجُمُعَةَ فَلْيَغْتَسِلْ**” / *Kim cumaya gelirse yıkansın*” (Tirmizî, “Cuma” 355; İbn Mâce, “Cuma” 80) şeklinde “irade” fiili kullanılmaksızın yer almıştır.

²²⁹ Seyhîzâde, *Mecme’u’l-enhur*, II, 516.

²³⁰ Buhârî, “Edâhî” 8, 11, “İdeyn” 3; Müslim, “Edâhî” 1; Ebû Dâvûd, “Dahâyâ” 5; Nesâî, “İdeyn” 8, 23, “Dahâyâ” 17.

²³¹ Buhârî, “Edâhî” 11; Naim, *Tecrîd Tercemesi*, III, 162.

demektir. “Tarikat” ise, vücûb ile nedibden daha geneldir. Bundan dolayı müctehidler, gerek bayram namazının, gerek kurban kesmenin hükmü hakkında ihtilafa düşmüşlerdir²³².

Üçüncü Hadis:

حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ أَبِي الْعَبَّاسِ حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ أَبِي الزِّنَادِ عَنْ عَمْرِو بْنِ أَبِي عَمْرٍو أَخْبَرَنِي مَوْلَايَ الْمُطَّلِبُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ حَنْطَبٍ أَنَّ جَابِرَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ صَلَّيْتُ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ عِندَ الْأَضْحَى فَلَمَّا انْصَرَفَ أَتَى بِكَبْشٍ فَذَبَحَهُ فَقَالَ بِسْمِ اللَّهِ وَاللَّهُ أَكْبَرُ اللَّهُمَّ إِنَّ هَذَا عَنِّي وَعَمَّنْ لَمْ يُضَحَّ مِنْ أُمَّتِي²³³

Câbir (r.a.) anlatıyor: “Resûlullâh (s.a.v.)’le namazgâhta bayram namazında hazır bulundum. Hutbesini tamamlayınca minberinden indi. Kendisine bir koç getirdiler. Koçu kendi eliyle kesti. Keserken: “*Bismillahi vallahu ekber. Bu benim adıma ve ümmetimden kurban kesmeyenlerin adınadır!*” dedi.” Hanbelîler, bu hadisin kurbanın sünnet olduğuna delalet edeceğini söylemişlerdir²³⁴.

حَدَّثَنَا أَبُو عَامِرٍ قَالَ حَدَّثَنَا زُهَيْرٌ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ حُسَيْنٍ عَنْ أَبِي رَافِعٍ مَوْلَى رَسُولِ اللَّهِ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ كَانَ إِذَا ضَحَّى اشْتَرَى كَبْشَيْنِ سَمِينَيْنِ أَفْرَتَيْنِ أَمْلَحَيْنِ فَإِذَا صَلَّى وَخَطَبَ النَّاسَ أَتَى بِأَحَدِهِمَا وَهُوَ قَائِمٌ فِي مَصَلَّاهُ فَذَبَحَهُ بِنَفْسِهِ بِالْمَدْيَةِ ثُمَّ يَقُولُ اللَّهُمَّ إِنَّ هَذَا عَنْ أُمَّتِي جَمِيعًا مِمَّنْ شَهِدَ لَكَ بِالتَّوْحِيدِ وَشَهِدَ لِي بِالْبَلَاغِ ثُمَّ يُؤْتِي بِالْآخَرِ فَيَذْبَحُهُ بِنَفْسِهِ وَيَقُولُ هَذَا عَنْ مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ فَيُطْعِمُهُمَا جَمِيعًا الْمَسَاكِينَ وَيَأْكُلُ هُوَ وَأَهْلُهُ مِنْهُمَا فَمَكَّنَّا سِنِينَ لَيْسَ رَجُلٌ مِنْ بَنِي هَاشِمٍ يُضَحِّي قَدْ كَفَاهُ اللَّهُ الْمُؤْنَةَ بِرَسُولِ اللَّهِ وَالْغُرْمَ

Ebû Râfi “Resûlullâh kurbân keseceği vakit besili, boynuzlu, alacalı iki koç satın alırdı. Namazı kılıp hütbe okuduktan sonra Musalla’dayken koçlardan birisini, “*Allah’ım bu ümmetimden senin birliğine ve benim de tebliğime şahadetlerin tümü adınadır.*” diyerek keserdi; diğeri de getirilir “*Bu Muhammed ve Muhammed’in ailesi adınadır.*” diyerek keserdi. Sonra o iki kurbanın etinden fakirlere yedirir, kendisi ve ailesi ondan yerdi. Ebû Râfi’ devamla Haşimoğullarından kimsenin kurbân kesmediği uzun yıllar olmuştur. Çünkü Allah kurbanı, Resûlullâh’a bir görev ve mükellefiyet olarak yüklemişti, demiştir²³⁵.

²³² Naim, *Tecrîd Tercemesi*, III, 163.

²³³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 356, 362; Ebû Dâvûd, “*Dahâyâ*” 8; Tirmizî, “*Edâhî*” 22; Şevkânî, *Neylül-İ-Evtar*, III, 639.

²³⁴ ez-Zerkeşî, *Şerhu Muhtasari’l-Hirakî*, VII, 5.

²³⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 391, 392.

Kurbanın sünnet olduğuna delil gösterilen bu ve benzer hadisleri delil alan Şevkânî de bu iki hadisin ve bu mânada olan hadislerin, udhiyenin vacip olmadığına; çünkü Hz. Peygamber’in kendi ev halkı ve ümmeti adına kesiminin, ister gücü yeten ister yetmeyen tadhiyede bulunmayan her kese kafi geldiğine delalet ettiğini söyler²³⁶. Bu iki hadise dayanarak Cumhur udhiyenin vacip olmadığını söylemiştir.

Dördüncü Hadis:

Resûlullâh, kurbân kesmenin kendisi için farz, ümmeti için ise sünnet olduğunu açıkça beyan etmiştir:

حَدَّثَنَا هَاشِمُ بْنُ الْقَاسِمِ حَدَّثَنَا إِسْرَائِيلُ عَنْ جَابِرٍ عَنْ عِزْمَةَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ
أَمَرْتُ بِرَكْعَتِي الضُّحَى وَلَمْ تُؤْمَرُوا بِهَا وَأَمَرْتُ بِالْأَضْحَى وَلَمْ تُكْتَبْ²³⁷

Resûlullâh “İki rekat kuşluk namazıyla emredildim ve siz bununla emredilmediniz; kurbân kesmekle emredildim size ise yazılmadı.” dedi.

حَدَّثَنَا أَسْوَدُ بْنُ عَامِرٍ حَدَّثَنَا شَرِيكٌ عَنْ جَابِرٍ عَنْ عِزْمَةَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ عَنْ النَّبِيِّ قَالَ كُتِبَ
عَلَى النَّحْرِ وَلَمْ يُكْتَبْ عَلَيْكُمْ وَأَمَرْتُ بِرَكْعَتِي الضُّحَى وَلَمْ تُؤْمَرُوا بِهَا²³⁸

“Kurbân bana farz kılındı (kutibe aleyye en-nahr), size farz kılınmadı (ve lem yukteb aleykum); iki rekat kuşluk namazıyla emredildim, siz bununla emredilmediniz.” Ayrıca Dârekutnî’de Câbir’in rivâyetinde hadisin lafzının كُتِبَ عَلَى şeklinde²³⁹ oluşu, “en-nahr”dan kastedilenin udhiye olduğunu izah etmektedir.

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ سَعْدَانَ حَدَّثَنَا شُعَيْبُ بْنُ أَبِي أُيُوبَ حَدَّثَنَا عُثْمَانُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْحَرَّانِيُّ
حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ أَبِي أَنَيْسَةَ عَنْ جَابِرٍ عَنْ عِزْمَةَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ « أَمَرْتُ بِالنَّحْرِ
وَلَيْسَ بِوَاجِبٍ »²⁴⁰.

Resûlullâh buyurdu ki: “Kurbân kesmekle emredildim, (size) vacip değildir.”

Şâfiî ve Hanbelî kaynaklarında bu hadisle ihticac edilerek udhiyenin bizim için müekked sünnet, Resûlullâh’ın kendi nefsi için vacip olduğu kaydedilmiştir²⁴¹.

²³⁶ Şevkânî, Neylû’l-Evtar, III, 640.

²³⁷ Ahmed b. Hanbel, a.g.e., I, 317.

²³⁸ Ahmed b. Hanbel, a.g.e., I, 316, 317; Dârekutnî, es-Sünen, IV, 282; Beyhakî, es-Sünenü’l-kübrâ, IX, 264.

²³⁹ Dârekutnî, es-Sünen, IV, 282.

²⁴⁰ Dârekutnî, a.g.e., IV, 282.

Ancak, hadisin senedinde yer alan Câbir el-Cu'fî'nin zayıf bir ravi olduğu belirtilir²⁴².

Bu hadisi değerlendiren Hanefî kaynaklarına göre, hadisin mücebine göre udhiyenin hükmü farz değildir ve hadisten vücûb hükmünün anlaşılması gerekir²⁴³. Hadiste yer alan **وَلَمْ تُكْتَبْ عَلَيْكُمْ** ibaresinin “size farz değil bilakis vaciptir” anlamında olduğunu ve “mektube” lafzının “inkarı küfrü gerektiren farz” olarak anlaşılması gerektiğini belirterek²⁴⁴ udhiyenin Hz. Peygamber’e mahsus bir farz ibadet olduğuna dikkat çekmişlerdir²⁴⁵.

Beşinci Hadis:

Kurbanın sünnet olduğunu savunanların delillerinden biri de şu hadistir:

{ثَلَاثٌ كُتِبَتْ عَلَى وَلَمْ تُكْتَبْ عَلَيْكُمُ الْوُثْرُ وَالضُّحَى وَالْأَضْحَى}
{ثَلَاثٌ كُتِبَتْ عَلَى وَهِيَ لَكُمْ سُنَّةٌ وَذَكَرَ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ الْأَضْحِيَّةُ }

“Üç şey bana yazıldı size yazılmadı: Vitir, kuşluk namazı ve udhiye.” / “Üç şey bana yazıldı, size ise sünnettir: vitir, kuşluk namazı ve udhiye.”²⁴⁶

حَدَّثَنَا شُجَاعُ بْنُ الْوَلِيدِ عَنْ أَبِي جَنَابِ الْكَلْبِيِّ عَنْ عِكْرَمَةَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ يَقُولُ ثَلَاثٌ هُنَّ عَلَى فَرَايِضٍ وَهِنَّ لَكُمْ تَطَوُّعٌ الْوُثْرُ وَالنَّحْرُ وَصَلَاةُ الضُّحَى

“Üç şey bana farz size ise nafiledir: Vitir, nahr ve kuşluk namazı.”²⁴⁷

Darekutnî'nin rivayet ettiği İbn Abbas hadisi eğer sahih ise, udhiyenin sünnet oluşunun delil olduğu belirtilmekle beraber²⁴⁸ hadisin senedinde yera alan Ebû Cenab'ın “metrûk” olduğu söylenmiştir²⁴⁹.

²⁴¹ Şirbînî, **Muğnî'l-muhtâc**, VI, 126; Behûtî, **Keşşâfu'l-Kınâ**, II, 1239.

²⁴² Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, **et-Tahkîk**, II, 160.

²⁴³ Kâsânî, **Bedâi'**, VI, 280.

²⁴⁴ Serahsî, **el-Mebsût**, XII, 8.

²⁴⁵ Serahsî, **a.g.e.**, XII, 9.

²⁴⁶ Kâsânî, **Bedâi'**, VI, 277; İbn Kudâme, **el-Muğnî**, XI, 95; ez-Zerkeşî, **Şerhu Muhtasari'l-Hirakî**, VII, 6; Behûtî, **a.g.e.**, II, 1238.

²⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, I, 231; Dârekutnî, **es-Sünen**, II, 21; Beyhakî, **es-Sünenü'l-kübrâ**, IX, 264.

²⁴⁸ Nevevî, **el-Mecmû'**, VIII, 217; Zerkeşî, **Şerhu Muhtasari'l-Hirakî**, VII, 6.

²⁴⁹ Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, **et-Tahkîk**, II, 160.

Hanefîler bu hadiste yer alan “size yazılmadı.” ifadesini “size farz kılınmadı” şeklinde tevil ederek hadisteki “كُتِبَ / yazıldı” fiilinin “farz kılındı” mânasında olduğunu kabul ederler. Bu yorumu da “(...) Çünkü namaz müminler üzerine vakitleri belli bir farzdır.” (en-Nisâ 4/103) âyetiyle delillendirerek âyette beş vakit namaza 'mektûbe' dendiğine dikkat çekerler. Onlara göre hadis kurbanın farziyetini reddetmektedir²⁵⁰.

Kurbanın sünnet olmadığını savunan alimler, söz konusu hadiste yer alan “O sizin için sünnettir.” ibaresinin de kurbanın sünnet olduğunu değil bilakis kurbanın vücubiyetinin sünnet deliliyle sabit olduğunu belirttiğine dikkat çekmektedirler. Bunun yanında, gelebilecek itirazlara da, sünnetle vacip olana ‘sünnet’ adı verildiğinin vaki olduğunu ifade ederek cevap verirler²⁵¹. Ayrıca, onlara göre “sünnet” lafzı “yol ve siret / et-tarika ve’s-sîra” anlamında olduğundan, bu hadis udhiyenin vacip oluşuna engel değildir²⁵².

Altıncı Hadis Grubu:

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مَنِيعٍ حَدَّثَنَا هُشَيْمٌ أَخْبَرَنَا حَجَّاجُ بْنُ أَرْطَاةٍ عَنْ جَبَلَةَ بْنِ سَحِيمٍ أَنَّ رَجُلًا سَأَلَ ابْنَ عُمَرَ عَنِ الْضَحِيَّةِ أَوْاجِبَةٌ هِيَ فَقَالَ ضَحَى رَسُولُ اللَّهِ وَالْمُسْلِمُونَ فَأَعَادَهَا عَلَيْهِ فَقَالَ أَتَعْقُلُ ضَحَى رَسُولُ اللَّهِ وَالْمُسْلِمُونَ.

Birisi İbn Ömer’e, “Kurban kesmek vacip midir?” diye sordu ve İbn Ömer, “Hz. Peygamber kurban kesti, müslümanlar da kestiler”, dedi. Soruyu tekrarlayınca İbn Ömer “Anlıyor musun? Hz. Peygamber kurban kesti ve müslümanlar da kestiler.” dedi²⁵³.

İbn Ömer, kendisine bu soruyu sorana “Resûlullâh da, müslümanlar da kurban kestiler” cevabını vermekle yetinmiş ve kurbanın vücubundan bahsetmemiştir. Tirmizî de, Sünen’inde “Udhiyenin sünnet olduğunun delili” bab başlığı açarak “hasen sahih” diyerek bu hadisi kurbanın sünnet olduğuna delil olarak kaydetmiş ve sözünün devamında: “Ulelmaya göre udhiye vacip değil; Resûlullâh (s.a.v.)’in bir

²⁵⁰ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, V, 492.

²⁵¹ Mevsilî, *a.g.e.*, V, 492.

²⁵² Kâsânî, *Bedâi’*, VI, 280.

²⁵³ Tirmizî, “*Edâhî*” 11.

sünnetidir. Böyle yapılması müstehaptır. Süfyân-ı Sevrî ve Abdullah b. Mübârek'in görüşleri de böyledir” demiştir²⁵⁴.

Soru sahibinin Muhammed b. Sîrîn olduğu ve Tirmizî'deki hadisle benzer lafızlara sahip diğer bir hadis de İbn Mâce'de “Udhiye vacip midir değil midir?” bab başlığı altında yer almaktadır:

حَدَّثَنَا هِشَامُ بْنُ عَمَّارٍ حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عَيَّاشٍ حَدَّثَنَا ابْنُ عَوْنٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِيرِينَ قَالَ سَأَلْتُ ابْنَ عُمَرَ عَنِ الضَّحَايَا أَوْاجِبَةٌ هِيَ قَالَ ضَحَى رَسُولُ اللَّهِ وَالْمُسْلِمُونَ مِنْ بَعْدِهِ وَجَرَتْ بِهِ السُّنَّةُ

Abdullah b. Ömer, kendisine “Udhiye vacip midir?” soran Muhammed b. Sirin'e “Hz. Peygamber kurban kesiyordu ve kendisinden sonra müslümanlar da kurban kesiyorlardı ve böylece dinde bu sünnet (uygulama) devam etti.” demiştir²⁵⁵.

İbn Mâce'de aynı bab başlığı altında Muhammed b. Sîrîn'in sorusu ve İbn Ömer'in verdiği cevaba benzer lafızlar taşıdığı metin verilmeksizin aktarılan ve soru sahibinin Cebile b. Suhaym olduğu diğer bir rivayette de İbn Ömer'in aynı cevabı verdiği belirtilmiştir²⁵⁶.

Udhiyenin sünnet olduğuna delil olarak getirilen bu hadisler İbn Mâce'de “Udhiye vacip midir değil midir?” bab başlığı altında fakat udhiyenin vücutuna delil olarak gösterilen hadisle beraber yer almaktadır. İbn Mâce'nin bu şekildeki tasnifinden onun Tirmizî'nin udhiyenin sünnet olduğu tercihinde bulunması gibi herhangi bir tercihten ziyade, amacının sadece, her iki hükme delil teşkil eden hadisleri sunmak olduğu söylenebilir.

2. Sahabi Uygulaması

Birinci Delil:

Kurbanın vacip olmadığını savunanlar, Ebû Bekir ve Ömer'in bir-iki yıl kurban kesmedikleri rivayetini delil kabul ederler. Beyhakî'nin belirttiğine göre Ebû Bekir ve Ömer, kurban kesmenin vacip olduğu şeklinde yanlış bir kanaate sebebiyet verebileceği endişesiyle zaman zaman bu ibadeti ifa etmezlerdi. Ayrıca İbn Abbas,

²⁵⁴ Tirmizî, “Edâhî” 11.

²⁵⁵ İbn Mâce, “Edâhî” 2.

²⁵⁶ İbn Mâce, “Edâhî” 2.

Bilal, İbn Mesûd ve İbn Ömer'in aynı şekilde hareket ettikleri rivayet edilmiştir²⁵⁷. Ebû Bekir ve Ömer'in bu şekilde hareket etmeleri, udhiyenin aslen (nezir dışında) vacip olmadığının delilidir²⁵⁸.

Hanefîler bu iki sahabinin uygulaması konusunda şunları söylerler: Udhiyenin vacip olduğunu savunan fıkıh alimleri, Ebû Bekir ve Ömer'in kurban kesmeyişlerini, o seneler yeterli mala sahip olmayışlarına dayandırmışlardır. Dolayısıyla zenginliğin, bu tür ibadetlerin vücup şartlarından biri olarak düşünüldüğünde bu iki sahabinin udhiye kesmeyişleri bunun vacip olmadığının delili olamayacağını belirtmişlerdir²⁵⁹.

Şâtibî ise, selefîn kudretleri olduğu halde kurban kesmeyi terk etmelerini *sedd-i zerâi'* kaidesine dayandırır²⁶⁰ ve İmam Şâfiî'nin kurbanın hükmü konusundaki yaklaşımını da bu kaideyle açıklar²⁶¹.

İkinci Delil:

عن القعنبي عن سلمة بن بخت عن عكرمة عن ابن عباس: كان إذا حضر الاضحى اعطى مولى له درهمين فقال: اشتر بهما لحما وأخبر الناس انه اضحى ابن عباس.²⁶²

İbn Abbas, kurbân günü geldiğinde kölesine iki dirhem verip “Bununla et al ve insanlara bunun İbn Abbas’ın udhiyesi olduğunu duyur.” demiştir.

Üçüncü Delil:

Buhârî, *Sahîh*'inde (*Kitâbu'l-Adâhî*) unvânından sonra (*Sünnetü'l-udhiye*) unvânıyla bir bab açarak Abdullah b. Ömer'in: “*Udhiye yâni kurban sünnettir, mâ'ruftur*”²⁶³ dediğini talikan rivâyet etmektedir. Mârûf ise, Allâh'a itâat ve yakınlıktan, halka da ihsandan ibâret olduğu malûm olan ibadet demektir²⁶⁴.

²⁵⁷ Şâfiî, *el-Ümm*, II, 350; Müzenî, *el-Muhtasar*, IX, 299; Cassâs, *Muhtasaru İhtilâfî'l-ulemâ*, III, 221; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IX, 264-265.

²⁵⁸ Şirbînî, *Muğnî'l-muhtâc*, VI, 127.

²⁵⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, XII, 9; Kâsânî, *Bedâi'*, VI, 280; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, V, 492.

²⁶⁰ Şâtibî, *el-Muvâfakât*, III, 279.

²⁶¹ Şâtibî, *a.g.e.*, III, 285.

²⁶² Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IX, 265. Çok az lafız farklılıklarıyla bkz. Abdurrazzâk, *el-Müsannef*, IV, 382-383 (h.no: 8146); Şâfiî, *el-Ümm*, II, 350; Müzenî, *el-Muhtasar*, IX, 300; Cassâs, *Muhtasaru İhtilâfî'l-ulemâ*, III, 221.

²⁶³ Buhârî, “*Edâhî*” 1.

²⁶⁴ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XII, 247.

Buhârî'nin bu rivâyetinden İbn Ömer'e göre kurbanın sünnet bir ibadet olduğu anlaşıyor.

Dördüncü Delil:

Ebû Mes'ûd el-Ensârî, "Ben, komşularım vacip olduğunu zannetmesinler diye, zengin olduğum halde udhiye kesmezdim." demiştir²⁶⁵. Aynı sözleri paylaşan Ukbe b. Amr da bu endişe sebebiyle udhiye kesmediğini ifade etmiştir²⁶⁶. Alkame'nin de udhiye kesmemem, onu kendime vacip görmemden daha sevimlidir, dediği rivayet edilmiştir²⁶⁷. Bu rivayetler udhiyenin vacip bir ibadet kabul etmeyenlerin delilleri olarak kaynaklarda yer almıştır²⁶⁸.

C. UDHİYENİN HÜKMÜ KONUSUNDAKİ İHTİLAFIN KAYNAĞI

Görüldüğü gibi kurban ibadetinin dinî hükmü, üzerinde oldukça yoğun tartışmaların yaşandığı hususlardan birisi olmuş ve her görüş sahibi naklî ve aklî delillerle görüşünün tutarlılığını ispat etmeye çalışmıştır. Genel olarak hadisler ve uygulamaların yorumu ve metodolojik sonuçları görüş ayrılıklarının temelini oluşturmaktadır²⁶⁹.

Kurbanın dinî hükmü hususunda İslâm hukukçuları arasındaki ihtilafın başlıca dört sebepten kaynaklandığı söylenebilir. Bunlar a-Kevser Sûresi'nin 2. âyetinde emredilen nahr'ın anlamını tayinde görüş ayrılıkları; b-Konuyla ilgili fiilî ve sözlü sünnetin yorumunda usul ihtilafı; c- Kavram ihtilafı²⁷⁰ ve d-Sahabe uygulamasının yorumudur.

²⁶⁵ Abdurrazzâk, **a.g.e.**, IV, 383 (h.no: 8149); Beyhakî, **a.g.e.**, IX, 265; Cassâs, **a.g.e.**, III, 221.

²⁶⁶ Abdurrazzâk, **a.g.e.**, IV, 383 (h.no: 8148); Beyhakî, **a.g.e.**, IX, 265:

عن عقبة بن عمرو قال لقد هممت ان ادع الاضحية واني لمن ايسركم بها مخافة ان يحسب انها حتم واجب

²⁶⁷ Abdurrazzâk, **el-Müsannef**, IV, 383 (h.no: 8147):

عن ابراهيم النخعي قال : قال علقمة : لان لا اضحي احب الي من ان اراه حتما علي.

²⁶⁸ Kâsânî, **Bedâi'**, VI, 277.

²⁶⁹ Tevhid Ayengin, "**Kurban İbadeti**", Diyanet İlmi Dergisi, c. 41, sy. 4, 2005, 7-28. s.15.

²⁷⁰ Çalış, "**Kurbanın Dinî Hükmü ve Fert ya da Aile Adına Kesilmesi Tartışmaları**", s. 216.

a- Kurbanın dinî hükmüyle ilgili tartışmaların odağında yer alan Kevser Sûresi'nin 2. âyetinde yer alan “nahr”dan kastın ne olduğu açık değildir. Kaynaklar incelendiğinde nahr kelimesinin mânasıyla ilgili rivayetler genel olarak beş başlıkta toplanır: 1. Ali b. Ebî Talha'nın İbn Abbas'tan aktardığı ve Cumhurun da iştirak ettiği görüş, “nahr” kurban bayramında kurban kesme emrini ifade etmektedir²⁷¹. Kurban kesme üzerinde buluşan bu anlam üzerinde ayrıntıya giderek İbn Abbas, İkrime, Rebîa, Hasan mutlak kurban kesme, Mücâhid, Atâ, Katâde bedeneleri kurban etme; Said b. Cübeyr ve bir görüşe göre Mücâhid, bedeneleri Mina'da kurban etme anlamı vermişlerdir²⁷². 2.Hz. Ali'ye ait olduğu belirtilen görüş namazda sağ eli solun üzerine koyup göğsün “nahr” denilen kısmında bağlamaktır²⁷³. 3.Taberî'nin Ebû Cafer'e ait olduğunu kaydettiği görüş tahrime tekbirinde elleri göğüste “nahr” denilen yere kadar kaldırmaktır²⁷⁴. Râğıb el-İsfahânî (v.502/1108) de “*venhar*”ın, “*kurban kes*” anlamına geldiğini vurgulamakla beraber, eli boğaza götürme anlamı da taşıdığına, hattâ bu ifadede, nefsin şehvetini söküp atmağa teşvîk olduğu görüşünün de bulunduğu işaret ediyor²⁷⁵. 4.Ferrâ'ya (v.207/822) göre göğsü kibleye çevirmektir²⁷⁶. 5.Taberî'de Muhammed b. Ka'b el-Kurazî'ye²⁷⁷ ve İbn Kesîr'de de ayrıca Atâ'ya isnad edilen²⁷⁸ görüşe göre âyetin anlamı namazın Allah için kılınması ve kurbanın da Allah için kesilmesidir. Çünkü câhiliye döneminde insanlar bu ibadetleri Allah'tan başkasına yapıyorlardı²⁷⁹.

Kevser Sûresi'ndeki انحر emrine kurban kesme anlamı verenler “sallî” emrini de farklı yorumlamış; bu âyette geçen namazın beş vakit namaz mı, bayram namazı mı olduğu konusunda farklı tespit ve değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bu

²⁷¹ Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, **Zâdü'l-mesîr**, IX, 249.

²⁷² Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XII, 722-723.

²⁷³ Taberî, **a.g.e.**, XII, 721-722.

²⁷⁴ Taberî, **a.g.e.**, XII, 722; Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, **Zâdü'l-mesîr**, IX, 249 vd.

²⁷⁵ Râğıb el-İsfahânî, **Müfredât**, 794.

²⁷⁶ Ferrâ, **Meâni'l-Kur'an**, III, 184.

²⁷⁷ Taberî, **a.g.e.**, XII, 724.

²⁷⁸ İbn Kesîr, **Tefsîr**, III, 425.

²⁷⁹ Bu görüşler için ayrıca bkz. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, **a.g.e.**, IX, 249-250; İbn Rüşd, **el-Mukaddimât el-Mümeħhidât**, I, 435.

görüşler genel olarak üç başlıkta toplanır: İbn Abbas ve Mücâhid, “farz namazları kıl”; Said b. Cübeyr ve Haccâc, Müzdelife’de “sabah namazını kıl”; Rebî, Katâde, Atâ ve İkrime “bayram namazı kıl” tercihinde bulunmuşlardır²⁸⁰.

Kevser Sûresi’nin Mekke veya Medine’de nazil olduğu hususu ihtilaflı olup ilgili rivayetler iki başlıkta tasnif edilmiştir. Cumhur ve İbn Abbas bu sûrenin Mekke’de; Hasan, İkrime ve Katâde ise Medine’de nazil olduğu görüşündedirler²⁸¹.

Kaynaklar, Kevser Sûresi’nin nüzul sebebini, Resûlullâh’ın oğlu Kasım’dan sonra Abdullah’ın da vefat etmesi üzerine Âs b. Vâil’in Resûlullâh’a dönük hakaretini gösterir. Mekke’de vuku bulan her iki vefat sonucunda, İbn İshâk’ın aktardığı üzere, Âs b. Vâil Resûlullâh için *ebter* demiş ve bunun üzerine, Kevser Sûresi nazil olmuştur²⁸².

Said b. Cübeyr, Kevser Sûresi’nin Resûlullâh (s.a.v.)’in Kâbe’yi ziyaretten engellendiği vakit Hudeybiye’de nazil olduğunu belirtir. O’na namaz kılması ve kurbanlıklarını kesip geri dönmesi emredilmiş ve O da gereğini yapmıştır²⁸³. Ebu’l-Velîd İbn Rüşd’e göre, bu surenin ikinci âyeti Medine’de nazil olmuştur²⁸⁴.

b- Kurbanın dinî hükmü konusundaki fiilî ve kavî hadisler incelendiğinde bu hadislerde başlıca şu hususlar ön plana çıkmaktadır: Kimi rivayetlerde, kurbân kesmenin şer’an vacip olduğu sonucu çıkarılabileceği bir üslup hakimdir. Bazı rivayetlerde Hz. Peygambe, kendisi ile ümmetinin kurbân kesme yükümlülüğü itibariyle farklı düzeylerde olduklarını beyan etmektedir. Ayrıca, Resûlullâh’ın kurbân kesmeyi hiç terk etmediğine dair fiilî sünnet bulunmaktadır²⁸⁵.

c- Kurbanın dinî hükmüyle ilgili olmak üzere vacip olduğunu söyleyen Hanefî fakihler gibi, müekked sünnet olduğunu söyleyen cumhur fakihlerin de maddî durumu kurbân kesmeye elverişli olanların bu ibadeti yerine getirmemesini asla

²⁸⁰ Taberî, **a.g.e.**, XII, 722-723; Kurtubî, **Ahkâmu’l-Kur’ân**, XX, 148-149.

²⁸¹ Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî, **a.g.e.**, IX, 247.

²⁸² İbn Hişâm, **es-Sîretü’n-Nebeviyye**, II, 27; Nüveyrî, **Nihâyetü’l-ereb**, XVIII, 208-209.

²⁸³ Taberî, **Câmiu’l-Beyân**, XII, 723; Kurtubî, **Ahkâmu’l-Kur’ân**, XX, 148-149.

²⁸⁴ İbn Rüşd, **el-Mukaddimât el-Mümehtidât**, I, 435.

²⁸⁵ Çalış, “**Kurbânın Dinî Hükmü ve Fert ya da Aile Adına Kesilmesi Tartışmaları**”, s. 220.

doğru bulmadıkları görülmektedir. Teklifi hükmün çeşitleriyle ilgili derece ve kavram ihtilafı sebebiyle kurbanın dinî hükmüyle ilgili olmak üzere “müekked sünnet”, “vacip sünnet”, “terkine ruhsat verilmeyen sünnet” gibi farklı kavramlarla ifade etmişlerdir²⁸⁶.

H.z. Peygamber’in “*Namazdan sonra kurban kesen, ibadetini tamamlamış, Müslümanların sünnetine erişmiştir*”, Abdullah b. Ömer’in: “*Kurban Müslümanların sünneti (adeti)dir*” sözleri de kurbanın vacip olmadığını kanıtlar. Bu sözlerde geçen sünnet deyiimi de terim olan sünnet sözü değil, âdet anlamındadır²⁸⁷.

Kaynaklarda, udhiyenin “*İslâm’ın sünnetlerinden bir sünnet*” olduğu belirtilir. Nitekim bu mânayı destekler mahiyette “*Kurbân kesmekle emrolundum; o sizin için sünnettir.*” hadis olduğu belirtilen rivayetlere yer verilir²⁸⁸. Burada “sünnet” kelimesi, kavramlaşmadan önceki anlamıyla yani yol, şariat anlamında kullanılmıştır. Buna benzer hadislerden hareketle udhiyenin hükmünün fıkhıdaki anlamıyla sünnet olduğu sonucuna varılamaz.

d- Sahabenin hadis kaynaklarında yer alan farklı yaklaşımları, söz ve fiilleri, udhiyenin hükmü konusundaki ihtilafın bir diğer sebebini oluşturmaktadır. İbn Abbas’ın görüşü ise udhiyenin vacip olmadığına dairdir. İkrım’e İbn Abbas’ın kendisinin iki dirhem verip bununla et satın almasını ve rastladığı fakirlere, bu İbn Abbas’ın kurbanıdır diyerek dağıtmasını emrettiğini nakleder²⁸⁹.

Kurbanın hükmü sahabiler arasında, üzerinde ihtilaf edilen bir mesele olduğu için bazı sahâbilerin diğerlerine karşı söyledikleri sözleri delil kabul edilemez. Yapılması gerek birini tercih etmektir. Hanefîlerin sahâbilerden naklettiği görüşler kurbanın vacip olduğunu; Cumhurun naklettiği görüşler ise, vacip olmadığını ifade etmektedir. Hanefîler, vacip kılan vacipliği reddedene tercih edilir, diyerek udiyenin

²⁸⁶ Çalış, **a.g.m.**, s. 225-226..

²⁸⁷ İbn Hacer, **Fethu’l-bârî**, X, 3-4.

²⁸⁸ İbn Rüşd, **el-Mukaddimât el-Mümeħhidât**, I, 434.

²⁸⁹ Abdurrazzâk, **el-Müsannef**, IV, 382-383 (h.no: 8146); Şâfiî, **el-Ümm**, II, 350; Beyhakî, **es-Sünenü’l-kübrâ**, IX, 265; Müzenî, **el-Muhtasar**, IX, 300; İbn Rüşd, **Bidâyetü’l-müctehid**, I, 348.

vacipliğine delalet eden sahabe uygulamasının, bu ibadetin sünnet oluşuna delalet eden diğer sahâbilerin uygulamalarına tercih edilmesi gerektiğini söylerler²⁹⁰.

D. BİZE GÖRE UDHIYENİN HÜKMÜ

Yukarıda görüldüğü gibi udhiyenin hükmü konusunda farklı görüşler vardır. Bize göre bunun sebebi; ilgili âyetlerin, hadislerin ve sahabe uygulamasının bir bütün halinde ele alınmamış olmasıdır.

Udhiyenin hükmüyle ilgili tartışmalar, genelde “vacip” ve “müekked sünnet” oluşu etrafında cereyan eder. Bu tartışmalarda Kevser Sûresi’nde dolaylı bir işaret hariç konunun Kur’anî boyutu üzerinde durulmamıştır. Halbuki kurban, her ümmete emredilmiştir. Allahu Teala şöyle buyurur:

وَلِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنَسَكًا لِّيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَىٰ مَا رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ

“Biz, her ümmete bir mensek (kurbân kesme ibadeti) koyduk ki, kendilerine rızık olarak verdiğimiz en’âm (koyun, keçi, deve, sığır) cinsinden hayvanlar üzerine Allah’ın adını ansınlar.”(el-Hac 22/34)

Âyetteki mensekin udhiye olduğu daha önce anlatılmıştı.²⁹¹ Muhammed ümmetiyle ilgili emir de şu âyette geçer:

وَالْبُدْنَ جَعَلْنَاهَا لَكُمْ مِّنْ شَعَائِرِ اللَّهِ لَكُمْ فِيهَا خَيْرٌ فَاذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهَا صَوَافَّ فَإِذَا وَجَبَتْ جُنُوبُهَا فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطْعِمُوا الْقَانَعَ وَالْمُعْتَرَّ كَذَلِكَ سَخَّرْنَاهَا لَكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ

“Gösterişli hayvanları da sizin için Allah’ın (dininin) işaretlerinden (kurban) kıldık. Onlarda sizin için hayır vardır. Şu halde onlar, ayakları üzerine sıra sıra dururken üzerlerine Allah’ın ismini anınız (ve kurban ediniz). Yan üstü yere düştüklerinde ise, artık (canı çıktığında) onlardan hem kendiniz yeyin, hem de ihtiyacını gizleyen-gizlemeyen fakirlere yediniz. İşte bu hayvanları biz, şükredesiniz diye sizin istifadenize verdik.” (el-Hac 22/36)

²⁹⁰ Mevsilî, el-İhtiyâr, V, 492.

²⁹¹ “Mensek”in kurbân olduğu ilgili başlık altında açıklanmıştır bkz.

Kevser Sûresi'ndeki "inhar" emri de bize göre udhiye ile ilgilidir. Bu emre "*kurban kes*" haricinde, "*Namazda göğsünü kibleye döndür, ellerini göğüslerin üzerine koy*" anlamları da verilmiştir.

Çoğunluk inhar emrinin "*kurban kes*" anlamında olduğunu tercih etmemiştir. Ancak Hanefîlere göre bu emre "*kurban kes*" anlamı verilmesi daha uygundur. Çünkü "inhar" emrine "ellerini göğsün üzerine koy" ve "namazda göğsünü kibleye döndür" anlamları verilirse "salli" emrinin tekrarından ibaret olur. Çünkü elleri göğsün üzerine koymak namazın kemâlâtından, göksü kibleye çevirmek de şartlarındandır. Bundan dolayı "venhar" fiiline bu iki anlamın verilmesi "salli" emrinin tekrarı olur²⁹². Ayrıca "inhar" emri "*Namazda elleri göğüs üzerinde bağla*" mânasına olsaydı namazda elleri bağlamak farz olurdu. Oysa bunun farz olmadığına ittifak vardır. Öyleyse "inhar" emri "*kurban kes*" anlamındır²⁹³.

Tekbirde ellerin kaldırılması veya kıyamda bağlanması ile ilgili hadislerin hiç birinde "n-h-r" fiili yoktur; "raf'u'l-yedeyn" ifadesi vardır²⁹⁴. Bir de üç âyetlik Kevser Sûresinde namaz kıl emrinden sonra namazın bir parçası olan elleri kaldırma veya bağlama anlamında "inhar" emrinin verilmesi için onun namaz açısından büyük bir öneme sahip olması gerekir. Şimdiye kadar böyle bir iddiada bulunan olmamıştır. Geriye sadece "*kurban kes*" anlamı kalmaktadır. Daha önce belirtildiği gibi kurban kesme emri sadece kurban bayramı günlerine mahsus olduğu için İbn Abbas'ın görüşü ile Muhammed b. Ka'b el-Kurazî'nin görüşü birleşmektedir.

Taberî'ye göre, "inhar"a verilen anlamların içinde en isabetli olanı, "namazının hepsini halis olarak Allah'a ait kıl, kurbanını da aynı şekilde halis olarak Allah için kes, bunlarda Allah'a şirk koşma"²⁹⁵. İbn Kesîr de bu mânayı tercih etmiştir²⁹⁶. Bu durumda "*Rabbin için namaz kıl ve kurban kes*" (el-Kevser 108/2) فَصَلْ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ (el-Kevser 108/2) فَصَلْ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ "Ve Rabbin için" kaydıyla mukayyed kılınmıştır. وَانْحَرْ "Ve

²⁹² Kâsânî, **Bedâi'**, VI, 277.

²⁹³ Mevsilî, **el-İhtiyâr**, V, 492.

²⁹⁴ Buhârî, "**Ezân**" 83-86, 87, ayrıca bkz. Wensinck, **Concordance**, "n-h-r" md., VI, 368-378.

²⁹⁵ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XII, 724.

²⁹⁶ İbn Kesîr, **Tefsîr**, III, 425.

kurban kes” emri, **فَصَلِّ** “*Namaz kıl*” emri üzerine atfedildiği için **لِرَبِّكَ** “*Rabbin için*” kaydı burada da geçerlidir. Bu durumda, **وَأَنْحَرْ** “*Kurban kes*” emri, **وَأَنْحَرْ لِرَبِّكَ** “*Ve Rabbin için kurban kes.*” mealindedir²⁹⁷. İşte namazın bütün bu düşüncelerle sırf Rab'lık hakkı olarak Allah için halis niyet ile kılınmasının gereğini anlatmak üzere "salli / namaz kıl" istihkak veya ihtisas lam'ıyla "li rabbike / Rabbin için" kaydıyla mukayyed kılınmıştır²⁹⁸.

“Venhar” emri *vav* harfî ile “rabbin için namaz kıl” emrine atfedildiğinden dolayı Allah için ifa edilmesi kaydı, kurban emri için de geçerlidir. Kesilen kurbanın Allah için olması emredilmiştir. Nitekim bu âyetle ilgili en isabetli yaklaşım da âyette vurgulanan hususun, namaz, kurban gibi ibadetlerin yalnızca Allah'a özgü kılınmasıdır.

Şu âyet de aynı anlamı içermektedir:

قُلْ إِنْ صَلَّاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

“De ki: Şüphesiz benim namazım, nüsüküm (kurbanım), hayatım ve ölümüm hepsi âlemlerin Rabbi Allah içindir.” (el-En’âm 6/162)

Hem Kevser Sûresi’nde hem de bu âyette müşriklere muhalefete dikkat çekilerek namazın ve kurbanın sadece Allah için olacağına dikkat çekilmektedir.

Bize göre udhiye farz-ı kifayedir, çünkü emrin muhatabı tek tek müslümanlar değil, ümmettir. Kurbân dışında hiçbir ibadet “ümmete” emredilmemiştir. Nitekim Peygamberimizin uygulamasıyla ilgili rivayetler, kurbanın ümmete verilmiş emir olduğunu teyid etmektedir. O rivayetlerden biri şudur:

Câbir b. Abdillâh demiştir ki: Ben Resûlullâh'la birlikte kurban bayramında namazgâhda bulundum. Hutbeyi bitirince minberinden indi. Bir koç getirildi. Resûlullâh (s.a.v.) de **بِسْمِ اللَّهِ وَاللَّهُ أَكْبَرُ هَذَا عَنِي وَعَمَّنْ لَمْ يَضَحْ مِنْ أُمَّتِي** “*Allah'ın adıyla*

²⁹⁷ İbn Rüşd, **el-Mukaddimât el-Mümeħhidât**, I, 434.

²⁹⁸ Elmalılı, **Hak Dini**, IX, 6195.

(başlıyorum) ve Allah en büyüktür. Bu (koç), benim için ve ümmetimden kurban kes(e)meyen kimseler içindir” diyerek koçu kesti²⁹⁹.

Öyleyse udhiye ümmete farz-ı ayndır. Ümmetten birkaç kişi kurban keserse görev yerine getirilmiş olur. Ümmetten birkaç kişi dememiz ilgili âyette “li-yezkurû” emrinden dolayıdır. Bu emir çoğuldur, en az üç kişiyi gösterir. Bazı rivayetlerde Peygamberimizin ashabına kurban kesme emri vermesi de en az üç kişinin kesmesi gereğine delil sayılabilir. O emirlerden biri şu rivayette geçer:

Cündeb b. Süfyân dedi ki: Resûlullâh (s.a.v.) ile birlikte kurbanda bulundum. Namazı kılıp selâm verince bir de ne görsün, o namazından çıkmadan kesilmiş kurban etleri!.. Bunun üzerine: **من كان ذبيح أضحيته قبل أن يصلي أو نصلي فليذبح مكانها** “Kim kurbanını namazı kılma-
zdan —yahut biz namazı kılma-
zdan— önce kesti ise onun yerine bir başkasını kessin. Kim kesmediyse besmele ile kessin.” buyurdu³⁰⁰.

Şu rivayetler de kurbanın farz-ı kifâye olduğunun delilidir.

“Resûlullâh (s.a.v.) Medine’de on sene ikamet etti ve (her sene) kurban keserdi.”³⁰¹

“Resûlullâh’ın ashâbı: ‘Yâ Resûlallah, şu udhiyeler nedir?’, dediler. Resûlullâh ‘Babanız İbrahim’in sünnetidir’, diye cevap verdi.”³⁰²

Resulüllah dedi ki; “Bu günümüzde bizim ilk işimiz namaz kılmakı sonra dönüp kurban kesmektir. Her kim böyle yaparsa sünnetimize isabet etmiştir. Her kim kurbanını namazdan evvel keserse, bu ancak ailesine takdim etmekte olduğu bir et demek olup kurban ibadeti ile hiçbir ilgisi yoktur.”³⁰³

²⁹⁹ Ebû Dâvûd, “**Dahâyâ**” 8; Tirmizî, “**Edâhî**” 22; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, III, 8 (Hadisin ravisi Müsned’de Ravi Ebû Said el-Hudrî’dir).

³⁰⁰ Buhârî, “**Edâhî**” 12; Müslim, “**Edâhî**” 1.

³⁰¹ Tirmizî, “**Edâhî**” 11; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, II, 38.

³⁰² İbn Mâce, “**Edâhî**” 3; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, IV, 368; Taberânî, **el-Mucemu’l-kebîr**, V, 197 (h.no: 5075); Hâkim, **el-Müstedrek**, IV, 1302.

³⁰³ Buhârî, “**Edâhî**” 11; Müslim, “**Edâhî**” 7; Ebû Dâvûd, “**Dahâyâ**” 5; Nesâî, “**İdeyn**” 8, 23, “**Dahâyâ**” 17. Ayrıca bkz. Buhârî, “**Edâhî**” 8.

Bu rivayetlerdeki peygamberin yolu ve yaptıkları ibadet anlamındadır. Fakihlerin terimleştirdiği anlamda değildir.

Şu rivayetler de kurbanın farz-ı ayn olmadığına delildir:

Resûlullâh (s.a.v.) dedi ki; "Zilhicce ayının hilâlini görüp de biriniz kurban kesmek isterse, ne kıllarından ne de tırnaklarından bir şeye dokunmasın."³⁰⁴

Ebû Bekir ve Ömer, görenler farz olduğunu zannederler düşüncesiyle kurban kesmezlerdi. İbn Abbas, Bilal, İbn Mesûd ve İbn Ömer'in de aynı şekilde hareket ettikleri rivayet edilmiştir³⁰⁵. Bütün bu delileler bize kurban'ın farz-ı kifâye olduğunu göstermektedir.

III. UDHIYENİN SEBEBİ

Sebep kavramı mükellef için yükümlülüğün doğuşunda esas kabul edilen durumu ifade ettiğinden kurban ibadetinin varlığına alâmet kılınan durum için de bu kavrama başvurulur. Sebep, Şâri'in, varlığını hükmün varlığına, yokluğunu da hükmün yokluğuna alâmet kıldığı durum³⁰⁶ olarak izah edilir. Bu tarife uygun olarak "kurban ibadetinin hükmünün varlığına alâmet kılınan durum", kurban kesmenin sebebi olarak tanımlanır. Kurban ibadetinde belirleyici unsur, vakit ve hayvanın bu vakte erişmenin sonucu olarak kesilmiş olmasıdır. Nitekim klasik fıkıh literatüründe de udhiye, kurban bayramı kastedilerek "belli vakitte belli hayvanların şer'an belirlenmiş usulde Allah için kesilmesi" şeklinde tanımlanır³⁰⁷.

Sebep, mükellefin kudreti dahilinde bulunan fiillerden olabileceği gibi mükellefin kudreti dışında bulunan fiillerden de olabilir³⁰⁸. Kurban ibadetinde ise vakit, namazların vacip olması için güneşin zevali, batması, fecrin doğması gibi mükellefin kudreti dışında bulunan fiil grubundan olarak, bu ibadetle yükümlü

³⁰⁴ Müslim, "Edâhî" 39-42; Nesâî, "Dahâyâ" 1; Tirmizî, "Edâhî" 24; İbn Mâce, "Edâhî" 11; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, VI, 301; Dârimî, "Edâhî" 2; Dârekutnî, **es-Sünen**, IV, 278.

³⁰⁵ Şâfiî, **el-Ümm**, II, 350; Müzenî, **el-Muhtasar**, IX, 299; Beyhakî, **es-Sünenü'l-kübrâ**, IX, 264-265.

³⁰⁶ Abdülazîz el-Buhârî, **Keşfü'l-esrâr**, II, 624.

³⁰⁷ Mevsilî, **el-İhtiyâr**, V, 491; Şemseddin er-Remlî, **Nihâyetü'l-muhtâc**, VIII, 130.

³⁰⁸ Abdülazîz el-Buhârî, **a.g.e.**, II, 624.

olmanın sebebidir. Nitekim, mükellef kurban ibadetini ifa etmeyi arzulamamış olsa da sebebin mevcudiyetiyle, udhiye kendisine vacip olmaktadır.

Vakit, kurban kesmenin *geçerlilik şartı* olmasının yanında kurban kesmenin ayrıca *sebebidir*. Udhiyenin vacip oluşu ve mükellefin edâ borcu altına girmesi bu sebebe bağlı kılınmıştır. İbadetlerde yükümlülük sebebi, vaktin kurban için sebep oluşu gibi aklın, tesirini idrak edemediği ve fert açısından genelde gayr-ı iradî bir durumdur³⁰⁹. Kurban yükümlülüğünün doğması yani kurbanın vücûb sebebi; namaz vaktinin girmesi ve Kâbe'nin mevcudiyeti gibi zahirî, gayrî iradî ve objektiftir³¹⁰.

Fıkıh kaynaklarında kurbân (/udhiye) kesmenin sebebi vakit olarak belirtilmiştir; vakit ise eyyâm-ı nahirdir³¹¹. Çünkü sebep ancak hükmün ona nisbet edilmesi ve ona taalluk etmesiyle bilinir. Nitekim iki şeyin birbirlerine izafetinde de asıl olan, *yevmü'l-adhâ* (bayram günü) tamlamasında olduğu gibi, birinin diğerine sebep olmasıdır. Vaktin kurban kesimine sebep olmasının en güçlü delili de kesimin bu günlerden önce ifa edilememesidir. Vaktinden önce kılınan namazın yok hükmünde oluşu gibi vaktinden önce kesilen kurban da yok hükmündedir³¹². Sebebin yokluğu, hükmün yokluğuna alâmet kılındığı için, ibadetlerde sebep olarak belirlenen durumların tahakkukundan önce hüküm gerçekleşmez. Muayyen vakitli ibadetlerde hüküm ancak sebebin mevcudiyetiyle var olacağından eyyâm-ı nahirden önce yapılan bir kesim, kurban hükmü alamaz³¹³ ve sözkonusu ibadet ifa edilmiş sayılmaz. Sebebin yokluğu hükmün yokluğunu gerektirdiği için, ifanın vaktin dışına sarkmaması gerekmektedir.

Hüküm, sebebin tekrarı ile tekerrür edeceğinden³¹⁴ vakit tekerrür ettikçe kurban kesmenin vacip olması da tekerrür eder³¹⁵. Vaktin namaz, oruç ve zekâtta

³⁰⁹ İbn Âbidîn, **Reddû'l-muhtâr**, IX, 453.

³¹⁰ Sebep-yükümlük ilişkisi için bkz. Abdülazîz el-Buhârî, **Keşfü'l-esrâr**, II, 631, 640; IV, 284; Koca, "İbadet", **DİA**, XIX, 243.

³¹¹ Aynî, **el-Binâye**, IX, 106; Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 266; Kadızâde, **Netâicu'l-efkâr**, IX, 506; Şeyhîzâde, **Mecme'u'l-enhur**, II, 516; Haskefî, **ed-Dürri'l-muhtâr**, IX, 453.

³¹² İbn Âbidîn, **a.g.e.**, IX, 453.

³¹³ Bâbertî, **el-İnâye**, IX, 505.

³¹⁴ Abdülazîz el-Buhârî, **a.g.e.**, II, 624.

yükümlülüğe her defasında sebep olması gibi kurban ibadetinin yükümlülüğü de vakit sebebiyle her yıl tekrarlanır. Sebep olarak gösterilen vasıf açısından, kurbanın benzerlik taşıdığı bu ibadetlerin yanısıra, sebeplerinin tekerrür etmeyişleri açısından da kimi ibadetlerden farklılık arz eder. Hac, farziyetinin sebebi olan Beytullâh tekerrür etmediği için, yükümlüye hayatında ancak bir defa farz olmaktadır³¹⁶. Kurban ibadetine sebep olan niteliğin haccinkinden farklı oluşundan dolayı, mükellef için kurban ibadetinin yükümlülüğü her yıl tekerrür eder.

IV. UDHIYENİN YÜKÜMLÜLÜK ŞARTLARI

Bir kimsenin ibadetle yükümlü olması için gerekli olan şartlara fıkıh dilinde vüçûb şartları, yapılan bir ifanın dinen geçerliliği için aranan şartlara da sıhhat veya edâ şartları denilir³¹⁷. Şart, birşeyin varlığı kendi varlığına bağlı olmakla beraber, onun yapısından bir parça teşkil etmeyen iş veya vasıftır. Şartın yokluğu kendisi ile bağlantısı olan hükmün yokluğunu gerektirir. Ancak, rüknün aksine şart, ilgili olduğu hükmün mahiyetinin dışında kalmaktadır³¹⁸.

Bir kimsenin kurban kesmekle yükümlü sayılması için aranan şartlara kurbanın vüçûb şartları denilir. Kurban kesmenin sünnet olduğunu söyleyenlere göre ise bunlar sünnet oluşun şartlarıdır.

Hanefî Mezhebi'nde İmam Muhammed'in fetvaya esas teşkil eden görüşüne göre bir kimsenin kurban kesmekle yükümlü olabilmesi için kesim günlerinin son vaktinde müslüman, âkil bâliğ (ergen), mukim ve kendisine sadaka-i fitr vacip olacak derecede zengin olması şartları birlikte aranır³¹⁹. Buna göre, gayr-i müslimlere, kölelere, yolculara, akıl sahibi ve ergen olmayanlara ve şer'an zengin sayılacağı servete sahip olmayanlara udhiye vacip değildir.

³¹⁵ Bâbertî, **el-İnâye**, IX, 505. (Aynı şekilde, kurbanın hükmünün sünnet olduğunu savunan mezheplere göre de vakit tekerrür ettikçe kurban kesmenin sünnet olması da tekerrür etmektedir.)

³¹⁶ Serahsî, **el-Mebsût**, IV, 2.

³¹⁷ Koca, "İbadet", **DİA**, XIX, 243.

³¹⁸ Zekiyüddîn Şa'ban, **İslâm Hukuk İlminin Esasları**, s. 229-230.

³¹⁹ Evliyâ Efendi, **Kurban Risâlesi**, s. 5; Bilmen, "**Kurban**", s. 4; Bardakoğlu, "**Kurban**", **DİA**, XXVI, 437.

Şâfiî mezhebinde ise udhiyeyle muhatap olanlar *hür, âkil, bâliğ ve müstatî'* yani *gücü yeten müslümanlardır*³²⁰.

A. İSLÂM

İbadetler dinin aslî unsurlarından biri olduğu için Allah'a inanan ve İslâm'ı benimseyen herkesin onları yerine getirmesi kural olarak istenir³²¹. Tüm ibadetlerde olduğu gibi, bir kimsenin kurban ibadetini ifaya ehil sayılabilmesi için müslüman olması gerekir. Bir kurbet ve ibadet olması dolayısıyla³²² kurbanla yükümlülüğün ilk şartı İslâm'dır³²³. Tüm ibadetler için geçerli olan bu temel prensibin dayanağı “(...)Kim imanı inkâr ederse bütün yaptığı işler boşa gider ve o, âhirette de ziyana uğrayanlardan olur.” (Mâide 5/5) âyetidir. Müslüman olmayan kişi, bu ibadetle yükümlü değildir. Çünkü, temel kural olarak müslüman olmayandan hiçbir amel kabul edilmez: “Onların yaptıkları her bir (iyi) işi ele alırsız, onu saçılmış zerreler haline getiririz (değersiz kılarız).” (el-Furkan 25/23) Bu âyet, Kurban ibadetinin de dahil olduğu tüm şer'î yükümlülüklerde amellerin kabul edilmesinin ilk ve aslî şartının kişinin müslüman olması gerektiğini bildirmektedir. İman etmemiş kişi, dinin fûrûunu edâ ve kaza etmekle yükümlü değildir³²⁴.

İman etmemiş kimselerin ibadetle mükellef olup olmadıkları İslâm âlimleri arasında ayrı bir tartışma konusu olmakla birlikte ağırlıklı görüş onların öncelikle imanla mükellef bulundukları, ibadetle mükellefiyetin imandan sonra başladığı yönündedir³²⁵. Taatlerin kabulüne küfrün mâni olması³²⁶ ve müslüman olmayanların

³²⁰ Şirbînî, **Muğnî'l-muhtâc**, VI, 127.

³²¹ Koca, “İbadet”, **DİA**, XIX, 243.

³²² Semerkandî, **Tühfetü'l-fukahâ**, III, 82; Mevsilî, **el-İhtiyâr**, V, 492.

³²³ Kudûrî, **el-Kitâb**, III, 232; Kâsânî, **Bedâi'**, VI, 281; Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 265; Şeyhîzâde, **Mecme'u'l-enhur**, II, 516. İmân, teklifin bir şartı olmayıp teklifin aslı ve üzerine bina edildiği kâidesidir. Bu durumda bir şeyin aslı ve üzerine bina edildiği kâidesi olan şey, aynı şeyin şartı olması makûl değildir. Fakat, iman hakkında şart tabiri, mecâzî anlamda olup müsâmaha yoluyla kullanılır. Şâtıbî, **el-Muvâfakât**, I, 267.

³²⁴ Fahreddin er-Râzî, **el-Mahsûl**, I, 247.

³²⁵ Koca, “İbadet”, **DİA**, XIX, 243; İlgili tartışma için bkz. İbn Âbidîn, **Reddû'l-muhtar**, III, 456.

³²⁶ Şâtıbî, **a.g.e.**, I, 185.

kurbet ehli sayılmaması³²⁷ nedeniyle kişi ibadetten önce imanla yükümlü tutulur. Çünkü, ibadetlerin ancak müslüman kişiden sadır olacağı tasavvur edilir³²⁸. Müslüman olmayanların kurban ibadeti ve diğer fûrû fıkıh meseleleri ile yükümlü olup olmamaları, ihtilafları esasen Kelam ilminde mevcut bulunan ve üzerinde fiilî bir sonuç doğmayan konulardandır. Benzer şekilde fıkha izafe edilip de, üzerine fıkıh bina edilmeyen her esas, fıkıhın esaslarından olmadığı için konu ile ilgili diğer tartışmalara girmiyoruz.

B. HÜRRİYET

Kurban kesme yükümlülüğünün şartlarından birisi de “hür olma”dır. Hür olma, kurban kesmeyi vacip kabul eden Hanefîlerde, vücut şartlarından³²⁹; müekked sünnet kabul eden Şâfiîlerde ise, bu ibadete muhatab olmanın şartlarından³³⁰.

Kurban mükellefiyeti için hür olma şartı, udhiyenin malî bir ibadet olarak kabulünden kaynaklanır. Çünkü malî ibadetler, ancak mülk ile hâsıl olur. Mâlik, hür olandır; köle ise mülk sahibi değildir³³¹. Kölelik durumu, İmam Mâlik’in de belirttiği gibi kurban yükümlülüğüne mâni olmaktadır³³². Dolayısıyla, kimi kaynaklarda kurban yükümlülüğünün şartları arasında “hürriyet”in zikredilmemiş olması³³³, “zengin olma” şartının hürriyeti de içermesiyle açıklanmıştır³³⁴.

Köle, ticaret yapmaya izinli veya mükatep biri de olsa köleliğin mülkiyet sahibi olmaya engel teşkil ettiğinden hareketle kendisi kurban kesmekle yükümlü değildir³³⁵. Hür olan kimse, ancak diğer şartlara da haiz ise kurbanla yükümlü tutulur.

³²⁷ Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 281.

³²⁸ Molla Hüsrev, **a.g.e.**, I, 267.

³²⁹ Kudûrî, **el-Kitâb**, III, 232; Kâsânî, **Bedâi’**, VI, 282; Şeyhîzâde, **Mecme’u’l-enhur**, II, 516.

³³⁰ Takîyuddîn el-Hisnî, **Kifâyetu’l-ahyâr**, s. 528; Şirbînî, **Muğni’l-muhtâc**, VI, 127.

³³¹ Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 282; Mevsilî, **el-İhtiyâr**, V, 492; Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 267.

³³² Sahnûn, **el-Müdevvenetü’l-kübrâ**, II, 73.

³³³ Bkz. Haskefî, **ed-Dürrü’l-muhtâr**, IX, 453.

³³⁴ İbn Abidin, **Reddu’l-muhtâr**, IX, 452.

³³⁵ Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 282; Behûtî, **Keşşâfu’l-Kinâ’**, II, 1239.

C. İKÂMET

Hanefîlere göre kurbanın yükümlülük şartlarından biri de “ikâmet”³³⁶ olup “seferî olana” udhiye vacip değildir³³⁷. İkamet yerinin niteliğinin; şehir, köy veya kırsalda mukim olmanın yükümlülüğe her hangi bir etkisi yoktur³³⁸. Yolcu olmak, udhiyeyle mükellef olmamanın yani ruhsat sebeplerindendir. Ruhsatlar da hastalık ve yolculuk sebebiyle âriz olabilecek meşakkatin ortadan kaldırılmasını amaçlar³³⁹.

Şâfiîler, kurban yükümlülüğünde mukim olma şartı aramazlar³⁴⁰; yolcu da olsa gerekli şartları haiz olan kimsenin kurban kesmesi sünnettir.

Udhiyenin seferî olana vacip olmamasının gerekçesini Hanefî ulemasından Semerkândî, Kevser Sûresi’nin ilgili âyetine istinaden şöyle açıklar: “*Allah için namaz kıl ve kurban kes*” (el-Kevser 114/2) âyetinde hitab emir sigasıyla gelmiştir ve emir de vücut ifade eder. Âyet, mukim hakkındadır zira hitab Resûlullâh’adır. Ayrıca bu, kıyas ile bilinmeyen bir hüküm olduğu için, mukim hakkında olan bu hüküm, yolcu olana taaddi etmez. Nitekim Cuma ve bayram namazındada da aynı böyledir³⁴¹. Udhiyenin belirli hayvanın belirli zaman içinde kesimi suretiyle yerine getirilen³⁴² bir ibadet oluşundan ötürü, seferîlik esnasında edâ edilmesi, içinde zorluklar barındıran sebeplerle mümkün olur³⁴³. Seferî olana udhiyenin vacip kılınması, tadhiye vaktinde her yerde kurbanlık hayvan bulamama ihtimali göz önüne alındığında, hayvanı beraberinde taşımayı veya yolculuğu terk etmeyi gerektirir³⁴⁴. Fakat her iki durum da mükellef için meşakkat ve zarar doğurur. Meşakkatin teysiri

³³⁶ Kudûrî, **el-Kitâb**, III, 232; Mevsilî, **el-İhtiyâr**, V, 491; Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 265; Şeyhîzâde, **Mecme’u’l-enhur**, II, 516; Haskefî, **ed-Dürrü’l-muhtâr**, IX, 453. Âlemgir, **el-Fetâvâ’l-Hindiyye**, V, 292.

³³⁷ Semerkandî, **Tühfetü’l-fukahâ**, III, 81; Serahsî, **el-Mebsût**, XII, 9; Mergînânî, **el-Hidâye**, IV, 351; Mevsilî, **a.g.e.**, V, 492; İbn Abidin, **Reddu’l-muhtâr**, IX, 453; Âlemgir, **a.g.e.**, V, 292.

³³⁸ Kâsânî, **Bedâi’**, VI, 285; Mevsilî, **el-İhtiyâr**, V, 492; Şurunbulâlî, **Gunye**, I, 265.

³³⁹ Şâtıbî, **el-Muvâfakât**, II, 10.

³⁴⁰ Şirbînî, **Muğni’l-muhtâc**, VI, 127.

³⁴¹ Semerkandî, **a.g.e.**, III, 81.

³⁴² Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 282; Mevsilî, **a.g.e.**, V, 492.

³⁴³ Mergînânî, **el-Hidâye**, IV, 351; Molla Hüsrev, **a.g.e.**, I, 265; Meydânî, **el-Lübâb**, III, 233.

³⁴⁴ Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 282.

celbedeceği ve zararın izale olunacağı temel kurallarından³⁴⁵ hareketle, seferî olana terettüp eden hüküm, udhiyenin kendisine vacip olmamasıdır³⁴⁶.

Yolculukta udhiye kesme zorunluluğunun olmaması, ruhsat grubuna girer. Bunun udhiyeyle yükümlü olmaya mâni oluşu, talebin aslını kaldırmamakta; ancak ruhsat cihetine meylederek azîmet tarafını terk eden kimse üzerine bir günah terettüp etmez anlamında talebin kesinlik kazanmasını engellemektedir. Mükellefin ruhsatı kullanması câiz olup kendisine günah terettüp etmez. Çünkü, ruhsatın sadece ruhsat olması açısından hükmü mubahlıktır³⁴⁷. Fakat buradaki mubahlık seferîlik esnasında udhiyeyi kesip kesmemede muhayyer bırakıldığı anlamında değil, kesmemesi hâlinde günahın terettüp etmeyeceği anlamındadır. Kişi, seferîlik özrü bulunmasına rağmen ifada bulunursa, onun bu fiiliyle özrü olmayan diğer mükelleflerin fiilleri arasında bir fark bulunmayacaktır³⁴⁸. Yolcunun nafile olarak kurban kesmesi ise câiz olup kestiği, kurban yerine yeterli olur³⁴⁹.

Peygamberimiz seferde iken kurban kesmiştir. İbn Abbas (r.a.) anlatıyor: “Biz, Resûlullâh (s.a.v.) ile birlikte bir seferde iken Kurban Bayramı geldi. Kurban için, sığırdı yedi kişi, deve on kişi ortak olduk.”³⁵⁰ Fakat bu hadis Hudeybiye ile ilgilidir³⁵¹. Rafi b. Hadîc (r.a.) da Resûlullâh’ın ganimetleri taksim ederken on koyunu bir deve yerine verdiğini nakletmektedir³⁵². Bu hadisler Resûlullâh’ın seferde dahi kurban kestiğini göstermektedir.

Dinen yolcu hükmünde olan kimse, kurban kesmekle yükümlü olmamakla beraber, tek başına veya mukimlerle birlikte kurban kesmesine bir engel de yoktur. Diğer mezheplerde kurban kesmenin sünnet olması sebebiyle, mükellefiyet açısından

³⁴⁵ “Meşakkat teysiri celb eder.” (Mecelle md. 17); “Bir iş zîk oldukça müttesi’ olur.” (Mecelle md. 18); “Zarar izâle olunur.” (Mecelle md. 20)

³⁴⁶ Kâsânî, **Bedâi’**, VI, 282; Merğînânî, **el-Hidâye**, IV, 351; Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 265.

³⁴⁷ Şâtıbî, **el-Muvâfakât**, I, 308.

³⁴⁸ Bkz. Şâtıbî, **a.g.e.**, I, 322-323.

³⁴⁹ İbn Abidin, **Reddu’l-muhtâr**, IX, 453; Evliyâ Efendi, **Kurban Risâlesi**, s. 6.

³⁵⁰ Tirmizî, “**Hacc**” 66 (Tirmizî, senesinde Hüzeyn b. Vâkid’in bulunduğu bu hadis için *hasan garib* değerlendirmesinde bulunmaktadır.); Nesâî, “**Dahâyâ**” 15; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, I, 275.

³⁵¹ “Kurbanda Ortaklığın Doğru Olması” başlığına bkz.

³⁵² Müslim, “**Edâhî**” 21; Tirmizî, “**Hacc**” 66; Nesâî, “**Sayd**” 17, “**Dahâyâ**” 15.

yolcu ile mukim arasında, bir farklılık yoktur. Hanefîler'in yolcu için böyle bir ruhsattan söz etmeleri, ibadetlerde külfeti kaldırmaya ve kurbandan gözetilen hikmetlerin gerçekleşmesine öncelik vermeleri sebebiyledir³⁵³. Çünkü yolculuk halinde bulunan kimse gerek kurbanlık temin etme ve kurbanı kesme, gerekse kesilen kurbanın etini değerlendirme ve dağıtma açısından o bölge halkının sahip olduğu bilgi ve imkâna sahip değildir. Bu kimselere kurban mükellefiyeti yüklemek maddî yönden ziyade ibadetin ifası yönünden ağır bir külfet teşkil edebilir³⁵⁴. Ayrıca yolculuk hali zengin olan yolcunun bile elindeki parayı daha tedbirli harcamasını gerektirir. Böyle olunca kurban bayramı süresince iş ve görev gereği yolda olan veya bulunduğu bölgede yolcu konumunda olan kimselerin bu ruhsattan yararlanması makûldur³⁵⁵.

Klasik fıkıh kültüründe konu böyle ele alınmış olmakla birlikte, günümüzde yolculuk şartlarının büyük ölçüde değiştiği ve anılan külfeti en aza indiren imkânların ortaya çıktığı, ayrıca kurban ibadetinin toplumda sosyal adaleti sağlayan ve üçüncü şahısların haklarını ilgilendiren yönünün bulunduğu göz önüne alınırsa, bayramda aslî ikametgâhını terk edenlerin diğer yükümlülük şartları bulunduğu ve savunulabilir bir gerekçe, sıkıntı veya mazeret de söz konusu olmadığı sürece kurban ibadetini bizzat veya vekâlet yoluyla yerine getirmeleri tercihe şayan görünmektedir³⁵⁶. Ayrıca ekonomik refaha paralel olarak gelişen modern tatil kültürünün yaygınlaşmasıyla birlikte dinî bayramlarda geniş halk kesimleri tatil beldelerine veya ana-baba ocağına gitmektedirler. Dinen mukim sayılmayan bu kimseler kurban bayramı günlerinde seferî bulundukları halde çeşitli kuruluşlara başvurarak vekalet yoluyla kurban kestirmektedirler. Yukarıda belirtilen sebeplere ek olarak bu insanların ibadet duyarlılıklarının da zedelenmemesi için kesimlerine engel olmamak gerekir.

İslâm ve hürriyet şartında olduğu gibi mukim olma şartı da vaktin tümünde aranmaz. Vaktin sonundaki durum dikkate alınır. Bundan dolayı kişi, vaktin başında

³⁵³ Bkz. Kâsânî, **Bedâi'**, VI, 282.

³⁵⁴ Bardakoğlu, "Kurban", **DİA**, XXVI, 437.

³⁵⁵ Bardakoğlu, **İslâm ve Toplum**, II, 4.

³⁵⁶ Bardakoğlu, a.g.e., XXVI, 437.

seferî olup vaktin sonunda mukim olursa kurbanla mükellef olur; vaktin başında mukîm olduğu halde kurban kesmeyip vaktin sonunda seferî olan kişiden ise vücûbiyet düşer. Bu durum kurbanlığı satın almadan önce seferî olan kişiler için sözkonusudur³⁵⁷. Kurbanlığı satın aldıktan sonra seferî olan kişi içinse Muntekâ'da bu hayvanı kesmenin ona vacip olmadığı ve bunu satabileceği zikredilmiştir. Ayrıca İmam Muhammed'den de böyle rivayet edilmiştir³⁵⁸.

Âlimlerden bazısı da kurbanlığı satın aldıktan sonra seferî olan kişi konusunda zengin ve fakir olmasına göre farklı hükümler vermişlerdir: Zengin kimse kurbanlığı satın aldıktan sonra seferî olursa satın aldığı hayvanı kesmesi vacip değildir ve satması câizdir³⁵⁹. Çünkü zengin kişi hayvanı satın almakla ve kurbana niyet etmekle kendine bir şey vacip kılmamıştır; bilakis satın alma ve niyetle, kendine vacip olanı iskat etmeyi hedeflemiştir. Sefere çıkmakla da üzerine bir şeyin vacip olmadığı tebeyyün etmiştir ve dolayısıyla aldığı hayvanı satma hakkına sahiptir. Bu, üzerine vacip olduğu zannıyla bir ibadete başlayıp bilahare üzerine vacip olmadığını öğrendiğinde başladığı ibadeti tamamlamanın gerekmediği meselesine benzemektedir³⁶⁰. Fakir kimse kurbanlığı satın aldıktan sonra seferî olması durumunda bu hayvanı tadhiye etmesi üzerine vaciptir ve seferî olmakla bu borç üzerinden düşmez³⁶¹. Çünkü bu, satın alma sebebiyle fakirin kendini borçlandırması olup bu yönüyle nezre benzemektedir. Kişinin seferî olmakla nezir borcunun düşmemesi gibi udhiye borcu da seferî olmakla fakirin uhdesinden çıkmaz. Nafîle olan bir ibadete başlandığında bu ibadeti tamamlamak ve ifsat edilirse kaza etmek nasıl gerekliyse, kurbanlığın satın alımından sonra seferî olan fakirin kurbanlık borcunda da aynı durum geçerlidir³⁶².

Hacıların Udhiye Kesmesi: Mâlikî mezhebine göre hacda bulunan, yani o esnada hac farızasını yerine getiren kişi udhiye kesmekle yükümlü değildir. Çünkü

³⁵⁷ Kâsânî, **Bedâi'**, VI, 282.

³⁵⁸ Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 282; İbn Abidin, **Reddu'l-muhtâr**, IX, 453.

³⁵⁹ Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 282; İbn Abidin, **a.g.e.**, IX, 453; Âlemgir, **el-Fetâvâ'l-Hindiyye**, V, 292.

³⁶⁰ Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 282.

³⁶¹ Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 282; İbn Abidin, **a.g.e.**, IX, 453; Âlemgir, **a.g.e.**, V, 292.

³⁶² Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 283.

hacda bulunan kişi hedy kurbanıyla yükümlüdür³⁶³. İmâm Mâlik hacda olanların Mina'da kurbanı terk edebileceklerine ruhsat tanımıştır³⁶⁴. İbrahim en-Nahaî de, udhiyenin Mina'daki hacılara vacip olmadığı görüşündedir³⁶⁵.

Hanefî, Şâfiî ve Hanbelî mezheplerinde ise hacda olanlar ve olmayanlar şeklinde bir ayırıma gidilmeksizin diğer şartları haiz bulunan herkesin kurban kesmekle yükümlü olduğuna hükmedilmiştir³⁶⁶. Fakat Şâfiîlerden Abderî'ye göre, Mina'da bulunan hacıların udhiye kesmeleri sünnet değildir; kestikleri hedydir, demiştir³⁶⁷.

Dini hükümlere göre seferî sayılacak bir yerden hac yolculuğu yapan müslümanlar, hac esnasında genellikle mukim olmadıklarından yani dinen yolcu sayıldıklarından, kurban bayramında udhiye kesmekle mükellef değildirler³⁶⁸. Ayrıca, vekil tayin ederek, memleketlerinde kestirmeleri de gerekmez³⁶⁹. Bu konumda bulunan hacıların tadhiyede bulunmaları yalnızca nafiledir. Fakat hac esnasında kişi mukim ise Mekkî kişiye vacip olduğu gibi ona da vaciptir³⁷⁰.

Mukim olan Mekkelilerin ise, hac yapıyor olsalar bile kendilerinden bu vucûbiyet, ağırlıklı olan görüşe göre düşmeyip³⁷¹ tadhiyede bulunmaları vaciptir. Nâfi', Abdullah b. Ömer'in hacca gittiğinde, kendi adına nafîle olarak udhiye kesmeleri için aile fertlerine udhiye parası bıraktığını rivayet etmektedir. Fakat bu udhiye parası Abdullah b. Ömer'in adına değil, aile fertleri kendi adlarına udhiye alıp kessinler diye verilmiş olduğu ihtimali de vardır. Fakat ihtimalle beraber vucûb sabit

³⁶³ Derdîr, *eş-Şerhu'l-Kebîr*, I, 513.

³⁶⁴ Sahnûn, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, II, 73; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, I, 347.

³⁶⁵ Nevevî, *Şerhu Müslim*, XIII, 110. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XVII, 265.

³⁶⁶ Kâsânî, *Bedâi'*, VI, 282; Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, VI, 127; Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, VIII, 131.

³⁶⁷ Şirbînî, *a.g.e.*, VI, 127.

³⁶⁸ Kâsânî, *a.g.e.*, VI, 282; İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, III, 534.

³⁶⁹ İrfan Yücel, "*Hac Kurbanı*", s. 4.

³⁷⁰ İbn Âbidîn, *a.g.e.*, III, 534.

³⁷¹ Kâsânî, *a.g.e.*, VI, 282; Şurunbulâlî, *Gunye*, I, 265; Haskefî, *ed-Dürrü'l-muhtâr*, IX, 457.

olmaz³⁷². Hanefî mezhebinde zayıf kabul edilen bir görüşe göre, Mekke ehli de olsa, ihrama giren kimseye tadhiye gerekmez³⁷³.

Günümüz araştırmacılarından bazıları hac vazifesinde bulunmakta olanlara udhiye kestirmenin farz ve vacip olmadığını³⁷⁴ belirtmişlerdir. Erken dönem hadis kaynaklarından Abdurrazzâk'ın el-Müsannef'inde Sevri-Muğire-İbrahim kanalıyla gelen rivayette Hz. Ömer'in haccedip udhiye kesmediği³⁷⁵, Sevri-Hammad-İbrahim kanalıyla gelen rivayette İbrahim "Hacı ve yolcuya, udhiye kesmeyebileceklerine dair ruhsat tanındığını" naklettiği³⁷⁶, Sevri-Mansur-İbrahim kanalıyla gelen başka bir rivayette de İbrahim, muhtemelen sahabeden bahsederek "Onlar haccederlerdi, yanlarında para olduğu halde udhiye kesmezlerdi." dediği³⁷⁷ yer almaktadır.

Türkiye'den giden hacı kabilelerinden bazılarının Mekke'ye erken varmakta ve arefe gününe kadar 15 günden fazla kaldıkları için mukim olmaktadır. Hanefî mezhebinde kendisine udhiyenin vacip olacağı kişiler "hacda olanlar ve olmayanlar" şeklinde bir ayırma tutulmamış ve hacda da olsa mukim olan her müslümanın diğer şartları yerindeyse udhiye kesmekle mükellef olacağı mezhep kitaplarında belirtilmiştir. Bundan dolayı kimi hacılar hedy kurbanı yanında udhiye kurbanı da kesmekte ve kimi ise vekalet verip kendi ülkesinde kestirmektedir. Bu husus, meşakkate sebebiyet verdiği için, Türkiye'den giden hacılara Mâlikî mezhebinin görüşü hatırlatılmaktadır.

³⁷² Kâsânî, **Bedâi'**, VI, 282.

³⁷³ İbn Abidin, **Reddu'l-muhtâr**, IX, 457.

³⁷⁴ Şerbâsi, **Yes'elûnek**, V, 87.

³⁷⁵ Abdurrazzâk, **el-Musannef**, IV, 382 (h.no: 8141).

³⁷⁶ Abdurrazzâk, **a.g.e.**, IV, 382 (h.no: 8142).

³⁷⁷ Abdurrazzâk, **a.g.e.**, IV, 382 (h.no: 8143).

D. MALÎ KUDRET VEYA ZENGİNLİK

Kaynaklar, ibadetlerin tasnifinde kurbanı malî ibadetler grubundan sayarlar³⁷⁸. Kurban mükellefiyeti için sahip olunması gereken şartların en bariz olanı, malla alakalı olduğundan, mükellef için malî bir ibadettir. Dolayısıyla “kudret” şartını taşımayanının bu ibadetle yükümlü tutulması Kur’an’a aykırıdır. Çünkü Kur’an’da “(..)Din hususunda üzerinize hiçbir zorluk yüklenmedi; atanız İbrahim’in dininde (de böyleydi). (..)” (el-Hac 22/78) buyurulmaktadır.

Kur’an’da kurban kesme yükümlülüğünde şer’î zenginliğin ölçüsü olarak Hac Sûresi 34. âyeti önemli bir kıstas koymaktadır:

”وَلِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا لِّيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَىٰ مَا رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ (...)”

“Biz, her ümmete -(Kurban kesmeye uygun) hayvan cinsinden kendilerine rızık olarak verdiklerimiz üzerine Allah’ın adını ansinlar diye- kurban kesmeyi gerekli kıldık (...)” (el-Hac 22/34) Bu âyette “hayvan cinsinden kendilerine rızık olarak verdiklerimiz” denilerek, insanlara rızık olarak verilmiş bulunan kurbanlıklara vurguda bulunulmuştur. Kişinin kurbanla yükümlü olabilmesi için kurbanlığı tedarik edecek bir zenginliğe sahip olması gerekir. Yani “mâ razakahum” ve bunu sağlayacak bir zenginliği varsa kurbanı keser; aksi halde kesme yükümlülüğü yoktur. Câbir b. Abdillâh, müslümanların ilk kurban kestikleri hicrî ikinci yılın kurban bayramında Benî Seleme’nin “ehl-i yûsr” olarak tabir ettiği zenginlerinin kurban kestiklerini ve kurbanlarının sayısının on yediye balığ olduğunu rivayet etmiştir³⁷⁹.

Ebû Hüreyre’nin rivayet ettiği “İmkânı olup da kurban kesmeyen, bizim musallâmıza yaklaşmasın!” hadisi de Hanefî mezhebine ait kaynaklarda, kurbanı tedarik edecek zenginliğin kurbanın vacip olmasına delil olarak gösterilir³⁸⁰.

³⁷⁸ Serahsî, **el-Mebsût**, XII, 8; Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 267: “Udhiye, malî bir kurbettir ve ancak mülk ile hâsıl olur.”

³⁷⁹ İbn Şebbe, **Târîhu’l-Medîne**, I, 137-138; Semhûdî, **Vefâu’l-Vefâ bi Ahbâr-i Dâri’l-Mustafâ**, III, 116.

³⁸⁰ Kâsânî, **Bedâi’**, VI, 283.

Hanbelîler yükümlünün, kesmeye maddî imkanı elverdiği halde, ifada bulunmamasını bu hadise istinaden mekrûh sayarlar³⁸¹. Fakat, İmam Mâlik, terkinde ruhsat olmayan bir sünnet kabul ettiği bu ibadetin yükümlüsü tarafından ifa edilmemesinin günah olmadığını belirtmekle beraber, zengin kişinin kurban kesmemesini, Resûlullâh'ın sünnetinden yüz çevirme anlamını taşıyorsa, günah olduğunu belirtir³⁸².

1. Zenginliğin Gerekliliği ve Ölçüsü

Hanefîlere göre kurban yükümlülüğünde diğer şartlarla birlikte kişinin şer'an zengin sayılacağı servete sahip olması gerekir. Kaynaklarda “gına” ve “yesâr” kelimeleriyle kavramlaştırılan şer'î zenginlik, udhiyenin vacip oluşunun ölçüsüdür³⁸³. Hanefî kaynaklarında, kurbanın vücubunda diğer şartların yanında zenginlik için objektif bir kriterin olması gerektiği; aksi halde bu vacibin bedelinin kişinin tüm malını kapsayacağı, bunun da sıkıntıya sebebiyet vereceği belirtilir. Bunun için kurban yükümlülüğünde şer'î zenginliğe itibar edilmesinin zorunluluğu vurgulanır³⁸⁴. Bu zenginliğin ölçüsü ise Hanefî kaynaklarında “fıtır sadakası nisabı”³⁸⁵ olarak belirtilir. Buna delil olarak getirilen (لَا صَدَقَةَ إِلَّا عَنْ ظَهْر غَنَى) “*Sadaka ancak varlıklı olma halinde verilir.*”³⁸⁶ hadisinde yer alan “gına”ya da fıtır sadakasını vermeyi gerektirecek miktarda olan malvarlığı³⁸⁷ anlamı verilmiştir. Hanefî mezhebinde, kurbanda şer'î zenginliğin ölçüsü olan fıtır sadakası nisabı ise, kişinin evi, ev eşyası, giysileri, hizmetçisi, bineği ve zorunlu olan malları dışında mülkiyetinde 200 (ikiyüz) dirhem veya 20 (yirmi) dinar ya da bu kıymete denk bir

³⁸¹ Behûtfî, **Keşşâfu'l-Kınâ**, II, 1239.

³⁸² İbn Rüşd, **el-Mukaddimât el-Mümehhidât**, I, 435.

³⁸³ Kudûrî, **el-Kitâb**, III, 232; Kâsânî, **Bedâi'**, VI, 283; Merğînânî, **el-Hidâye**, IV, 352; Mevsilî, **el-İhtiyâr**, V, 491; Haskefî, **ed-Dürrü'l-muhtâr**, IX, 453; Şeyhîzâde, **Mecme'u'l-enhur**, II, 516.

³⁸⁴ Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 283.

³⁸⁵ Semerkandî, **Tühfetü'l-fukahâ**, III, 82; Kâdîhan, **el-Hâniyye**, III, 344; Merğînânî, **a.g.e.**, IV, 352; Mevsilî, **a.g.e.**, V, 492-493; Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 266; Haskefî, **a.g.e.**, IX, 453; Âlemgir, **el-Fetâvâ'l-Hindiyye**, V, 292; Meydânî, **el-Lübâb**, III, 232.

³⁸⁶ Buhârî, “**Zekât**” 18, “**Vesâyâ**” 9; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, II, 230, 434-435, 501.

³⁸⁷ Mevsilî, **a.g.e.**, V, 492-493.

malvarlığıdır³⁸⁸. Bunların dışında otlak hayvanları, ticaret eşyaları vs. malları bulunan kişi dinen zengin ve kurban kesmekle yükümlü sayılmıştır³⁸⁹. Nisaba malik olmayanın ise kurban kesme yükümlülüğünün olmadığı³⁹⁰, kesiminin nafîle hükmünde olduğu kabul edilmiştir. Çünkü, kurbanın vücup sebebi olan “vakit” mevcut olmakla beraber yükümlülük şartı olan zenginlik bulunmamaktadır³⁹¹.

Şâfiîlerde ise kurbanın sünnet olmasında nisap şartı aranmaz. Bayram ve teşrik günlerinde kendisinin ve aile fertlerinin nafakasından arta kalan para veya malla kurban satın alma imkanına sahip olan kimsenin kesmesi sünnettir³⁹².

Akarın kıymetine mi yoksa gelirine mi itibar edileceği hususunda da ise müeahhir Hanefî alimleri ihtilaf etmiştir. Zaferânî ve Aliyyü’l-Râzî akarın kıymetine, Ebû Ali ed-Dekkâk ise akarın gelirine itibar edileceği, akarın geliri bir senelik nafakayı karşılaması durumunda sahibine udhiyenin vacip olacağı görüşündedir. Bu görüşlerin haricinde, kişinin nisab miktarı parası olup akarın gelirinin de bir aylık nafakasını karşılaması halinde udhiye kesmesinin vacip olacağı görüşü de bulunmaktadır³⁹³.

Fıtır sadakası yükümlülüğü için, sahip olunan mallarda nemâ aranmaz. Nisaptan fazla malı bulunan kimse dinen zengin sayıldığından zekât alması câiz olmadığı gibi fitre vermesi ve kurban kesmesi de vaciptir³⁹⁴. Fetâvâ’l-Bezzâziye’de Ebû Hanîfe’den naklen zekât ve udhiye nisablarının aynı olduğu belirtilmiş; udhiye yükümlülüğünü doğuran miktarın zekât yükümlülüğünü doğuran miktardır, denilmiştir³⁹⁵.

³⁸⁸ Kâsânî, **Bedâi’**, VI, 283; Kâdîhan, **el-Hâniyye**, III, 344; İbn Âbidîn, **Reddü’l-muhtâr**, IX, 453.

³⁸⁹ Âlemgir, **el-Fetâvâ’l-Hindiyye**, V, 292.

³⁹⁰ İbn Abidin, **Reddu’l-muhtâr**, IX, 453.

³⁹¹ İbn Abidin, **a.g.e.**, IX, 453.

³⁹² Şîrbînî, **Muğni’l-muhtâc**, VI, 127.

³⁹³ Âlemgir, **a.g.e.**, V, 292.

³⁹⁴ Merğînânî, **el-Hidâye**, I, 139.

³⁹⁵ Bezzâzî, **el-Fetâva’l-Bezzâziyye**, VI, 287.

Udhiyenin vacip oluşu için kişinin vaktin tümünde zengin bulunması gerekmez. Vaktin evvelinde fakirken vaktin sonunda zengin olmakla udhiye vacip olur³⁹⁶.

Kişi borcunu ödediğinde nisab eksiliyorsa, ona kurban vacip olmaz³⁹⁷. Hanefiler bu görüşlerini borç zekâtın vacip olmasına manidir ve öncelikle udhiyenin vacip olmasına mani olur; zira zekât farz, udhiye vaciptir; farz ise vacibin fevkindedir³⁹⁸, şeklinde izah etmişlerdir.

Udhiye muvakkat bir ibadet olduğu için gına kendi vaktinde aranır. Kişinin sahip olduğu malı nahir günlerinde kendisine ulaşamaması durumunda udhiye kendisine vacip olmaz. Çünkü kişi zekâtın farklı olarak elinde mal olmadığı vakitte fakir sayılır ve sadaka da kendisine helaldir³⁹⁹.

Kâsânî 200 dirhemi olan kişinin bu malvarlığı üzerinden bir sene geçip 5 dirhemi zekât olarak verse kalan 195 dirhem için udhiye gerekip gerekmeyeceği örneğini eserinde yer vererek bu konuda imamlardan gelen herhangi bir rivayetin olmadığını söyler. Fakat Za'ferânî'ye göre bu misaldeki kişiye udhiye vaciptir. Çünkü, bu malın zekâtının verilmesi dolayısıyla nisab kurbet cihetine sarfedildiği için takdirenden vardır; ancak bu örnekte kişi ayrıca 5 dirhemi nafakasına harcadığı zaman bunda kurbet ciheti olmadığı için nisab hem hakikaten hem takdirenden eksik olacağından udhiye vacip olmaz⁴⁰⁰.

Mükellefin kurban kesmek için satın aldığı koyun kaybolur ve bu yüzden fakir düşmüşse, bayram günleri gelidiğinde kurbanlık alması gerekmez. Çünkü nisab vücup vaktinde eksiktir; vücup şartlarından olan gına bulunmamaktadır. Şayet, fakir düşen bu kimse kaybolan bu koyununu nahir günlerinde bulursa, kendisi vücup vaktinde fakir bulunduğundan dolayı koyunu tadhiye etmesi gerekmez. Şayet koyun kaybolur ve bir başkasını satın alır ve zengin olarak onu kurban eder, bilahare birinci

³⁹⁶ Kâsânî, **Bedâi'**, VI, 283; Âlemgir, **el-Fetâvâ'l-Hindiyye**, V, 292.

³⁹⁷ Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 283; Âlemgir, **a.g.e.**, V, 292.

³⁹⁸ Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 283.

³⁹⁹ Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 283.

⁴⁰⁰ Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 283.

koyunu fakir olduğu halde bulursa bir şey tasadduk etmesi gerekmez⁴⁰¹. Bu şartların tümünde kadın ve erkek aynı hükümlere tabidir⁴⁰².

2. Zenginliğin Kapsamı ve Kurbanın Yükümlülük Şekli

a. Kurbanda Kişisel Sorumluluk

Hanefîler, yükümlülük şartlarını taşıyan herkesin ayrı ayrı kurban kesmesinin vacip olduğunu (aynî vacip) söylerler. Mezhebin temel görüşüne göre, şer'an zengin âkil ve bâliğ müslüman üzerine, ancak kendi nefsi için senede bir kere kurban kesmek vaciptir. Babanın, kendi malından küçük çocuğu için kurban kesmesi ise vacip değildir⁴⁰³. Hasan b. Ziyâd, Ebû Hanîfe'den aksi istikamette bir rivayette bulunmuşsa da⁴⁰⁴ bu, Ebû Hanîfe'den nakledilen ve fetvaya esas kabul edilen temel görüşle çelişmektedir. Çünkü kurban kesmenin mahza ibadet olduğu ve başkası sebebiyle yüklenilmeye imkan vermeyeceği kabul edilmiştir⁴⁰⁵. Hanefî mezhebinin bu konudaki görüşü, zâhîrî rivayeye göre olup, dince zengin sayılmayan küçük çocukları için kurban kesmek babası veya velîsi üzerine vacip değildir⁴⁰⁶. Hanefî mezhebinin önemli kaynaklarından el-Fetâvâ'l-Hindiyye'de kişi, bûluğa ermiş oğlu ve karısının kurbanlarını, onların izni olmadan kesemeyeceği hükmü yer alır⁴⁰⁷.

Hanefî fakihlerinden Kudûrî ve Merğînânî ise, babaya küçük çocuklar için de kurban kesmenin vacip olduğu görüşündedirler⁴⁰⁸. Bu iki fakihin kurbanı fitır

⁴⁰¹ Kâsânî, **el-Bedâi'**, VI, 283; Âlemgir, **el-Fetâvâ'l-Hindiyye**, V, 292.

⁴⁰² Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 283.

⁴⁰³ Mevsilî, **el-İhtiyâr**, V, 493; Aynî, **el-Binâye**, IX, 116; Şeyhîzâde, **Mecme'u'l-enhur**, II, 516; İbn Âbidîn, **Reddû'l-muhtâr**, IX, 457.

⁴⁰⁴ Mevsilî, **a.g.e.**, V, 493; Meydânî, **el-Lübâb**, III, 233. "İmâm Azam'dan İmâm Hasan rivayet ederki; udhiye, baba üzerine küçük çocuğu için vâcibdir. Çünkü o küçük çocuk, bir bakıma âdeta kendi nefsidir."

⁴⁰⁵ Mevsilî, **a.g.e.**, V, 493.

⁴⁰⁶ Aynî, **a.g.e.**, IX, 116; Şeyhîzâde, **a.g.e.**, II, 516; Âlemgir, **a.g.e.**, V, 293; İbn Âbidîn, **a.g.e.**, IX, 457; Meydânî, **el-Lübâb**, III, 233.

⁴⁰⁷ Âlemgir, **el-Fetâvâ'l-Hindiyye**, V, 293.

⁴⁰⁸ Kudûrî, **el-Kitâb**, III, 232; Merğînânî, **el-Hidâye**, IV, 352. Kudûrî, Muhtasar'ında Hanefî Mezhebi'nin udhiye ile ilgili görüşünü şu şekilde özetlemiştir: "Udhiye, *hür, müslim, mukîm ve musir* olan kimseler üzerine kendi nefsinden ve sağır evladından ötürü vâcib olur." (Kudûrî, **el-Kitâb**, III, 232)

sadakasına kıyas etmelerinden kaynaklanan bu düşünce sistematğinde çocuk babanın bir parçası ve cüzü olarak değerlendirilmiştir⁴⁰⁹. Fakat fitır sadakasına kıyas ederek küçük çocuğu için ebeveynine kurbanın vacip olduğu hükmünde bulunmanın o kadar yerinde bir kıyas olmadığı belirtilmiştir. Eğer vacip olsaydı, Peygamberimiz fitır sadakasında olduğu gibi, bunu da emretmiş olurdu⁴¹⁰.

Hanefiler kurban kesmeyi aynî vacip kategorisinde değerlendirdikleri için nisaba mâlik eşlerin herbiri, kurbanla yükümlü sayılmıştır. Ebû Yûsuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'ye göre kadın, mehri kocasında duruyorsa, zengin sayılır ve kurban kesmekle yükümlüdür; Ebû Hanîfe ise mehri kocasında duran kadının kurbanla yükümlü olmadığı görüşündedir. Mezhepteki diğeri bir görüşe göre bu ihtilaf, “mu’accel” mehir hakkındadır, mehri “müeccel” olan kadın bu ihtilafın dışında olup zengin olmadığı ittifakla kabul edilmiş ve kurbanla yükümlü sayılmamıştır⁴¹¹.

Mâlikîler, aynî sünnet kabul ettikleri kurbanı, kurban kesen kimsenin niyet etmesi halinde aynı kurbanın sevabına nafaka halkası içinde bulunan birlikte oturduğu yakınlarını da iştirak ettirebileceği ve bu kurbanın onlar için yeterli olacağı görüşündedir⁴¹². Sevabına ortak edeceği kimselerin cinsiyeti, yaş durumu ve yolcu veya mukim oluşu durumu değıştirmez⁴¹³. Talebin sakıt olması anlamında böyle olmakla beraber İmam Mâlik, ayrı ayrı her ferdin kurban kesmesini daha uygun bulur⁴¹⁴.

⁴⁰⁹ Serahsî, **el-Mebsût**, XII, 12; Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 267.

⁴¹⁰ Serahsî, **a.g.e.**, XII, 12.

⁴¹¹ Âlemgir, **el-Fetâvâ'l-Hindiyye**, V, 292.

⁴¹² İbn Rüşd, **Bidâyetü'l-müctehid**, I, 351; Karâfi, **ez-Zahîra**, IV, 152-154; Dirdâr, **eş-Şerhu'l-Kebîr**, I, 513.

⁴¹³ Dirdâr, **a.g.e.**, I, 513.

⁴¹⁴ Sahnûn, **el-Müdevvenetü'l-kübrâ**, II, 70; İbn Rüşd, **el-Mukaddimât el-Mümehhidât**, I, 437.

b. Kurbanda Hane Halkı Sorumluluğu

Şâfiîler ve Hanbelîler de benzeri bir yaklaşımla kurbanın münferit bir şahıs için yani kesen açısından aynî sünnet, nafakalarını sağlamakla yükümlü olduğu aile fertleri içinse kifâî sünnet olduğunu kabul ederler. Aile fertleri birden fazlaysa udhiye onlar için kifâî sünnettir, birinin ifasıyla diğerlerinden talep düşmektedir; Ailede fertler değil de sadece bir kişi bulunuyorsa o takdirde kendisi için sünnet-i ayndır. Aynî oluş gücü yeten her ferdin kesmesinin sünnet olduğu, kifâî oluş da içlerinden biri kesmekle diğer aile fertlerinden talebin sakıt ve sünnetin yerine gelmiş olacağı şeklinde açıklanmıştır⁴¹⁵. Diğerlerinden talebin sakıt olması ise aile fertlerinden bunu ifa etmeyenlerin sevaba ortak olacağı anlamında değil de, cenaze namazı örneğinde olduğu gibi, sadece iştirak edenlerin sevaba nail olacağı şeklinde açıklanır. Aile fertlerinin tümünün bu ibadeti terk etmesi ise mekrûh olarak değerlendirilmiştir⁴¹⁶.

Atâ b. Yesâr'ın (v.103/721) Peygamber (s.a.v.) zamanında kurbanlar nasıl kesilirdi sorusuna Ebû Eyyûb el-Ensârî: “Bir kimse, kendisi ve ev halkı için bir tek koyun keserdi; yerlerdi ve ikram ederlerdi. Şimdi gördüğün gibi, insanlar birbirlerine karşı övünür oluncaya dek böyleydi.” diye cevap vermiştir.”⁴¹⁷ Ebû Eyyub el-Ensârî'nin bu açıklaması bir ev halkı için bir kurbanın yeterli olduğunu gösterir. Abdurrezzâk'ın el-Musannef'in'de yer alan rivayette Nâfi', İbn Ömer'in anne karnındaki çocuk için kurban kesilmeyeceği, fakat kendi küçük ve büyük çocukları için kurban kestğini belirten rivayeti⁴¹⁸ Ebû Eyyub el-Ensârî'nin bu sözünü destekler mahiyettedir. Ebû Hüreyre'nin “Kişinin, ev halkı için bir koyun kurban etmesinde

⁴¹⁵ İbn Kudâme, **el-Muğnî**, XI, 98; Nevevî, **Ravdatu't-tâlibîn**, II, 466-467; Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc**, VI, 126; Remlî, **Nihâyetü'l-muhtâc**, VIII, 131; Takiyuddîn el-Hısnî, **Kifâyetu'l-ahyâr**, s. 528.

⁴¹⁶ Remlî, **a.g.e.**, VIII, 131.

⁴¹⁷ Mâlik, “**Dahâyâ**” 10; Tirmizî, “**Edâhî**” 10. İbn Mâce, “**Edâhî**” 10.

⁴¹⁸ Abdurrazzâk, **el-Musannef**, IV, 380-381 (h.no: 8136).

beis yoktur.”⁴¹⁹ sözü ve uygulaması⁴²⁰ da sahabenin konuya yaklaşımını daha belirgin kılmaktadır.

Said b. Müseyyeb ise bu uygulamadaki değişiminin ne zamandan başladığına ışık tutan açıklamasında “Irak ehli bize katılınca dek, farklı bir uygulama bilmiyorduk. Bir ev halkı bir koyun keserdi; sonra herkes kendisi için bir koyun keser oldu.”⁴²¹ diyerek ilk ve sonraki uygulamaya açıklık getirmiştir. Bu sözlerinden udhiye uygulamasının bilahare farklılaştığı vuzuha kavuşmaktadır.

Kurban Şâfiîlere göre sünnet-i kifâyedir ve bundan kudret şartına haiz olanlar sorumludur; hatta Şâfiîlerden Maverdî devlet başkanının beytûlmalden müslümanlar adına kurban kesebileceğini söyler⁴²². Hatta bazı Şâfiîlere göre de, ömürde bir defa bir kişi kurban kestiği takdirde, bu sünnet olan ibadeti yerine getirmiş sayılır. Çünkü, “emir tekerrürü icap ettirmez” denilmektedir⁴²³. Şâfiî mezhebindeki bir görüşe göre de farz-ı kifâyedir⁴²⁴.

Şevkanî’nin Neylül-Evtar isimli eserinde yer alan Câbir ve Ebû Rafî’den rivayet edilen iki hadis, kişinin hem kendisi ve hem etbâi ve ehli adına tadhiyede bulunmanın câiz olduğunu, onları tadhiyenin sevabına ortak kılabilceğini göstermektedir ki cumhur da bu görüştedir. Sevrî, Ebû Hanîfe ve ashâbı bunu kerih görmüşlerdir. Ancak bu iki hadis onların görüşlerini reddetmektedir⁴²⁵.

Hiz. Câbir, anlatıyor: "Resûlullâh (s.a.v.)'le namazgâhta bayram namazında hazır bulundum. Hutbesini tamamlayınca minberinden indi. Kendisine bir koç getirdiler. Koçu kendi eliyle kesti. Keserken: "*Bismillahi vallahu ekber. Bu benim adıma ve ümmetimden kurban kesmeyenlerin adınadır!*" dedi."⁴²⁶ Hanbelîler, bu

⁴¹⁹ Abdurrazzâk, **el-Müsannef**, IV, 384 (h.no: 8151).

⁴²⁰ Abdurrazzâk, **a.g.e.**, IV, 384 (h.no: 8152).

⁴²¹ Abdurrazzâk, **a.g.e.**, IV, 385 (h.no: 8154).

⁴²² Takiyuddîn el-Hisnî, **Kifâyetu'l-ahyâr**, s. 528.

⁴²³ Keskin, **Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı**, s. 644.

⁴²⁴ İbn Hacer, **Fethü'l-bârî**, X, 3.

⁴²⁵ Şevkanî, **Neylül-Evtâr**, III, 639.

⁴²⁶ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, III, 362; Ebû Dâvûd, "**Dahâyâ**" 8; Tirmizî, "**Edâhî**" 22.

hadisi delil olarak, Resûlullâh'ın tadhiyesinin kurban kesmeyen kişiye de kifayet edeceğini söylemişlerdir⁴²⁷.

حَدَّثَنَا أَبُو عَامِرٍ قَالَ حَدَّثَنَا زُهَيْرٌ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ حُسَيْنٍ عَنْ أَبِي رَافِعٍ مَوْلَى رَسُولِ اللَّهِ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ كَانَ إِذَا ضَحَّى اشْتَرَى كَبْشَيْنِ سَمِينَيْنِ أَفْرَتَيْنِ أَمْلَحَيْنِ فَإِذَا صَلَّى وَخَطَبَ النَّاسَ أَتَى بِأَحَدِهِمَا وَهُوَ قَائِمٌ فِي مُصَلَّاهُ فِدْبَحَهُ بِنَفْسِهِ بِالْمُدِّيَةِ ثُمَّ يَقُولُ اللَّهُمَّ إِنَّ هَذَا عَنْ أُمَّتِي جَمِيعًا مِمَّنْ شَهِدَ لَكَ بِالتَّوْحِيدِ وَشَهِدَ لِي بِالْبَلَاغِ ثُمَّ يُؤْتِي بِالْآخَرِ فِيدْبَحَهُ بِنَفْسِهِ وَيَقُولُ هَذَا عَنْ مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ فَيُطْعِمُهُمَا جَمِيعًا الْمَسَاكِينَ وَيَأْكُلُ هُوَ وَأَهْلُهُ مِنْهُمَا فَمَكَّنَّا سِنِينَ لَيْسَ رَجُلٌ مِنْ بَنِي هَاشِمٍ يُضْحِي قَدْ كَفَّاهُ اللَّهُ الْمُؤْنَةَ بِرَسُولِ اللَّهِ وَالْغَرَمَ⁴²⁸

Tirmizî, Ebû Eyyûb hadisi için “Bir koyunun bir ev halkı için yeterli olacağına dair gelen hadisler”⁴²⁹ bab başlığı açarak Ahmed b. Hanbel ve İshak b. Rahuveyh’in bir ev halkı için bir şâtın yeterli olduğunu ve bu görüşlerinde “Hz. Peygamber, bir koç kurbân etti ve “Bu, ümmetimden kurban kesmeyenler adınadır” dedi.” hadisine dayandıklarını; Abdullah b. Mübarek ve diğer bir kısım alimlerin de her bir kişi için ancak bir koyunun kifayet edeceği görüşünde olduklarını aktarmaktadır.

Ebû Râfi’ın rivayetinde ise “Resûlullâh kurbân keseceği vakit besili, boynuzlu, alacalı iki koç satın alırdı. Namazı kılıp hütbe okuduktan sonra Musalla’dayken koçlardan birisini alır, “Allah’ım bu ümmetimden senin birliğine ve benim de tebliğime şahadetlerin tümü adınadır.” diyerek keserdi; diğeri de getirilir “Bu Muhammed ve Muhammed’in ailesi adınadır.” diyerek keserdi. Sonra o iki kurbanın etinden fakirlere yedirir, kendisi ve ailesi ondan yerdi. Ebû Râfi’ devamla

فَمَكَّنَّا سِنِينَ لَيْسَ رَجُلٌ مِنْ بَنِي هَاشِمٍ يُضْحِي قَدْ كَفَّاهُ اللَّهُ الْمُؤْنَةَ بِرَسُولِ اللَّهِ وَالْغَرَمَ

Haşimoğullarından kimsenin kurbân kesmediği uzun yıllar olmuştur. Çünkü Allah kurbanı, Resûlullâh’a bir görev ve mükellefiyet olarak yüklemişti, demiştir⁴³⁰.

Kurban, malî bir ibadet olduğu için orta halli ailelerde her ferdin kesmesi aileyi maddî açıdan ciddî bir sıkıntıya düşürebilir. Oysa âyetle “(..) O, din hususunda üzerinize hiçbir zorluk yüklememiştir (..)” (el-Hac 22/78) denilmiştir.

⁴²⁷ İbn Kudâme, el-Muğnî, XI, 98; ez-Zerkeşî, Şerhu Muhtasari’l-Hirakî, VII, 5.

⁴²⁸ Ahmed b. Hanbel, Müsned, VI, 391, 392.

⁴²⁹ Tirmizî, “Edâhi” 10.

⁴³⁰ Ahmed b. Hanbel, Müsned, VI, 391, 392. “Sünnet Görüşü ve Delilleri” başlığına bkz.

Orta halli ailelerde her fert kurban kestiği zaman, maddî açıdan aile sıkıntıya düşmektedir. Bu durumda olanlara, Şâfîîlerin bu hükmünün tavsiye edilmesinde fayda bulunmaktadır. Yani, aile reisi tarafından aileye kesilir; aile reisi için veya aileden baş için aynî sünnettir, ama diğerleri için kifâî sünnettir. Halkın da Şâfîîlerin bu ictihadına yönlendirilmesinde fayda bulunmaktadır⁴³¹.

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مَنِيعٍ حَدَّثَنَا رَوْحُ بْنُ عُبَادَةَ حَدَّثَنَا ابْنُ عَوْنٍ حَدَّثَنَا أَبُو رَمْلَةَ عَنْ مَخْتَفِ بْنِ سُلَيْمٍ قَالَ كُنَّا وَفَوْقًا مَعَ النَّبِيِّ بَعْرَفَاتٍ فُسْمِعْتُهُ يَقُولُ يَا أَيُّهَا النَّاسُ عَلَى كُلِّ أَهْلِ بَيْتٍ فِي كُلِّ عَامٍ أَضْحِيَّةٌ وَعَتِيرَةٌ هَلْ تَدْرُونَ مَا الْعَتِيرَةُ هِيَ الَّتِي تَسْمُونَهَا الرَّجَبِيَّةُ⁴³²

Ebû Remle'nin rivâyetine göre, Mihnef b. Süleyym (r.a.) şöyle demiştir: "Biz Arafât'ta Peygamber'in yanında vakfede idik. Buyurdular ki: *"Ey insanlar, her ev halkına, yılda bir udhiye (kurban) ve atîre gerekir. Atîre, halkın Recebiyye (Receb Kurbanı) dedikleri şeydir."* Bu hadise göre bir ev halkı için bir kurban yeterlidir.

Udhiyenin kifâî bir ibadet oluşunun hikmetini ayrıca şu şekilde izah etmemiz mümkündür: Kurban kesmek, zekât ve fitır sadakası vermekten daha fazla bir fedakârlık ifade eden bir ibadettir⁴³³. Udhiyenin aynî farz veya aynî vacip kabul edilmesi, bu ibadetin tabiatı gereği *"teklîf-i mâ-lâ yutâk"* yani *"takat üstü yükümlülük"* olarak düşünülebilir. İstisnasız herkesi udhiyeyle yükümlü tutma, bunun kanlı bir ibadet oluşu nedeniyle, tüm insanları bu canlılar karşısında aynı fitrata sahip olduğu iddiasına götürür. Oysa aile, çevre, okul vb. muhitlerin menfi etkileri olmadan da İslâm camiası içinde sadece fitratından kaynaklanan hasbî duygularıyla kimi müslümanlar *"hayvan kesme"* eylemine hissen yatkın olmayabilir. Nitekim her ferdi bu eylemle başbaşa bırakmanın takat üstü yükümlülükle eşdeğer olduğu söylenebilir. Fakat bu tesbite, insanların fitratında mülk edinme ve mal sevgisinin var olduğu, eğer kurban örneğindeki mantık silsilesi takip edildiğinde insanın fitratı gereği malını infak etmeye meyyal olmadığı için takat üstü yükümlülük delilinin zekât vermemeyi meşrulaştıracağı neticesine de götüreceği şeklinde itirazlar yöneltilebilir. Bu itirazda yer alan haklı kimi endişelerin kurban haricindeki ibadetlerde geçerli olması mümkün değildir. Çünkü kurban, diğer

⁴³¹ Yeniçeri, **Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı**, s. 647.

⁴³² Tirmizî, **"Edâhî"** 19; Ebû Dâvûd, **"Dahâyâ"** 1; Nesâî, **"el-Fera' ve'l-atîre"** 1; İbn Mâce, **"Edâhî"** 2; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, IV, 215, V, 76.

⁴³³ Elmalılı, **Hak Dini**, IX, 6197.

ibadetlerden farklı olarak insanda birkaç duygunun harekete geçmesiyle gerçekleşir. Bunlardan biri mülkiyeti feda etme ve diğeri ise birazdan kanı akıtılacak hayvan üzerinde bu fiili icraya ruhen hazır olma duygusudur. Bundan dolayı kurban diğeri mali ibadetlerle karşılaştırıldığında çift yönlü bir tazyiktir. Bir yönüyle zekât ve sadakalardaki gibi malın elden çıkması ve diğeri taraftan bunu da aşan ve kesim gibi sadece hissî olan yön. Bu iki yönüyle kurban kesimi, diğeri ibadetlerden daha fazla fedakârlık ve güç ister. Niketim mal sevgisini aşmak, daha az zor olduğu için bu duygu irâdî bir hamleyle bertaraf edilebilir; canlıyı kesme ameliyesinde ise ruhî istitaat gereklidir ve bu, her insandan ve her koşulda gerçekleşmesi çok zor bir duygudur. Tüm bu deliller müvacehesinde Şârî'in udhiye kesimini aynî farz veya aynî vacip derecesinde talep etmemiş olması daha iyi anlaşılabilir.

3. Borç Parayla Kurban Kesme

İmam Mâlik kurbanı insanlara emredilen bir sünnet kabul ettiği için, ona göre, sadece bir koyun parasına sahip fakir bile, bununla kurban alıp kesmelidir; bir koyun parası bile yoksa o halde ödünç alıp kesmelidir⁴³⁴.

Hiz. Aişe “Resûlullâh (s.a.v.)’e “Borç alıp udhiye keseyim mi?”, diye sordum. Bana “Evet, çünkü o, yerine getirilmesi gereken bir borçtur.” dedi.” demiştir⁴³⁵. Fakat, Darekutnî bu hadisin zayıf olduğunu ve ravilerden Hüreyr b. Abdîrrahman’ın bunu Hiz. Aişe’den duymadığını ve O’na mulaki olmadığını belirtir⁴³⁶.

Hanbelîlere göre ise, kişinin kurban alacak parası olmasa bile, daha sonra ödeyebilecekse borç alarak kurban kesmesi sünnettir⁴³⁷. Buna mukabil Hanefîlere göre, bir kimsenin vadesi dolmamış alacağı olsa kurban alacak başka mala da sahip değilse kurban kesmek için borçlanması gerekmez. Hatta bu kişinin, sonradan alacağını elde edince de kurban bedelini tasadduk etme yükümlülüğü de yoktur⁴³⁸.

⁴³⁴ İbn Rüşd, **el-Mukaddimât el-Mümehhidât**, I, 435.

⁴³⁵ Dârekutnî, **es-Sünen**, IV, 283; Beyhakî, **es-Sünenü’l-kübrâ**, IX, 262.

⁴³⁶ Dârekutnî, **a.g.e.**, IV, 283. Hadisin metni için “Udhiye Yükümlülüğü/Vücûn Görüşü ve Delilleri” bölümüne bkz.

⁴³⁷ Behûtî, **Keşşâfu’l-Kınâ**, II, 1239.

⁴³⁸ Âlemgir, **el-Fetâvâ’l-Hindiyye**, V, 307.

Resûlullâh'ın uygulaması da fakirin borçlanarak bu ibadeti ifa etmesinin tasvip edilmediği yönündedir. "Resûlullâh, *"Kurban kesilen günü bayram yapmakla emrolundum. Aziz ve Celîl olan Cenab-ı Hak, kurban bayrımını bu ümmete tahsis etti"*, buyurmuştu. Bir adam kendisine: *أَرَأَيْتَ إِن لَّمْ أَجِدْ إِلَّا مَنِيحَةً أَنْتَى أَفَاضَحِي بِهَا* "Ben iâreten verilmiş bir hayvandan başka bir şeye sahip değilsem, onu kesebilir miyim?" diye sordu. Resûlullâh *"Hayır, dedi, ancak saçını, tırnaklarını kısaltır, bıyıklarından alır, etek traşını olursun. Bu da sana Allah indinde bir kurban yerine geçer."* dedi⁴³⁹. Abdullah b. Amr b. Âs'tan rivayet edilen bu hadis, Ahmed b. Hanbel'in Müsned'i ve Darekutnî'de *مَنِيحَةً ابْنِي* şeklinde, Nesâî'de olduğu gibi, "menîha" kelimesiyle; Ebû Dâvûd'da ise "menîha" yerine *أَضْحِيَّةً أَنْتَى أَفَاضَحِي بِهَا*⁴⁴⁰ şeklinde "udhiye" kelimesiyle yer almıştır. "Menîha" ise sağlamak ve sonra sahibine iade edilmek üzere iâreten alınmış koyun veya deve⁴⁴¹ olarak tarif edilmiştir.

4. Paranın Vasfı

İbadetler öncelikli olarak niyet ve takva odaklı olduklarından ötürü, mahiyet olarak muamelat konularından farklıdır. Muamelatta ise insanlar arası maslahat, fayda ve objektiflik kriterleri esastır. İbadetin insanla Allah arasında olması, şeriatin belirlediği şartlar dışında farklı ölçüye izin vermemektedir. Özellikle malî tasarrufların ibadet vasfı kazanmasında en temel ilke, ibadet vasıtalarının helal kazançtan olmasıdır.

Kur'an, sadakanın sadece helâl yoldan kazanılan gelirden verildiğinde bir kıymet ifade ettiğini belirtmektedir⁴⁴²: *"Ey iman edenler! Kazandıklarınızın iyilerinden ve rızık olarak yerden size çıkardıklarımızdan hayra harcayın. Size verilse, gözünüzü yummadan alamayacağınız kötü malı, hayır diye vermeye kalkışmayın.."* (el-Bakara 2/267). Çünkü insana ait kazancın "tayyib"/temiz olanı yanında "habis"/kötü olanı da bulunur. Haram yoldan kazanılmış para ise kazancın

⁴³⁹ Nesâî, "Dahâyâ" 2; Ebû Dâvûd, "Dahâyâ" 1; Ahmed b. Hanbel, **Müsneid**, II, 169; Dârekutnî, **es-Sünen**, IV, 282; Hâkim, **Müstedrek**, VII, 2686.

⁴⁴⁰ Ebû Dâvûd, "Dahâyâ", 1.

⁴⁴¹ İbnü'l-Esîr, **en-Nihâye**, "m-n-h" md., II, 683; Nüveyrî, **Nihâyetü'l-ereb**, X, 127.

⁴⁴² Afzalurrahman, **Sîret Ansiklopedisi**, II, 317.

habis grubuna girmektedir. Oysa âyette kazandıklarınızın iyilerinden hayra harcanması taleb edilmektedir.

Kâbe'nin Câhiliye döneminde yıkılıp temelleri üzerinde tekrar inşası esnasında Mekkeliler, kullanılacak malzemenin helal ve temiz yani “tayyib” olan mal ve paradan kazanılmış olmasını şart koşmuşlardı. Faizden ve haksız kazançtan elde edilmiş malların Kâbe'nin onarımında kullanılmamasına özen göstermişlerdi⁴⁴³. Câhiliye döneminde dahi insanların gözardı etmedikleri bu duyarlılık, İslâm'daki malî ibadetlerin de özüne ıst tutabilir. Mekan anlamında şaairden olan Kâbe inşa edilirken gösterilen bu hassasiyet, İbrahim (a.s.)'ın yolunun tabileri olan müslümanların, şaairden kabul ettikleri kurban ibadetinde de dikkate almaları takvanın gereğidir. Dolayısıyla, İbrahim (a.s.)'ın sünneti olan kurban, temiz ve helal kazançla ifa edilmelidir.

Haram parayla kurbanın câiz olmaması ayrıca sedd-i zerâi' ilkesine dayanmaktadır. Çünkü kişinin kendi ibadetini ifa için haram bir fiili işlemesi câiz olursa, kötülük hoş görülmüş olur. Bu durum da kötülüğün yolunu açmış olur.

Mefsedetin def'i, menfaatin celbinden önce geleceği⁴⁴⁴ şeklinde ifadesini bulan kötülüğü önleme kaidesi burada da geçerlidir. Kurban, maddî ve manevî açıdan bir kazanç ve menfaattir; haram para ise hem kazanılma biçimi hem insanlara verdiği zarar yönüyle maddî ve manevî bir mefsedettir. Haram bir vesilenin kurbete yol açacağı ise sadece bir “vehim”dir. Kişi, insanlar için kazanç ve mefaaf sağlama vehmi için, maddî olarak başkaları için mefsedet olacak bir muamelede bulunmaz. Aksi takdirde, kurban yoluyla bir kısım insanlara sağlanacak menfaat, başkalarının zararı üzerine kurulmuş olacaktır.

⁴⁴³ İbn Hişâm, **es-Sîretu'n-Nebeviyye**, I, s. 157-158.

⁴⁴⁴ Suyûtî, **el-Eşbâh ve'n-Nezâir**, I, 217; “Def'i mefâsid celb-i menâfi'den evlâdır.” (**Mecelle** md. 30).

E. BÜLÛĞ VE AKIL

İbadet sorumluluğunda aslanan, kişinin o ibadetin anlam ve amacını kavrayacak bilince ve bu yöndeki hür iradeye sahip olmasıdır. Bunun için de İslâm'da ibadet mükellefiyeti kural olarak akıl ve bulûğla başlar⁴⁴⁵. Bu şartı taşımayanlar, şer'î hitabın ehli ve muhatabı olamazlar. Konuyla ilgili olarak, “Üç kimseden kalem (yükümlülük) kaldırıldı: Bulûğa erinceye kadar çocuktan, uyanıncaya kadar uyuyandan ve şifa buluncaya kadar akıl hastasından” meâlindeki hadis⁴⁴⁶ delil olarak gösterilir. Çünkü insanın şer'î hitaba ehil ve muhatap oluşu, kısaca akıl denilen anlama, düşünme ve ona göre davranma kabiliyetine sahip bulunması sebebiyledir.

Kurban yükümlülüğünün doğuşunda bulûğ ve akıl şartının aranıp aranmayacağı, fakihler arasında tartışmalı bir konudur. Buradaki düşünce farklılığı, kurbanın malî nitelikli bir ibadet oluşuyla irtibatlıdır. İbadetin niteliğinden hareketle fıkıh alimlerinden kimi akıl veya bulûğ şartını taşımayanların mallarını korumayı ve birinci derecede bu kişilerin maslahatını, kimi de üçüncü kişilerin ve kamu maslahatını tercih etmiştir:

1. Genel İbadetler Mükellefligi Şartları

Zengin küçük çocukların kendi mallarından babası veya velisi üzerine kurban vacip olup olmadığı konusu tartışmalıdır: Haneî fakihlerinden İmam Muhammed ve Züfer ile Şâfîler'e göre, kurban için de genel ibadet mükellefligi şartları arandığından⁴⁴⁷, akıl ve bulûğ şarttır⁴⁴⁸. Akıl hastalarının ve çocukların mallarından kurban kesilmesi vacip değildir⁴⁴⁹. Çocuğun malından kanunî temsilcileri kurban alıp

⁴⁴⁵ Koca, “İbadet”, **DİA**, XIX, 243.

⁴⁴⁶ Buhârî, “**Hudûd**” 22, “**Talâk**” 11; Ebû Dâvûd, “**Hudûd**” 17; Tirmizî, “**Hudûd**” 1; Nesâî, “**Talâk**” 21; İbn Mâce, “**Talâk**” 15; Dârimî, “**Hudûd**” 1; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, I, 116.

⁴⁴⁷ Akyüz, “**Fıkhi Açıdan Kurban**”, s.28.

⁴⁴⁸ Kâsânî, **Bedâi'**, VI, 284; Mevsilî, **el-İhtiyâr**, V, 493; Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc**, VI, 127.

⁴⁴⁹ Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 284.

kesmeleri durumunda parasını tazmin etmekle yükümlü olurlar⁴⁵⁰. Çünkü udhiyenin rûknü kan akıtmak olduğu için bu, bir malın telef edilmesidir. Mal ise velayet altında olan çocuğundur. Kanunî temsilciler, velayetini üstlendikleri kişinin malını telef edemezler. Diğer yandan kurbanda gözetilen amaç, tasadduk olarak düşünüldüğünde kesimden sonra etin tasadduk edilmesi de Hanefî mezhebinde vacip değil tatavvudur ve bu gönüllü bir yardımdır. Çocuğun malı sadaka olarak da verilemez. Ayrıca, kurban etinin satımının dinen câiz olmaması ve etin tümünün çocuk tarafından tüketilmesinin de düşünülemeyeceğinden çocuğun kurban kesmekle mükellef olmadığı belirtilmiştir⁴⁵¹. Hanefî mezhebinde bu konuda fetva İmam Muhammed'in görüşüne göre verilmiş, mezhebin temel metinlerinde ve uygulamada bu görüş ağırlık kazanmıştır⁴⁵². Bununla beraber, bir kimsenin, kendi malından, çocuğu adına kurban kesmesi mendûp görülmüştür⁴⁵³. Sonuç olarak udhiye, mahza ibadettir. İbâdetlerde temel prensip ibadetin bir kimse üzerine başkası sebebiyle vacip olmamasıdır⁴⁵⁴. Matûh ve mecnûn gibi ehliyetsizler, çocuk hükmünde; bayılıp ayılan ise sağlıklı insan hükmündedir⁴⁵⁵.

Şâfiîler ile İmam Muhammed ve Züfer'e ait olan görüşün ilk bakışta, üçüncü şahısların yani ihtiyaç sahiplerinin hakkını gözardı ettiği ileri sürülebilirse de, ehliyetsiz ve eksik ehliyetli kimselerin mal varlığının korunması ve gerekli tedbirler alınarak onlara daha güvenli bir gelecek hazırlanması açısından isabetli olduğu söylenebilir. Çünkü çocuk ve akıl hastasının haklarının istikbale mâtuf olarak korunması, kanunî temsilciler için hukukî ve dinî bir sorumluluktur. Böyle bir kaygının söz konusu olmadığı durumlarda kanunî temsilcilerinin zengin çocuklar ve ehliyetsizler adına kurban kesmesi güzel bir davranış olur⁴⁵⁶.

⁴⁵⁰ Semerkandî, *Tühfetü'l-fukahâ*, III, 82; Kâsânî, *a.g.e.*, VI, 284; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, IX, 458.

⁴⁵¹ Serahsî, *el-Mebsût*, XII, 12; Kâsânî, *Bedâi'*, VI, 284; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, V, 493; Şeyhîzâde, *Mecme'u'l-enhur*, II, 516.

⁴⁵² Haskefi, *ed-Dürrü'l-muhtâr*, IX, 458; Molla Hüsrev, *Dürer*, I, 267.

⁴⁵³ İbn Âbidîn, *a.g.e.*, IX, 457.

⁴⁵⁴ Şeyhîzâde, *a.g.e.*, II, 516.

⁴⁵⁵ Kâdîhan, *el-Hâniyye*, III, 346; Âlemgir, *el-Fetâvâ'l-Hindiyye*, V, 293.

⁴⁵⁶ Bardakoğlu, *İslâm ve Toplum*, II, 4.

2. Mali İbadet Mükelleflîği

Mâliki ve Hanbelî mezhepleri⁴⁵⁷, Hanefîler'den Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf, akıl sahibi ve bâliğ olmayı kurbanla yükümlü sayılmanın şartları arasında saymazlar⁴⁵⁸. Bu iki şarta haiz olmayanlar da kurbanla yükümlüdür. Bu durumda, dince zengin sayılan çocuğun malından kurban kesilmesi vaciptir. Babası veya vasisi malından kurban keserse tazminle yükümlü olmaz⁴⁵⁹.

Yeterli malî güce sahip çocuklar ve akıl hastaları adına kanunî temsilcileri tarafından kurban kesilmesi, dinî hükmü konusundaki görüş farklılığına bağlı olarak, gereklidir⁴⁶⁰ veya sünnettir⁴⁶¹. Kanunî temsilcisi olan babası ve diğer hallerde vasîsi çocuğun malından kurban keser⁴⁶². Bu görüşü savunan Hanefî ulemasına göre bu çocuğun kurbanı tasadduk edilemez. Çünkü, vacip olan irâke-i demdir, tasadduk ise tatavvudur. Bu çocuk veya akıl hastası, kurbanın etinden yer; geri kalanı ev âleti veya elbise gibi aynından yararlanacakları bir şey ile mübâdele edilir⁴⁶³.

Kurbanla yükümlü sayılmak için kişilerin ifaya elverecek malî güce sahip olmasını yeterli görüp akıl ve bulûğ şartını aramayan fakihler, kurbanın malî bir ibadet oluşunu dikkate alarak, başta fakirler olmak üzere üçüncü şahısların hakkının gözetilmesi hususunu⁴⁶⁴ ve kamu yararını⁴⁶⁵ ön planda tutmuşlardır.

⁴⁵⁷ İbn Rüşt, *el-Mukaddimât el-Mümehhidât*, I, 437.

⁴⁵⁸ Semerkandî, *Tühfetü'l-fukahâ*, III, 82; Serahsî, *el-Mebsût*, XII, 12; Kâsânî, *Bedâi'*, VI, 284; Âlemgir, *el-Fetâvâ'l-Hindiyye*, V, 292; Molla Hüsrev, *a.g.e.*, I, 267.

⁴⁵⁹ Semerkandî, *Tühfetü'l-fukahâ*, III, 82; Âlemgir, *a.g.e.*, V, 293.

⁴⁶⁰ Kâsânî, *a.g.e.*, VI, 284; Bilmen, “*Kurban*”, s. 3: “Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf’a göre zengin olan çocuğun veyâ mecnûnun malından velîsinin kurban kesmesi lâzımdır.”

⁴⁶¹ Şîrbînî, *Muğni'l-muhtâc*, VI, 126.

⁴⁶² İbn Rüşt, *el-Mukaddimât el-Mümehhidât*, I, 437; Kâsânî, *a.g.e.*, VI, 284; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, V, 493.

⁴⁶³ Semerkandî, *a.g.e.*, III, 82; Merğînânî, *el-Hidâye*, IV, 352; Kâsânî, *a.g.e.*, VI, 284; Molla Hüsrev, *Dürer*, I, 267.

⁴⁶⁴ Bardakoğlu, “*Kurban*”, *DİA*, XXVI, 437.

⁴⁶⁵ Koca, “*İbadet*”, *DİA*, XIX, 243.

V. YÜKÜMLÜLÜK İÇİN MUTEBER OLAN ZAMAN

Taabbudî konularda, bir ibadetin başlangıç ve bitiş sınırının var oluşu o ibadetin sürekliliği ve değişmezliği için zorunludur. Hanefiler kurban ibadetini vakit açısından “muvasa’ vacip” kabul ederler⁴⁶⁶. Kurban, tıpkı namaz ibadeti gibi vaktin belirli bir anında değil bilakis o vaktin tümünde vaciptir. Kendisine tahsis edilmiş zamanın herhangi bir diliminde edâ edilmesiyle ifa gerçekleşir. Bunun, vaktin başında, ortasında veya sonunda oluşunun ifaya doğrudan etkisi yoktur. Fıkıh usûlünde belirtildiği gibi, kural olarak, zamanı tayin edilmeksizin vaktin bir bölümünde vacip olan bir şeyin edâ edildiği vakit veya vaktin sonu, vucûp vakti olmaktadır⁴⁶⁷.

Hanefiler kurbanın vucûp şartlarının varlığı için vaktin sonuna itibar ederler⁴⁶⁸. Kurban günlerinin son vaktinde kurban yükümlülük şartlarına haiz olan veya yükümlülük mânileri zâil olan kimse kurban kesmekle yükümlü olur. Vaktin başında yükümlülük şartlarını taşımamakla beraber vaktin sonunda bu şartlara haiz olan kimselerin kurban kesmekle yükümlü olacağı; benzer şekilde vaktin başında yükümlülük şartlarını taşıyıp vaktin sonunda bu şartları yitiren kimseden de yükümlülüğün kalkacağı kabul edilmiştir. Buna göre vaktin başında gayr-ı müslim, köle, fakir, yolcu konumunda bulundukları için yükümlülük şartlarını taşımayan kimseler bilahare vaktin sonunda müslüman, hür, zengin ve mukim olmakla kurban yükümlüsü olurlar; aynı şekilde, vaktin herhangi bir anında mevcut olan bu şartlardan birini vaktin sonunda kaybetmekle de bu yükümlülük kalkar⁴⁶⁹.

Yükümlülük şartlarının vaktin sonunda ortadan kalmasının veya bu şartların vaktin başında olmayıp vaktin sonunda bulunmasının yükümlülüğe tesirinin delili ise kesim günlerini belirten “Allah’ın kendilerine rızık olarak verdiği kurbanlık hayvanlar üzerine belli günlerde (eyyâm-ı malûmât) Allah’ın ismini anmaları (kurban kesmeleri için) sana (Kâbe’ye) gelsinler.” (el-Hac 22/28) mealindeki âyettir.

⁴⁶⁶ Kâsânî, **Bedâi’**, VI, 287; İbn Âbidîn, **Reddû’l-muhtâr**, IX, 458.

⁴⁶⁷ Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 288.

⁴⁶⁸ Semerkandî, **Tühfetü’l-fukahâ**, III, 82; İbn Âbidîn, **a.g.e.**, IX, 452.

⁴⁶⁹ Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 288; Bezzâzî, **el-Fetâvâ’l-Bezzâziyye**, VI, 286; Âlemgir, **el-Fetâvâ’l-Hindiyye**, V, 292; Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 268; Bilmen, “**Kurban**”, s. 9.

Nahir günlerinin her hangi bir anında bu ibadeti ifa etmeyen kimse için vaktin sonu, vücup için taayyun eder. Nahir günlerinin tümünde kurban kesmeğe kadir olan kimse, o günlerde kurban kesmeyip bilâhare fakir düşse bu babdaki vücup, uhdesinden düşmez⁴⁷⁰. Kurbanlık almaya gücü yetince, onun bedelini tasadduk eder⁴⁷¹. Aksi halde, kurbanlığın bedelini tasadduk edene dek zimmetinde bir borç olarak kalır. Çünkü kurban mükellefi oluşu vaktin sonu itibariyle kesinlik kazanmıştı; bu yükümlülük bu vakitten sonra meydana gelen bir fakirlikle düşmemektedir⁴⁷².

Ancak ibadetler konusunda, edânın vaktin başında veya sonunda oluşu ibadetlerde temel kavram olan “takvâ”yla irtibatlı olup bu durum o fiilin uhrevî boyutuyla ilgilidir. Muvassa’ vaciplerin ifasında vakit, muâmelât fıkhnın tekniğiyle incelendiğinde başı ile sonu aynı değerdedir. İbadetler alanında da bu bakış, teknik açıdan doğru olmakla beraber özellikle malî ibadetleri kendi vakti içinde önceleme, Şârî’in o ibadetle hedeflemiş olduğu maslahata daha uygun düşer.

⁴⁷⁰ Kâsânî, **Bedâi’**, VI, 289.

⁴⁷¹ Âlemgir, **a.g.e.**, V, 293.

⁴⁷² Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 289.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

UDHIYENİN GEÇERLİLİĞİ

I. KURBANIN RÜKNÜ

A. İRÂKE-İ DEM

Kurban etmenin rüknü yani mahiyetini teşkil eden farzı, İslâm'ın muteber saydığı bir müdahaleyle kurbanlığın hayatının sona erdirilmesidir. Şer'î usullerle gerçekleştirelen bu mudahalede uygun şekilde kurbanlığın kanı akıtılır. Klasik fıkıh kaynaklarında “irâke-i dem” kavramıyla ifade edilen kanın akıtılması, kurban ibadetinin rüknü olarak adlandırılmıştır¹. Kanın akıtılması, bu ibadetin varlığının bağlı olduğu ana unsurdur. Udhiye ancak kanın akıtılmasıyla varlık kazanacağından kesim için rükün tabiri kullanılır². Fıkıh usûlü terminolojisinde “rükün”, bir şeyin varlığı kendi varlığına bağlı olan ve onun yapısından bir parça teşkil eden unsurdur. Rükün, ilgili olduğu hükmün mahiyetinden bir parça olduğundan, yokluğu kendisi ile bağlantısı olan hükmün yokluğunu gerektirir³. Klasik doktrinde kurban ibadetinin rükünün kan akıtma olarak belirlenmesi, mücerret bir itlaf ameliyesi değil, bu ibadette derunî bir hal olan kulluk bilinç ve iradesini temsil eden ve yükümlülüğün en alt sınırında bulunan objektif bir işlemin kriter olarak seçilmesi anlamını taşır⁴. Bu objektif kriter, kurbanın diğer malî ibadetlerden ayrılıp müstakil bir hüviyet kazanmasını sağlamaktadır.

Kurbanlık hayvan şer'î usullerle kesilip kanı akıtılmadıkça bu vecibe yerine getirilmiş sayılmaz. Binâenaleyh kurbanlık hayvanın kesilmeksizin tasadduk edilmesi câiz olmayıp bu fiil, kurban olarak nitelendirilmez. Çünkü vücup muaayyen bir fiile bağlı ise, o fiil dışında başka bir şey onun yerini almamaktadır⁵. Bir ibadetin, Şâri'in koymuş olduğu rükünleri ve şartları ile birlikte ifası sonucunda mükellefin zimmeti borçtan kurtulur. Bu şekilde yerine getirilen bir ibadet, Şâri' nazarında

¹ Kâsânî, **Bedâi'**, VI, 293; Haskefî, **ed-Dürü'l-muhtâr**, IX, 454; Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 266; Âlemgir, **el-Fetâvâ'l-Hindiyye**, V, 291; Şeyhîzâde, **Mecme'u'l-enhur**, II, 516.

² İbn Abidin, **Reddu'l-muhtâr**, IX, 453.

³ Zekiyüddîn Şa'ban, **İslâm Hukuk İlminin Esasları**, s. 229 vd.

⁴ Bardakoğlu, “Kurban”, **DİA**, XXVI, 436.

⁵ Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 291.

“sahîh”tir. Şayet, rûkûn sayılan fiil yerine getirilmeden ibadetler ifa edilirse, kendisine hiçbir sonuç bağlanmaksızın “bâtıl” ve “fâsid” terimlerinden her ikisiyle anılır⁶. Kurbanın rûkûn ve şartlarındaki eksiklikler aynı işleme tâbi tutularak bu durumdaki ibadetin hükümsüz olduğu batıl ve fasit kavramlarıyla ifade edilir. İrâke-i dem olmaksızın yapılacak ifa, aslen meşru olmadığı için batıl ve yok hükmündedir. Ayrıca bir şey, rûknü olmaksızın var olamayacağından⁷ irâke-i dem olmaksızın kurban niyetiyle yapılacak iş fasit olup kurban olarak nitelenemez. Neticede, irâke-i demin yokluğu kurban ibadetinin hükmünün yokluğunu gerektirir. Kesim günlerinde kurbanın bedelini vermekle veya kurbanı kesmeden tasadduk etmekle kurban edâ edilmiş olmaz⁸.

Hanefîlerin bu konudaki yaklaşımları udhiyede vacip olanın hayvanın kanını akıtmak olduğu⁹; etin yenmesi veya fakirlere dağıtılması şart olmadığı şeklindedir. Kurbanı kesip etini kendi yiyen veya öylece bırakıp kimseye yedirmeyen kişinin de kurban kesme sevabını alacağı; ama kurban kesmeden tonlarca eti fakir fukaraya ve eşe dosta dağıtan kişinin kurban kesme görevini yerine getirmiş sayılmayacağı belirtilmiştir¹⁰. Ayrıca kurban etinin tasadduk edilmesinin hükmünün müstehap kabul edilmesi de temlikin udhiyenin rûknü kabul edilmemesinden kaynaklanır; buna göre tasadduk olmadan da kurban sahihtir. Nitekim kesilip de eti henüz tasadduk edilmeden çalınan kurbanın yerine artık başkasını kesmenin lâzım gelmeyeceği, kurbanın rûknünün sadece irâke-i dem oluşuyla izah edilmiştir. Rûkûn tamam olduğu için vecibe de ifa edilmiş sayılır. Tasadduk kurbanın rûknü olsaydı mükellefe, kendi kurbanının etinden yemesi haram olurdu. Oysa “*ve ondan yiyin*”¹¹ emriyle mükellefin kurban etinden yemesine cevaz verilmiştir.

⁶ Zekiyüddîn Şa’ban, **İslâm Hukuk İlminin Esasları**, s. 233.

⁷ Kâsânî, **Bedâi’**, I, 703.

⁸ Âlemgir, **el-Fetâvâ’l-Hindiyye**, V, 293-294; İbn Âbidîn, **Reddû’l-muhtâr**, IX, 454; Bilmen, “**Kurban**”, s. 13; Ateş, **Yeni İslâm İlmihali**, s. 460.

⁹ İbn Âbidîn, **a.g.e.**, IX, 454; Mevsilî, **el-İhtiyâr**, V, 493.

¹⁰ Bayındır, **Kur’ân-ı Kerim’in Açıklamalı Meali**, s. 155.

¹¹ el-Hac 22/28, 36.

Kurban ibadetinin gayesi Allah'ın rızasını kazanmaktır. Tüm ibadetlerin özünü oluşturan bu gaye, ancak şâriin bildirdiği şekil şartlarına uyulduğunda gerçekleşmiş olur. Bu yönüyle kurban ibadetinin özü ve biçimselliği dinî emirlere dayanır.

Hanefî Mezhebi'nde hakim anlayış kurbanın itlâfla tamamlandığı, infâkın ise kurbanın tabîi semeresi olduğu yönündedir. Kurban ibadetinin ifası, kurbanlığın kesimiyle son bulur ve bu, *itlâf* kavramıyla ifade edilir. Kurban etlerinin tasadduk edilmesi ise, bu ibadetin mahiyetinden ayrı mutalaa edilerek *infak* kapsamında olmak üzere *israf*,¹² *tebzir*,¹³ *cömertlik*¹⁴ ve *cimrilik*¹⁵ başlıkları altında değerlendirilir.

Hanefî mezhebine göre, kurban etini infak etme, kurban ibadetinin bir rüknü değildir, kurbanın rüknü sadece irâke-i dem yani kanın akıtılmasıdır. Fakat mezhepte “temlik/infak”, kurbanın rüknüne dahil olmadığı kabul edilmekle beraber, Serahsî muhtemelen malî ibadetlerin görünebilir hedefleri açısından, kurbanın “itlaf”ın yanı sıra, kurban etinin tasadduk edilmesinden dolayı, diğer malî ibadetlerin barındırdığı temlik anlamını da taşıdığını belirtir¹⁶. Bize göre doğru olan da budur. Kurban, infak ve itlaf yönüyle zekâtтан ve fitreden ayrılır. Zira, zekât ve fitre temlik olmadan tamamlanmış sayılmaz.

İnfakın kurban ibadetine dahil olmayışı çeşitli itirazlara sebep olmaktadır: Irâke-i dem'den sonra etin yenmesi ve yedirilmesi kurban ibadetine dahil olmayıp mesela etin kasdî olarak heder edilmesi, ibadete zarar vermemiş olsaydı bu, hem *وَأَحْرَ* “*Ve kurban kes*” hitabından gözetilen aslî maksada ters düşmüş hem bu emrin taalluk ettiği malî bir ibadetten herhangi bir fayda doğmamış olacaktı. Bunun tabii

¹² el-A'râf 7/31: “Ey Âdem oğulları! Her secde edişinizde güzel elbiselerinizi giyin; yeyin, için, fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez”. Ayrıca bkz. el-En'âm 6/141; el-Furkan 25/67.

¹³ el-İsrâ 17/26: “Bir de akrabaya, yoksula, yolcuya hakkını ver. Gereksiz yere de saçıp savurma”.

¹⁴ el-İnsan 76/8: “Onlar, kendi canları çekmesine rağmen yemeği yoksula, yetime ve esire yedirirler”. Ayrıca bkz. el-Haşr 59/9.

¹⁵ Muhammed 47/38: “İşte sizler, Allah yolunda harcamaya çağırılıyorsunuz. İçinizden kiminiz cimrilik ediyor. Ama kim cimrilik ederse, ancak kendisine cimrilik etmiş olur. Allah zengindir, siz ise fakirsiniz. Eğer O'ndan yüz çevirirseniz, yerinize sizden başka bir toplum getirir, artık onlar sizin gibi de olmazlar”. Ayrıca bkz. el-Hadîd 57/24; el-Leyl 92/8-11.

¹⁶ Serahsî, **el-Mebsût**, XII, 8.

neticesi olarak da “*Kurban kes*” emri, amacı olmayan bir hitap halini alacaktı. Amacı olmayan bir hitabın varlığı ise Şâri’in kural koymadaki kaskına ters düşmektedir.

Bir yönüyle haklılık payı taşıyan bu tenkitler, özünde müminler için uyarı mahiyetinde olup, kurbanın, tabiatı gereği infakla beraber bulunmasının gerekliliğini vurgulamaktadır. Fakat bu tenkitlerde genel olarak ibadetlerin aslî ve talî unsurları, bir başka ifadeyle bir ibadetin maksûd ve vesîle hedefleri gözardı edilerek yapı inşa edilmeye çalışılmaktadır. Tüm ibadetlerde infak vurgusunun ön plana alınması, şekil şartlarını ortadan kaldırmanın da ötesinde sadece infaka dayanan tek bir ibadet tarzının inşasına götürür. İnfak; zekât, fitre ve keffâretlerden başlamak üzere çeşitli ibadetlerin içine serpiştirilmiştir. Fakat, infak, her ibadette aslî unsur olmayıp bazılarında tali bir unsur durumundadır. Fitreyi ve sadakayı öyle verirsiniz de, orucun veya yeminin keffâreti için illa öyle değildir. Mesela hacda kurbanını kesmemiş bir kimse, memleketine döndüğü zaman, onu sadaka yani infak türünden yerine getirmiyor. Bakara Sûresi’nin 196. âyetinde, bu kurbanı haremde kesemeyene, yurda döndükten sonra yedi gün olmak üzere ceza olarak on gün oruç tutması emredilmektedir¹⁷. Yani, âyet bile bu kurbanın oradaki ihlalini infakla değil, oruçla gündeme getirmiştir. Mesela öldürme keffâretinde infak yoktur. Âyette istenen sadece köle azadı ve oruçtur¹⁸. Bütün bu ibadet ve keffâretlerde, sadece infak unsurunun, esas alınması durumunda, Allah’ın tayin ettiği bu ibadet çeşitlerinin yerine, sadece infakı esas alan bir tek ibadet tarzı ortaya çıkartılmış olur. İnfak, kurban ibadetinde aslî unsur değildir. Asli unsur olsa, kişi ondan yiyemez. O bakımdan, asli unsur kanı akıtmaktır. Ondan sonra infak emri gelir¹⁹.

Kurban ibadetinde kanın akıtılması aslî unsur veya maksûd oluşu, bu ibadetin infaka rağmen var olabileceği anlamını barındırmamaktadır. Ameller her ne kadar

¹⁷ el-Bakara 2/196: “...Sizden her kim hasta olursa yahut başından bir rahatsızlığı varsa, oruç veya sadaka veya kurbân olmak üzere fidye gerekir. (Hac yolculuğu için) emin olduğunuz vakit kim hac günlerine kadar umre ile faydalanmak isterse, kolayına gelen bir kurbân kesmek gerekir. Kurbân kesmeyen kimse hac günlerinde üç, memleketine döndüğü zaman yedi olmak üzere oruç tutar ki, hepsi tam on gündür...”

¹⁸ en-Nisâ 4/92: “...Yanlışlıkla bir mümini öldüren kimsenin, mümin bir köle azat etmesi ve ölenin ailesine teslim edilecek bir diyet vermesi gerekir. (...) Bunları bulamayan kimsenin, Allah tarafından tevbesinin kabulü için iki ay peşpeşe oruç tutması lâzımdır.”

¹⁹ Yeniçeri, **Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı**, s. 647.

bizzâtihi maksûd olabilirlerse de, aynı anda bir başka amele vesîle olmaları da mümkündür²⁰. Aynı şekilde, ibadetlerin de her zaman başka bir amele veya maslahata da vesile olmasının mümkün olabileceğinden hareketle kurbanın infaka vesile olduğunu söyleyebiliriz. Kurbanın, “maksûd bir ibadet” tanımını içinde kalması kaydıyla, infaka vesile olması kurbanı aynı anda “amaç ve araç / maksûd ve vesile” şeklinde iki yönlü bir misyon yüklemektedir. Bu durum, söz konusu ibadetin farklı işlevler yüklenmesine imkan sunmaktadır. Çünkü aslî tanım, vesile olduğu ibadete imkan sunmaktadır. Ama, infakın yani vesile olunan amelin, kurbanın rûknünün asıl unsuru kılınması zekât, sadaka ve kurban arasındaki temel farkı ortadan kaldırmaktan öte, infakın irâke-i dem olmadan da mümkün olabileceği gibi garip bir sonuca götürmektedir. Çünkü infakın amaç olarak tanımlanması durumunda, yükümlü ile infakın hedef kitlesi arasına infakı geciktirici veya zorlaştıracı amellerin girmesi tutarlı değildir.

Özetle, kan akıtılarak kurban kesilmiş olur; ama, âyette yer alan “yiyin ve yedirin” emriyle kesimden sonra kurbandan faydalanma yönü de ifade edilmektedir. Müslüman bunu israf edecek değildir. Eğer israf ederse, bu yasağı ihlal etmiş ve “yiyin ve yedirin” tarzındaki emre uymamış olur; ama her halükarda, kurban ibadetini yerine getirmiş kabul edilir.

B. KURBAN KESME YERİNE KIYMET ÖDEMESİ

Kurban bedelinin tasadduk edilmesinin kurban yerine geçip geçmeyeceği yani kurban kesme yerine parasının verilmesi veya et alınıp bunun tasadduk edilmesi konusu kurban konulu tartışmaların önemli başlıklarından biridir²¹:

²⁰ Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 56.

²¹ Konuyla ilgili yapılmış bir çalışma için bkz. Sabri Erturhan, “Zekât ve Kurban’da Kıymet Ödemesi”, s. 13-47.

1. Kurban Kesmenin Kıymetini Ödemeden Daha Faziletli Olduğu Görüşü

Udhiyeyi kesmek, kıymetini tasadduk etmekten daha hayırlıdır. Ahmed b. Hanbel, Rabia ve Ebu'z-Zinâd bu görüştedir²². Fakat, bu görüşünü naklederken İbn Kudâme, Ahmed b. Hanbel'in görüşüne dayanak olacak herhangi bir hadis zikretmemektedir.

Kurban kesme ve kıymetini tasadduk etme şıklarından hangisinin daha faziletli olduğu hususunda İmam Mâlik'ten gelen bir rivayete göre kurban kesmek daha faziletli olup²³ İbnü'l-Kâsım, İmam Mâlik'in bir kimsenin gücü yettiği halde kurban kesmemesini hoş karşılamadığı görüşünü nakletmiştir²⁴. Mâlikî ulemasından İbn Habîb'in tasadduk edilen malın ve hatta azad edilecek kölenin kıymeti kurbanlıktan fazla olsa bile kurbanın sadakadan daha faziletli olduğu görüşü²⁵ mezhep kaynaklarında temel görüş olarak yer almıştır²⁶.

Hanefî mezhebinde de bu günlerde tadhiyede bulunmak, kıymetini tasadduk etmekten daha faziletli kabul edilmiştir. Çünkü udhiyenin vacip veya sünnet olmasına karşın tasaddukta bulunmak sâdece nafilidir²⁷. Ayrıca tadhiyede bulunmak, kesimin câiz olduğu bu günlere mahsus iken, sadaka verme, belirli bir zamanla kısıtlı değildir. Mekke'ye dışarıdan gelenlerin Kâbe'yi tavaf etmelerinin nafil namaz kılmalarından daha faziletli oluşuna benzer şekilde, kurban günlerinde tadhiyede bulunmak da parasını tasaddukta bulmaktan daha faziletlidir²⁸.

Kurban kesme yerine bedelinin verilmesi, eğer kurbandan amaç fakirin et veya protein ihtiyacını karşılamaksa, parayı alanın bunu amacı dışında sarfetme ihtimalinin her zaman gözönünde bulundurulması gerekir. Kurbanın amacı fakire

²² İbn Kudâme, *el-Muğnî*, XI, 96.

²³ İbn Rüşd, *el-Mukaddimât el-Mümehhidât*, I, 435.

²⁴ Sahnûn, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, II, 70.

²⁵ İbn Rüşd, *a.g.e.*, I, 435.

²⁶ Derdîr, *eş-Şerhu'l-Kebîr*, I, 517.

²⁷ Merğînânî, *el-Hidâye*, IV, 354; Molla Hüsrev, *Dürer*, I, 268.

²⁸ Merğînânî, *a.g.e.*, IV, 354; Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, VI, 286.

yardım ve doyurma diyorsak, kurbanın bedelini tasadduk, kurbanı kesip etini dağıtma işlemi gibi amacı tesise yakın bir eylem olmadığı gibi, bu yardımın amacına ulaşmama tehlikesi her zaman diğerinden daha fazladır²⁹.

Kurbanın en temel özelliği, hayvanı kesmek yerine bedelinin veya kurbanlığın canlı olarak tasadduk edilmesinin bu ibadetin yerine geçmemesidir. Nitekim bu tesbit Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı-I Sonuç Bildirgesi'nde “*Bir ibadetin farz olmayışı, onu ibadet olmaktan çıkarmayacağı gibi, ifa şeklinin değiştirilmesini de gerektirmez. Bu itibarla, kurban kesmek yerine bedelinin tasadduk edilmesi, bu ibadetin yerine geçmez.*”³⁰ şeklinde yer almıştır

Kaynaklarda kurban kesmenin kıymetini ödemededen daha faziletli olduğu görüşünün dayanakları şunlardır:

1. Kurban, İslâm'ın şeârindendir.

2. Kurbanda kesim ve irake-i dem bizzatihi maksut bir ibadettir³¹.

3. Resûlullâh (s.a.v.) ve sonrasında da Hulefâ-i Râşidîn tadhiyede bulunmuşlardı. Sadaka daha faziletli olmuş olsaydı kurbân kesmeyip yerine sadaka öderlerdi. Oysa Resûlullâh, Medine'de bu ibadetin teşri kılındığı yıldan vefatına kadar hiçbir zaman kurbân yerine sadaka ödememiştir³².

4. Resûlullâh, Medine'de kıtlık yılında dahi kurban kesmiş ve etini tasadduk etmiştir; kesim yerine parasını ihtiyaç sahiplerine verip bu yolla darda olanlar ihtiyaçlarını gidermeyi tercih etmemiştir, bu da kurban kesmenin daha faziletli olduğunu gösterir³³.

5. Nahir günlerinde irâke-i demden daha faziletli bir ibadetin olmadığına dair Resûlullâh (s.a.v.)'in sözü bulunmaktadır. Hz. Aişe, Resûlullâh (s.a.v.)'in şöyle dediğini rivayet eder: “*Âdemoğlu, kurban bayramı gününde Allah katında kan akıtmaktan daha sevimli bir amel işlememiştir. O kurban, kıyamet günü boynuzları*

²⁹ Bkz. Sabri Erturhan, “**Zekât ve Kurban'da Kıymet Ödemesi**”, s. 31.

³⁰ Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı I/İstanbul 2002, s. 787. (Sonuç Bildirgesi)

³¹ İbn Useymîn, **Resâilün fıkhiyye**, s. 48.

³² İbn Kudâme, **el-Muğnî**, XI, 96; İbn Useymîn, **Resâilün fıkhiyye**, s. 48.

³³ İbn Useymîn, **a.g.e.**, s. 49.

kılları ve tırnaklarıyla gelecektir. Kurbanın kanı yere düşmeden önce Allah katında hemen kabul olunur. Bu sebeple kestiğiniz kurbanlardan dolayı sıkıntı değil gönlünüz hoş olsun.”³⁴

6. Sadaka vermeyi kurban kesmeye tercih etmek, Resûlullâh’ın ifa ettiği bir ibadetin terk edilmesine sebep olur³⁵.

Kurbanı kesmek yerine bedelinin tasadduk edilmesiyle ihtiyaç sahiplerine daha çok yardım edilebileceği düşünülebilir. Bu yaklaşımın dayandığı temel nokta, yoksulların ihtiyaçlarının giderilmesi ve insanlara yardım edilmesidir. Hatta kurbanın teşrîi, bu düşüncede maddî noktaya irca edildiği için, maddî yarar bu ibadetin nihaî hedefi kılınmıştır. Fakat hayvan üzerinde yapılacak tasarrufun kurban ismini almasının kesimle mümkün olacağı hususu bu bakış açısında eksik bırakıldığı için bu tasarrufun üreteceği maddi yarar, kurban ibadetiyle irtibatlandırılmaz. Evet, kurban ibadetinin zorunlu sonucu kulların doyurulmasıdır. Fakat kulların doyurulması kurban kesiminden sonraki safhadır, çünkü kesim vaciptir.

2. Kıymeti Tasadduk Etmenin Kesmeden Daha Faziletli Olduğu Görüşü

Şa’bî, Ebû Sevr³⁶ ve ikinci bir rivayette de İmam Mâlik’e göre, kurbanlığın kıymetini ödeme, kurban kesmekten daha faziletlidir³⁷.

Bilal’in “Bir horoz kurban etsem de aldırmam. Bedelini bir yetim veya toz toprak içerisinde kalmış bir yoksula tasadduk etmem hayvanı kurban etmemden daha faziletlidir.”³⁸ dediği rivayet edilmiştir³⁹.

Hz. Aişe, “Bu yüzüğümü tasadduk etmem, Beytullah’a bin adet hedy kurban etmemden daha sevimlidir bana.”, demiştir. İbn Kudâme, Hz. Aişe’nin bu sözünden,

³⁴ Hadisin kaynağı için “Kesimin Teşviki ve Faziletine Yönelik Hadislerin Delil Oluşu”na bkz.

³⁵ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, XI, 96.

³⁶ İbn Kudâme, *a.g.e.*, XI, 96.

³⁷ İbn Rüşd, *el-Mukaddimât el-Mümehhidât*, I, 435.

³⁸ Abdurrazzâk, *el-Müsannef*, IV, 385 (h.no: 8156).

³⁹ İbn Kudâme, *a.g.e.*, XI, 96.

sadakanın udhiyeden daha faziletli olduğu sonucu çıkarılamayacağı zira Hz. Aişe bunu udhiye değil hedy bağlamında söylediğı ve bunda da ihtilaf olmadığını belirtir⁴⁰.

3. Tercih

İbadetlerde dinen belirlenen forma sadık kalmak Allah'ın iradesine boyun eğme mânası taşıdığı için değerlidir. Kurban ibadetinin yararı sadece sosyal dayanışma ve malî yardıma indirgenemeyeceğı, her ibadetin öz ve biçim olarak ayrı anlam ve hikmetleri bulunduğu için kurban yerine başka bir ibadetin ikame edilmesi, meselâ kurbanın parasının dağıtılması, fakirlere gıda yardımı yapılması, namaz kılınıp oruç tutulması câiz görülmez⁴¹.

Kurban ibadeti irâke-i dem şeklinde belirlenmiştir. Bu ibadetin, belirlenmiş zamanı içinde ifa şekli sabit olup değişmezlik esasına sahiptir. Şâtıbî'nin belirttiğı gibi şer'î ahkâm “sabitlik ve değişmezlik” özelleğine sahip olup kemâle erdikten sonra nesh, tahsîs, takyîd ve ne de hükümlerinden birisinin iptali söz konusudur. Sebep olarak belirlenen şey ilelebed sebeptir; şart olarak belirlenen sonsuza dek şarttır; vacip ve mendûp olan nihayete dek vacip ve mendûptur⁴².

Kurbanın aynını veya bedelini tasadduk etmeyi savunma, insanların ihtiyacının giderilmesi maslahatının ağır yükünü kurban ibadeti üzerine devretme gibi temel bir yanlışı barındırmaktadır. Ferdî ve ictimai yardımlaşma ve paylaşmayı düzenleyen temel ibadet, zekât ve sadakadır. Kurban zamanının sınırlı oluşu, yardımlaşmadaki etki alanının kalıcılığına imkan tanımamaktadır. Günümüzde ihtiyaç sahiplerinin ihtiyacının kurban üzerinden dillendirilmesinden ziyade zekâtın teşvik edilmesi ve mükelleflerin keyfî tutumundan kurtarılarak bu müessesenin tekrar toplumun gündemine getirilmesiyle bu maslahat sağlanabilir.

İhdas edilen bir uygulama özellikle ibadetler alanındaysa bu uygulamanın dinin emri neticesinde ve onun koyduğu ölçüler çerçevesinde olmalıdır. Aksi halde, dinin

⁴⁰ İbn Kudâme, **el-Muğnî**, XI, 96.

⁴¹ Bardakoğlu, “Kurban”, **DİA**, XXVI, 436.

⁴² Şâtıbî, **el-Muvâfakât**, I, 69.

vaz' ettiği diğer ibadetlerle sonuca varılabilecek bazı maslahatlara, tek neticesi kurbanın unutulması olacak bir uygulamaya başvurularak ulaşılmaya çalışılacaktır. Dinin emirleri arasında kulların kurbandan nehyedilmesi şeklinde bir uygulama olmadığı ve aksine bu ibadetin medhedildiği bilgisi nazar-ı itibara alındığında şer'i ahkâmın "kıymet ödeme"yi sadaka, zekât ve fitre gibi ibadetlere munhasır kıldığı anlaşılmaktadır⁴³.

Kurban kesimi yerine aynının veya bedelinin tasadduk edilmesinde de benzer maslahatın varlığı gözlenirse de bu maslahatın celbi, herhangi bir ibadetin iptal edilmesini gerektirmez. Bilindiği gibi kurbanın eti üçe ayrılıp bir kısmı hediye olarak gönderilir; bir kısmı sadaka olarak verilir; bir kısmı da nafaka yapılır. Oysa diri olarak tasaddukta, hayvanı alan kimsenin onu kesip yememe ve yedirmeme, yahut Allah için kurban kesmeyip kavurma yapma ihtimali bulunmaktadır⁴⁴.

Şâriin "kurban yerine bedel ödeme" tercihini vaz' etmediğine göre kesim yoluyla etlerin dağıtımı yerine hayvanın kıymetini ödeme uygulanması, mükellefin indî maslahatlar icat etmesi neticesinde bu indî maslahatlar için indî vesîleler ihdas etmesi sonucunu doğurmaktadır. Oysa mutlak sûrette heva ve hevese uyularak işlenen ve bu arada hakkında mevcut bulunan emir ve yasağa, ya da ibahaya itibar edilmeyen her amel kesin olarak bâtil olduğu⁴⁵ kuralına göre indî maslahatlar ve bu maslahatlara ulaşma gayesi güden indî vesileler de dinin tasvibi dışındadır.

Kurban yerine bedelinin veya kıymetinin ödenmesi uygulaması Hz. Peygamber döneminde mevcut değildir. Kurban dinin taabbudî konuları arasında yer alır. Taabbudî konularda prensip olarak, Hz. Peygamber döneminde var olmayan bir uygulama ondan sonra ihdas edilemez; çünkü din tamamlanmış ve Hz. Peygamber'in vefatıyla vahiy son bulmuştur. İbadet konularında daha sonra ihdas edilecek bir uygulamanın dayanağının vahiy olması ihtimali imkansız olacağına göre bu uygulmanın kaynağı ancak heva ve heves olabilir. Nitekim Allah, insanın tutumuna yön veren kuralların kaynağını iki şeyle sınırlamış olup bu ya vahiydir ya da heva ve

⁴³ bkz. Sabri Erturhan, "Zekât ve Kurban'da Kıymet Ödemesi", s. 34.

⁴⁴ Olgun, *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*, s. 103.

⁴⁵ Şâtibî, *el-Muvâfakât*, II, 174.

hevestir. “O heva ve hevesinden konuşmamaktadır; O’nun konuşması ancak, bildirilen bir vahiy iledir.”(en-Necm 53/3-4) âyetinin işaret ettiği gibi gibi heve ve heves, vahyin yani şeriatın tam karşıtıdır⁴⁶. Din, bizden kaynağı heva ve heves olan hükümlerin peşinden koşmamamızı istemektedir.

Dinin emirleri kulların maslahatı için konulduğundan, ibadetlerin dışındaki adetler her türlü mubah vesilelerle gerçekleştirilebilir. Ancak, gerçekleştireceğimiz maslahat alanı ibadetlerin vesilesiyle olmaktaysa o ibadet grubu içinde yer alanlardan birini iptal edip onun yerine başka bir ibadeti veya o ibadetin yerine her hangi bir mubah âdeti ikame etmenin Şâri’ tarafından serbest bırakılmış bir yol olduğunu kat’i bir surette bilinmesi gerekir. Aksi durumda böyle bir yolu tercih etmenin kendisi din vaz’ etmek olur. Mesela fakire yardım edilmesi, zekât, sadaka, fitre ve kurban ibadetiyle gerçekleştirilmektedir. Bunlardan kurbanı zekâtla tebdil etmenin veya kurban kesmeyi bırakıp kurbanın kesimiyle gerçekleşecek olan maslahata ulaşmak için kurban yerine kaim olmak üzere fakirlere yardım etmeyi veya kurban yerine geçsin diye hayvanı canlı olarak hibe etmeyi tercih etmenin dinde serbest bırakılmış bir seçenek olduğu Şâr’î tarafından haber verilmesi gerekir. “من ذبح قبل الصلاة فليعد” “*Namazdan önce kesen iade etsin.*”⁴⁷ emri, bu ibadetin şer’î uygulamasının sadece kesim olduğunu, iadesinde dahi farklı bir uygulamaya gidilmeyeceğini anlatmaktadır. Ayrıca, *belirli bir fiille ilişkilendirilen mükellefiyetlerde, farklı bir fiilin onun yerine geçmeyeceği* şeklindeki genel ve yerleşik kural burada hatırlanmalıdır⁴⁸.

Şer’î ahkâmın alanına girmesi hasebiyle hayvanın kesim yoluyla kurban edilmesi ve hayvan etinin kesim olmadan helal olmayışı şer’î esaslardandır. Bu esaslar, namaz ve tavaf gibi emredilmiştir. Bu örneklerde görüldüğü gibi süreklilik arz eden dinî esaslar, mükelleflerin zaman içinde iyilik-kötülük, güzellik-çirkinlik anlayışlarında meydana gelen değişmelere bağlı olarak değişime uğramaz⁴⁹. Bundan dolayı, *günümüz anlayışında kesim gereksizdir veya kesim acımasız bir yöntemdir,*

⁴⁶ Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, II, 170.

⁴⁷ Buhârî, “*İdeyn*” 5, “*Edâhî*” 12.

⁴⁸ Ayengin, “*Kurban İbadeti*”, s. 23.

⁴⁹ Şâtıbî, *a.g.e.*, II, 284.

bunun yerine erzak dağıtmalıyız gibi yorumlara itibar edilmez. Çünkü, bu dinî esaslar, ta baştan mükellefin iyilik-kötülük, güzellik-çirkinlik anlayışlarına bağlı olarak konulmamıştır. Aksi durumda ahkâmda böyle bir değişime gidilmesi o hükmün neshi anlamına gelir. Hz. Peygamber'in vefatıyla beraber nesih sona erdiğine göre kurban yerine bedel ödenmesine veya kurbanlığın kesilmeden hibe edilmesine imkan kalmamaktadır. Halis ibadet anlamı taşıyan bu konularda taabbudî mâna bulunduğu için, nasla belirlenmiş sınırlarda durmak gerekmektedir. Nitekim, bu konuların akıl ile izahı mümkün olmadığı için, bir başka meseleye kıyas edilerek bir hükme varılamaz⁵⁰.

Kur'an'da veya Resûlullâh'ın sünnetinde kurbân kesimine alternatif ruhsat olarak nitelenen bir uygulama mevcut değildir. Aksine bir uygulama ve ruhsat olmadığı müddetçe ibadetlerde azîmetle hükmedilir. Azîmet ise “arızî hallere bağlı olmaksızın başta konan aslî hükümler”⁵¹ olarak tarif edilmiştir. Bu tarife uygun olarak kurbanın vakt-i mahsusunda kesim yoluyla ifası azîmettir. Naslarda kesim için ruhsat olarak nitelenebilecek bir uygulama mevcut olsaydı kurban kesiminde de ruhsatla hükmedilirdi ve bu ruhsat, kesim dışı kurban uygulamasının şer'î dayanağı olurdu. Ancak, Resûlullâh'ın hayatında kurban kesimine alternatif veya ruhsat olarak nitelenebilecek bir uygulama bulamıyoruz.

II. KURBANIN SAHİH OLMA ŞARTLARI

Udhiyenin geçerli sayılması için aranan şartlara sıhhat şartları denir. Bu şartlar *kurbanlıkla ilgili, mudahhîyle ilgili ve tadhiye vaktiyle ilgili* şartlar olma üzere üç kısımdır⁵². *Kurbanlığın kesimiyle ilgili* şartların da sıhhat şartlarından olduğu⁵³ tesbiti de dikkate alınarak, bu şartların dört farklı başlıkta incelenmesi gerekir.

⁵⁰ Fatih ORUM, **Klasik Fıkıh Kaynaklarındaki Kıyas Anlayışının Kur'an Açısından Değerlendirilmesi (Zahiru'r-rivâye örneği)**, İstanbul 2008, s. 125; Fatih Orum, **Fıkıh Usûlünde Kıyas Metodu**, Yalın Yayıncılık, İstanbul 2009. s. 45.

⁵¹ Serahsî, **el-Usûl**, I, 117.

⁵² Mv.F., “**Udhiye**”, V, 81.

⁵³ Bardakoğlu, “**Kurban**”, **DİA**, XXVI, 438.

İbadet ve muamelat nev'inden bir fiilden dünyevî ve uhrevî sonuçlar elde edilebilmesi için onun, Şârî' tarafından belirlenen rüknü ve şartları taşıması gerekir. Bu rüknü ve şartları taşıyan fiile “sahih”; bunlardan bir veya bir kaç eksik olan fiile “bâtıl”; bu rükün ve şartlar bulunmakla beraber harici vasıflardan biri veya birkaçı eksik olan fiile “fâsid” adı verilir⁵⁴. İbadetlerde sakatlığın derecelendirilmesi yönünde bazı Hanefî bilginlerine atfedilen görüş bir yana bırakılırsa, bütün fakihlere göre, butlan ve fesâd ibadetlerde eş anlamlı sözcüklerdir⁵⁵. Eksiklikler ister rükünlerde ister şartlarda olsun, Şârî'in emrine aykırı olan fiil, bâtıl veya fâsid diye nitelenir ve bu fiile hiçbir sonuç bağlanmaz. Kurban kesme fiili, Şârî tarafından belirlenen şart ve rükünlerin yerine getirilmesiyle “sahih” olarak nitelendirilir. Fakat ibadetin mevzûunun kusurlu hayvanlardan seçilişi veya kesimin ibadet niyetini barındırmayışı gibi sıhhat şartlarının eksik oluşu, ilgili emir ve nehiy dikkate alınmadığı için fasit ve batıl kavramlarıyla ifade edilir. Bu şekilde yapılan ifaya sıhhat hükmü terettüp etmez ve ibadet mükellefin zimmetinde borç olarak kalır.

A. KURBANLIKLA İLGİLİ ŞARTLAR

1. Kurbanlığın Cinsi

Kurbanlığın hangi hayvanlardan seçileceği taabbudî bir konudur ve eti yenebilen bütün hayvan türleri kurban olmaya elverişli değildir. Kurbanlıklar “hayvan-ı mahsûs” şeklinde tarif edilmiştir⁵⁶; tanımında yer alan “mahsûs” kelimesinden kastedilen “nev’ ve yaş” olarak belirli hayvandır⁵⁷.

a. Kurban Olması Câiz Olan Hayvan Cinsleri

Fıkıh eserlerinde hedy, udhiye ve akîka kurbanlıklarının cinsi, yaşı ve vasfı konusu genellikle udhiye kurbanı başlığında incelenmiştir. Udhiye ve hedy için

⁵⁴ Râzî, **el-Mahsûl**, I, 23.

⁵⁵ Râzî, **a.g.e.**, I, 23.

⁵⁶ Udhiye'nin Tanımı bölümüne bk.

⁵⁷ İbn Âbidîn, **Reddû'l-muhtâr**, IX, 452.

kurbanlık olması câiz olan ve olmayan hayvan cinsileri, bunların vasıfları⁵⁸ aynıdır. Bu hüküm, udhiye olmaya uygun olan hedy için de uygun olur; udhiye olmaya uygun olmayan hedy için de uygun olmaz⁵⁹ şeklinde formüle edilmiştir.

Kurban kesiminin sıhhat şartlarından olan⁶⁰ kurbanlığın, Hac Sûresi'nin 34. âyetine yer alan “behîmetü'l-en'âm” kavramına istinaden, “en'âm” cinsinden olması gerekir⁶¹:

وَلِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا لِّيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَىٰ مَا رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ

“Her ümmet için, Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği kurbanlık hayvanların üzerlerine O'nun adını anarak kurban kesmeyi meşru kıldık.” (el-Hac 22/34)

Behîmetu'l-en'âm terkinde, *behâim* kelimesinin tekili olan *behîme*, asıl itibariyle “aklı olmayan herhangi bir hayvan” anlamına gelmekle beraber, daha sonra özellikle “dört ayaklı kara ve deniz hayvanı” anlamında kullanılmıştır⁶².

Na'am kelimesinin çoğulu olan *en'âm* ise “deve, sığır ve davar”ın genel adıdır⁶³. Aynı adı taşıyan surede “Hayvanlardan da kimi yük taşır, kiminin tüyünden döşek yapılır. Allah'ın size verdiği rızıktan yeyin” (el-En'âm 6/142), “Sekiz eş (hayvan), koyundan iki, keçiden iki” (el-En'âm 6/143), “Ve deveden iki, sığırdan iki” (el-En'âm 6/144) âyetinde belirtildiği üzere udhiye, hedy ve akîka olarak ibadet amaçlı kesilen kurbanlıklar, ehli hayvanlardan koyun, keçi, sığır ve deve olmak üzere yalnız dört çift hayvandan seçilir. Âyette “sekiz eş yarattı” (el-En'âm 6/143) denilmiş, bu hayvan türlerinin haram olmadığı belirtildikten sonra ayrıca bunların dişi ve erkek cinsleri arasında etlerinin yenilmesi bakımından fark bulunmadığını

⁵⁸ Nevevî, **Menâsik**, s. 326.

⁵⁹ İbn Âbidîn, **Reddû'l-muhtâr**, IV, 37.

⁶⁰ Mv.F., “**Udhiye**”, V, 81.

⁶¹ İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'ân**, I, 504; Râzî, **et-Tefsîru'l-Kebîr**, IV, 280; Mevsilî, **el-İhtiyâr**, I, 232; Haskefî, **Dürrü'l-muhtâr**, IV, 37; Mâverîdî, **el-İknâ**, s. 184; Beğavî, **et-Tehzîb**, VIII, 38; Nevevî, **el-Mecmû**, VIII, 222; Mv.F., “**Udhiye**”, V, 81.

⁶² Âsım Efendi, **Kamûs Tercemesi**, “b-h-m” md., IV, 194; Elmalılı, **Hak Dini**, II, 1549; Bayrakdar, “Hayvan”, **DİA**, XVII, 86.

⁶³ el-Kiyâ el-Herrâsî, **Ahkâmu'l-Kur'ân**, I, 11; Şevkânî, **Fethu'l-kadîr**, III, 615;

Mv.F., “**Udhiye**”, V, 81; Bayrakdar, “Hayvan”, **DİA**, XVII, 86.

bildirmek için bunlar eşler halinde anılmıştır⁶⁴. Zevc, cinsinden bir diğeri ile beraber bulunan demektir ki, bunlardan her biri, diğesine göre zevc, yani eş, kendi kendine fert diye adlandırılır. İkisine birden "zevcân, zevceyn" denilir. Şu halde zevc, tam anlamıyla bizim "çift" dediğimiz değil, "eş" yani bir çiftin her bir tekidir. "Sekiz eş", âyette açıklandığı üzere ikisi koyun, ikisi keçi, ikisi deve, ikisi sığır cinsinden olmak üzere, erkek ve dişi dört çifttir⁶⁵. Kurbanın geçerliliği açısından bu hayvanların erkek veya dişi olması arasında fark yoktur⁶⁶.

Behîme-i en'âm, deniz hayvanlarına şamil değildir⁶⁷. “اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ النَّعَامَ” “Allah, kimine binesiniz, kimini yiyesiniz diye sizin için hayvanları yaratandır.” (el-Mümin 40/79) dayanarak at, eşek, katır gibi kendilerinden faydalanılan hayvanların en'âm türüne girdiğini ileri sürenler olmuşsa da Ebû Hayyân bu görüşün zayıf olduğunu söylemektedir⁶⁸.

Kur'an'da kurbanlıklara işaret eden en önemli kavram “bedene”dir. Fıkıh kavramı olarak bedene, ister hedy ister udhiye niyetiyle olsun kurbanlık hayvanların ortak adıdır:

«وَالْبُدْنَ جَعَلْنَاهَا لَكُم مِّنْ شَعَائِرِ اللَّهِ»

“Gösterişli hayvanları da sizin için Allah'ın (dininin) işaretlerinden (kurban) kıldık.(...)” (el-Hac 22/36) Ayrıca, bûdn denmesinin sebebi hayvanın vasfı, yaşı ve kusursuz olmasıyla ilgilidir. Görüldüğü gibi, kurbanın ancak bu ehlî hayvanlardan yani deve (ibîl), sığır ve koyun cinsinden⁶⁹ veya türdeşlerinden kesilebileceği naslara dayanmaktadır. Bunların dışındaki hayvanların, kurbanlık olabileceği hususunda, Hz. Peygamber ve sahabeden gelen bir nakil bulunmamaktadır⁷⁰. İbn Rüşd de,

⁶⁴ Râzî, **et-Tefsîrû'l-Kebîr**, V, 166; Elmalılı, **Hak Dini**, III, 2073; İbn Aşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, VIII, 131-133.

⁶⁵ Elmalılı, **a.g.e.**, III, 2072.

⁶⁶ Beğavî, **et-Tehzîb**, VIII, 39; Nevevî, **el-Mecmû**, VIII, 222;

⁶⁷ Elmalılı, **a.g.e.**, II, 1550.

⁶⁸ Ebû Hayyân, **el-Bahru'l-Muhît**, IX, 275.

⁶⁹ Kudûrî, **el-Kitâb**, III, 235; Merğînânî, **el-Hidâye**, IV, 357; Beğavî, **a.g.e.**, VIII, 38; Nevevî, **a.g.e.**, VIII, 222; Meydânî, **el-Lübâb**, III, 235.

⁷⁰ Merğînânî, **el-Hidâye**, IV, 357; Meydânî, **el-Lübâb**, III, 235.

behîmetü'l-en'âm olarak anılan bu hayvanların kurban edilebileceğinde ittifak bulunduğunu kaydetmiştir⁷¹. Buna mukabil, İbn Hazm çerçeveyi daha geniş tutarak, eti helal olan kuşların ve dört ayaklı her kara hayvanının kurban edilebileceğini; dolayısıyla at, yaban sığırı, horoz ve eti yenen kuşları da kurbanlık hayvanlardan kabul etmiştir⁷².

“İbil”, cins isim olup kendi kelime kökünden müfredi yoktur. Devenin eril olanına “cemel”, dişi olanına “nâka” denir. “Baîr” ise her ikisine şâmil⁷³. Nüveyrî, devenin “yemânî, ‘irâbî ve buhtî” olmak üzere üç sınıf olduğunu belirtir⁷⁴.

Sığır; inek, öküz, dana, buzağı ve düve diye alt gruplara ayrılan bütün çeşitlerin ortak cins ismidir⁷⁵. Camus yani mandalar da kurbanlıklardan olup ehlî sığır cinsinden sayılır⁷⁶.

“Ganem” kelimesi koyunlar (الشاء) mânasına cins isim olup dişi ve erilin ikisine de şâmil olarak çoğul bir isimdir ve müfredi yoktur. Ganemin, ister erkek, ister dişi olsun, müfredi için “شاة” kullanılır. Bunun da çoğulu (شَاءَ وَشِيَاءَ وَشِوَاهُ) gelir⁷⁷. Ganem de, koyun (da’n) ve keçiyi (ma’z) kapsayan cins isimdir⁷⁸.

ضأن ve مَعَز ise Sibeveyh’ten sahih olan görüşe göre, her biri cins isim olup erkek ve dişiye şâmil⁷⁹. “Da’n” (koyun) yapağılı, “ma’z” (keçi) ise kılıklı hayvanlardandır⁷⁹. Fahreddin Râzi, ganem cinsinin yünlü olanına “da’n”, kılıklı olanına ise “ma’z” dendiğini; Zeccâc’tan da da’n “dâin”inin, ma’z da “mâ’iz”in çoğulu olduğunu nakleder⁸⁰. Tâhir b. Aşûr’un tesbitlerinden ise “da’n”ın

⁷¹ İbn Rüsd, **Bidâyetü'l-müctehid**, I, 348.

⁷² İbn Hazm, **el-Muhallâ**, VI, 29.

⁷³ Nüveyrî, **Nihâyetü'l-creb**, X, 104.

⁷⁴ Nüveyrî, **a.g.e.**, X, 109.

⁷⁵ Mehmet Zihnî Efendi, **Nimet-i İslam**, 1163.

⁷⁶ Merğînânî, **a.g.e.**, IV, 357; Kâdîhan, **el-Hâniyye**, III, 348; Mv.F., “**Udhiye**”, V, 81.

⁷⁷ İbn Âbidîn, **Reddü'l-muhtâr**, III, 204.

⁷⁸ Mv.F., “**Ğanem**”, XXXI, 298.

⁷⁹ İbn Âbidîn, **Reddü'l-muhtâr**, III, 204.

⁸⁰ Râzî, **et-Tefsîrü'l-Kebîr**, V, 166; Zeccâc, **Meâni'l-Kur'ân**, II, 242.

“ganem”in cins ismi olduğunu, kendi lafzından türetilmiş müfred kullanımının bulunmadığını, müfredi için “şât” kelimesinin kullanıldığını öğreniyoruz⁸¹.

İbn Abbas hedy, deveden, sığırdan, koyundan, keçiden olur, demiştir. Süfyân-ı Sevrî'nin Saîd b. Cübeyr vasıtasıyla İbn Abbas'tan gelen bir rivâyetinde de: Hedy kurbanından en kolay olanı koyundur, demiştir. Atâ, Mücâhid, Tâvus, Ebü'l-Âli'ye, Muhammed b. Hüseyin, Abdurrahmân b. Kâsım, Şa'bî, Nehaî, Hasan, Katâde, Dahhâk, Mukâtil'in ictihadları da böyledir. İbn Ebî Hâtem'in tahrîcine göre, Hz. Âişe ile İbn Ömer: Hedy, deve ile sığırdan olur, demişlerdir. Sâlim, Kâsım, Urve, Saîd b. Cübeyr'den de bu sûretle rivâyet edilmiştir. Bunların dayandıkları delil Hudeybiye kıssasıdır ki, bu rivâyet sâhiblerinden hiç birisi, Resûlullâh (s.a.v.)'in Hudeybiye ihrâmından çıkmak için koyun kestiğini rivâyet etmemişlerdir. Bu konudaki rivâyetler deve, sığır kesildiği merkezindedir. *Sahîhayn*'de Câbir'den gelen rivâyette kendisi Resûlullâh (s.a.v.) Hudeybiye'de bizden her yedi kişinin müştereken bir deve veya sığır kesmemizi emretmişti, diyor. İbn Abbas'tan Abdurrazzâk'ın rivâyetinde de zenginin, deve; buna kudreti yetmezse sığır; buna da gücü yetmezse koyun kurban etmesi bildirilmiştir⁸².

Temettu' haccını yapanlara gereken hedyin, hangi kurbanlık veya kurbanlıklar olduğu hususuna Bakara Sûresi'nin 196. âyeti “*kolayınıza gelen bir kurbân gönderin*” ifadesiyle açıklık getirmiştir. Bu âyetin bedene, sığır ve koyun cinsinin hepsini kapsayıp kapsamadığı ihtilaflıdır. Ancak, bu âyette kurban kelimesi “kolayınıza gelen” ibaresiyle yer almaktadır. Buna dayalı olarak Atâ b. Ebî Rebâh, Hasan, Saîd b. Cübeyr ve İbrahim en-Nehaî⁸³, Şâfiî gibi “kolayınıza gelen kurban”ı “koyun” olarak tefsîr etmiştir⁸⁴. Kurbanın ednası koyundur. Bir devenin yedide biri de edna yani hedyin en küçüğü olan koyun hükmündedir⁸⁵. Hz. Peygamber'e hedy hakkında sorulmuş O da “en küçüğü koyundur” demiştir⁸⁶. Kurbanın en büyüğü ise

⁸¹ İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, VIII, 129.

⁸² Mîras, *Tecrîd Tercemesi*, VI, 195.

⁸³ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kubrâ*, V, 24.

⁸⁴ Şâfiî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, s. 129.

⁸⁵ İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, IV, 37.

⁸⁶ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, I, 233.

bedenedir⁸⁷. Hz. Peygamber bir defasında 100 bedene kesmiştir. Sığır da bedene gibidir, bunda ihtilaf yoktur⁸⁸.

b. Kurban Olması Câiz Olmayan Hayvan Cinsleri

Kurbanlıklar, en'âm cinsinden seçileceği için bu gruba girmeyen (etleri yenilen) yaban hayvanlarının hiçbir çeşidi kurban olamaz⁸⁹. En'âm cinsinden olmayan eti yenir hayvanlardan ister kuşlar ister devâb (/yürüyenler) olsun Hac Sûresi 34. âyeti gereği kurban edilmesi sahih değildir. Hz. Peygamber'den de en'âmdan başka hayvanlardan kurban edildiğine dair gelen bir haber yoktur⁹⁰.

Yaban hayvanlarının kurban olacağı hususunda herhangi bir nas bulunmamaktadır⁹¹. En'âm cinsinden olmadığı için yaban sığırı ve eşeği, geyik, ceylan vd., kurbanlık hayvanlardan değildir⁹². Kurbanlıkların hangi hayvanlardan seçileceği *gayr-i makûli'l-mâna* olduğu için burada deve, sığır, koyun, keçi ve türdeşlerine kıyasta bulunularak hüküm verilemez.

Kümes hayvanları en'âm cinsinden sayılmadığı için tavuk, horoz, hindi, kaz, ördek, deve kuşu gibi⁹³ hayvanların kurban olarak kesilmesi sahih değildir; bu tür hayvanların kurban niyetiyle kesimi, mecusi adeti kabul edilmiş ve mekrûh görülmüştür. Hatta, hükmün illeti dikkate alındığında kurban mükellefinin bu tür bir kesimde bulunmasının, tahrimen mekrûh olduğu da belirtilmiştir⁹⁴. Malî yetersizliğinden dolayı kurban yükümlüsü olmayanların, kurban kesenlere özenerek kurban günlerinde bu tür hayvanları kesmesinin keraheti de bu gerekçeye dayanır⁹⁵.

⁸⁷ İbn Âbidîn, **a.g.e.**, IV, 37.

⁸⁸ Mevsilî, **a.g.e.**, I, 233.

⁸⁹ Serahsî, **el-Mebsût**, XII, 17; Kâsânî, **Bedâi'**, VI, 298; Kârâfî, **ez-Zahîra**, IV, 144; Merdâvî, **el-İnsâf**, IV, 75.

⁹⁰ Mv.F., “**Udhiye**”, V, 82.

⁹¹ Semerkandî, **Tühfetü'l-fukahâ**, III, 84.

⁹² Serahsî, **a.g.e.**, XII, 17; Nevevî, **el-Mecmû'**, VIII, 222.

⁹³ Mv.F., “**Udhiye**”, V, 82; Mehmed Zihni Efendi, **Nimet-i İslâm**, s. 1163; Bilmen, “**Kurban**”, s. 5; Ateş, **Yeni İslâm İlmihali**, s. 462.

⁹⁴ Haskefî, **ed-Dürrü'l-muhtâr**, IX, 454; İbn Abidin, **a.g.e.**, IX, 454.

⁹⁵ Bezzâzî, **el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye**, VI, 290; Âlemgir, **el-Fetâvâ'l-Hindiyye**, V, 300.

ما أبالي لو ضحيت بديك ولان أتصدق بثمنها على يتيم أو Süveyd b. Gafle'den Bilal'in "مغبر أحب إلي من أن أضحي بها". "Bir horoz kurban etsem de aldırmam. Bedelini bir yetim veya toz toprak içerisinde kalmış bir yoksula tasadduk etmem hayvanı kurban etmemden daha çok hoşuma gider." dediği rivayet edilmiştir. Fakat bu sözün Bilal'e mi yoksa Süveyd b. Gafle'ye mi ait olduğu ihtilaflıdır⁹⁶. Bilal'e ait olduğu kabul edilse dahi bu rivayetten hareketle onun horoz kurban etmeyi sahih gördüğü sonucuna varılamaz. Çünkü sözün akışı, horoz kurban etmenin cevazını bildirmekten ziyade, sadakanın ehemmiyetine dikkat çekmektedir.

Ulemânın, behîmetü'l-en'âm (deve, sığır, koyun, keçi) haricinde kalan hayvanların kurban edilmesinin câiz olmadığı hususunda icmanın kaydedildiği⁹⁷. bu konuda, farklı olarak sadece Hasan b. Sâlih'in yaban sığırı ve ceylânın da kurban edilebileceği; birincisinin yedi, ikincisinin de bir kişi için kifayet edeceği görüşünde olduğu kaynaklarda yer alır⁹⁸. Nevevî, Dâvûd ez-Zâhirî'nin de yaban sığırı hakkında aynı görüşü paylaştığını nakleder⁹⁹.

Kurbanın "hayvan-ı mahsus" şeklinde tanımlanması, kurbanlığın ehli hayvanlardan olması gerektiğini ana ilke olarak vaz' eder. Dolayısıyla, buradan, evcilleşen yabani hayvanların da kurban edilemeyeceği sonucuna varılır. Mesela, yabanileşmiş inek veya öküzün kurban edilmesi câizdir; fakat evcilleşmiş yaban sığırının veya geyiğin durumu ise kurban edilmelerine engel teşkil eder¹⁰⁰. Her ne kadar evcilleşmişlerse de bu hayvanlar, asıl (/orijin) ve cevher olarak yabanîdir; aslın hükmü de kalıcı olmayan (/arizî) nadir bir durumdan dolayı iptal edilmez¹⁰¹. Dolayısıyla, bir şeyin eski durumunu koruduğu temel kuralı¹⁰² ve her hayvanın kendi fitratı üzerinde kalacağından hareketle, ehli olmayan hayvanlara terettüp eden hüküm, bunların kurban olmalarının câiz olmamasıdır

⁹⁶ Abdurrazzâk, **el-Müsannef**, IV, 385 (h.no: 8156).

⁹⁷ İbn Rüşd, **Bidâyetü'l-müctehid**, I, 304.

⁹⁸ İbn Rüşd, **a.g.e.**, I, 349; İbn Kudâme, **el-Muğnî**, XI, 100.

⁹⁹ Nevevî, **Şerhu Müslim**, XIII, 117-118.

¹⁰⁰ Kâsânî, **Bedâi'**, VI, 299; Âlemgir, **a.g.e.**, V, 297; Evliyâ Efendi, **Kurban Risâlesi**, s. 8-9.

¹⁰¹ Kâsânî, **Bedâi'**, VI, 299.

¹⁰² "Bir şeyin bulunduğu hal üzere kalması asıldır." (**Mecelle** md. 5); "Bir zamanda sâbit olan şeyin hilâfına delil olmadıkça bekasıyla hükmolunur." (**Mecelle** md. 10).

c. Melez Hayvanlar

Hanefî mezhebine göre yaban hayvanı kurban olamayacağı gibi bunun evcilleştirilmiş olmasının da hükme tesiri yoktur. Mesela yaban geyiği ve sığırı evcilleştirilmiş olsa da kurban edilemez. Burada hüküm verilirken ölçü alınmış olan husus, hayvanın aslıdır. Aslın hükmü ise, ârizî nadir durumla bozulmaz¹⁰³.

Yaban hayvanı ile kurban olmaya elverişli hayvanın çiftleşmesinden doğan hayvanın kurban olabilme hususu fıkıhta yer almış konulardan biridir. Sığır, davar ve deve gibi evcil hayvanlar ile geyik, ceylan, dağ keçisi, yaban sığırı ve zebra gibi hayvanların çiftleşmesinden doğan hayvanların kurban olma hususu tartışmalıdır. Genel olarak, farklı iki türün çiftleşmesinden doğan hayvan için iki durum söz konusudur:

1) Her iki tür, en'âm cinsinden ise, bunda iki durum söz konusudur: a) Her iki tür, aynı en'âm cinsindense, bunlardan doğan hayvanın kurban olması sahihtir. b) Her iki tür, farklı en'âm cinsindense Şâfiîler bunu câiz görürler ve bu şekilde doğan bir hayvanın kurban edilebilmesi için yaşça iki türün en büyüğünü ölçü alırlar. Mesela keçi ile koçun çiftleşmesinden doğan yavrunun, keçilerdeki gibi iki senesini bitirip üçünden gün almasını şart koşarlar¹⁰⁴.

2) Biri en'âm cinsinden, diğeri de evcil veya yabanî olsun en'âm harici cinsten ise, Şâfiî ve Hanbelîler'e göre farklı iki cinsten doğan hayvanın kurban edilmesi câiz değildir¹⁰⁵. Hanefî ve Mâlikîlere göre evcil ile yabaninin çiftleşmesinden doğan melez hayvanlar, anasının evcil olup olmamasına göre kurban olur veya olmaz. Melez hayvanın kurban edilebilir olmasında ananın türü esas alınarak, anne evcil ise yavru evcil sayılır ve kurban edilebilir¹⁰⁶. Buna göre bir yaban öküzünün evcil bir ineği aşması sonucu doğan yavru kurban edilebilir¹⁰⁷. Çünkü tabiiyette ana asıldır¹⁰⁸.

¹⁰³ Kâsânî, **Bedâi'**, VI, 298 vd.

¹⁰⁴ Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc**, VI, 129.

¹⁰⁵ Nevevî, **el-Mecmû'**, VIII, 223; İbn Kudâme, **el-Muğni**, XI, 100.

¹⁰⁶ Serahsî, **el-Mebsût**, XII, 17; Merğînânî, **el-Hidâye**, IV, 357; Kâsânî, **Bedâi'**, VI, 298; Kâdîhan, **el-Hâniyye**, III, 348; Kârâfî, **ez-Zahîra**, IV, 144.

¹⁰⁷ Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 298.

Çiftleşen hayvanlardan dişi olanı yabani hayvanlardan ise yavrusu da yabani kabul edildiğinden kurban edilmesi câiz değildir¹⁰⁹. Yabanî bir inek ve evcil bir öküzün çiftleşmelerinden doğan hayvan, kurban olmaz. Çünkü, yavru da asıl olan anadır; nitekim yavru anadan infisal etmektedir ve böylelikle kendisine ahkâmın taalluk ettiği mutekavvim bir hayvan olmaktadır. Babadan infisal edense basit bir sudur (mây-ı mehîn); buna da ahkâm taalluk etmez. Nitekim, kölelik ve hür olma ahkâmında da çocuğun anneye tabi olduğu burada hatırlanması gerekir. Babaya ise koruma ve teşrif amaçlı olarak sadece neseb bakımından tabidir. Bunun dışında, kural olarak, yavru anneye izafe edilir¹¹⁰.

Hanefî mezhebinde yer alan farklı bir görüşe göre, koyun ve geyik gibi değişik cinslerin çiftleşmelerinden doğan yavrunun kurban olmaya uygun olabilmesi için, anasıyla aynı cinsten olması gerekir: Buna göre, geyikle çiftleşen bir koyunun doğurduğu yine koyunsa, kurban olur; bu koyunun doğurduğu geyikse yani kendi cinsinden farklıysa kurban olmaz¹¹¹.

2. Kurbanlıklardan Efdal Olanı

Mutlak emir, kurban kesme emrinde olduğu gibi, o emrin kapsamına giren cüz'ilerden biriyle yükümlü tutar. Mutlak emirden, o emrin altına giren cüz'iler içerisinde en üstün olanına yönelmenin daha faziletli ve sevapça daha üstün olduğu anlaşılmaz. Bu ancak haricî bir delille anlaşılabilir¹¹². Bu yüzden kurban ibadetinde “kurban kes” emri, mükellefi bu emrin kapsamına giren kurbanlıklardan biri ile yükümlü tutmaktadır. Türler arasında daha iyi olanına ve aynı türün içinde vasıf yönünden daha üstün olanına yönelme mutlak emirden anlaşılmamaktadır. Çünkü en üstün olanına yönelmek, mutlak emirden anlaşılan mânânın üzerinde bir mânâyı barındırmaktadır. Bu mânâ da kurban kesim emrinden değil de harici başka bir delilden olmaktadır. Dolayısıyla kurban ibadetinde *tür* veya *vasıf* açısından en iyi ve

¹⁰⁸ Merğînânî, **a.g.e.**, IV, 357; Kârâfî, **a.g.e.**, IV, 144.

¹⁰⁹ Serahsî, **a.g.e.**, XII, 17; Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 298.

¹¹⁰ Serahsî, **a.g.e.**, XII, 17; Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 299.

¹¹¹ Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 299; Âlemgir, **el-Fetâvâ'l-Hindiyye**, V, 297.

¹¹² Şâtıbî, **el-Muvâfakât**, III, 124.

en üstün olanına yönelmek vacip değildir. Bu cinslerin ve vasıfların neler olduğunu hadislerden öğrenmekteyiz.

a. Tür Olarak

İslâm âlimleri kurbanlık cinsleri arasında hangisinin daha faziletli olduğu konusunu tartışmıştır: Hanefî, Şâfiî ve Hanbelî mezhebine göre hedy kurbanlığının en faziletlisi, Kur'an'da belirtilen sekiz cins hayvanın¹¹³ arasında sırayla deve, sığır, koyun ve keçi (/ganem)dir¹¹⁴. İbn Rüşd, bu konuda ulemanın ittifakının bulunduğunu belirtir¹¹⁵. Bu hükme esas teşkil eden âyetlerden biri وَمَنْ يُعْظِمُ شَعَائِرَ اللَّهِ âyetidir. Bu âyetten hareketle Serahsî, büyükçe bir kurban kesmenin daha faziletli ve tazime daha yakın olduğunu belirtmiştir¹¹⁶. Dolayısıyla, bu hayvanlar arasında devenin iri yapılı ve etinin fazla oluşu, daha çok değer vermenin bir alameti olarak kabul edilmiştir. Peygamber (s.a.v.) de, vedâ haccında yüz deve kesmişti.

Kaynaklarda serd edilen görüşler üç başlıkta toplanabilir:

1. İmam Şâfiî, Hanbelî ve Zahirî Mezhebi¹¹⁷, Mâlikîlerden Eşheb ve İbn Şaban'a göre udhiye kurbanlıklarının en faziletlisi *bedene*, sonra *bakara*, sonra *koyun cinsidir*¹¹⁸.

Şâfiîlerin kurbanlıkta kabul ettikleri temel ölçü kurbanlığın hayvanların en büyüğünden, en besili olanından ve en iyisinden seçilmesidir. Buna uygun olarak udhiyede efdal olan önce deve, sonra sığır ve sonra da küçükbaş hayvanlardır. Küçükbaşlardan koyunun da keçiden daha faziletli olduğu kabul edilir. Şâfiîlerde koyunun keçiye tercih edilmesinin illeti ise etinin daha lezzetli (/atyab) oluşuyla

¹¹³ el-En'âm 6/143-144.

¹¹⁴ İbnu'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr*, III, 161; İbn Rüşd, *el-Mukaddimât el-Mümehtidât*, I, 436.

¹¹⁵ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, I, 304.

¹¹⁶ Serahsî, *el-Mebsût*, IV, 29.

¹¹⁷ İmâm Şâfiî, *el-Ümm*, II, 349; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, XI, 99; Merdâvî, *el-İnsâf*, IV, 73.

¹¹⁸ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, I, 348. Eşheb ve İbn Şaban'dan nakledilen farklı görüşler için bkz. Karâfî, *ez-Zahîra*, IV, 144.

açıklanır¹¹⁹. Hanbelî mezhebinin temel görüşünde ise koyunun ceza'ı keçinin seniyy olanından daha faziletlidir¹²⁰.

2. Mâlikî mezhebinin bu konudaki temel görüşü¹²¹ ve İmam Mâlik'ten de gelen rivayet, udhiyede efdal olan kurbanlıkların sırayla koyun cinsi, sığır ve deve olduğudur. İmam Mâlik'ten devenin sığırdan, sığırın da koyun cinsinden daha faziletli olduğu görüşü de rivâyet edilmiştir¹²². Mâlikîlerin bu konudaki delili şudur: Peygamberimiz sadece koyun kurban etmiştir; şayet deve koyundan faziletli olsaydı onu da keserdi. Ayrıca, İbrahim (a.s.) da koç kurban etmişti¹²³.

3. Hanefîlere göre udhiye kurbanlıklarının en faziletli olanı, eti daha fazla ve daha iyi (/atyab) olandır. Bir koyun ile sığırın yedide biri et ve kıymet olarak eşitse daha faziletli olan, koyundur. Sığırın yedide biri, bir koyunun etinden fazlaysa efdal olan, sığırın yedide biridir. Hanefîlerde bu konuda şu temel kural ortaya konmuştur: Bir koyun ile sığırın yedide biri, et ve kıymette eşitse eti daha iyi (/atyab) olanı daha faziletlidir. Ama ikisi, et ve kıymette eşit değilse, eti fazla olan daha faziletlidir¹²⁴.

Hatta besili ve büyük bir koyun, et ve kıymet bakımından bir sığıra denk ise, sığırdan daha faziletlidir; çünkü mükellef sığırın yedide biriyle yükümlü olmasına mukabil, koyunun tamamını kurban etmekle yükümlüdür¹²⁵. el-Haniyye'de kaydedilen bir görüşe göre koyunun kıymeti, bedeninin kıymetinden fazlaysa, koyun daha faziletlidir. Çünkü koyunun tümü farz iken, bedeninin yedide biri farz gerisi nafiledir; tümü farz olan daha daha faziletlidir. Hanefî alimlerinden Ebû Bekr Muhammed b. Fadl ise, koyunun etinden daha fazla olduğu için bedeninin daha faziletli olduğunu belirtirerek bedeninin bazısının nafîle oluşu görüşüne itiraz etmiş, bir kişi adına kesildiğinde tümünü farz olduğunu söylemiştir¹²⁶.

¹¹⁹ Mâverdî, **el-İknâ**, s. 184; Beğavî, **et-Tehzîb**, VIII, 39; Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc**, VI, 131.

¹²⁰ Merdâvî, **el-İnsâf**, IV, 73.

¹²¹ İbn Rüşd, **el-Mukaddimât el-Mümehhidât**, I, 436; Derdîr, **eş-Şerhu'l-Kebîr**, I, 516.

¹²² İbn Rüşd, **Bidâyetü'l-müctehid**, I, 348.

¹²³ es-Saffât 37/107; İbn Rüşd, **el-Mukaddimât el-Mümehhidât**, I, 436.

¹²⁴ Kâdîhan, **el-Hâniyye**, III, 349; İbn Âbidîn, **Reddü'l-muhtâr**, IX, 466.

¹²⁵ İbn Âbidîn, **a.g.e.**, IX, 466.

¹²⁶ Kâdîhan, **el-Hâniyye**, III, 348-349.

el-Haniyye’de Ebû Hafs el-Kebîr’e ait olduğu belirtilen bir görüşe göre, koyun ile bedenenin kıymetleri eşitse, koyun, eti daha lezzetli olduğu için daha faziletlidir. Başka bir görüşe göre eti lezzetli olduğu için sığır daha faziletlidir¹²⁷.

Bu konudaki ihtilaflarının sebebi, temel prensip ile Resûlullâh (s.a.v.)’in uygulaması arasındaki tearuzdur. Zira bazı rivâyetlerde Resûlullâh (s.a.v.) koyundan başka bir şey kurban etmemiştir. Bu da kurbanlık olarak koyunun diğerlerinden daha faziletliliğine bir delildir. Ama Buhârî’nin İbn Ömer rivâyetiyle bunun hilafını içeren hadis yer almaktadır. İbn Ömer (r.a.): **كَانَ رَسُولُ اللَّهِ يَذْبَحُ وَيَنْحَرُ بِالْمُصَلَّى** “Resûlullâh (s.a.v.), deve olsun, sığır ve koyun olsun kurbanlarını Musallâ’da zebh ve nahr ederdi.” demiştir¹²⁸. Bu hadisten Resûlullâh’ın koyundan başka hayvanları da kurban etmiş olduğunu öğrenmekteyiz. Temel prensip şudur: Udhiye hayvan kesmekle yapılan bir ibadettir; buna göre udhiyede kesilmesi daha faziletlili olan, hedyde kesimi daha faziletlili olandır¹²⁹.

Hanbelîler ise kendi görüşlerini Hz. Peygamber’in şu hadisinin umumuyla delillendirmiştir¹³⁰: Ebû Hüreyre (r.a.) Resûlullâh (s.a.v.)’in şöyle buyurduğunu haber vermiştir: *“Bir kimse cuma günü cünüplükten dolayı yıkanır, sonra da erkenden (mescide) giderse, bir deve tasadduk etmiş gibi olur. İkinci saatte giden bir bakara (sığır), üçüncü saatte giden boynuzlu bir koç, dördüncü saatte giden bir tavuk, beşinci saatte giden de bir yumurta tasadduk etmiş sayılır.(..)”*¹³¹. İmam Mâlik ise Hz. Peygamber’in fiili ile kavline dair rivâyetler birbirleriyle çelişmesin diye, bu hadisi yalnız hedyelere hamletmiştir. Mâlikî kaynaklarında tercih edilen görüş de budur¹³².

¹²⁷ Kâdîhan, **a.g.e.**, III, 349.

¹²⁸ Buhârî, “**Edâhî**” 6.

¹²⁹ İbn Rüşd, **Bidâyetü’l-müctehid**, I, 348.

¹³⁰ İbn Kudâme, **el-Muğnî**, XI, 99.

¹³¹ Buhârî, “**Cum’a**” 4; Müslim, “**Cum’a**” 10; Ebû Dâvûd, “**Tahâret**” 128; Tirmizî, “**Cum’a**” 6; Nesâî, “**Cum’a**” 14; Mâlik, “**Cum’a**” 1. Hadisin farklı lafızlardaki rivayetleri için bkz. Buhârî, “**Cum’a**” 31; Müslim, “**Cum’a**” 24; Nesâî, “**Cum’a**” 13, “**İmâmet**” 59; Dârimî, “**Salât**” 193; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, II, 239, 259, 272, 280, 457, 460, 499, 505, 512.

¹³² İbn Rüşd, **el-Mukaddimât el-Mümehhidât**, I, 436; İbn Rüşd, **Bidâyetü’l-müctehid**, I, 349; Karâfî, **ez-Zahîra**, IV, 143.

Bu konudaki ihtilaflarının diğerk bir sebebi de şu olabilir: İbrahim (a.s.)’ın kestiğı *zibh-i azîm* / *büyük kurban*, günümüze kadar gelen bir hatıra mıdır yoksa bize emredilen bir müstakil bir ibadet midir? “*Biz, oğluna bedel ona büyük bir kurban verdik.*” (es-Saffât 37/107) âyetinde İbrahim (a.s.)’ın büyük bir koç kurban ettiğı belirtilmektedir. Kurbanın İbrahim (a.s.)’dan kalma bir hatıra olduğunu söyleyen kimse, kurbanlığın en faziletlisi koçtur, demesi gerekir. Kişi eğer hatıra değıl müstakil bir ibadettir derse, Resûlullâh’ın koçtan başka hayvanları da kurban ettiğı sabit olduğı için, koçun daha faziletli olduğuna dair delili kalmaz, bu takdir de İmam Şâfiî’nin görüşünü kabul etmemiz gerekir¹³³. Ubâde b. Sâmit’in rivayet ettiğı hadiste Resûlullâh (s.a.v.), “*Udhiyenin en hayırlısı boynuzlu koçtur.*” demiştir¹³⁴. Udhiye ibadetinden amaç, hedyden farklı olarak fazla et elde etmek ve ihtiyaçları gidermek değildir. Bu ibadetten kasıt İbrahim (a.s.) hatırasını anmaktır. Ayrıca İbrahim (a.s.)’a verilen “azîm” vasfıyla anılmıştır. Bu vasıf, kurbanlığın büyüklüğünden değıl içediğı anlamdan ve sembol değeriinden kaynaklanmaktadır. Yaşanılan hadisenin büyüklüğüne paralel olarak kurbanlığı da “zibh-i azîm” denmiştir¹³⁵. Peygamberimiz de kendi adına tadhiyede bulunurken “koç” kurban etmiştir. **عَنْ عَائِشَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَمَرَ بِكَبْشٍ أَقْرَنَ** Hz. Aişe, Resûlullâh boynuzlu bir koç emretti, demiştir¹³⁶.

b. Vasıf Olarak

Kurbanın iyi, kusursuz, eti lezzetli ve rengi güzel bir hayvandan seçilmesinin müstehap olduğu hususunda icma nakledilmiştir¹³⁷.

Kurbanlıkların efdaliyet bakımından sıralamaya tabi tutulması, geri plandakilerin daha az hayırlı olduklarını vurgulamaktan öte, diğerklerinin fazladan başka meziyetlere sahip olduklarını bildirmektedir. Çünkü, aynı türe ait fertlerin, o türün hakikatine nisbetle sıralamaya sokulması mümkün değildir. Aksine böyle bir

¹³³ İbn Rüşd, *Bidâyetü’l-müctehid*, I, 349.

¹³⁴ Ebû Dâvûd, “*Cenâiz*” 35. Ebû Umâme el-Bahilî’nin rivayeti için bkz. Tirmizî, “*Edâhi*” 18; İbn Mâce, “*Edâhi*” 4.

¹³⁵ Karâfi, *ez-Zahîra*, IV, 143.

¹³⁶ Müslim, “*Edâhi*” 19; Karâfi, *a.g.e.*, IV, 143.

¹³⁷ Sa’dî Ebû Ceyb, *Mevsûatu’l-icmâ’ fi’l-fıkhi’l-islâmî*, I, 115.

sıralama, ancak o fertlerin, o türün hakikatı dışında sahip oldukları özellikler ve hâricî nitelikleri dikkate alınmak sûretiyle yapılabilir¹³⁸.

Besili Olması Açısından: “Kurban edeceğiniz hayvanları büyükçe tutunuz”¹³⁹ عَظُمُوا ضَحَايَاكُمْ hadisinde de, daha çok kimsenin doyurulması tavsiye edilmiştir. Zira sekiz on okkalık bir keçi ile yirmi beş, otuz okkalık bir koçun doyurma kapasitesi eşit değildir. İkincisi, elbette birincisinden çok fazla kişiyi doyurur. Hele sığır, deve gibi iri cüsseli kurbanlarda bu daha fazladır¹⁴⁰. Ayrıca kurbanın semiz olması daha faziletli kabul edilmiştir¹⁴¹.

Renk Açısından: Enes b. Mâlik (r.a.) (..) ضَحَّى النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِكَبْشَيْنِ (..) “Resûlullâh (s.a.v.) boynuzlu iki tane alaca koç kurban etti(..)”, dedi¹⁴². Nevevî, bu hadisin udhiyenin rengi güzel hayvanlardan seçilmesinin müstehap oluşuna delalet ettiğini belirtir ve bu konuda icmanın varlığından bahseder¹⁴³. Şâfiî mezhebinde, kurbanın renk olarak sırayla ak (beyda), safra, ğabra (hiye elleti la yesfu beyaduha) belkâ’ (bazısı ak bazısı da kara), kara olanı daha faziletli görülmüştür¹⁴⁴.

عَنْ عَائِشَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ أَمَرَ بِكَبْشٍ أَقْرَنَ يَطَأُ فِي سَوَادٍ وَيَبْرُكُ فِي سَوَادٍ وَيَنْظُرُ فِي سَوَادٍ فَأَتَى بِهِ لِيُضْحِيَ بِهِ

Âişe'den naklen, “Resûlullâh (s.a.v.), kara üzerine basan, kara üzerine yatan ve kara içinden bakan boynuzlu bir koç getirilmesini emretti. Ve kurban etmesi için kendisine böyle bir koç getirildi(..)” buyurulmuştur¹⁴⁵. Bu hadisteki vasıflar ise hayvanın ayakları ile karnının ve göz kenarlarının kara olduğunu anlatmak içindir¹⁴⁶. Şâfiîlerde, *afrâ* eti daha iyi olduğu belirtilerek, *sevdâ*dan faziletli kabul edilmiştir¹⁴⁷.

¹³⁸ Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, II, 35.

¹³⁹ Deylemî, *el-Firdevs bi-me’sûri’l-hitâb*, I, 85; Aclûnî, *Keşfü’l-hafâ*, II, 75 (h.no: 1794); Müttakî el-Hindî, *Kenzu’l-ummâl*, (h.no:12177).

¹⁴⁰ Olgun, *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*, s. 104.

¹⁴¹ Merdâvî, *el-İnsâf*, IV, 73.

¹⁴² Müslim, “*Edâhî*” 17, 18.

¹⁴³ Nevevî, *Şerhu Müslim*, XIII, 120.

¹⁴⁴ Nevevî, *el-Mecmû*, VIII, 225; a.g.mlf., *Şerhu Müslim*, XIII, 120.

¹⁴⁵ Müslim, “*Edâhî*” 19.

¹⁴⁶ Nevevî, *Şerhu Müslim*, XIII, 120.

¹⁴⁷ Beğavî, *et-Tehzîb*, VIII, 39.

Hanbelî mezhebinde ise kurbanın renk olarak sırayla *emlah*, *esfar* ve *esved* olanı daha faziletli kabul edilmiştir¹⁴⁸.

Boynuzlu, İri Gözlü ve Tüylü Oluşu Açısından: Hayvanın boynuzlu olanının kurban edilmesinin daha faziletli olduğu ittifakla kabul edilmiştir¹⁴⁹. Bu hükme delil teşkil eden hadisleri rivayet eden Hz. Enes ve Hz. Aişe, Resûlullâh'ın boynuzlu koç kurban ettiğini haber vermektedirler. Boynuzlu hayvana, “akran” denir. Ulema bu hadislere dayanarak kurbanlığın boynuzlu olmasını müstehap görmüşlerdir¹⁵⁰.

Kurban edilecek koçun hangi nitelikte olmasının daha makbul olduğu konusunda temel hadislerden biri, Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiği meşhur “Cuma hadisi”dir. Bu hadisin bazı rivayetlerinde koç için “boynuzlu” vasfı zikredilmektedir:

وَمَنْ رَاحَ فِي السَّاعَةِ الثَّالِثَةِ فَكَأَنَّمَا قَرَّبَ كَبْشًا أَقْرَنَ

“Üçüncü saatte giden, boynuzlu bir koç kurban etmiş sayılır.”¹⁵¹

عن أنس قال ضحى النبي بكبشين أملحين أقرنين

Enes dedi ki: “Resûlullâh boynuzlu iki koç kurbân etti”¹⁵²

İmam Mâlik'in Muvatta'da “Kurbanlıklardan müstehap olanlar” bab başlığında yer verdiği hadiste “koç” için “boynuzlu” sıfatı zikredilir:

عَنْ مَالِكٍ عَنْ نَافِعٍ أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عُمَرَ ضَحَّى مَرَّةً بِالْمَدِينَةِ قَالَ نَافِعٌ فَأَمَرَنِي أَنْ أَشْتَرِيَ لَهُ كَبْشًا فَحِيلًا أَقْرَنَ

Nafi', Abdullah b. Ömer'in bir defasında Medine'de kurbân kurbân kestğini rivayet etti ve dedi ki: “İbn Ömer boynuzlu, burulmuş bir koç satın almamı emretti”¹⁵³.

¹⁴⁸ Merdâvî, *el-İnsâf*, IV, 73.

¹⁴⁹ Sa'dî Ebû Ceyb, *Mevsûatu'l-icmâ' fi'l-fıkhi'l-islâmî*, I, 115.

¹⁵⁰ San'ânî, *Sübülü's-selâm*, IV, 176.

¹⁵¹ Buhârî, “Cum'a” 4; Müslim, “Cum'a” 10; Ebû Dâvûd, “Tahâret” 128; Tirmizî, “Cum'a” 6; Muvatta, “Cum'a” 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 460.

¹⁵² Müslim, “Edâhî” 17, 18.

¹⁵³ Muvatta, “Dahâyâ” 2.

Bazı rivayetlerde ise “boynuzlu” vasfının yanında “a’yan” yani “iri gözlü” vasfı zikredilir. Resûlullâh bu vasıftaki bir koçu görüp İbrahim (a.s.)’ın kurbanına benzetince sahâbilerden Numan b. Ebî Fatıma o koçu satın alarak Resûlullâh’a hediye ve Resûlullâh da onu kurban etmiştir¹⁵⁴.

Hiz. Aişe’den rivayetle Resûlullâh (s.a.v.), âdemoğlunun, kurban bayramı gününde Allah katında kan akıtmaktan daha sevimli bir amel işlememiş olduğunu buyurarak, “إِنَّهَا لَتَأْتِي يَوْمَ الْقِيَامَةِ بِفُرُوجِهَا وَأَشْعَارِهَا وَأَظْلَافِهَا” “O kurban, kıyamet günü boynuzları, kılları ve tırnaklarıyla gelecektir.”¹⁵⁵ demiştir. Hadiste boynuz, kıl ve tırnak zikredilerek kurbanın, eti dolgun, güzel tüylü ve kusursuz yapıya sahip hayvanlardan seçilmesinin müstehap oluşuna işaret edilmiştir¹⁵⁶.

c. Kıymet ve Sayı Olarak

Kurbanlıklardan sayı veya kıymet bakımından hangisinin daha faziletli olduğu konusunda Şâfiî ve Hanbelîler koyun kesmenin, sığırın ve devenin yedi hissesinden birine ortak olmaktan; yedi koyun kesmenin de bir sığır veya deve kesmekten daha faziletli olduğunu kabul ederler¹⁵⁷. Çünkü koyunun eti daha iyidir ve akıtılan kanların sayısı daha fazladır. Fakat Şâfiî mezhebinde, etleri daha fazla olduğu için, devenin ve sığırın, yedi koyundan daha faziletli olduğu görüşü de bulunmaktadır¹⁵⁸.

Kurban kesiminde, besili bir koyun, onun kadar olmayan iki koyundan daha faziletli kabul edilir. Çünkü kurban kesim amaçlarından biri de ettir, besili hayvanın eti ise daha çok ve daha lezzetlidir. Kaynaklarda kurbanla ilgili bu husus, köle azad etmekle mukayese edilmiş ve her iki amelin amacına atıfta bulunulmuştur. Köle azad etmede dinin amacı, daha fazla sayıdaki insanı kölelik boyunduruğundan kurtarmaktır. Azad edilenlerin niteliği ve kıymetinden ziyade bunların sayısı önemlidir. Tabii olarak bir grup insanın azad edilmesi bir kişinin azad edilmesinden daha faziletlidir. İmam Şâfiî de “Bana, udhiyede kıymetin çokluğu sayının

¹⁵⁴ Abdurrazzâk, **el-Müsannef**, IV, 379-380 (h.no: 8131).

¹⁵⁵ Tirmizî, “**Edâhî**” 1; İbn Mâce, “**Edâhî**” 3; Hâkim, **Müstedrek**, VII, 2684.

¹⁵⁶ İbn Rüşd, **el-Mukaddimât el-Mümehhidât**, I, 435.

¹⁵⁷ Şirbînî, **Muğni’l-muhtâc**, VI, 131; Merdâvî, **el-İnsâf**, IV, 73.

¹⁵⁸ Beğavî, **et-Tehzîb**, VIII, 39; Merdâvî, **a.g.e.**, IV, 73.

çokluğundan daha sevimlidir, köle azadında ise sayının çokluğu kıymetin çokluğundan daha sevimlidir.” diyerek besili ve kıymetli bir kurbanın bu niteliklere sahip olmayan birkaç kurbandan daha faziletli olduğunu belirtmiştir¹⁵⁹.

d. Cinsiyet Olarak

Kurbanın geçerliliği açısından hayvanın erkek veya dişi olması arasında fark yoktur¹⁶⁰. Hanefilerde, et veya kıymet bakımından eşit oldukları takdirde, deve ve sığır cinsinde dişinin kurban edilmesi daha faziletli görülmüş ve bu durum, söz konusu dişi hayvanların etinin daha lezzetli oluşuyla talil edilmiştir¹⁶¹.

Hanefilerde, et ve kıymet bakımından eşit oldukları takdirde, koyun cinsinde erkeğin (kebş); fakat, dişisi et veya kıymet bakımından daha fazlaysa dişisinin (na'ce) kurban edilmesi daha faziletli kabul edilmiştir¹⁶².

Keçinin erkeği (ma'z) ile dişisi (tiys) kıymetçe eşit olsalar, dişisini kurban etmek daha faziletlidir¹⁶³. İbn Âbidîn, el-Hâniyye ve bazı hanefî kaynaklarının koyun cinsinin erkeğinin husyeleri burulmuş ise erkeğinin daha faziletli olduğu görüşünde olduğu¹⁶⁴ bilgisini aktarır İbn Abdilberr'in de eğer burulmuş değilse erkeğinin daha faziletli olmadığı görüşünde olduğunu belirtir¹⁶⁵. el-Haniyye'de keçi cinsinin erkeğinin daha faziletli olduğu belirtilmiştir¹⁶⁶.

Görüldüğü gibi bu konuda daha faziletli olanın belirlenmesi hayvanın eti ve kıymetiyle irtibatlıdır. Aynı tür içinde et ve kıymetçe eşit olanlar arasında eti daha lezzetli olan daha faziletli kabul edilir.

¹⁵⁹ Nevevî, **Şerhu Müslim**, II, 79; Beğavî, **a.g.e.**, VIII, 39-40.

¹⁶⁰ Âlemgir, **el-Fetâvâ'l-Hindiyye**, V, 297; Mv.F., “**Udhiye**”, V, 82.

¹⁶¹ Kâdîhan, **el-Hâniyye**, III, 348, 349; İbn Âbidîn, **Reddû'l-muhtâr**, IX, 467.

¹⁶² İbn Âbidîn, **a.g.e.**, IX, 466; Âlemgir, **a.g.e.**, V, 300.

¹⁶³ Haskefi, **ed-Dürrü'l-muhtâr**, IX, 466.

¹⁶⁴ Kâdîhan, **el-Hâniyye**, III, 348.

¹⁶⁵ İbn Âbidîn, **Reddû'l-muhtâr**, IX, 466-467.

¹⁶⁶ Kâdîhan, **a.g.e.**, III, 348.

3. Kurbanlıkların Yaşı

Kurban için seçilen hayvanın kurbanlık olmaya elverişli olabilmesinde kabul edilen alt yaş sınırı, hayvanın türüne göre değişir. Yaşına ermiş hayvanı *müsinne-seniyy* ve yaşına basmamış hayvanı da *ceza* ' kavramları ifade eder:

a. Müsinne-Seniyy (المسنة \ الثانية)

Bir hayvanın kurban olmasının câiz olabilmesi için kurban olma yaşına erişmiş olması gerekir. Bu yaş sınırı, *seniyy* kavramıyla ifade edilir. Hanefî kaynakları, İmam Mâlik ve Şâfiî, hedy ve udhiye için deve, sığır ve ganem cinsinin asgari *seniyy* tabir edilenlerinden olacağı konusunda görüş birliği içindedir¹⁶⁷.

Konuyla ilgili temel ilkeyi belirleyen hadis şudur:

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ يُونُسَ حَدَّثَنَا زُهَيْرٌ حَدَّثَنَا أَبُو الرَّبِيعِ عَنْ جَابِرٍ قَالَ
قَالَ رَسُولُ اللَّهِ لَا تَذَبَحُوا إِلَّا مُسِنَّةً إِلَّا أَنْ يَعْسُرَ عَلَيْكُمْ فَتَذَبَحُوا جَذْعَةً مِنَ الضَّأْنِ

“Müsinne’den başkasını kesmeyin. Ancak size (böylesini) bulmak güç gelirse, bu takdirde koyun türünden ceza’ olanı kesin.”¹⁶⁸

Kurban olmaya elverişli en alt yaş sınırına erişmiş hayvanı ifade eden *müsinne / seniyy* kavramı mezheplere göre farklı yaşlara tekabül etmektedir:

Hanefîlere göre kurbanlık hayvanlardan sığır ve manda cinsinin *seniyy* olanı, iki yaşını tamamlamış üçünden gün almış; deve cinsinin beş yaşını tamamlamış altısından gün almış; koyun ve keçi cinsinin ise bir yaşını tamamlamış ikisinden gün almış olanıdır¹⁶⁹.

Mâlikîler’e göre, sığır ve manda üç yaşını tamamlayıp dördüne girmiş olmalıdır¹⁷⁰. Hanbelîlere göre deveden *seniyy* beş yaşını; sığırdan *seniyy* iki yaşını

¹⁶⁷ Şâfiî, *el-Ümm*, II, 345; Sahnûn, *el-Müdevvenetü’l-kübrâ*, II, 69; el-Beğâvî, *et-Tehzîb*, VIII, 39; Merğînânî, *el-Hidâye*, IV, 357; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, V, 494; Molla Hüsrev, *Dürer*, I, 269.

¹⁶⁸ Müslim, “*Edâhî*” 13; Ebû Dâvûd, “*Dahâyâ*” 5; Nesâî, “*Dahâyâ*” 13; İbn Mâce, “*Edâhî*” 7; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 312, 327.

¹⁶⁹ Merğînânî, *el-Hidâye*, IV, 357; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, V, 494; Molla Hüsrev, *Dürer*, I, 269; Kâdîhan, *el-Hâniyye*, III, 348; Meydânî, *el-Lübâb*, III, 235.

¹⁷⁰ Gözübenli, “Kurban”, *İFAV Ansk.*, III, 100.

tamamlamış olanıdır¹⁷¹. Şâfiîlerde deveden seniyy beş yaşını tamamlamış altısından gün almış; sığır ve keçide iki yaşını tamamlamış üçünden almış olanıdır¹⁷².

b. Ceza' (الجدع)

Ceza' yaşına basmamış hayvandır. Mütercim Asım Efendi *ceza'* kavramını şu şekilde açıklamıştır:

(Ceza'/الجدع) yaşı seniyy kertesinden eksik olan hayvana denir. Müennesi “جدعه” dır ve bu hayvana zamân-ı mezkûrda isimdir. Bitecek ve düşecek dişe mülâbis olma. Şârihin beyânına göre seniyy ve senniyye (ön) dişini bırakmış hayvana denir ki çatal tırnaklı ve bütün tırnaklı olanlar üçüncü yılda bırakır. Ve deve altıncı yılda bırakır. Ceza' ise seniyy haddine varmayan hayvana denir. Mısbah'ın beyânı üzere kuzu ve oğlak ikinci seneye duhûlünde ve sığır üçüncüde ve deve beşincide ceza' olur. İbn-i Arâbî dedi ki iczâ' vaktin ismidir. Yoksa bitecek ve düşecek dişe münâsebeti yoktur. Oğlak kısmı bir yaşında ceza' olur ve bâzan kuvvetli olmakla mukaddemce ceza' olur. Türkîde ana çepiş tabir olunur. Kuzu eğer anası babası genç ise altı-yedi ayda ceza' olur ki ona toklu tabir olunur ve koca dölü ise sekiz yâhud on ayda ceza' olur¹⁷³. “عناق” oğlak olduğuna göre “جدع”a mukabil çepiş demek pek muvâfık oluyor demektir¹⁷⁴.

Arapça'da dört yaşını doldurmuş beş yaşına basmış devenin dışısına “cezea”, erkeğine “cez” denir¹⁷⁵. Devenin ceza'ı kurban edilemez. Deve başlıca Arabistan'a mahsus bir hayvan olduğu için Türkçe'de yaş sıralamasına göre develerin isimlerinin karşılığı yoktur ve hangi yaşta olursa olsun genel olarak deve diye anılır. Yalnız deve yavrusuna, “potuk, köşek”; telkîh için muhafaza edilen erkek deveye, “boğur” denir¹⁷⁶.

Koyun cinsinden hayvanların bir yaşını tamamlayıp iki yaşına girince kurban edilebileceği hususunda fakihlerin büyük çoğunluğu fikirbirliği etmişlerdir. Şafiilere

¹⁷¹ Merdâvî, *el-İnsâf*, IV, 75.

¹⁷² Şîrbînî, *Muğni'l-muhtâc*, VI, 129; Beğavî, *et-Tehzîb*, VIII, 39.

¹⁷³ Âsım Efendi, *Kâmûs Tercemesi*, “c-z-a” md, III, 207; Naim, *Tecrîd Tercemesi*, III, 168.

¹⁷⁴ Naim, *a.g.e.*, III, 168.

¹⁷⁵ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, X, 104; İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, III, 320.

¹⁷⁶ Miras, *Tecrid Tercemesi*, V, 219.

göre koyunun ceza'ı yeterlidir ve koyunun ceza'ı bir yaşını tamamlamış ikisinden gün almış ya da bir yaşını tamamlamadığı halde dişlerini düşürmüş olanıdır¹⁷⁷.

Hanefilere göre de koyun hariç diğer hayvanların ceza' olanları câiz değildir. Kuzuyu (el-hamalu), oğlağı (el-cedyu), buzağıyı (el-'iclu), sütten kesilmiş deveyi (al-fasîlu) kurban kesmek câiz değildir¹⁷⁸. Fakat, koyun altı ayını bitirip yedisinden gün almış olduğu halde, bir yaşındaymış gibi gösterişliyse kurban edilebilir¹⁷⁹.

Da'n yani toklu'nun kurban olabileceği konusunda getirilen delil ise Hz. Peygamber'in «*Koyundan altı aylık olanı (ceza'u mine'd-da'n) ne güzel bir kurbandır*»¹⁸⁰ sözüdür¹⁸¹ ve bu hadiste koyundan bir yaşına basmamış olanların yani (ceza') olanların da kurban olabileceğini bildirilmiştir. Dilelerin tanımında “ceza' mine'd-da'n”, senesini bitirmiş koyuna denirken¹⁸² fıkıh dilinde, koyun (da'n) cinsinden ceza', altı ayını tamamlamış olanına denir¹⁸³. Bu giriş bilgisinden sonra ceza' konusunda koyun ve keçi ayrı ayrı incelenip mezheplerin ihtilafları sunulacaktır:

(1). Koyun

Koyundan ceza' olanı hariç diğer kurbanlıklarda sadece seniyy olan hayvanlar câizdir. Türkçede, koyun yaşına göre “kuzu”, “toklu”, “şişek”, “öveç” gibi adlarla anılır¹⁸⁴. Koyun yavrusuna bir yaşına kadar “kuzu”, iki yaşına kadar “toklu” denilir; iki yaşından sonrakiler de yaşlarına göre “şişek”, “övuç”, “balta” diye anılır¹⁸⁵.

¹⁷⁷ Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc**, VI, 129; Beğavî, **et-Tehzîb**, VIII, 39.

¹⁷⁸ Semerkandî, **Tühfetü'l-fukahâ**, III, 84.

¹⁷⁹ Kâdîhan, **el-Hâniyye**, III, 348.

¹⁸⁰ Tirmizî, “**Edâhî**” 7.

¹⁸¹ Merğînânî, **el-Hidâye**, IV, 357.

¹⁸² Bâbertî, **el-Înâye**, IX, 517.

¹⁸³ Merğînânî, **a.g.e.**, IV, 357; Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 269.

¹⁸⁴ Miras, **Tecrid Tercemesi**, V, 202.

¹⁸⁵ Miras, **a.g.e.**, V, 219.

Deve, sığır ve keçi seniyyden aşağı olamazken koyun *ceza*’ı kurban olmaya uygun kabul edilmiştir¹⁸⁶. Yaşı itibariyle koyunun kurban olmaya uygunluğunda, ulemânın görüşleri şöyledir:

1- Şâfîliler’e ve Mâlikî mezhebinde tercih edilen görüşe göre, bir yaşını doldurup iki yaşına girmedikçe koyunun kurban edilmesi sahih değildir¹⁸⁷.

2- Hanefîler ve Hanbelîler dahil fakihlerin çoğunluğuna göre, kuzu büyük olup semizlik ve gösteriş olarak bir yaşındaki koyunlara denk olması halinde altı ayını tamamladıktan sonra da kurban olarak kesilebilir¹⁸⁸.

3-, Merğînânî’nin Za’ferânî’den nakline göre yedi aylık¹⁸⁹, Aynî’nin Za’ferânî’den nakline göre sekizinden gün almış olmalıdır¹⁹⁰. Kâdîhan da fıkıh alimlerinden, koyunun altı ayını doldurup yedisinden gün almış olması gerektiği görüşünü nakleder¹⁹¹.

4- Tirmizî’nin Vekî’den nakline göre altı veyâhut yedi aylık olmalıdır¹⁹².

Bu ihtilafın sebebi umûmun husûsla taaruz etmesi olarak açıklanmıştır: Burada husûs, Müslim’in rivâyet ettiği Câbir’in hadisidir. Câbir Hz. Peygamber “*Müsinne’den başkasını kesmeyin. Ancak size (böylesini) bulmak güç gelirse, bu takdirde koyun türünden ceza’ olanı kesin.*”¹⁹³ demiştir. Umûm da Hz. Peygamber’in Ebû Bürde b. Neyyâr hadisindeki «*Oğlak senden başkasına câiz değildir.*» sözüdür. İbn Rüşd, bu meselede, umumu Câbir’in hadisindeki hususa tercih edenin İbn Hazm olduğunu, fakat İbn Hazm’ın da, Câbir’in hadisini rivayet edenlerderi biri olan Ebû

¹⁸⁶ Şâfî, **el-Ümm**, II, 345; Mâverdî, **el-İknâ**, s. 184; Merdâvî, **el-İnsâf**, IV, 74.

¹⁸⁷ Şîrbînî, **Muğni’l-muhtâc**, VI, 129.

¹⁸⁸ Serahsî, **el-Mebsût**, XII, 14; Merğînânî, **a.g.e.**, IV, 357; Meydânî, **el-Lübâb**, III, 235; Merdâvî, **el-İnsâf**, IV, 75; Affâne, **el-Mufassal**, 55.

¹⁸⁹ Merğînânî, **a.g.e.**, IV, 356.

¹⁹⁰ Aynî, **Umdetü’l-kârî**, XVII, 266.

¹⁹¹ Kâdîhan, **el-Hâniyye**, III, 348.

¹⁹² Tirmizî, “**Edâhî**” 7; Naim, **Tecrîd Tercemesi**, III, 170.

¹⁹³ Müslim, “**Edâhî**” 13; Ebû Dâvûd, “**Dahâyâ**” 5; Nesâî, “**Dahâyâ**” 13; İbn Mâce, “**Edâhî**” 7; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, III, 312, 327.

Zübeyr'in müdellis olduğunu söylemiştir¹⁹⁴. Müdellis ise, muhaddislere göre an'anede titiz olmadığı için getirdiği an'ane ile hadisi müsnedlik vasfını kazanmayan kimsedir. Ebû Bürde'nin hadisini ise hiç kimse eleştirmemiştir. Usûl ulemâsının cumhûru arasında meşhur olan görüşe uyarak âmm'ı hâss'la takyid edenler ise, bir yaşını doldurmayan koyunu bu umumdan istisna etmişlerdir. Doğru olan da budur¹⁹⁵.

(2). Keçi

عَثُودٌ (atûd) bir yaşında oğlağa denir ki “çepiş” tabir olunur¹⁹⁶. ‘Anâk (عناق) ise, dişi oğlağa¹⁹⁷ yani keçi yavrusunun dişisine¹⁹⁸ denir. Keçinin ceza'nın kurban olması câiz değildir¹⁹⁹. Çünkü Hz. Peygamber, bir oğlağı kurban eden Ebû Bürde'ye *“Dediğin çepişi onun yerine kurban et, lâkin senden sonra böylesi hiçbir kimse için yetmeyecek -veya- tam kurban yerine geçmeyecektir.”*²⁰⁰ demiştir. İbn Rüşd, bu hadise istinaden keçinin seniyy olması gerektiği konusunda ulemânın icmâını nakleler²⁰¹.

Ebû Bürde'nin ceza'ı kurban etmesinde olduğu gib teşrî'in bir fert veya belirli bir grup için konulması ancak Hz. Peygamber'in şahsına özel hükümlerde, ya da bizzat O'nun tarafından ashabından bazılarına özel olarak getirdiği hükümlerde görülebilir. Bu gibi hükümler ise peygamberlik zamanına has bir olaydır; daha sonrası için geçerli değildir²⁰².

Kurbanlık hayvanların yaşlarındaki bu belirlemeler, ekonomik verimlilik ve estetik açısından önemli sonuçlara ulaşmak mümkündür. Kurbanlık hayvanlar bu

¹⁹⁴ İbn Hazm, **el-Muhallâ**, VI, 20; İbn Rüşd, **Bidâyetü'l-müctehid**, I, 351.

¹⁹⁵ İbn Rüşd, **a.g.e.**, I, 351.

¹⁹⁶ Âsım Efendi, **Kâmûs Tercemesi**, “a-t-d” md, I, 1203.

¹⁹⁷ Âsım Efendi, **a.g.e.**, “a-n-k” md, III, 966; Naim, **a.g.e.**, III, 168.

¹⁹⁸ Miras, **Tecrid Tercemesi**, V, 21.

¹⁹⁹ Serahsî, **el-Mebsût**, XII, 10; Aynî, **Umdetü'l-kârî**, XVII, 266.

²⁰⁰ Buhârî, “**Edâhî**” 11; Müslim, “**Edâhî**” 7; Ebû Dâvûd, “**Dahâyâ**” 5; Nesâî, “**İdeyn**” 8, 23, “**Dahâyâ**” 17. Ayrıca bkz. Buhârî, “**Edâhî**” 8; Müslim, “**Edâhî**” 9.

²⁰¹ İbn Rüşd, **Bidâyetü'l-müctehid**, I, 351. Bkz. İbn Âbidîn, **Reddû'l-muhtâr**, IX, 465.

²⁰² Şâtıbî, **el-Muvâfakât**, II, 159.

dönemlerinde et kalitesi ve verimi açısından olgunluğa ulaştıklarından, kesimden ötürü emek ve ekonomik değer kaybı söz konusu olmayacaktır²⁰³.

c. Yaşına Basmamış Etli Hayvanlar

Koyunun dışında deve, sığır ve keçi ne kadar gösterişli olursa olsunlar belirtilen yaşlarını tamamlamadıkça kurban edilmeleri câiz olmaz.

Kaynaklarda sığırların kurbanlık olabilmesi için iki sene şartı aranmasına karşın, mesela, 1,5 yaşında doğuran montofoni cins sığırlar yedi veya sekiz aylıkken yük almaktadırlar. Bunlarda da iki sene şartı aranıp aranmayacağı hususunda özelde sığırın yaş sınırının anlamını araştıran sorulara “Burada iki yaş şartının konulmuş olması, erken kesimden doğacak olan et kaybını önlemek için alınan bir tedbirdir. Sığır yük aldığı zaman, tam kıvamına ermiş demektir; artık ondan sonra büyümesi, kemik-et bağlaması söz konusu değildir. Böyle olunca bunun câiz olması lazım”²⁰⁴ düşüncesine mukabil ibadetlerde kıyasın geçerli olmadığı ve yaş konusunun tevkîfi olduğu görüşü²⁰⁵ daha isabetlidir. Çünkü, Ebû Bürde’nin hadisi yaş konusunda kıyas yürütülmesine engel teşkil etmektedir.

قال أبو بردة يا رسول الله دُبَحْتُ قَبْلَ أَنْ أَصْلِيَ وَعِنْدِي جَذْعَةٌ خَيْرٌ مِنْ مُسِنَّةٍ فَقَالَ اجْعَلْهَا مَكَانَهَا وَلَنْ تُجْزِيَ أَوْ تُؤْفِيَ عَنْ أَحَدٍ بَعْدَكَ

Ebû Bürde: “Yâ Resûlallâh! Ben hayvanımı namazımı kılmadan önce kesmiş bulundum. Benim yanımda yaşına girmiş keçiden daha hayırlı bir çebiş vardır.” dedi. Resûlullâh: “*Dediğin çepişi onun yerine kurban et, lâkin senden sonra böylesi hiçbir kimse için yetmeyecek -yâhud- tam kurban yerine geçmeyecektir.*” buyurdu²⁰⁶.

²⁰³ Ayengin, “Kurban İbadeti”, s.17.

²⁰⁴ Aşık, **Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı**, s. 648.

²⁰⁵ Keskin, **Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı**, s. 648.

²⁰⁶ Buhârî, “Edâhî” 11; Müslim, “Edâhî” 7; Ebû Dâvûd, “Dahâyâ” 5; Nesâî, “İdeyn” 8, 23, “Dahâyâ” 17. Ayrıca bkz. Buhârî, “Edâhî” 8; Müslim, “Edâhî” 9.

4. Kurbanlığın Vasfı ve Kusur

Kurban ibâdetinin sahih olabilmesi için kurban edilecek hayvanın kusurlardan sâlim olması gerekir. Hayvanda mevcut olan veya bilahare meydana gelecek kusurlardan ancak bazıları kurban olmaya mani teşkil ettiğinden, kurbanın sıhhatine engel olan ve olmayan kusur tasnifinde bulunulması gerekmektedir.

Kur'an'da, sadakanın sadece helâl gelirden ve Allah'ın insanlara bahsettiklerinin iyi ve değerli olanından verildiğinde bir kıymet ifade ettiği belirtilir:²⁰⁷ “Kazandıklarınızın iyilerinden ve rızık olarak yerden size çıkardıklarımızdan hayra harcayın. Size verilse, gözünüzü yummadan alamayacağınız kötü malı, hayır diye vermeye kalkışmayın.” (el-Bakara 2/267)

Ebû Zerr'in, kölelerin hangisini âzâd etmenin daha faziletli olduğu sorusuna Resûlullâh “Fiyatı en yüksek ve sahipleri yanında en değerli olandır.” karşılığını vermiştir.²⁰⁸ Hayvanı kurban etme, malını ivazsız mülkiyetten çıkarmaya (/ferağ) olan benzerliğinden dolayı köle azat etmeyle eşdeğer görülmüştür. Bu benzerlik, kurbanlığın niteliği için iyi bir örnek teşkil eder.

Allah yolunda ve ibadet niyetiyle yapılan harcamalarda, bunun malın iyisinden yapılması gerektiği konusunda “Sevdiğiniz şeylerden infak etmedikçe ‘iyi’ye eremezsiniz.” (Âl-i İmrân 3/92) mealindeki ayet bize temel bir ölçü koymaktadır. Hişam'ın, babası Urve'den naklettiği:

يَا بَنِي لَا يُهْدَيْنَ أَحَدُكُمْ مِنَ الْبَدَنِ شَيْئًا يَسْتَحْيِي أَنْ يُهْدِيَهُ لِكَرِيمِهِ

“Yavrularım! Hiçbiriniz dostuna hediye etmekten utanç duyacağı kurbanlıklardan, Harem'e hedy olarak göndermesin.”²⁰⁹ sözü, kurbanın sıhhatini engelleyici kusurlara delalet ettiği gibi faziletine halel getiren kusurlara da işaret etmektedir.

²⁰⁷ Afzalurrahman, **Sîret Ansiklopedisi**, II, 317.

²⁰⁸ Buhârî, “İtk” 2; Müslim, “İman” 136.

²⁰⁹ Muvattâ, “Hac” 150.

Kurban iyi hayvanın seçilmesi bu ibadetle ilgili olarak dinin tahsînî olan maksatlarının tamamlayıcı unsurlarından sayılmıştır. Kurbanlığın kusursuz olması şarttır; mükellefin dinin belirlediği asgarî kusursuzluk şartıyla yetinmeyip daha iyiye yönelmesi ise tahsîniyattandır. Bilindiği gibi tahsînî hükümler, zarûriyât ve hâciyâtın olan aslî maslahatlara fazladan bir güzellik ve kemal vasfı katma amacına yöneliktir²¹⁰.

a. Temel Engelleyici Kusurlar

Hayvanın kurban olmasına engel teşkil eden temel kusurlar “apaçık hastalık”, “zayıflık”, “körlük” ve “topallık” olup bunlar hadislerle belirlenmiştir. “Berâ b. Azib’ten rivâyet olunduğuna göre, hangi vasıftaki hayvanların kurban edilmesinin câiz olmadığı sorusuna Resûlullâh (s.a.v.), eli ile işaret ederek:

أربع لا تجوز في الأضاحي: العوراء البين عورها، والمريضة البين مرضها، والعرجاء البين ضلعها، والكسيرة التي لا تنقي.

"Şu dört hayvan kurban için kâfi olmaz; körlüğü apaçık ortada olan kör (avrâ), hastalığı apaçık ortada olan hasta (marîde), topallığı apaçık ortada olan topal (‘arcâ), kemiğinde ilik kalmayacak derecede zayıf (kesîre/‘acfâ) hayvan." demiştir²¹¹ Bu hadiste anılan kusurlardan birini taşıyan hayvanın kurban edilmesinin caiz olmadığı, fakat bunlardan daha hafif olanlarının kurbanın sıhhatine zarar vermeyeceği üzerinde ittifak edilmiştir²¹². Diğer kusurlar ise bunların derecesinde veya kusur derecesi daha yüksek vasıflar olmak üzere kıyas yoluyla ictihâdî olarak belirlenmiştir.

a) Hadiste sıralanan kusurlardan büyük olanlar için Zahirîler hariç²¹³ alimlerin çoğu, mesela her iki gözün körlüğü veya ayağın kırılmışlığı gibi kusurların, öncelikle

²¹⁰ Şâtıbî, **el-Muvâfakât**, II, 12.

²¹¹ Çok az lafız farklılıklarıyla beraber bkz. Muvatta, “**Dahâyâ**” 1; Ebû Dâvud, “**Dahâyâ**” 6; Tirmizî, “**Edâhî**” 5; Nesâî, “**Dahâyâ**” 5, 6, 7; İbn Mâce, “**Edâhî**” 8; Darimî, “**Edâhî**” 3; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, IV, 289; Hâkim, **Müstedrek**, VII, 2685; Hadisin lafzı için bkz. Şevkânî, **Neylû’l-evtâr**, III, 646.

²¹² İbn Abdülber, **el-İstizkâr**, XV, 124; İbn Rüşd, **Bidâyetü’l-müctehid**, I, 349; Mâverdî, **el-İknâ**, s. 184; Mevsilî, **el-İhtiyâr**, I, 234; Zekeriyâ el-Ensârî, **Fethu’l-‘allâm**, s. 657; İbn Hazm, **Meratibü’l-icmâ**, s. 248; Sa’dî Ebû Ceyb, **Mevsûatu’l-icmâ’ fi’l-fıkhî’l-islâmî**, I, 115.

²¹³ İbn Rüşd, **Bidâyetü’l-müctehid**, I, 349.

caiz olmadığı görüşündedir²¹⁴. Berâ b. Azib'in rivayet ettiği hadisten husus murad edilmiş olup bundan dolayı sayı zikredildiği görüşünde olanlar, sadece bu dört kusurun kurbanı engel olacağını; hadisin lafzı hastır, en alt ve en üst konuma işaret kabilinden olup umum murad edilmiştir diyenler, bu dört kusurdan büyük olanları kurbanın sıhhatine öncelikli olarak engeldir, demişlerdir²¹⁵. Daha alt konumdakinin haram oluşu, öncelikli olarak üst konumdakinin haram olmasını gerektirir²¹⁶ kuralından hareket edildiğinde bu kusurlardan büyük olanların engelleyici olduğu anlaşılmaktadır.

b) Hadiste belirtilen kusurların derecesinde olup da başka organlarda yer alan kusur konusundaki görüşler üç başlık altında toplanmıştır: 1) Maliki mezhebinin meşhur görüşüne göre kurban etmeyi engeller. 2) Malikîlerden İbnü'l-Kassâr, İbnü'l-Cellâb ve Bağdat ulemasının bir kısmına göre bu hayvanları kurban etmekten sakınmak müstehap olmakla beraber kurban etmek caizdir. 3) Zahirîler ise kurban etmeyi engellemediği gibi bu hayvanları kurban etmekten sakınmanın da müstehap olmadığı görüşündedir²¹⁷.

İbn Rüşd bu konudaki ihtilafın, *hadisin mefhumundaki ihtilaf*, ikincisi ise *bu konuda varit olan hadisler arasındaki teâruz* olmak üzere, iki sebebe dayandığını belirtir.

Birinci sebep, Berâ b. Âzib hadisinin mefhumundaki ihtilaftır: Bu hadisi kendisinden husus murad edilen has kabilinden görenlere göre, hadiste zikredilen kusurlardan başkası, daha büyük veya benzer olması fark etmeksizin, kurbanın sıhhatine manidir.

Hadisi, eşit olana işaret kabilinden değil de, en alt ve en üste işaret kabilinden görenlere göre hadiste zikredilen dört kusurdan büyük olanlar kurbanın sıhhatine mâni, onlara benzer olanlar ise mâni değildir; fakat, böyle bir kusuru bulunan hayvanı kurban etmekten sakınmak müstehaptır.

²¹⁴ İbn Abdilber, **a.g.e.**, XV, 124; Nevevî, **el-Mecmû**, VIII, 226-227.

²¹⁵ İbn Rüşd, **a.g.e.**, I, 349.

²¹⁶ Kâsânî, **Bedâi'**, III, 233.

²¹⁷ İbn Rüşd, **a.g.e.**, I, 350.

Hadisi, hem eşit olana hem de en alt ve en üste işaret kabilinden görenlere göre, hadiste zikredilen kusurlardan büyük olanlar cevaza nasıl mâni ise, onlar gibi olanlar da mânidir²¹⁸.

İhtilafın ikinci sebebi ise bu konuda varit olan hadisler arasındaki tearuzdur: Zira senetleri “hasen” sayılan ve bu hususta birbirleri ile çelişen iki hadis bulunmaktadır. Bunlardan ilki Berâ b. Âzib hadisidir. Ravilerden Ubeyd b. Fîrûz, Berâ b. Âzib’e “Boynuzu ve kulağı eksik olan hayvanları kurban etmekten hoşlanmıyorum” der, Berâ b. Âzib de kendisine “*Hoşlanmadığını kurban etme, fakat onu başkasına da haram kılma.*” diye mukabelede bulunur²¹⁹.

İkinci hadis ise Hz. Ali’nin rivayetidir:

أمرنا رسول الله أن نستشرف العين والأذنين ولا نضحي بعوراء ولا مقابلة ولا مدبرة ولا خرقاء ولا شرقاء

Hz. Ali, Resûlullah (s.a.v.), hayvanın gözüne ve kulaklarına dikkat etmemizi, “*Kulağı önden delinmiş veya arkadan delinmiş veya ortadan yarılmış veya yuvarlak delinmiş kurban etmeyin*” diye emretti.” demiştir²²⁰.

Berâ b. Âzib’in hadisini tercih edenler, hadiste zikredilen dört kusurdan veya daha büyüklerinden başka herhangi bir eksiklik, kurbanın sıhhatine mâni olmayacağını beyan etmişlerdir. Berâ b. Âzib’in hadisini, gözle görülmeyecek kadar az olan kusurlara ve Hz. Ali’nin hadisini de açıkça belli olanlara hamletmek suretiyle bu iki hadisi telif edenler ise, hadiste zikredilen dört kusurun hükmünü, bunlara eşit olan diğer kusurlara da teşmil etmişlerdir²²¹.

²¹⁸ İbn Rüşd, **Bidâyetü’l-müctehid**, I, 350.

²¹⁹ Nesâî, “**Dahâyâ**” 5, 6; Ebû Dâvud, “**Dahâyâ**” 6; İbn Mâce, “**Edâhî**” 8, Dârimî, “**Edâhî**” 3. Bu hadisin Nesâî, “**Dahâyâ**” 5’teki rivâyetinde “Boynuzu ve dişi eksin olan”, Ebû Dâvud’daki rivâyetinde “Dişi eksin olan”, İbn Mâce’deki rivâyetinde “Kulağı eksik olan”, Dârimî’deki rivâyetinde ise “Dişinde, kulağında ve boynunda eksik olan” şeklindedir.

²²⁰ Ebû Dâvud, “**Dahâyâ**” 6; Çok az lafız farklılıklarıyla bkz. Tirmizî, “**Edâhî**” 6; Nesâî, “**Dahâyâ**” 8, 9, 10, 11; İbn Mâce, “**Edâhî**” 8; Darimî, “**Edâhî**” 3; Hâkim, **Müstedrek**, VII, 2687.

²²¹ İbn Rüşd, **Bidâyetü’l-müctehid**, I, 350.

e) *Hadiste Belirtilmiş Kusurlardan Küçük Olanlar*: Berâ b. Azib'in hadisinde yer alan kusurlar "beyyin / apaçık" sıfatıyla nitelenmiştir. Bu sifattan ötürü hadis, *hafif hastalık, hafif topallık, gözdeki küçük nokta, aşırı olmayan zayıflığın* kurbanı engel teşkil etmeyeceğine delil teşkil eder²²². Şevkani, kurbanı mani teşkil etmeyen ve affedilen kusurların, "yesîr" yani küçük olarak nitelenenler olduğunu belirterek Bera b. Âzib'in rivayet ettiği hadiste körlük, hastalık, topallık ve zayıflığın, "apaçık" vasfıyla beraber zikredildiğine dikkat çeker²²³. Debbûsî de, Ebû Hanîf, Ebû Yusuf ve Muhammed'in küçük şeylerin affedileceği prensibini kabul ettiklerini kaydeder²²⁴. Hanefî ulemasından Meydânî, küçük kusurun, kurban olmaya engel teşkil etmemesinin illetini, bu nitelikteki kusurdan korunmanın mümkün olmayışıyla açıklar²²⁵.

Fakat azlık veya çokluk miktarının sabit olması gerekir. Kurban olmaya engel teşkil eden kusurun ölçüsü hususunda mezheplerin farklı görüşleri bulunmaktadır:

Ebû Hanîfe'den dört rivayet bulunmaktadır: İmam Muhammed'in Ebû Hanîfe'den rivayetinde üçte birden fazlasının eksik olması kurbanı manidir. Fakat üçte bir kadarı ve ondan daha azı ise caiz olup Hanefî mezhebinin fetvaya esas teşkil eden görüşüdür²²⁶.

Ebû Hanîfe'ye isnad edilen ikinci görüşe göre üçte birinin eksik olması; üçüncü görüşe göre dörtte birinin eksik olması; dördüncü görüşe göre organın eksikliği kalan kısımdan az veya kalanın misli kadar ise kurbanı mani olur²²⁷. Son görüş aynı zamanda İmam Muhammed ve Ebû Yusuf'un da katıldığı görüş olup Hanefî fakihlerinden Merğînânî, organın eksikliği yarıdan az ise İmameyn'e göre

²²² İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, XV, 125.

²²³ Şevkânî, *es-Seylû'l-cerrâr*, IV, 76.

²²⁴ Ebû Zeyd ed-Debûsî, *Te'sisü'n-nazar*, s. 95.

²²⁵ Meydânî, *el-Lübâb*, III, 235.

²²⁶ Merğînânî, *el-Hidâye*, IV, 355; Kâdîhan, *el-Hâniyye*, III, 352; Âlemgir, *el-Fetâvâ'l-Hindiyye*, V, 297; İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, IX, 468.

²²⁷ Merğînânî, *el-Hidâye*, IV, 355; İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, IX, 468.

bunun caiz olacağı görüşünü kaydetmiştir²²⁸. Bunun, aynı zamanda fakih Ebû'l-Leys'in de tercihi olduğu belirtilmiştir²²⁹.

Malikîlere göre üçte birden fazlası çok; üçte birden eksiği az hükmündedir²³⁰. Şafiîlerden İmam Harameyn, noksanlık şayet uzaktan seçilebiliyorsa çoktur; seçilemiyorsa azdır, diyerek azlık ve çokluk için, kusurun uzaktan görünüp görünmemesini ölçü almıştır²³¹. Fakat İbn Hazm, fukaha tarafından konan bu ölçülerin hiç birinin dinde bir asla dayanmadığına dikkat çekmiştir²³².

b. Kusurların Ortaya Çıkış Zamanının Etkisi

Kurban niyetiyle satın alınan sağlıklı bir hayvanın sonradan kusurlu bir duruma gelmesi durumunda bu haliyle kesiminin caiz olup olmadığı ihtilaflıdır:

a) Hanefî ve Mâlikîler ve İbn Hazm başka bir kurbanlık hayvanın alınması gerektiğini belirtirler²³³:

Hanefiler, kurban sahibinin zengin ve fakir oluşuna göre hükmün değişeceğini belirtirler. Kurban sahibi zenginse, satın aldıktan sonra kusurlanan bu hayvanı kurban olarak kesemez, yerine başkasını alıp kesmesi gerekir. Fakir bir kimsenin aldığı kurban ise bu şekilde kusurlansa, kurban kesilmesi câiz olur; yerine başkasını alması icap etmediği gibi meydana gelen noksanlığı da tazmin etmez. Çünkü zengin için yükümlülüğün doğuş sebebi buradaki satın alma değildir; kendisi için yükümlülük Şâri'in belirlemesiyle baştan itibaren bulunmaktadır. Fakirin yükümlülüğün doğuş sebebi ise, udhiye niyetiyle satın almasıdır²³⁴.

İmam Mâlik, kurbanlığın satın alma sırasında veya sonrasında kusurlu duruma gelmesinin kurbanı engel olduğunu belirtir. Fakat İmam Mâlik bu konuda udhiye ve hedy kurbanlıkları için farklı hükümde bulunmuş; hedy ister vacip ister nafi olsun

²²⁸ Merğînânî, **a.g.e.**, IV, 355.

²²⁹ İbn Âbidîn, **a.g.e.**, IX, 468. İlgili detay için bkz. Mevsilî, **el-İhtiyâr**, I, 235.

²³⁰ Kârâfî, **ez-Zahîre**, IV, 148.

²³¹ Nevevî, **el-Mecmû'**, VIII, 228.

²³² İbn Hazm, **el-Muhallâ**, VI, 13.

²³³ Affâne, **el-Mufasssal**, 78; Ebû Faris, **Ahkâmu'z-zebâih fi'l-İslâm**, s. 137.

²³⁴ Şeyhîzâde, **Mecme'u'l-enhur**, II, 520.

bu durumdaki bir hayvanın kurban olabileceğine hükmetmiştir. İbnü'l-Kâsım udhiye ile hedyin bu konuda farklı hükümlere tabi olmasının sebebinin udhiyenin vacip derecesinde bir ibadet olmamasıyla gerekçelendirmiş ve konuyu şu örnekle izah etmiştir: Hedy kurbanlığı kaybolur, ikincisi satın alınır ve kaybolan kurbanlık da bilahare bulunursa her ikisinin de kesilmesi gerekir. Udhiye örneğinde ise kaybolup yerine başkası satın alındıktan sonra bulunan birinci hayvan engelleyici bir kusura maruz kaldığında kesilmesi gerekmez²³⁵.

Fakat tabiîn ulemasından Atâ el-Horasânî, Hasan el-Basrî, İbrahim en-Nehaî, Zührî, Süfyan es-Sevrî, Sevrî; Şafîî ve Hanbelîler onun bu haliyle kesilebileceğini ileri sürerler²³⁶. Bu konuda Ebû Said el-Hudrî'nin rivayet ettiği şu hadisi almışlardır:

ابتعنا كبشا نضحي به فأصاب الذنب من أليته أو أذنه فسالنا النبي فأمرنا أن نضحي به

“Kurban etmek için bir koç satın aldık; fakat kurt kuyruğunu veya kulağını kopardı. Hz. Peygamber’e durumu sorduk, kurban etmemizi emretti, dedi.”²³⁷

5. Mükellefin Mülkiyetinde Olması

Kurban ibadetinin sahih olabilmesi için, kurbanlık hayvanın kesenin mülkiyetinde olması veya kesenin böyle bir tasarrufa yetkisinin bulunması gerekir²³⁸. Çünkü mala taalluk eden ibadetlerde mal sahibinin izni olmaksızın yapılan bir tasarrufta ibadet anlamı olmaz.

Hayvanın vadeli olarak satın alınması veya hibe yoluyla edinilmesi önemli değildir²³⁹. Kişi, almağa veya kabza vekil olduğu hayvanı kendi tarafından kesse câiz olmaz. Ve zevci zevcesinin, veyahut zevcesi zevcinin kurbanını izni olmayarak kendi

²³⁵ Sahnûn, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, II, 71-72.

²³⁶ Affâne, *el-Mufasssal*, 78; Ebû Faris, *Ahkâmu'z-zebâih fi'l-İslâm*, s. 137.

²³⁷ İbn Mâce, “*Edâhî*” 9; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 32, 86.

²³⁸ Kâsânî, *Bedâi'*, VI, 317.

²³⁹ Bardakoğlu, “Kurban”, *DİA*, XXVI, 438.

nefsi için kesse câiz olmaz. Kıymetini vermekle râzı etse dahi câiz olmaz. Bir kimse kendi kurbanını başkası için kesse yine câiz olmaz²⁴⁰.

a. Kurbanlığı Satma ve Değiştirme

Bir kimse, kurbanlık hayvanı satın aldıktan sonra satıp mislini alsa, aynına Allah hakkının taalluk etmiş olduğu gerekçesiyle Ebû Yûsuf bunu câiz görmez. İmâm Azam ve İmâm Muhammed ise, kerahetle beraber câiz görürler; alım satımı malın mülkiyetine sahip ve teslimine kadir olma unsurlarına bağlı kabul ettikleri için, aynına Allah hakkının taalluk etmesini hayvanın mülkiyetini sahibinden kaldırmayacağı ve satın alana teslim etmeye engel olmayacağı görüşündedirler. Kurbanlık hayvanı satma ve değiştirmenin câiz olmasının delili ise Hakîm b. Hizam hadisidir²⁴¹. Resûlullâh (s.a.v.), Hakîm b. Hizam'a, kurbanlık alması için bir dinar vermiş, Hakîm ise bununla bir koyun alıp iki dinara satmış ve bir dinarla tekrar bir koyun satın almıştı. Resûlullâh, kendisine bir koyun ve bir dinarla gelen Hakîm'e, koyunu kurban etmesini ve o dinarı da tasadduk etmesini buyurmuştu²⁴².

İmam Mâlik'e göre, satın alınan kurbanlık hayvanın ancak ondan daha iyi bir kurbanlıkla değiştirilebilir²⁴³. Şâfiîlere göre zengin veya fakirin kurban niyetiyle aldığı hayvanı değiştirmesi veya satması câizdir. Ancak kişi "bu kurbanımdır" veya "bunu kurban edeceğim" derse, kurban olarak belirlenmiş olacağından câiz olmaz²⁴⁴.

Muayyen bir hayvanı kurban olarak kendine vacip kılanın ondan daha aşağı bir hayvanla değiştirmesi câiz değildir ve bu konuda icma nakledilmiştir²⁴⁵.

²⁴⁰ Evliyâ Efendi, **Kurban Risâlesi**, s. 16.

²⁴¹ Serahsî, **el-Mebsût**, XII, 13.

²⁴² Ebû Dâvûd, "**Büyû**" 28; Tirmizî, "**Büyû**" 34.

²⁴³ Sahnûn, **el-Müdevvenetü'l-kübrâ**, II, 70.

²⁴⁴ Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc**, VI, 134.

²⁴⁵ Sa'dî Ebû Ceyb, **Mevsûatu'l-icmâ' fi'l-fıkhi'l-islâmî**, I, 115.

b. Çalıntı ve Gasb Edilmiş Hayvanı Kurbân Etme

Mal sahibinin izni olmaksızın yapılan tasarruflardan biri de gasptır. Mecelle’de tarif edildiği gibi “*Gasb, bir kimsenin izni olmaksızın malını ahz ve zapt etmektir.*”²⁴⁶ Kişi hayvanı gasp edip kendi adına kurban ederse bu, geçerli değildir, çünkü hayvanın mülkiyeti kesene ait değildir. Aynı zamanda, gasp eden bu hayvanı sahibi adına da kurban kesemez, çünkü sahibinin izni bulunmamaktadır. Ayrıca, gasp edilmiş bu hayvanı sahibi kesilmiş olarak alsa ve kesen de noksanını tazmin etse dahi yine de bu hayvan, kurban olarak kesilmiş sayılmaz. Bu vasıftaki bir hayvanın gasp eden tarafından kurban niyetiyle kesiminden dolayı ne mal sahibi ne de gâsıp bu ibadeti ifa etmiş sayılır, kurbanlarını ayrıca kesmeleri gerekir²⁴⁷.

Kişi gasp etmiş olduğu hayvanın kıymetini kesimden önce sahibine öderse, Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed’e göre kesen adına kurban olması sahih olur. Çünkü bu hayvan tazmin ile gasp anından itibaren mülküdür. Bununla beraber, yaptığı işin başlangıç noktası mahzurlu ve suç olduğundan bu durum kendisini günahkâr sayılmaktan kurtarmamaktadır. Züfere göre ise kesimden önce tazmin etmiş olsa bile kurban olmaya sahih olmaz²⁴⁸.

B. KURBANİ KESENLE İLGİLİ ŞARTLAR

Kurbanı kesenle ilgili şartlar *ibadet niyeti, niyetin kesime bitişik olması, kurbanda ortaklığın doğru olması ve kurbân sahibinin kesime izni vermesidir*:

1. İbadet Niyeti

Kurban kesimi ibadet olması hasebiyle, ibadetlerin sahih kabul edilmesi için muamelâtta farklı olarak niyet şartı aranır. Hayvanın “kurbet niyetiyle kesilmesi”,²⁴⁹ udhiye için yapılan tanımlarda yer alan ana esaslardan biridir. Niyet ibadetlerin

²⁴⁶ Ali Himmet Berki, *Açıklamalı Mecelle*, md. 881.

²⁴⁷ Kâsânî, *Bedâi’*, VI, 317.

²⁴⁸ Kâsânî, *a.g.e.*, VI, 317.

²⁴⁹ Haskefi, *ed-Dürrü’l-muhtâr*, IX, 452.

geçerliliğinin en genel ve ortak şartıdır²⁵⁰. “Niyeti olmayanın ameli de olmaz”²⁵¹ hadisinde “amel”den kasıt kurbettir.

Niyet ve amel arasındaki ilişki bakımından kurbanı ele aldığımızda diğerlerinde olduğu gibi kurbanda da “uhrevî” ve “dünyevî” olmak üzere iki tür hükümden bahsedilebilir. İbadet veya muâmelât olduğuna bakılmaksızın yapılan amelin uhrevî sonucu hakkında temel ölçü niyettir. Farz veya nâfile bir ibadetin yapılması ya da haram bir fiilin işlenmesi veya terkedilmesine ait sevap veya günah, niyetin bulunmasına bağlıdır. Dünyevî sonuç bakımından ibadetlerde niyetin şart koşulmasının amacı ise, farklı derecedeki ibadetleri birbirinden ve ibadet olmayan davranışlardan ayırt etmektir²⁵².

Kurbanlıkların kesiminde, gerekli şartlardan biri de, kesimin kasd-ı mahsûs ile ifade edilen ibadet niyetiyle yapılmasıdır. Zira kesime ibadet niteliği kazandıran ve bunu diğer kesimlerden ayıran, niyettir²⁵³. Allah’a yaklaşma gayesi olmaksızın yapılan kesim ise, ibadet vasfı kazanmaz. Ayrıca kurban ibadetinde udhiye, temettu’, kırân, ihsar, avlanma cezası, traş keffâreti vd. olmak üzere farklı cihetler bulunmaktadır. Udhiye de ancak niyet ile taayyun eder²⁵⁴.

Kurbanda da aslolan, namazda olduğu gibi, kalbin niyetidir; bunun dil ile açıkça ifade edilmesi şart değildir. Çünkü niyet kalbin amelidir, dil ile söylemek ise kalpteki niyetin varlığına delalet eder²⁵⁵.

Kurban sahibinin, hayvanı ibadet niyetiyle kesmesi gerekir. Vekaletle kesimde ise kesenin niyeti önemli değildir. Çünkü, vekaletle kesimde ibadet kesene değil kurbanın sahibine izafe edilmektedir.

²⁵⁰ Koca, “İbadet”, **DİA**, XIX, 243.

²⁵¹ Beyhakî, **es-Sünenü’l-Kübrâ**, I, 41.

²⁵² Koca, “İbadet”, **DİA**, XIX, 244.

²⁵³ Suyûtî, **el-Eşbâh ve’n-Nezâir**, I, 72-73.

²⁵⁴ Kâsânî, **Bedâi’**, VI, 305; İbn Âbidîn, **Reddû’l-muhtâr**, IX, 452.

²⁵⁵ Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 305.

2. Niyetin Kesime Bitişik Olması

Hanefiler, namaz örneğini göstererek kurbanda da niyetin kesime bitişik olması şart koşarlar²⁵⁶. Hanefilere göre, niyet, fiil ile bir arada bulunmadıkça muteber değildir²⁵⁷. Ama, oruç örneğinde niyetin, başlama anına bitişik olmasının zorluğu gibi, kurban niyetinin kesim anına bitişik olmasının mümkün olmaması durumu bundan istisna edilir²⁵⁸. İbn Âbidin Bezzâziye'den “*Kurban niyetiyle almış olduğu hayvanı udhiyeye niyet etmeden kesmiş olsa, alındığı zamandaki niyetle yetinerek o kurban câiz olur.*” fetvasını nakleder ve Bezzaziye'deki bu görüşün Bedâi'deki temel görüşle çeliştiğine dikkat çeker. Fakat, İbn Âbidin'in belirttiği üzere, zaruret halleri dışında, niyetin başlama vaktine bitişik olması şartı aranır²⁵⁹.

3. Kurbanda Ortaklığın Doğru Olması

Kurbanda ortaklığın doğru olabilmesi çerçevesinde *ortak olunan hayvan*, *ortaklığın kurulacak zaman* ve *ortak kesimde ibadet niyeti* konuları önemli bir yere sahiptir:

a. Ortak Olunan Hayvan ve Ortakların Sayısı

(1). Koyun ve Keçi

Ulemâ bir kurbanın kaç kişi için kesilebileceği meselesinde ihtilâf etmiştir:

Birinci Görüş: Hanefî, Şâfiî ve Hanbelî mezheplerine göre koyun ve keçi sadece bir kişi için kurban olur²⁶⁰. Kan akıtmak, bir tek kurbettir. Bir tek kurbet bölünme kabul etmez ve bir kurban kıyasa göre birden fazla kişi için câiz olmaz. Sığır ve deveden farklı olarak koyun, hakkında nass bulunmadığı için kıyasın aslı

²⁵⁶ Kâsânî, **Bedâi'**, VI, 308.

²⁵⁷ Kâsânî, **a.g.e.**, II, 397.

²⁵⁸ Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 308.

²⁵⁹ İbn Âbidîn, **Reddû'l-muhtâr**, IX, 452.

²⁶⁰ İbn Kudâme, **el-Muğnî**, XI, 97; Kâdîhan, **el-Hâniyye**, III, 349; Mevsilî, **el-İhtiyâr**, V, 493; Kadızâde, **Netâicu'l-efkâr**, IX, 510; Nevevî, **el-Mecmû'**, VIII, 225; Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc**, VI, 130.

üzere kalmıştır²⁶¹. Ulemanın icmanın nakledildiği²⁶² bu hususta hayvanın yaşlı ve iri yapılı oluşu da bu durumu değiştirmemektedir²⁶³. Çünkü kurbanda kurbet/ibadet olan yön, kanın akıtılmasıdır; bu yönüyle bir kurbanlığın diğerine üstünlüğü yoktur²⁶⁴.

Hanefîler, yedi kişinin yedi koyuna veya iki kişinin iki koyuna ortak olmasını her bir koyunun ortak sayısınca şâyi' hisseli²⁶⁵ olduğu için kurala göre câiz olmadığını belirtir, ama ishtihsan deliline istinaden câiz kabul ederler²⁶⁶. Bu konuda Hanefîlerle paralel düşünen Hanbelîlerin²⁶⁷ aksine Şâfiîlere göre iki kişinin şâyi' hisseli iki koyuna ortak olması câiz değildir²⁶⁸.

Şâfiîlere göre, bir koyun birden fazla kimse için kurban kesilemez, fakat ev halkı için sünnet-i kifaye olduğundan, birinin kesimiyle tümü için bu şiar yerine gelmiş olur²⁶⁹.

İkinci Görüş: İmam Mâlik'e göre, koç ortak olarak değil de bir kişi için satın alınmışsa, alan hem kendisi hem ailesi için kesebilir. Bu konuda Mâlikîler Hz. Aişe'nin:

قَلَمَّا كُنَّا بِمِنًى أُتِيتُ بِلَحْمِ بَقَرٍ فَقُلْتُ مَا هَذَا قَالُوا ضَحَّى رَسُولُ اللَّهِ عَنْ أَزْوَاجِهِ بِالْبَقَرِ

“Biz Mina'daydık ve bize sığır eti getirildi. Bu nedir, diye sordum. Hz. Peygamber, zevceleri adına sığır kurban etti, dediler”²⁷⁰ rivayetini delil alırlar²⁷¹.

²⁶¹ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, V, 493; Molla Hüsrev, *Dürer*, I, 266; Kadızâde, *Netâicu'l-efkâr*, IX, 510.

²⁶² İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, I, 351; Aynî, *el-Binâye*, IX, 122;

²⁶³ Âlemgir, *el-Fetâvâ'l-Hindiyye*, V, 304.

²⁶⁴ Semerkandî, *Tühfetü'l-fukahâ*, III, 85.

²⁶⁵ Şâyi' hisse, müşterek bir malın her cüz'üne sarf ve şâmil olan sehimdir. Bilmen, *Hukuk-i İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, VI, 11.

²⁶⁶ İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, IX, 457-458.

²⁶⁷ Merdâvî, *el-İnsâf*, IV, 77.

²⁶⁸ Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, VI, 131.

²⁶⁹ Nevevî, *el-Mecmû*, VIII, 225.

²⁷⁰ Buhârî, “*Edâhî*” 3; Müslim, “*Hac*”, 119.

²⁷¹ İbn Rüşd, *a.g.e.*, I, 351-352.

(2). Deve ve Sığır

Mâlikîler hariç fakihler, deve ve sığırdaki ortak kurban kesiminin câiz olduğu üzerinde ortak görüşe sahiptir.

Birinci Görüş: Mâlikî mezhebinde hayvanın türü ne olursa olsun parasına ve etine ortak olarak yapılan kurban kesimi câiz görülmez²⁷². İbnü'l-Kâsım İmam Mâlik'in "Ne tatavvu' ne vacip hedylerde ortaklık câizdir." dediğini rivâyet etmiştir²⁷³. Ancak kesen kimse önceden niyet ederek fakir ebeveynini, küçük çocuğu gibi yakınlarını sevabına iştirak ettirebilir²⁷⁴. İmam Mâlik, davar, sığır ve deveyi, hedyde olduğu gibi udhiyede de hem kendi hem şer'an nafakasından sorumlu olduğu aile bireyleri adına kurban etmesini caiz görmüştür²⁷⁵; fakat ortaklar farklı iki aileden oldukları takdirde, yediden az olsalar bile ortak kurban edinme câiz kabul edilmemiştir. Bu durum, ortaklığın kurulmasına mâni kabul edilmiştir.

İkinci Görüş: Zeydiyye mezhebinde koyuna üç, sığıra yedi ve deveye on kişiye kadar iştirak edilebileceği görüşü ağırlıktadır²⁷⁶ İbn Hazm ise kurbana iştirakte sayı sınırlandırmasına gitmez²⁷⁷.

Üçüncü Görüş: İbn Abbas (r.a.) "Biz, Rasûlullah (s.a.v.) ile birlikte bir seferde iken Kurban Bayramı geldi. Kurban için, sığırdaki yedi kişi, deveye on kişi ortak olduk." buyurmuştur²⁷⁸. İbn Abbas'tan gelen diğer bir rivayette ise Resûlullâh "Sığır yedi, deve on kişi için kesilir." buyurmuştur²⁷⁹. İshak b. Rahuveyh, bu hadisi delil olarak devenin on kişi adına kesilebileceği görüşünde bulunmuştur²⁸⁰. Rafî b. Hadîc

²⁷² Karâfî, *ez-Zahîre*, IV, 152; el-Haraşî, *eş-Şerhu'l-kebîr 'alâ Muhtasar-i Halîl*, III, 34.

²⁷³ Sahnûn, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, II, 70; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, I, 352.

²⁷⁴ Bardakoğlu, "Kurban", *DİA*, XXVI, 438.

²⁷⁵ İbn Rüşd, *a.g.e.*, I, 351; Karâfî, *a.g.e.*, IV, 152.

²⁷⁶ İbnü'l-Mürtezâ, *el-Bahrü'z-Zehhâr*, V, 481-482.

²⁷⁷ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, VI, 45-47.

²⁷⁸ Tirmizî, "Edâhî" 8, "Hacc" 66; Nesâî, "Dahâyâ" 15; İbn Mâce, "Edâhî" 5; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 275.

²⁷⁹ Tirmizî, "Hac" 66.

²⁸⁰ Tirmizî, "Hac" 66.

(r.a.) da Resûlullâh'ın, ganimetleri taksim ederken on koyunu bir deve yerine verdiğini nakletmiştir²⁸¹.

Dördüncü Görüş: Hz. Ali, İbn Ömer, İbn Mes'ûd, İbn Abbas ve Hz. Aişe'den rivayet edilmiş olan; Atâ, Tavus, Salim, Hasan el-Basri, Amr b. Dinâr, Sevrî, Evzaî, Ebû Sevr'e göre, büyük baş hayvana en fazla yedi kişi ortak olabilir²⁸². Mâlikîler hariç üç mezhebe göre, deve, sığır ve manda bir kişiden yedi kişiye kadar kimseler tarafından ortaklaşa kurban edilebilir²⁸³; ortakların yediden az, altı, beş, dört, üç ya da iki kişi; tek ve çift olmaları câizdir²⁸⁴. Bu görüşte olanlar, sayı konusunda udhiye ve hedyin aynı hükme tabi olduğuna hükmetmişlerdir²⁸⁵.

Deve ve sığırın kaç kişi adına kurbân olabileceği konusundaki ihtilafı inceleyen İbn Rüşd bu ihtilafın sebebini, udhiyenin hediye kıyas edilmiş olması ve bu kıyasın temel kuralla çelişmesiyle açıklamıştır. Temel kural şudur: Bir hayvan ancak bir kişi adına kurban olur. Bundan dolayı, bir koyunun ancak bir kişi adına kesilebileceği konusunda ittifak etmişlerdir. Zira şer'î bir delil bulunmazsa birden çok kişi ortaklaşa bir hayvanı kestikleri zaman her birine, kurban kesmiş, denilemez. Ve temel kuralla çelişen kıyasa dayanak teşkil eden haber²⁸⁶ de Câbir b. Abdillâh'tan rivâyet edilen şu hadistir: "Biz Resûlullâh'la birlikte Hudeybiye yılında bir sığırı yedi kişi, bir deveyi de yedi kişi için kestik."²⁸⁷ Ayrıca Câbir b. Abdillâh, Resûlullâh'ın "*Sığır yedi kişi için, deve de yedi kişi içindir*" buyurduğunu rivayet etmiştir²⁸⁸. Diğer bir rivayette Câbir b. Abdillâh "Biz, Rasûlullah'ın zamanında temettu' yaptık. O zaman yedi kişi

²⁸¹ Müslim, "Edâhî" 21; Tirmizî, "Hacc" 66; Nesâî, "Sayd" 17, "Dahâyâ" 15.

²⁸² İbn Kudâme, el-Muğnî, XI, 97.

²⁸³ İbn Kudâme, a.g.e., XI, 97, 119; ez-Zerkeşî, Şerhu Muhtasari'l-Hirakî, VII, 9; Nevevî, el-Mecmû', VIII, 225; Şirbînî, Muğni'l-muhtâc, VI, 130; Kadızâde, Netâicu'l-efkâr, IX, 510; Âlemgir, el-Fetâvâ'l-Hindiyye, V, 304.

²⁸⁴ Molla Hüsrev, Dürer, I, 266; Kadızâde, a.g.e., IX, 510-511.

²⁸⁵ İbn Rüşd, Bidâyetü'l-müctehid, I, 351.

²⁸⁶ İbn Rüşd, a.g.e., I, 352; Şeyhîzâde, Mecme'u'l-enhur, II, 516.

²⁸⁷ Müslim, "Hacc" 350; Ebû Dâvûd, "Dahâyâ" 7; Timizî, "Hacc" 66, "Edâhî" 8; İbn Mâce, "Edâhî" 5; Muvatta, "Dahâyâ" 9; Ahmed b. Hanbel, Müsned, III, 293-294. Çok az lafız farklılıklarıyla bkz. Müslim, "Hacc" 352, 355; Dârimî, "Edâhî" 5.

²⁸⁸ Ebû Dâvûd, "Dahâyâ" 7.

adına bir sığır keserek iştirak ettik” demiştir²⁸⁹. İmam Şâfiî ve Ebû Hanîfe bu konuda udhiyeyi hediye kıyas etmişlerdir. Fakat İmam Mâlik, “bir kişiye bir kurban” temel kuralını hadise tercih etmiş, bu konuda kıyasa gitmemiştir. İmam Mâlik’in bu tercihinin sebebi Câbir b. Abdillâh’ın hadisini illetli bulmasıdır: Resûlullâh (s.a.v.) ve ashabı Hudeybiye’de, bu hediyi muhsar kaldıkları için kesmişlerdi ve bu da ihsar hedyi idi. İhsar hedyi de İmam Mâlik’e göre vacip değil, nafilendir. Kurbanda ortaklık ise nafîle hedyede câiz olup vacip olanlarında câiz değildir. Fakat, udhiyenin vacip olmadığı sözüne binaen onu bu hediye kıyas etmek mümkündür. İbnu’l-Kâsım’ın İmam Mâlik’in “Ne tatavvu’ ne vacip hedyelerde ortaklık câizdir.” dediğini rivâyet etmiştir; buna göre de İmam Mâlik bu hadisi temel kurala muhalif gördüğü için reddetmiştir²⁹⁰.

Büyükbaş hayvanların kaç kişi için kurban edileceği kıyas ile bilinmez. Bu konularda akıl yürütmenin doğru olmadığına dikkat çeken Kâsânî, kıyas dışı konularda kıyasın kullanılmasının fıkhnın dışına çıkmak olduğunu belirtir²⁹¹. Yedi kimsenin müşterek olarak bir sığırı veya deveyi kurban edebileceği hadisle sabit olmuştur. Oysa kıyasa göre büyükbaş hayvanlardan herbiri ancak bir kişi için câiz olabilir. Zira büyükbaş da olsa, bir kesimle sadece bir kan akıtılmış olmaktadır. Bir kurbanın kıyasa göre birden fazla kişi için câiz olmadığını belirten Hanefîler, bu konuda mevcut eseri kıyasa tercih ederek sığır ve devenin yedi kişi için yeterli olacağını kabul etmişlerdir. Eser ise yukarıda zikredilen Câbir’in (r.a.) hadisi olup Hanefîler bu hadis dolayısıyla kıyasın hükmünü bırakmışlardır²⁹².

Deve ve sığırın müşterek kurban olması, ortaklardan birinin yediden daha az bir hisseye sahip olmaması şartına bağlıdır. Sekiz kişi için câiz olmaması, bu konuda rivayetin bulunmayışına bağlanmıştır²⁹³. Her ne kadar, on kişinin bir “bedene”de ortak olabildiği, Rafî b. Hadic ve İbn Abbas tarafından rivâyet edilmişse de, yediden fazla kimsenin bir kurbana ortak olamayacağına ittîfak nakledilmiştir. Tahavî, bu

²⁸⁹ Ebû Dâvûd, “**Dahâya**” 7; Nesâî, “**Dahâyâ**” 16; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, III, 304, 318.

²⁹⁰ İbn Rüşd, **Bidâyetü’l-müctehid**, I, 352.

²⁹¹ Kâsânî, **Bedâi’**, VI, 304.

²⁹² Mevsilî, **el-İhtiyâr**, V, 493; Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 266; Kadızâde, **Netâicu’l-efkâr**, IX, 510.

²⁹³ Şeyhîzâde, **Mecme’u’l-enhur**, II, 517.

konuda icmanın varlığı, bu husustaki hadislerin sahih olmadığına delildir, demiştir²⁹⁴. Kâsânî ise sığıra yedi kişinin ortak olabileceği hususunda rivayet edilen hadislerde ittifak bulunmasına karşılık deveye on kişinin ortak olabileceği hususunda, ilgili rivayetlerde ihtilaf bulunduğu için, ihtiyat ile hareket etmek gerektiğini söyler²⁹⁵. Hadisler zahiren çelişirse, ihtiyatlı olanıyla amel edilmesi prensibini de dikkate alarak, Hanefîlerde devenin en fazla yedi kişi için kesileceği hükmüne varılmıştır²⁹⁶. Ortaklardan herbirinin hissesi yedide birden az olması durumunda, kurbanın tamamı geçersiz sayılır²⁹⁷. Hatta bir adam ölüp bir oğlu, bir karı ve bir de sığır bıraksa, oğlu ile karısı o sığırı kurban etseler, kadının payı yedide birden az olduğu için câiz olmaz. Bu durumda kurbanın bir kısmında kurbet vasfının bulunmaması ve bu kesimin ibadet oluşunda bölünme olması sebebiyle de, oğlunun payı da câiz olmaz²⁹⁸.

Hanefîlere göre iki kişinin büyükbaş hayvanı ortak olarak kurban etmeleri câizdir. Mevsilî, böyle bir hayvanın yedide üç hissesine ortak olmak câiz olduğuna göre, yedide üçbuçuk hissesine ortak olmanın evleviyetle câiz olduğunu söyler²⁹⁹. Bezzâzî de bu açıklamaya paralel bir şekilde, yedide bir hissenin yarısının, yedide bir hükmünde olduğunu belirtir³⁰⁰. Ama ortaklardan birinin yedide birden daha az hisseye sahip olmaması gerekir. Mesela yedi kişinin beş veya daha fazla sığıra ortak olması câiz görülmüştür, çünkü her ortağın her bir sığırda yedide bir hissesi bulunmaktadır; fakat sekiz kişinin yedi sığıra ortak olması câiz değildir, zira bu durumda her bir iştirakçinin hissesi yedide birden az olmaktadır. Bundan dolayı sekiz kişinin sekiz sığıra ortak olması da câiz görülmemiştir. Konuyu bu örneklerle izah

²⁹⁴ İbn Rüşd, **Bidâyetü'l-müctehid**, I, 352.

²⁹⁵ Kâsânî, **Bedâi'**, VI, 304.

²⁹⁶ Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 304.

²⁹⁷ Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 306; Aynî, **el-Binâye**, IX, 119.

²⁹⁸ Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 266; Şeyhîzâde, **Mecme'u'l-enhur**, II, 517.

²⁹⁹ Mevsilî, **el-İhtiyâr**, V, 493.

³⁰⁰ Bezzâzî, **el-Fetâva'l-Bezzâziyye**, VI, 290.

eden Şurunbulâlî, bu misallerin aslının sadece kıyas olduğunu, bunların herhangi bir rivayete dayanmadığını belirtir³⁰¹.

İmam Mâlik, kişinin kendi aile efradını kurbanına ortak edebileceği görüşünde, “Hz. Peygamber, zevceleri adına sığır kurban etti.”³⁰² hadisine dayanır. İmam Mâlik’e ortaklık konusunda muhalefet edilmiştir, çünkü kişinin kendi kurbanına yabancıları ortak etmesinin câiz olmadığına ulemanın icma’ı bulunmaktadır. Buna göre kurbanı yabancıları ortak etmek câiz olmadığına göre akrabaları da ortak etmek câiz olmamalıdır. Fakat İmam Mâlik, delil aldığı bu hadise udhiyeyi hediye kıyas ederek, ortaklık konusunda, akrabalarla yabancıları farklı değerlendirmiştir. Öyleyse ulemanın bu meseledeki ihtilafı, bu baktaki kıyasların tearuzuna yani akrabaların yabancıları ilhakı veya udhiyeliklerin hedylere kıyası konusundaki tearuza dayanmaktadır³⁰³.

b. Ortaklığın Kurulacağı Zaman

Hanbelî mezhebinde ortaklığın satınalma öncesi veya sonrası oluşu ayırımına gidilmemiş; iştirakçilerin beraberce bir defada ortaklığı tesis etmeleri esası getirilmiştir. Ahmed b. Hanbel, üç kişinin ortaklaşa satın aldığı deveye bilahare başkalarının da ortak olmaları durumunda ortaklığın sadece ilk üç kişi için geçerli olacağını söylemiştir³⁰⁴.

(1). Satınalma Esnasında Kurulan Ortaklık

Hanefî mezhebinde büyük baş hayvanların ortaklığında, ortaklığın satın alma esnasında kurulmuş olması, esas kabul edilir. Bu şekilde kurulan bir ortaklığın daha makbul olması ise iki noktaya bağlanmıştır: İlki, bu şekilde kurulan bir ortaklığın câiz olduğu hususunda ihtilaf bulunmamaktadır. İkincisi, hayvanın kurban edilmek için satın alınıp sonradan başkalarının ortak edilmesi, ibadetten geri dönüş anlamını

³⁰¹ Şurunbulâlî, *Gunye*, I, 266.

³⁰² Buhârî, “*Edâhî*” 3; Müslim, “*Hac*”, 119.

³⁰³ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, I, 352.

³⁰⁴ Merdâvî, *el-İnsâf*, IV, 76.

barındırmaktadır³⁰⁵. Ortaklığın satın alma esnasında olması ise, ortakların birlikte almaları veya aralarından birine emredip aldirmaları şeklinde olur³⁰⁶.

(2). Satınalma Sonrasında Kurulan Ortaklık

Kurban edilmek için satın alınan deveye veya sığıra sonradan başkalarının ortak edilmesinin hükmü, Hanefî mezhebine göre kurban sahibinin zengin veya fakir oluşuna göre değişir:

Zenginin kurban etme niyetiyle satın aldığı deveye ve sığıra sonradan altı kişinin ortak olması kıyasa göre câiz olmamakla beraber, istihsan deliline dayanılarak câiz kabul edilmiştir³⁰⁷. Kıyasa göre câiz olmaması bu hayvanı satın alan kimsenin, bunu ibadet amacıyla hazırlamış olmasıyla açıklanmış, bu nedenle satmasının câiz olmadığı ve başkalarını ortak etmesinin de satma kabilinden olduğu belirtilmiştir. Buradaki kıyas ise Hanefîlerin kendi koydukları kuraldır, yoksa bir âyet ve hadis hükmünden çıkarılmış değildir, istihsansan demeleri de vardıkları görüşün bu kurala aykırı olmasından dolayıdır. İstihsan deliline göre câiz olması ise, insanların bu uygulamaya ihtiyaç duymasıyla açıklanmıştır. Mesela öyle zamanlar olur ki, kişi kurban olarak bir sığır bulur ama satın alırken ortaklar bulamayabilir. Buna benzer zaruretlerden dolayı satın alma sonrası vücuda gelen ortaklık câiz görülmüştür. Bununla beraber, ibadetten geri dönüşün olmaması için, yukarıda belirtildiği gibi, ortaklığın satın almadan önce kurulmasının daha iyi olduğu vurgulanmıştır³⁰⁸. Ebû Hanîfe'den rivayet edilen ve Hanefî mezhebinde de fetvaya esas teşkil eden görüşe göre, kurbanlığı satın aldıktan sonra ona başkalarını ortak etmek mekrûhtur³⁰⁹.

Bu durumda, tek başına kesmeye niyet ettiği için, her ne kadar İmam Muhammed bunu zikretmemiş olsa da, ortaklarından alacağı parayı tasadduk

³⁰⁵ Merğînânî, **el-Hidâye**, IV, 353; Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 265; Şeyhîzâde, **Mecme'u'l-enhur**, II, 518; Âlemgir, **el-Fetâvâ'l-Hindiyye**, V, 304.

³⁰⁶ İbn Âbidîn, **Reddû'l-muhtâr**, IX, 460.

³⁰⁷ Kâsânî, **Bedâi'**, VI, 307; Merğînânî, **el-Hidâye**, IV, 353; Mevsilî, **el-İhtiyâr**, V, 494; Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 266-267; Şeyhîzâde, **Mecme'u'l-enhur**, II, 517.

³⁰⁸ Mevsilî, **a.g.e.**, V, 493-494; Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 266-267; Şeyhîzâde, **a.g.e.**, II, 517.

³⁰⁹ Kâsânî, **Bedâi'**, VI, 307; Mevsilî, **a.g.e.**, V, 494; Şeyhîzâde, **Mecme'u'l-enhur**, II, 518; İbn Âbidîn, **a.g.e.**, IX, 459.

etmelidir³¹⁰. Çünkü yedide bir hisseden fazlası kendisine vacip değilken, bu hayvanı satın almayla tümünü kendisine vacip kılmıştır³¹¹. Hanefiler, paranın tasadduk edilmesinin gerekliliğine delil olarak Hakîm b. Hizam hadisini gösterirler³¹².

Fakirin kurban etmek niyetiyle satın aldığı hayvana, sonradan başkalarını ortak etmesi câiz görülmez. Çünkü fakirin, yükümlü olmamasına rağmen, kurbanı satın almakla kendine vacip kıldığı ve böylece satın aldığı kurbanın vacip olarak taayyün ettiği kabul edilmiştir³¹³. Vacip olarak taayyün eden bu yükümlülük, ortaklık kabul etmez. Buna rağmen ortaklar alınırsa, hisselerin kıymetini tazmin eder³¹⁴. Hâniyye’de ise fakir ve zengin ayırımına gidilmemiştir

c. Ortak Kesilen Hayvanda Niyet

(1). *Takarrub Niyeti*

Kurbanın ibadet niyetiyle kesilmesi şarttır. Esasen kurbanı diğer hayvan kesimlerinden ayıran da budur. Müşterek kesilen hayvana herbir ortağın ibadet niyetiyle katılmasının şart olup olmadığı hususunda ise genel olarak iki görüş bulunmaktadır:

Birinci Görüş: Hanefî ve Zeydiyye mezhebine göre ortaklaşa kesilen kurbanı bütün ortakların ibadet niyetiyle katılmaları ve müslüman olmaları şart koşulmuştur³¹⁵. Çünkü kurban konusu ibadetler alanıyla ilgili olup et yeme ibadet değildir ve gayr-i müslimler de kurbet ehli sayılmaz. Bu durumda, ortaklardan birinin sadece et elde etme niyetiyle iştiraki veya gayr-i müslim oluşu diğerlerinin kurbanını geçersiz kılar³¹⁶. Kurbanın tamamının geçersiz sayılması ise bu ibadetin bölünmeyi

³¹⁰ Kâsânî, **Bedâi’**, VI, 307; Mevsilî, **el-İhtiyâr**, V, 494; İbn Âbidîn, **Reddû’l-muhtâr**, IX, 459.

³¹¹ Mevsilî, **a.g.e.**, V, 494.

³¹² Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 307. Hakîm b. Hizam hadisi için bkz. Ebû Dâvûd, “**Büyû**” 28; Tirmizî, “**Büyû**” 34.

³¹³ Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 307; İbn Âbidîn, **a.g.e.**, IX, 459.

³¹⁴ Mevsilî, **a.g.e.**, V, 494; Âlemgir, **el-Fetâvâ’l-Hindiyye**, V, 304. Burada bir açıklama olmamasına rağmen buradaki tazminin fukaraya tasadduk olarak anlıyoruz.

³¹⁵ Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 305; Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 270; Ahmed b. Yahyâ İbnü’l-Mürtezâ, **el-Bahrü’z-Zehhâr**, V, 481; Evliyâ Efendi, **Kurban Risâlesi**, s. 10.

³¹⁶ Kâsânî, **Bedâi’**, VI, 305-306; Kâdîhan, **el-Hâniyye**, III, 350; Aynî, **el-Binâye**, IX, 119; Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 270; Âlemgir, **el-Fetâvâ’l-Hindiyye**, V, 304.

kabul etmemesiyle izah edilmiştir³¹⁷. Fakat Hanefîlerin ortaklıkta takarrub niyeti şartına naslardan getirdikleri bir delil bulamadık.

İkinci Görüş: Şâfiî ve Hanbelî mezheplerine göre ise ortaklaşa kesilen kurbanı bütün ortakların ibadet niyetiyle katılmaları şart değildir. Udhiyenin vacip, nafîle veya nezir şeklinde dinî hüküm ve yükümlülük sebeplerindeki farklılıklar önemli olmadığı gibi ortaklardan birinin sadece et elde etme niyetiyle iştiraki dahi geçerlidir; bu durum, kurban ibadetine zarar vermez ve diğer ortakların kurbanını geçersiz kılmaz. Çünkü her bir hissedarın hissesi bellidir³¹⁸. Dâvûd ez-Zâhirî ise ortaklığı sadece nafîle kurbanlarda câiz görmekle bu konuda Şâfiî ve Hanbelî mezheplerinden ayrılır³¹⁹. Mâlikî mezhebine göre zaten parasına ve etine iştirak edilerek ortak kurban kesilmez.

Fakat bu tür ortaklıkta hayvanın ibadet kasdıyla satın alınmış olması gerekmektedir. Bu noktaya dikkat çeken Ahmed b. Hanbel, eti için kesilen hayvanın yedide birine kurban niyetiyle ortak olmanın kurban yerine geçmeyeceğini belirtir³²⁰.

Bize göre ortaklardan bir tanesinin ibadet niyetinin olmaması hayvanın kurban olmasına manidir. Çünkü Hac Sûresi'nin 34. âyetinde, hayvanın kurban niyetiyle kesilmesi şart koşulmuştur.

(2). Dinî Hükümde ve Yükümlülük Sebeplerinde Farklılıklar

Birinci Görüş: Hanefî imamlarından Züfer, ortaklıkta aynı kurban türüne niyet edilmiş olmasını şart koşar. Kurban türlerinin farklı olması durumunda bu, ibadet vasfından çıkar; hepsi et hükmünde olur³²¹. Ortaklar, udhiye, akîka, kırân, temettu', ihsar, avlanma cezası vd. kurbanlardan sadece birine niyet ederek kurban kesebilirler.

³¹⁷ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, V, 493.

³¹⁸ Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, XV, 122-123; Nevevî, *Ravdatu't-tâlibîn*, II, 453; Nevevî, *el-Mecmû*, VIII, 225-226; eş-Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, VI, 130; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, XI, 98, 119; Merdâvî, *el-İnsâf*, IV, 76. Affane, *el-Mufasssal fi-ahkâmî'l-udhiyye*, s. 131.

³¹⁹ Nevevî, *el-Mecmû*, VIII, 226.

³²⁰ Merdâvî, *a.g.e.*, IV, 77.

³²¹ Kâdîhan, *el-Hâniyye*, III, 350.

İmam Züfer'in bu görüşünün gerekçesinde, kural olarak kurbanın ortaklığı kabul etmemesini görüyoruz. Çünkü, kesim bölünme kabul etmeyen tek bir fiildir³²².

İkinci Görüş: Hanefiler, ortaklardan her birinin ibadet niyetiyle iştirakini şart koşmakla beraber kurban türlerinin aynı olmasını şart görmeme³²³ noktasında Şâfî ve Hanbelîlerle buluşurlar. Her üç mezhebe göre, kurban türlerinin aynı olması şart değildir; ortakların, hayvanı ibadet niyetiyle kesmesi yeterlidir. Bir kısmının udhiyeye, bir kısmının kırân, temettu', keffâret hedyi ve nezir gibi vacip kurbanına, bir kısmının da sünnet ve nafilâ gibi değişik kurban türlerine niyet etmesi câiz olup dinî hükümde ve yükümlülük sebeplerinde farklılıklar önemli değildir³²⁴. Ortaklıkta yolcu ve mukimin, kendisi için kesenle ölmüş yakını için kesenin ve akîka olarak kesenin iştiraki de böyledir. Ancak, bütün ortakların aynı tür kurban için ortak olmaları müstehap görülmüştür³²⁵. Kurban türlerinin farklı olması tenzihen mekrûhtur. Ebû Hanîfe, cihetler değişik olursa, ortaklığı kerih görmüştür ve: "Tek neviden olursa bana göre daha hoştur" demiştir³²⁶.

Düğün yemeği için, şükür veya sünnet niyetiyle bir sığır veya deveye ortak olmak câizdir³²⁷. Çünkü Resûlullâh (s.a.v.) "*Bir koyunla bile olsa düğün ziyafeti ver*" buyurmuştur³²⁸; düğün için kurban sünnet olmaktadır. Düğünde, şükür ve sünneti yerine getirme amacı güdülerken yapılan kesimde takarrub niyeti bulunmaktadır ve bu niyetle ortaklığa katılmak câizdir³²⁹. Kuhustânî'de şöyle denmiştir: Yedi kişi udhiye veya temettu', kırân ve ihsar hedyi veya avlanma ve traş cezası veya akîka veya nafilâ niyetiyle iştirak ederse sahihtir fi zâhiri'l-usul (temel

³²² Bedâi', **Kâsânî**, VI, 322.

³²³ Kâdîhan, **el-Hâniyye**, III, 349; Bezzâzî, **el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye**, VI, 290.

³²⁴ İbn Kudâme, **el-Muğnî**, XI, 119; Nevevî, **el-Mecmû'**, VIII, 225-226; Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 306; Aynî, **el-Binâye**, IX, 119; "Yani müşteriklerin hepsi ibadet niyetiyle kesdikleri halde bazısı edâ, bazısı kaza, nezir, veya tatavvu' olarak kesmiş olsalar da zarar vermez." Evliyâ Efendi, **Kurban Risâlesi**, s.10.

³²⁵ Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 306; Aynî, **el-Binâye**, IX, 119.

³²⁶ Kâdîhan, **a.g.e.**, III, 350; Âlemgir, **el-Fetâvâ'l-Hindiyye**, V, 304.

³²⁷ İbn Âbidîn, **Reddû'l-muhtâr**, III, 572; Âlemgir, **a.g.e.**, V, 304.

³²⁸ Buhârî, "**Nikah**" 66, 67, 68; Müslim, "**Nikah**" 79; Ebû Dâvûd, "**Nikah**" 30; Tirmizî, "**Nikah**" 10; Nesâî, "**Nikah**" 67, 74, 75, 84; İbn Mâce, "**Nikah**" 24.

³²⁹ Bedâi', **Kâsânî**, VI, 306.

kitapların zahirine göre) Ebû Yûsuf'tan bir rivayete göre efdal olanı bir cinsten olmalarıdır. İbadet niyetiyle olmaları şartıyla ayrı cinsten olursa da câizdir. Ebû Yûsuf'tan bir rivayete göre ise mekrûhtur³³⁰.

Hisseli bir kurbanda ortaklardan bazısı edâya diğerleri geçmiş senelerin kazasına niyet etmişse el-Hâniyye'de, edâya niyet edenin kurbanının sahih olduğu kaydedilmiştir. Kazaya niyet etmiş olanların niyetleri batıl olup ibadetleri nafileye dönüşeceğinden etini yemeyip tasadduk etmelerinin vacip olduğu belirtilmiştir. Edâya niyet etmiş olanın ortaklığı şâyî hisseli olduğu için onun da eti tasadduk etmesi gerekir³³¹.

Ortaklardan birinin, ölü için kesme niyetiyle iştirakte bulunması, Ebû Yûsuf farklı düşünmekle beraber, mezhepte câiz sayılmıştır. Udhiye kesmek için bir sığır satın alan yedi kişiden biri ölse, vârisleri ölen adına kesime razı olunca, udhiye istihsânen sahih olur. Kıyâsa göre ise, sahih olmaması gerekirdi. Çünkü ölümle birlikte kurban mükellefiyeti düşer ve varislerin kesimiyle onun adına kurban gerçekleşmiş olmaz ve bu câiz değildir. İstihsân yönü ise şudur: ibadet de tasadduk gibi bazan ölüden vâki olur. Ölüm, ölen kişi adına kurbette bulunmaya engel değildir. Nitekim, onun adına tasaddukta bulunmanın veya hacc etmenin câiz olması bunu gösterir. Resûlullâh'ın iki koç alıp birini kendi adına diğerini de ümmetinden kurban kesemeyenler adına tadhiye etmişti. Burada, Resûlullâh'ın kesiminden önce, muhtemelen ümmetinden vefat edenler vardır ve bu durum, ölen adına kurban kesiminin câiz olduğuna delildir. Ayrıca, diğer kurban sahiplerinin de kesimine engel teşkil etmemektedir³³². Bu şekilde, söylendiği gibi yedi kişiden, hepsinin gayesi kurban olmak şartı ile, yönleri çeşitli olsa da câiz olur. Bir sığırın udhiyeden, temettu'dan ve kırândan câiz olduğu gibi onların cihetleri ayrı iken gaye -ki kurbandır- bir olduğundan bize göre câiz olur³³³.

³³⁰ İbn Âbidîn, **Reddû'l-muhtâr**, III, 572.

³³¹ Kâdîhan, **el-Hâniyye**, III, 349. Ayrıca bkz. Âlemgir, **el-Fetâvâ'l-Hindiyye**, V, 305.

³³² Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 306-307.

³³³ Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 270.

4. Kurban Sahibinin Kasaba Kesme İzni Vermesi

Kurbanı kesen, ya kurbanlığın sahibi ya da sahibinin kesime izin verdiği kişidir. Bu konuyla ilgili hükümler âyetlerle düzenlenmiş olup hadis kaynaklarında da Resûlullâh'ın uygulaması detaylı olarak anlatılır:

a. Asil

Kurbanı kesecek yani tadhiyede bulunacak kişi, *mudahhî* (المُضْحِي) kelimesiyle ifade edilir. Udhiye kesimi bir ibadet olduğu için kesimde sünnet olan müslümanın kendi kurbanını kendisinin kesmesidir³³⁴. Kurbanda öncelikli amaç, belli günlerde Allah'ın ismini zikrederek belli hayvanların kesilmesidir. Bu amacın tahakkuku, öncelikle kurban sahibinin, kesimi fiilen üstlenmesiyle gerçekleşir. **”وَلِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا”** **”مَنْسَكًا لِّيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَى مَا رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ”** *“Her ümmet için, Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği kurbanlık hayvanların üzerlerine O'nun adını anarak kurban kesmeyi meşru kıldık.”* (el-Hac 22/34) Kurban kesim amacının belirtildiği bu âyette, kurban sahiplerinin Allah'ı zikretmelerinin gerekliliği vurgulanmaktadır. Zikrin kurbanda önem kazandığı asıl zaman dilimi, eylemin ibadet vasfını kazandığı kesim anıdır. Bu ibadette zikirde bulunacak kişi birinci derecede kurban sahibidir. Bu amacın tahakkuku ise öncelikli olarak bu ibadetin yükümlüsüyle gerçekleşeceğinden âyette kendilerinden bahsedilen kişiler kurban sahipleridir. Çünkü yükümlülüklerin, bizzat bununla muhatab olan mükellefler tarafından yerine getirilmesi esastır.

Elinden geldiği takdirde her mükellefin, kurbanını kendisinin kesmesi sünnettir³³⁵. Müstehap olduğu hususunda icma nakledilmiştir³³⁶. Resûlullâh (s.a.v.)'in ve ashâbının bizzat kendi elleriyle kurban kestiği rivâyet edilmiştir. Enes (r.a.)'ın rivayetine göre; Resûlullâh (s.a.v.) "Bismillahi Allahü ekber." diyerek iki alaca koçu kesip kurban etmişti³³⁷.

³³⁴ Şerbâsi, *Yes'elûnek*, I, 455.

³³⁵ Bedâi', *Kâsânî*, VI, 322; Mevsîlî, *el-İhtiyâr*, V, 497; Molla Hüsrev, *a.g.e.*, I, 271; Nevevî, *el-Mecmû'*, VIII, 233; Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, VIII, 132.

³³⁶ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, I, 355; Sa'dî Ebû Ceyb, *Mevsûatu'l-icmâ' fi'l-fıkhi'l-islâmî*, I, 117.

³³⁷ Buhârî, *"Edâhî"* 9; Müslim, *"Edâhî"* 17.

b. Vekil

İbadetler kural olarak mükellef tarafından bizzat yerine getirilir³³⁸. Fakat bu durum yükümlünün duruma göre hem bedenî ve hem malî kudretinin mevcudiyeti halinde geçerlidir. İbadetlerden bir kısmının yükümlü tarafından bizzat yerine getirilmesi asılken diğer bir kısmında ise başkası adına ifada bulunmanın geçerliliği kabul edilmiştir. Bu farklılık ibadetlerin niyabet açısından malî ve bedenî olmaları vasfından doğmaktadır.

Hanefiler niyabetin câiz olup olmaması açısından ibadetleri genel olarak bedenî ve malî oluşlarına göre tasnif ederler. Bu tasnifte namaz gibi bedenî ibadetlerde niyabetin asla geçerli olmadığı kabul edilirken³³⁹ üçüncü şahısların haklarını ilgilendiren bir takım yönleri bulunması sebebiyle zekât ve kurban gibi malî ibadetlerin, mükellefin bizzat yerine getirmeye gücü yetsin veya yetmesin, niyâbet yoluyla ifa edilmesi câiz görülür³⁴⁰. Çünkü malî ibadetlerde naibin fiiliyle maksut hasıl olmaktadır³⁴¹.

Talebin yükümlü tarafından ifa edilmesine mâni varsa kesim başkasına yaptırılabilir. Duygusal, fiziksel ve el becerisiyle ilgili mâniler, kurban sahibinin vekaletle kesim ihtiyacını doğuran meşru sebeplerdir. Kurban sahibi, herhangi bir mâninin varlığı halinde, kurbanın kesimi ve etinin dağıtımı için bir başkasına vekâlet verebilir³⁴². Buhârî'nin İbn-i Ebî Leylâ'dan rivâyetlerine göre Hz. Ali, Resûlullâh'ın Vedâ Haccı'nda yüz tane kurbanlık deveye sahip olduğunu bildirmiş³⁴³; Müslim'in Câbir-i Tavîl'den rivâyetine göre, bunlardan altmış üç tânesini Resûlullâh (s.a.v.) bizzat boğazlayıp geri kalanının kesilmesini Hz. Ali'ye havale etmiştir³⁴⁴. Bu hadîsle

³³⁸ Koca, "İbadet", **DİA**, XIX, 244.

³³⁹ Merğînânî, **el-Hidâye**, I, 216-217. Ayrıca bkz. Mîras, **Tecrîd Tercemesi**, VI, 57; Koca, "İbadet", **DİA**, XIX, 244.

³⁴⁰ Koca, "İbadet", **DİA**, XIX, 244.

³⁴¹ Merğînânî, **a.g.e.**, I, 217.

³⁴² İbn Kudâme, **el-Muğnî**, XI, 118; Nevevî, **el-Mecmû'**, VIII, 231; Mevsîlî, **el-İhtiyâr**, V, 497; Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 271; Meydânî, **el-Lübâb**, III, 236.

³⁴³ Buhârî, "**Hac**" 122:

أَنَّ عَلِيًّا حَدَّثَهُ قَالَ أَهْدَى النَّبِيُّ مِائَةَ بَدَنَةٍ فَأَمَرَنِي بِلُحُومِهَا فَفَسَمْتُهَا ثُمَّ أَمَرَنِي بِجَلَالِهَا فَفَسَمْتُهَا ثُمَّ بَجُلُودِهَا فَفَسَمْتُهَا

³⁴⁴ Müslim, "**Hac**" 147.

istidlâl edilerek kurbanın kesiminde, etinin taksîminde ve kurbanı ait hususlarda vekâlet câiz görülmüş³⁴⁵; bu konuda ulemanın ittifakı da nakledilmiştir³⁴⁶. Fakat, kurban sahibinin vekalet saraheten veya delaleten izninin bulunması gerekir. Sahibinin izni yoksa başkasının kesimi câiz olmaz. Çünkü aslolan, yapılan muamelenin, failine atfedilmesidir³⁴⁷.

Kurban sahibinin kendisinin de kesim esnasında hazır bulunması müstehaptır³⁴⁸. Nitekim Resûlullâh (s.a.v.), kurbanı kesilecek olan Hz. Fatma'ya hitaben «قومي إلى أضحتك فاشهدها» “*Kalk, kurbanının yanına git ve onu izle.*”³⁴⁹ buyurmuştur. Resûlullâh'ın, bu hitabı, kurban sahibinin kesimi bizzat müşahade etmesinin müstehap oluşunun delilidir. Kurbanı vekilin kesmesi halinde kurban sahibi de besmeleye iştirak eder³⁵⁰.

Kurbanı kesen vekilin “âdil”³⁵¹ olmasının evlâ olduğunu söyleyebiliriz. Burada adalet, “mürüvet” olarak anlaşılması gerekir. Dolayısıyla sırf ibadet veya bu yönü galip olan fiillerin ifasında, mürüveti ihlal edici vasıflara sahip kişilere vekalet verilmesi, yapılan işin ibadetle alakalı olması hasebiyle, ilk başvurulacak tercihler arasında yer almaması gerekir. Adaleti sağlayan vasıflar, meselâ kişinin şahadetinin kabûlünün şartlarından kabul edilirken³⁵², kurban vekaletinde ibadetin hem özüyle hem zaruriyyatıyla ilgili olmadığı için, bu vasıflara sahip kişilerin bulunmaması durumunda vekalet âdil olmayan şahıslara da verilebilir.

³⁴⁵ Serahsî, **el-Mebsût**, XII, 18; Mîras, **Tecrîd Tercemesi**, VI, 156.

³⁴⁶ İbn Rüşd, **Bidâyetü'l-müctehid**, I, 355; Sa'dî Ebû Ceyb, **Mevsûatu'l-icmâ' fi'l-fıkhi'l-islâmî**, I, 117.

³⁴⁷ Kâsânî, **Bedâi'**, VI, 308.

³⁴⁸ İbn Kudâme, **el-Muğnî**, XI, 118; Nevevî, **el-Mecmû'**, VIII, 231; Mevsîlî, **el-İhtiyâr**, V, 497; Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 271; Meydânî, **el-Lübâb**, III, 236; Bardakoğlu, “Kurban”, **DİA**, XXVI, 439.

³⁴⁹ Hadisin kaynakları için “Kesimi Özendiren Hadisler” başlığına bkz.

³⁵⁰ Bardakoğlu, “Kurban”, **DİA**, XXVI, 439.

³⁵¹ “(...) Âdil, hasenâtı seyyiâtına gâlib olan kimsedir. (...)” (**Mecelle** md. 1705)

³⁵² “(...) Rakkâs ve maskara gibi namus ve mürüveti muhîl hal ve hareketleri itiyâd eden eşhâsın ve kız ile ma'rûf olan kesânın (kimselerin) şehâdetleri makbûl olmaz.” (**Mecelle** md. 1705)

Kurban kesecek kişinin erkek, kadın, yetişkin, çocuk farketmez³⁵³. Kadın ve çocukların kesimi, buna güçlerinin yetmesi şartına bağlı olarak icmaen câiz görülmüştür³⁵⁴.

Cünüp veya hayızlı olanın da kurban kesmesi câiz görülmüştür³⁵⁵. Buhârî, Küfe fakihlerinden Hakem b. Uteybe'nin "Ben cünüp iken hayvan kesiyorum" kavlini nakletmektedir³⁵⁶.

d. Fuzulî

Fuzulî, hukuki bir yetkiye dayanmadan başkası adına işlemde bulunan kişi olarak tanımlanır³⁵⁷. Başkasının malında tasarrufta bulunmak, şer'î izin olarak tanımlanan velayet, vesayet ve vekalet aracılığıyla olur. Bu olmaksızın alışveriş, icâre ve ferağ şeklinde başkasının malında tasarrufta bulunan kişi fuzulîdir³⁵⁸. Kurban sahibinden izin almadan kurbanı kesmek de bu kapsama girer. Kurbanın başkasına ait olması dolayısıyla kesimi yapan kişinin bu tasarrufu, salahiyetsiz kişinin yaptığı tasarruflar grubuna girer. Kurban sahibinden başkasının, kesim işini yapabilmesi için kesenin de yapacağı tasarruf üzerinde ehliyet ve salahiyetinin olması gerekir. Bu da kesimin mâlik veya onun vekiliyle gerçekleşeceğinden kurban sahibinin veya onun vekilinin dışındaki bir şahsın/fuzulînin yaptığı tasarruf mevkûftur; geçerliliği hak sahibinin iznine bağlıdır.

Sahibinin izni olmaksızın başkası tarafından kesilen kurbanın hükmü konusunda ulemadan bir kısmı bunun mutlak olarak câiz olmadığı; kimi de kesen kişinin kurban sahibinin mesela oğlu gibi yakını ya da dostu olması şartına bağlı olarak, bunun câiz olduğuna hükmetmiştir. İbn Rüşd, sahibinin izni dışında yabancı tarafından kesilen kurbanın câiz olmadığı hususunda Mâlikî mezhebinde herhangi bir

³⁵³ Nevevî, **el-Mecmû'**, VIII, 232.

³⁵⁴ İbnü'l-Münzir, **el-İcmâ'**, s. 56.

³⁵⁵ Nevevî, **a.g.e.**, VIII, 232.

³⁵⁶ Buhârî, "**Hayız**" 7.

³⁵⁷ "Fuzulî, bi gayr-i izni şer'î diğer bir kimsenin hakkında tasarruf eden kimsedir." (**Mecelle** md. 112)

³⁵⁸ Ali Haydar Efendi, **Dürrü'l-hukkâm**, I, 219.

ihtilafın olmadığını kaydetmiştir³⁵⁹. Hanefî mezhebinde ise sahibi namına başkası tarafından kesilen kurban, kıyasa göre sahih olmayıp kıymeti tazmin edilir. Bu konuda temel prensibi savunan İmam Züfer'e göre, kesim esnasında kurban sahibinin izin ve niyetinin de bulunmadığı bu durum özel mülkiyet altında olan bir mala karşı yapılmış saldırı anlamı taşımaktadır ve kasabın koyununu kesen fuzûlinin tazmin yükümlülüğü gibi bu da kurbanlığın kıymetini tazmin etmekle yükümlüdür. Fakat, başkasına ait bir malın hukuka aykırı şekilde alımı veya tüketimi ile ilgili temel prensip bu olmakla beraber, sahibinin izni olmaksızın başkası tarafından kesilen kurbanın, Hanefî ictihad usûlünde istihsan delilinden hareketle, sahibi adına geçerli olduğuna, ayrıca tazmin yükümlülüğünün de bulunmadığına, hükmedilmiştir. Bu hükmün istihsan yönü ise şudur: Hayvan kurbanlık olarak belirlendiğinde aynıyle kurban edilmesi vaciptir. Dolayısıyla, sahibi bu belirlemeden itibaren kurban günlerinde herkesten yardım talep etme konumundadır; çünkü bu ibadetin ifası kurban günleriyle mukayyettir ve süresi de sınırlıdır. Ayrıca, ifanın bu günlerde herhangi bir engele maruz kalması da ihtimal dahilindedir. Bundan ötürü, kurban sahibi kesme ehliyetine sahip kimselere delâleten (dolaylı) izin vermiş sayılır; delâleten verilmiş izin de sarâhaten verilen izin hükmündedir³⁶⁰. Sonradan gelen icazet de, önceden verilmiş vekalet hükmünde olduğu için mal sahibinin icazet vermesiyle fuzulî, vekîl yerine geçer³⁶¹.

Kurban sahibinin izni veya vekaleti olmaksızın yapılan kesime benzer bir konu da mükelleflerin, birbirlerinin kurbanlıklarını kendilerinin zannederek kesmeleridir. Kurban sahiplerinin herbiri izin almaksızın bir diğerrinin kurbanını kestiği için genel hükme göre bu tasarruflarının kurban olarak değerlendirilmemesi ve birbirlerine hayvanın değerini ödemesi icab ederdi³⁶². İmam Mâlik de, böyleli bir durumda kesimin sahih olmadığı ve yükümlülerin birbirlerine hayvanın değerini ödemeleri gerektiği yönünde görüş beyan etmiştir³⁶³. Fakat Hanefî mezhebinde, böyleli bir

³⁵⁹ İbn Rüşd, **Bidâyetü'l-müctehid**, I, 355.

³⁶⁰ Serahsî, **el-Mebsût**, XII, 17-18. Ayrıca bkz. Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 271; Meydânî, **el-Lübâb**, III, 237.

³⁶¹ Senhûrî, **Mesâdiru'l-hak**, IV, 193.

³⁶² Molla Hüsrev, **a.g.e.**, I, 271.

³⁶³ Sahnûn, **el-Müdevvenetü'l-kübrâ**, II, 72-73.

durumda her kesilen kurban, sahibinin kurbanı olmak üzere sahih olacağı, istihsan deliline dayanılarak kabul edilmiştir³⁶⁴.

Mükelleflerin yanılarak birbirlerinin kurbanlıklarını kesmeleri durumunda etler yenilmemiş ve dağıtılmamışsa değişim yaparlar; birbirlerine borçlu olmazlar ve onlardan biri diğerine tazminde bulunmaz ve bir şey ödemezler. Çünkü her biri yaptığı işte arkadaşının delâleten vekilidir³⁶⁵. Etler yenilmiş ve dağıtılmışsa, kurban geçerli olup birbirlerine aradaki farkı helal ederler. Ebû Yûsuf'a göre, anlaşmazlık durumunda ise her birinin, diğerine âit kurban etinin kıymetini tazmin ve sonra da tasadduk etmesi gerekir. Çünkü tasadduk edilen bu kıymet, etin bedelidir³⁶⁶. Başkası tarafından itlaf edilen kurbanın hükmü de böyledir³⁶⁷; itlaf ettiği kurbanın kıymetini tazmin eder. Kurban günleri geçmiş ise sahibi, tazmin edilen kıymeti de tasadduk eder.

C. ÖZEL VAKTİNDE KESMEK

İnsanların, ibadetlerini daha özenle yerine getirmelerini sağlamak amacıyla, bazı zaman ve mekanlar belli ibadetlere tahsis edilmiştir³⁶⁸. Dinî ibadetler, hicrî kamerî hesaba göre düzenlenmiştir. Bu takvime göre aylar sabit olmayıp oruç ve hac gibi, kurban ibadeti de bir düzen içinde senenin bütün mevsimlerini dolaşır. Bu durum, zamana bağlı meşakkati asgari sınıra çekmekte ve kurban ibadetini de zaman açısından tekdüzelikten kurtarmaktadır.

Kurban ibadetinin konusu hayvan olduğu için, özel vaktin herhangi bir mevsimde sabit olmayışı, hayvanların üremesi açısından da önem arz eder. Hayvanların çiftleşme ve üremesi genel olarak belli mevsimlerde gerçekleştiğinden, kesim günlerinin de sürekli aynı zamana denk gelmesi üremeyi etkileyebilir.

³⁶⁴ Kudûrî, **el-Kitâb**, III, 237; Serahsî, **el-Mebsût**, XII, 17.

³⁶⁵ Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 271; Meydânî, **el-Lübâb**, III, 237.

³⁶⁶ Molla Hüsrev, **a.g.e.**, I, 271; Âlemgir, **el-Fetâvâ'l-Hindiyye**, V, 302.

³⁶⁷ Meydânî, **a.g.e.**, III, 237.

³⁶⁸ Reşid Rıza, **Tefsîru'l-Menâr**, X, 366.

1. Kesim Vaktiyle İlgili Kavramlar

Kur’ân-ı Kerîm’de hac menasikiyle ilgili âyetlerde “eyyâm-ı madûdât”³⁶⁹ ve “eyyâm-ı malûmât”³⁷⁰ kavramları zikredilir.

لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ وَيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِي أَيَّامٍ مَعْلُومَاتٍ عَلَى مَا رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ

“Kendilerine ait bir takım yararları yakinen görmeleri, Allah’ın kendilerine rızık olarak verdiği kurbanlık hayvanlar üzerine belli günlerde Allah’ın ismini anmaları için” (el-Hac 22/28) denilerek kurbân kesme emredilmiş ve bu ibadet bilinen günlere hasredilmiştir. Tefsir kaynaklarında “kurbân kesme” olduğu belirtilen “zıkr”ın yer aldığı “malum günler” de çoğunlukla nahr ya da teşrik günleri olarak tefsir edilmiştir.

a. Yevm-i Nahir

Yevm-i nahir, Zilhicce’nin onuncu günüdür. Bu güne ayrıca “haccı ekber günü” denilir. Resûlullâh (s.a.v.)’in Veda Haccı sırasında bayram günü cemreler arasında durarak, "Bu, hacc-ı ekber günüdür" dediği rivayet edilir³⁷¹. “Hacc-ı ekber günü”nün yevm-i nahir olduğunu kabul edenler, bu hadisi delil alırlar. Aralarında Hz. Ali, İbn Abbas, İbn Mes’ûd ve Ebû Hüreyre’nin de bulunduğu sahabelere göre “haccı ekber günü”³⁷² nahir günüdür³⁷³. Nahir günü, kesimin yapılacağı ilk günün ismi olup³⁷⁴ ayrıca “yevmu’l-adhâ”³⁷⁵ ismiyle de bilinir. Onbirinci ve onikinci günler de kurban günü olduğundan bu günlerin hepsine birden “eyyâm-ı nahir”; hacıların, Minâ’da mukîm bulunmaları itibariyle, bu günlere “Eyyâm-ı Minâ” da denir³⁷⁶.

Câbir b. Abdillâh’tan gelen rivayete göre Resûlullâh, Fecir Sûresi’nin ikinci ve üçüncü âyetlerinin tefsirinde وَلَيَالٍ عَشْرٍ / Allah’ın yemin ettiği on günün “adhânın on

³⁶⁹ el-Bakara 2/203.

³⁷⁰ el-Hac 22/28.

³⁷¹ Buhârî, “Hac” 132; Ebû Dâvûd, “Menâsik” 67; İbn Mâce, “Menâsik” 76;

³⁷² et-Tevbe 9/3.

³⁷³ Buhârî, “Cizye” 16, “Tefsîrü’l-Kur’ân” 9/4; Aynî, Umdetü’l-kârî, XII, 247; İbn Hacer, Fethu’l-bârî, XVII, 200.

³⁷⁴ Kudûrî, el-Kitâb, III, 234; Serahsî, el-Mebsût, XII, 9.

³⁷⁵ Kâsânî, Bedâi’, VI, 285.

³⁷⁶ İbn Hacer, Fethü’l-bârî, IV, 475.

günü” yani Zilhicce’nin ilk on günü; وَالشَّعْ وَالْوَتْر / şef ve vetr kelimelerinden ikincisinin “*nahr günü*” olduğunu beyan etmiştir³⁷⁷. Ufî’nin İbn Abbas’tan rivayeti, Mücâhid, Katâde, Dahhâk, Süddî ve Mükatil’in görüşleri de budur³⁷⁸.

Burûc Sûresi’nin 3. âyetinde وَشَاهِدٍ وَمَشْهُودٍ “*Ve şâhide ve meşhûda yemin olsun*” âyetinde “meşhûd” kelimesine İbn Ömer, “nahr günü” mânası vermiştir³⁷⁹.

Kurban bayramı, hicrî takvimin son ayı olan Zilhicce’nin onunda başlayıp dört gün devam eder. “Kurban bayramı” isimlendirmesi ise bu günlerde kurban kesildiğinden dolayıdır³⁸⁰. Kurban kesmenin, adını bu işten alan bayramla birleşmesi de tesadüfî olmayıp bu günlerin yeme ve içme günleri oluşuyla ilgilidir.

Ukbe b. Âmir (r.a.)’ın rivayetine göre, Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “*Arefe günü, nahr günü ve teşrik günleri biz Müslümanların bayram günleri ve yiyip içme günlerimizdir.*”³⁸¹.

Abdullah b. Amr b. Âs anlatıyor: Resûlullâh, أَمَرْتُ بِيَوْمِ الْأَضْحَى عِيدًا جَعَلَهُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ لِهَذِهِ النَّامَةِ “*Kurban kesilen günü bayram yapmakla emrolundum. Aziz ve Celîl olan Allah, kurban bayramını bu ümmete tahsis etti*”, buyurmuştur³⁸².

Ramazan bayramında olduğu gibi Kurban bayramının, İslâm toplumunun eski dönemlerin izlerinden arınması ve müstakil bir kimliğe bürünmesinde rol oynadığı görülür. Nitekim, hicretten sonra, Medine sakinlerinin Câhiliye devrinden itibaren şenlik yapıp kutladıkları bayramlarını gören Resûlullâh (s.a.v.), “*Allah sizin için o iki günü daha hayırlı iki günle, kurban (yevmu’n-nahr) ve ramazan (yevmu’l-fıtır)*

³⁷⁷ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, III, 327. إِنَّ الْعَشْرَ عَشْرُ الْأَضْحَى وَالْوَتْرَ يَوْمُ عَرَفَةَ وَالشَّعْ يَوْمُ النَّحْرِ

³⁷⁸ Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, **Zâdü'l-mesîr**, IX, 103.

³⁷⁹ Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, **a.g.e.**, IX, 71.

³⁸⁰ Bayraktar, “Bayram”, **DİA**, V, 259.

³⁸¹ Tirmizî, “**Savm**” 59; Ebû Dâvûd, “**Savm**” 49; Nesâî, “**Menâsik**” 195; Dârimî, “**Savm**” 47; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, IV, 152.

³⁸² Ebû Dâvûd, “**Dahâyâ**” 1; Nesâî, “**Dahâyâ**” 2; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, II, 169; Dârekutnî, es-Sünen, IV, 282; Hâkim, **Müstedrek**, VII, 2686.

bayramıyla değiştirmiştir”³⁸³ meâlindeki hadisiyle, eski İran menşeli olan Nevruz ve Mihricân adlı bu iki bayramın kutlanmasını yasaklamıştır³⁸⁴.

b. Eyyâm-ı Malûmât

Hacla ilgili âyetlerde geçen kavramlardan diğeri de "eyyâm-ı malûmât"tır. Hac Sûresi'nin 28. âyetinde geçen ve “bilinen günler” şeklinde tercüme edilebilecek olan bu kavram, Zilhicce ayındaki bazı günleri anlatır.

Eyyâm-ı malûmât, kurban kesim günleridir. Bu günlerin, en az 3 gün olduğu da âyet metninden çıkmaktadır. Kaynaklarda, eyyâm-ı madûdâtın ittifakla eyyâm-ı teşrîk olduğu görülmüştü. Bunlar da Zilhicce'nin 11., 12. ve 13. günleridir. Eyyâm-ı madûdâtın son günü haccın da son günü olduğu için bu günün yani dördüncü günün de nahir günlerine dahil olması gerekir. Bu sayının dörde çıkmış olması âyetin metnine uygundur. Böylece kurbanların kesim günleri Zilhicce'nin 10, 11, 12 ve 13. günleri olmaktadır.

Eyyâm-ı malûmâtın Zilhicce'nin hangi günleri için kullanıldığı hususunda kaynaklarda farklı rivâyetler bulunmaktadır. Hac Sûresi'nin 28. âyetinde geçen “eyyam-ı malûmât” tamlaması Bakara Sûresi'nin 203. âyetinde geçen "eyyam-ı madûdât" tamlamasıyla mukayese edilerek buna dayalı değişik yorumlar yapılmıştır³⁸⁵. Taberî, eyyâm-ı malûmâtın teşrîk günleri, nahr günüyle beraber teşrîk günleri, Zilhicce'nin ilk on günü görüşlerini nakletmektedir³⁸⁶.

Birinci Görüş: Kaynaklarda aktarılan görüşlerden ilki eyyâm-ı malûmâtın, Zilhicce'nin ilk on günü; madûdâtın ise teşrîk günleri için kullanılmış olduğudur³⁸⁷. Çünkü Zilhicce'nin ilk on gününün sonu Hac vakti, Arafe ve Kurban bayramı olduğundan dolayı, halkın bunları bilme arzusu vardır. Dolayısıyla o günler, halkın arasında malûmdur. Bu sebeple İmam-ı Azam ve İmam Şâfiî, malûm günlerin

³⁸³ Ebû Dâvûd, “**Salât**” 245; Nesâî, “**İdeyn**” 1; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, III, 103, 235, 250.

³⁸⁴ Sübkî, **el-Menhel**, VI, 305; Bayraktar, “Bayram”, **DİA**, V, 259; Bkz. Ali Osman Ateş, Ateş, **Örf ve Âdetler**, s. 73.

³⁸⁵ Râzî, **et-Tefsîrû'l-Kebîr**, VIII, 221.

³⁸⁶ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, IX, 138.

³⁸⁷ Râğîb el-İsfahânî, **Müfredât**, 551; İbnü'l-Arabî, **Ahkâmu'l-Kur'ân**, III, 1281; Râzî, **et-Tefsîrû'l-Kebîr**, VIII, 221.

Zilhiccenin ilk on günü olduğunu söylemişlerdir³⁸⁸. Bu görüş Mücâhid'in İbn Ömer'den³⁸⁹ Said b. Cübeyr'in İbn Abbas'tan rivayeti olup³⁹⁰, Ebû Musa el-Eşârî, Mücâhid, Atâ, Said b. Cübeyr, Hasan-ı Basrî, Dahhâk, Atâ el-Horasanî, İbrahim en-Nehaî³⁹¹ ve Katâde'den³⁹² rivayet edilmiştir. Buna göre şu "eyyâm-ı malûmât"ın kurban zarf olması, yevm-i nahr yani kurban bayramı günü olan onuncu gün itibariyledir. Halbuki kurban, bayramın yalnız birinci günü değil, ikinci ve üçüncü günleri de kesilebildiğinden bu üç gün "eyyâm-ı nahr" olarak bilinir. Şu halde kurbanların kesilmesi için "malûm olan günler"i, "eyyâm-ı nahr" ile tefsir etmek lazım gelir. Bunun için Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed "eyyâm-ı malûmât"ın "eyyâm-ı nahr"den ibaret olduğuna kail olmuşlardır³⁹³ ki, tercih edilen görüş de budur³⁹⁴. Ahmed b. Hanbel'den rivayet edilen meşhur kavlinin bu olduğu belirtilmiştir³⁹⁵. Bu günlerin sonuncusu ise nahr günüdür.

Zilhicce'nin ilk on gününün sonları haccın vakti olduğundan dolayı bu günlerin hac günleri olduğunu duyurmak ve bu günleri hesaplamak için malûmât denildiği kaydedilmektedir. Adetâ, bizim hac günlerini bilmemiz ve hilali gözetlememiz istenmektedir ki o günleri 10'a tamamlansın ve nahr gününe kavuşalım³⁹⁶. Ancak âyetin zahiri bu görüşü reddetmektedir³⁹⁷.

Tahâvî, eyyâm-ı malûmât konusunda Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Muhammed'den nakledilen rivayetler arasında bunun Zilhicce'nin ilk on günü olduğu görüşünün de yer aldığını belirtir. Fakat Cassâs, Ebu'l-Hasan el-Kerhî'nin İmam Muhammed'e ait olduğunu naklettiği eyyâm-ı malûmâtın nahr günleri yani

³⁸⁸ Râzî, **a.g.e.**, VIII, 221; Elmalılı, **Hak Dini**, IV, 3398.

³⁸⁹ Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, **Zâdü'l-mesîr**, V, 425.

³⁹⁰ Buhârî, "**İdeyn**" 11.

³⁹¹ Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, **a.g.e.**, V, 425; İbn Kesîr, **et-Tefsîr**, V, 426.

³⁹² Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, IX, 138; İbn Kesîr, **a.g.e.**, V, 426.

³⁹³ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, IV, 187.

³⁹⁴ Elmalılı, **a.g.e.**, IV, 3399.

³⁹⁵ İbn Kesîr, **a.g.e.**, V, 426.

³⁹⁶ Cassâs, **Ahkâmu'l-Kur'ân**, III, 305.

³⁹⁷ İbnü'l-Arabî, **Ahkâmu'l-Kur'ân**, I, 142.

yevmu'l-edhâ ve müteakip iki gün olduğu rivayetin daha sahih olduğuna dikkat çekmektedir³⁹⁸.

İkinci Görüş: Ebû Musa el-Eşarî'nin görüşüne göre eyyâm-ı malûmât Zilhicce'nin ilk dokuz günüdür³⁹⁹.

Üçüncü Görüş: Eyyâm-ı malûmât, eyyâm-ı teşrîktir⁴⁰⁰. İbn Abbas'tan eyyâm-ı malûmâtın, nahr günü ve müteakip üç gün olduğu rivayet edilmiştir⁴⁰¹. Taberî, İbn Abbas'ın haricinde Dahhâk'ında bu görüşte olduğunu kaydetmiştir⁴⁰². Bu görüş, ayrıca İbn Ömer, İbrahim en-Nehaî'den rivayet edilmiştir. Ahmed b. Hanbel'den gelen bir rivayet de bu şekildedir⁴⁰³.

Dördüncü Görüş: Malum günler, eyyam-ı nahir denilen⁴⁰⁴, kurban bayramının birinci, ikinci ve üçüncü günüdür. Bu görüş Hz. Ali ve İbn Ömer'den rivayet edilmiştir. İmam Muhammed⁴⁰⁵ ve Süddî de bu görüştedir⁴⁰⁶.

İmam Mâlik, İbnü'l-Kâsım'dan gelen rivayette, eyyâm-ı malûmât eyyâm-ı nahirdir; bu günler yevm-i nahir ve müteakip iki gün olup bu günlerin geceleri hariç sadece gündüzleridir, demiştir. Bu görüşü İmam Mâlik'ten ayrıca Eşheb ve İbn Abdilhakem de rivayet etmiştir⁴⁰⁷.

Tahâvî, Ebû Yûsuf'un Ebu'l-Abbas et-Tûsî'nin eyyâm-ı malûmâtın hangi günler olduğu sorusuna gönderdiği cevabında, ashabın bu konuda ihtilaf ettiğini; Hz. Ali ve İbn Ömer'in görüşünün bunun "nahir günleri" olduğunu ve kendisinin de aynı görüşü paylaştığını söylediğini aktarmaktadır. Ebû Yûsuf, bu görüşünü

³⁹⁸ Cassâs, **Ahkâmu'l-Kur'ân**, III, 305.

³⁹⁹ Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, **Zâdü'l-mesîr**, V, 425.

⁴⁰⁰ İbnü'l-Arabî, **Ahkâmu'l-Kur'ân**, III, 1281.

⁴⁰¹ Cassâs, **a.g.e.**, III, 305; İbn Kesîr, **et-Tefsîr**, V, 426.

⁴⁰² Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, IX, 138.

⁴⁰³ İbn Kesîr, **a.g.e.**, V, 427.

⁴⁰⁴ Cassâs, **a.g.e.**, III, 305; İbn Rüşd, **el-Mukaddimât el-Mümehhidât**, I, 435; Elmalılı, **Hak Dini**, I, 730.

⁴⁰⁵ Cassâs, **a.g.e.**, III, 305.

⁴⁰⁶ İbn Kesîr, **a.g.e.**, V, 427.

⁴⁰⁷ İbnü'l-Arabî, **a.g.e.**, III, 1282; İbn Rüşd, **Bidâyetü'l-müctehid**, I, 354.

وَلِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا لِيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَىٰ مَا رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ

“Biz, her ümmete -(Kurban kesmeye uygun) hayvan cinsinden kendilerine rızık olarak verdiklerimiz üzerine Allah'ın adını ansınlar diye- kurban kesmeyi gerekli kıldık.(...)” (el-Hac 22/34) âyetine ve kesimin nahir günlerinde gerçekleşiyor oluşuna dayandırmıştır⁴⁰⁸.

Beşinci Görüş: Eyyâm-ı malûmât, arefe günü, nahr günü ve karr günü olmak üzere toplam üç gündür. İbn Kesîr, Ebû Hanîfe'ye ait olduğunu belirtir⁴⁰⁹.

Altıncı Görüş: Taberî'nin Zeyd b. Eslem'in oğluna, İbn Kesîr'in ise Zeyd b. Eslem'e izafe ettiği görüşe göre, eyyâm-ı malûmât Arefe ve nahr günü ile teşrik günleridir⁴¹⁰.

2. Kesimin Yapılacağı Günler

Hız. İbrahim'in oğlu İsmail'i kurban etmek istemesi ve İsmail'in de buna razı olması, nihayet Allah'a karşı gösterilen büyük sadakatin karşılığı olarak hayvan kurban edilmesinin hatırasını taşıyan⁴¹¹, kurban bayramı bu ibadetin edâ edildiği günlerdir.

a. Yevm-i Nahir ve Kesimin İlk Vakti

İbadetlerin edâ edileceği ilk vaktin bilinmesi ibadetin edâsı için önemlidir. Kurbân, belirli bir zaman diliminde edâ edilir. Kendisine tahsis edilmiş vakitte edâ edilmekle yükümlülük kalkar. Bu vakitten önce kişinin kurban yükümlülüğü bulunmadığı için yaptığı kesim sahih değildir⁴¹².

Bayram günleri Zilhicce ayının 10. günü güneşin doğuşuyla başlamış olsa da kesimin câiz olduğu ilk vakit, bayramın ilk gününün güneşinin doğuşu değildir. Atâ' tarafından savunulan ve kesimin bu vakitten itibaren câiz olduğunu⁴¹³ belirten şâz

⁴⁰⁸ Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, III, 305.

⁴⁰⁹ İbn Kesîr, *et-Tefsîr*, V, 427. Bayramın ikinci gününe karr günü denir.

⁴¹⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 316; İbn Kesîr, *a.g.e.*, V, 427.

⁴¹¹ Bayraktar, “Bayram”, *DİA*, V, 259.

⁴¹² Kâsânî, *Bedâi'*, VI, 285; Nevevî, *Şerhu Müslim*, XIII, 110.

⁴¹³ Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebîr*, XV, 85.

görüşün aksine İslâm âlimleri, bayramın birinci günü bayram namazından önce kesimin câiz olmadığını ittifakla kabul etmişlerdir⁴¹⁴. Çünkü bu konuda dayanak olarak Hz. Peygamber'in "*Kim namazdan önce keserse o, ancak bir et davardır*" hadisini ve Berâ b. Âzib tarafından rivayet edilen şu hadisi delil alınmıştır:

إِنَّ أَوَّلَ مَا نُبْدَأُ بِهِ فِي يَوْمِنَا هَذَا نُصَلِّي ثُمَّ نَرْجِعُ فَنُحَرِّمُ مَنْ فَعَلَهُ فَقَدْ أَصَابَ سُنَّتَنَا وَمَنْ ذَبَحَ قَبْلُ
فَإِنَّمَا هُوَ لَحْمٌ قَدَّمَهٗ لِأَهْلِهِ لَيْسَ مِنَ النَّسْكِ فِي شَيْءٍ

Resûlullâh'tan Kurban bayramı hutbesini söylerken işittim: "*Bu günümüzde bizim için ilk yapılacak şey, namaz kılmaktır. Ondan sonra (evlerimize) dönüp kurban kesmek olacaktır. Her kim (böyle) yaparsa sünnetimize uygun iş görmüş olur; kim de önce keserse o da ehline sunduğu ettir, ibadetle bir ilişkisi yoktur.*"⁴¹⁵

Kesimin câiz olduğu ilk vakit hususunda ihtilaf edilmiştir. *Bayram namazının başlama vakti, imamın namazı bitirişi veya imamın kurbanını kesimi* şıklarından hangisinin ifanın ilk vakti olduğu hususunda farklı değerlendirmeler bulunmaktadır. Bu konudaki görüşler, yükümlünün bulunduğu yerin bayram namazının edâ edildiği bir yer olup olmadığı dikkate alınarak, dört noktaya irca edilebilir:

Birinci Görüş: Hanefilerin kurbanın birinci günü ilk vakti hususundaki görüşleri şudur: Kurbanlar, şehirlerde veyâ bayram namazı kılınan diğer yerlerde, namazdan sonra; bayram namazı kılınmayan köy ve göçebeliklerde ise, bayram gününün fecrinden sonrayani sabah namazı vaktinden itibaren kesilir⁴¹⁶. Bayram namazının kılınmadığı köy ve göçebeliklerde ise kesimin namazdan sonra olma şartı aranmaz. Çünkü burada yaşayanlara bayram namazı vacip olmadığı için kesimi geciktirmenin bir anlamı da yoktur⁴¹⁷.

Hanefiler kurban kesme vaktinin, kurban bayramının birinci günü fecirden sonra başladığı görüşünde olmakla beraber şehirde ve bayram namazının kılındığı yerlerde kurbanın namazdan sonra kesilmesinin şart olduğunu belirtirler. Kurbanın

⁴¹⁴ İbnü'l-Münzir, **el-İcmâ'**, s. 56; Serahsî, **el-Mebsût**, XII, 9; Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 285; İbn Kudâme, **el-Muğnî**, XI, 114; İbn Rüşd, **Bidâyetü'l-müctehid**, I, 353; Nevevî, **el-Mecmû**, VIII, 218; Sa'dî Ebû Ceyb, **Mevsûatu'l-icmâ' fi'l-fıkhi'l-islâmî**, I, 117.

⁴¹⁵ Buhârî, "**Edâhî**", 11.

⁴¹⁶ Semerkandî, **Tühfetü'l-fukahâ**, III, 82; Kâsânî, **Bedâi'**, VI, 308; Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 268.

⁴¹⁷ Merğînânî, **el-Hidâye**, IV, 353.

buralarda namazdan önce sahih olmayışı, kesim vaktinin başlamamış oluşundan değil namaz şartının eksik oluşuyla açıklanır⁴¹⁸. Ayrıca, şehirde oturan kişinin bayram namazından önce kesim girişimi, namazdan alıkoyabilir⁴¹⁹.

Sevrî⁴²⁰ ve Leys gibi Hanefî mezhebinde, bu ibadetin ifasının imamın kurban kesiminden sonra olması şartı aranmayıp imamınkinden önce olması câizdir⁴²¹. Enes b. Mâlik, Resûlullâh'ın musallâda iki koç kurban ettiğini nakletmiş ve İbn Ömer de “*Resûlullâh musallâda Kurbanı nahr ve zebh ederdi*” demiştir. Bu hadisten, kurban ibadetinde imamın cemâate takaddümünün müstehap olduğu anlaşılır. Cemaatin imamdan evvel kurban kesmesinin mekrûh olmasındaki hikmet, kesim meşguliyetinin namaza engel olmaması içindir.

Hanefîler, kesimin namazdan sonra olması şeklinde tertip şartının edâya mahsus olduğunu, bu şartın kazada aranmayacağını belirtirler. İkinci ve üçüncü günlerde imamın kıldıracağı bayram namazı kaza namazıdır; kurban kesmek isteyenler bu günlerde kazaen kılınan bayram namazından önce de kurbanlarını kesebilirler. Çünkü tertibe riayet edilme şartı, bayramın birinci gününe mahsustur⁴²². Hanefîler edâda tertibe riayet edilmesinin dayanağının hadis-i şerîf olduğunu, tertibin de gayr-ı makûli'l-mâna olduğuna dikkat çekerler⁴²³.

Vekalet verilerek yapılacak kesimde ise, mükellefin ve kurbanın bulunduğu yerlerden hangisinin itibara alınacağı önem arz eder. Hanefîlere göre bu konuda kurbanın bulunduğu yer dikkate alınır. Kurban köyde, mükellef şehirdeyse fecirden sonra kesimi câizdir; aksi durumda, fecirden sonra olması câiz değildir. Yani, mükellef köyde kurban şehirdeyse, kesimin namazdan sonra olması gerekir⁴²⁴.

İkinci Görüş: Şâfiî ve Hanbelîlere göre, kurban kesme vakti, bayramın birinci günü güneş doğduktan sonra hafif iki rek'at namaz kılınıp kısa iki hutbe okunacak

⁴¹⁸ Serahsî, **el-Mebsût**, XII, 10; Merğînânî, **a.g.e.**, IV, 353; Meydânî, **el-Lübâb**, III, 233.

⁴¹⁹ Merğînânî, **el-Hidâye**, IV, 353.

⁴²⁰ İbn Rüşd, **Bidâyetü'l-müctehid**, I, 353.

⁴²¹ Cassâs, **Muhtasarü İhtilâfi'l-ulemâ**, III, 219.

⁴²² İbn Âbidîn, **Reddû'l-muhtâr**, IX, 461.

⁴²³ Semerkandî, **Tühfetü'l-fukahâ**, III, 83.

⁴²⁴ Merğînânî, **el-Hidâye**, IV, 353; Meydânî, **el-Lübâb**, III, 233.

kadar bir zaman geçtikten sonra başlar⁴²⁵. Burada temel ölçü sözü edilen bu vaktin geçmesidir. Zira, kimi yerde namaz erken veya geç kılınmış, yahut hiç kılınmamış olabilir. Bu ölçü ise sözkonusu farklı durumların doğurabileceği ihtilafları önler⁴²⁶. Yükümlünün seferî veya mukîm oluşu ya da yükümlünün bulunduğu mekanın bayram namazının kılınmadığı bir köy veya namazın kılındığı şehir oluşunun bunda bir etkisi yoktur⁴²⁷. İbn Münzir ve Dâvûd ez-Zahirî de bu görüştedir⁴²⁸.

İmam Şâfiî el-Ümm isimli eserinde, imamı olan yani bayram namazı kılınan beldede kesim vaktinin imamın namazı bitirmesiyle; bu şartı taşımayan belde de ise, namaz kılınacak kadar bir vaktin geçmesiyle başladığını belirtir⁴²⁹.

Şâfiîlerde *iki rek'at namaz* ve *iki hutbe* kadar bir zaman geçmesinin delili⁴³⁰ Hz. Peygamber'in Berâ b. Âzib'den rivayet edilen şu sözüdür:

مَنْ دَبِحَ قَبْلَ الصَّلَاةِ فَإِنَّمَا يَذْبَحُ لِنَفْسِهِ وَمَنْ دَبِحَ بَعْدَ الصَّلَاةِ فَقَدْ تَمَّ نُسْكُهُ وَأَصَابَ سُنَّةَ الْمُسْلِمِينَ

*"Her kim bayram namazından evvel keserse, o ancak kendisi için kesmiş olur. Her kim namazdan sonra keserse, kurbanını tamam kesmiş ve müslümânların sünnetine uymuş olur."*⁴³¹

Kurban kesme vakti, iki rekat namaz ve iki hutbe okunacak kadar bir sürenin geçmesiyle başlasa da namaz kılma fiili, hem köy halkı (ehl-i sevad) hem şehir halkı için kurban kesme vaktinin başlamasının şartı değildir⁴³².

Üçüncü Görüş: Bu konuda şehir ve badiye ayırımına giden İmam Mâlik'e göre şehirde bulunanların kurban kesimi imamın kesiminden sonra olması gerekir. Kesim vakti bayramın birinci günü, bayram namazı kılınıp imam kurban kestikten

⁴²⁵ Nevevî, *el-Mecmû*, VIII, 218; Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, VI, 134; İbn Kudâme, *el-Muğni*, XI, 113-114.

⁴²⁶ Zerkeşî, *Şerhu Muhtasari'l-Hirakî*, VII, 34.

⁴²⁷ Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, XV, 85; Nevevî, *a.g.e.*, VIII, 219; İbn Kudâme, *a.g.e.*, XI, 114.

⁴²⁸ Nevevî, *a.g.e.*, VIII, 219; İbn Kudâme, *a.g.e.*, XI, 114.

⁴²⁹ Şâfiî, *el-Ümm*, II, 345.

⁴³⁰ Takiyuddîn el-Hisnî, *Kifâyetu'l-ahyâr*, s. 531.

⁴³¹ Buhârî, *"Edâhî"*, 8.

⁴³² Takiyuddîn el-Hisnî, *Kifâyetu'l-ahyâr*, s. 532.

sonra başlar⁴³³. İbnü'l-Kâsım'ın rivayetinde İmam Mâlik, imamın kesimde bulunmasından önce kurban kesmenin hiç kimseye câiz olmadığı görüşündedir⁴³⁴. İmaminkinden önce yapılan kesimin iade edilmesi gerekir⁴³⁵. Evzai'nin de görüşü budur⁴³⁶. Tüm mezheplere göre, bu vakitten sonra kesim ittifakla câizdir⁴³⁷.

İmam Mâlik, imamı olmayan bir köy halkının ise kendilerine en yakın köyün imamının kesim yapıp yapmadığını araştıracağını ve ondan sonra keseceğini söyler⁴³⁸. Buna rağmen yanlışlık vuku bulmuşsa İbnü'l-Kâsım, kesilen kurbanların geçerli olduğunu, iade edilmesinin de gerekmediğini belirtmiştir⁴³⁹.

İkinci ve üçüncü günlerde ise güneşin doğuşundan sonra kuşluk vaktinde kesime başlanması müstehap görülür. Ama, bu vakitten önce fakat fecrin tuluûndan sonra yapılan kesimler de câizdir⁴⁴⁰.

Mezheplerin kurbanın ilk vakti konusundaki ihtilaflarının, namazın edâsından sonra ve imamın kesiminden önce yapılan ifanın cevazı hususunda yoğunlaştığı görülür. İbn Rüşd imamın kesiminden önce yapılan ifa konusundaki ihtilafın sebebini, varid olan hadislerin muhtelif oluşuyla açıklar: Bazı rivayetlerde Resûlullâh, kurbanını kendi kesiminden önce; bazı hadislerde ise, bayram namazından önce kesmiş olana bunu iade etmesini emretmiştir. Bu iki hadisin iki ayrı olaya ait olduğunu söyleyenler, imamın kendi kurbanını kesmiş olmasını şart koşmuşlardır; bu iki hadisin tek bir olaya ait olduğunu söyleyenler ise, kurban kesiminde sadece namazın kılınmış olmasına itibar edileceği görüşündedirler. Ebû Bürde b. Neyyar'ın hadisi hakkında rivâyetler de değişiktir: Bazı rivâyetlerinde “Ebû Bürde kurbanını namazdan önce kesmişti de, Resûlullâh kendisine bir daha kurban kesmesini emretti”; bazılarında ise “Ebû Bürde, kurbanını Resûlullâh'tan önce

⁴³³ İbn Rüşd, **el-Mukaddimât el-Mümeħhidât**, I, 437; Dirdîr, **eş-Şerhu'l-Kebîr**, I, 515.

⁴³⁴ Sahnûn, **el-Müdevvenetü'l-kübrâ**, II, 69; İbn Rüşd, **Bidâyetü'l-müctehid**, I, 353.

⁴³⁵ Dirdîr, **a.g.e.**, I, 516.

⁴³⁶ Cassâs, **Muhtasaru İhtilâfi'l-ulemâ**, III, 219.

⁴³⁷ İbn Hazm, **Meratibü'l-icmâ'**, s. 247; Sa'dî Ebû Ceyb, **Mevsûatu'l-icmâ' fi'l-fikhi'l-islâmî**, I, 117.

⁴³⁸ Sahnûn, **a.g.e.**, II, 69; İbn Rüşd, **Bidâyetü'l-müctehid**, I, 353.

⁴³⁹ Sahnûn, **a.g.e.**, II, 69.

⁴⁴⁰ İbn Rüşd, **el-Mukaddimât el-Mümeħhidât**, I, 437; Dirdîr, **eş-Şerhu'l-Kebîr**, I, 515.

kesmişti de Resûlullâh kendisine kurbanını iade edip bir daha kesmesini emretti.” şeklindedir. Bunun için, ravinin “Resûlullâh’tan önce kesti” ve “Bayram namazından önce kesti” şeklindeki iki rivâyetini aynı olaya hamletmek daha uygundur. O da şudur: Namazdan önce kurban kesen kişi Resûlullâh’tan da önce kesmiştir. Bundan dolayı, adamın kestiği kurbanın kâfi gelmeyeşindeki etken, namazdan önce yapılan kesimdir. Nitekim Resûlullâh’ın “*Kim namazdan önce keserse bunu iade etsin.*” sahih hadisi de bunu göstermektedir. Zira bu hükmün temellendirilmesi, mefhum-i hitâb ile şuna çok güçlü bir şekilde delalet etmektedir: Namazdan sonra yapılan kesim kafidir, çünkü kurban kesiminin sıhhatine taalluk eden bir başka şart bulunmuş olsaydı, ahkamı beyan etmek Resûlullâh’ın görevi olduğu için, onu da bildirirdi⁴⁴¹. Enes b. Mâlik’in Kevser Sûresi’nin nüzulüyle ilgili olarak söylediği ve et-Taberî’nin Câmiu’l-beyân isimli tefsirinde yer alan şu rivayet bayram namazı ve kurban tertibine açıklık getirdiği kanaatindeyiz: Enes b. Mâlik, Resûlullâh önce kurban keser sonra namaz kıldı, bu âyet önce namaz kılmasını sonra kurban kesmesini emretti, demiştir⁴⁴².

b. Kesimin Müddeti ve Son Vakti

Kurban kesim günleri içinde ilk günün, en faziletli gün olduğunu ibadetin Yaradan’a kulluk yolu oluşundan biliyoruz.. Abdullah b. Kurt’un merfû rivayetinde Resûlullâh (s.a.v.) “*Şânu yüce olan Allah katında günlerin en büyüğü nahir günü, sonra karr günüdür.*” buyurmuştur⁴⁴³. Kurbanların “Hacılar Bayramı”⁴⁴⁴ da denilen kurban bayramının ilk gününde kesilmesi daha faziletli görülmüştür⁴⁴⁵. Hz. Ali’den de kesimin en faziletlisin ilk gün yapılan kesim olduğu rivayet edilmiştir⁴⁴⁶.

Zamanla mukayyet ibadetlerin objektif ve açık ilkelere dayanması gerekir. Her yükümlünün aynı hayatı yaşamadığı ve farklı imkanlara sahip olduğunu dikkate alan Şâri Teala, yükümlünün ifasının geçerli olacağı son vakti belirlemiştir. Kurban

⁴⁴¹ İbn Rüşd, *Bidâyetü’l-müctehid*, I, 353.

⁴⁴² Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XII, 722.

⁴⁴³ Ebû Dâvûd, “*Menâsik*” 19; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 350.

⁴⁴⁴ Ogan, M. Raif, “Hac ve Kurban”, *Sebilürreşad*, c. III, sy. 61, s. 164.

⁴⁴⁵ Merdâvî, *el-İnsâf*, IV, 68; Meydânî, *el-Lübâb*, III, 234.

⁴⁴⁶ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, VI, 40.

ibadetinin sadece bir güne münhasır kılınmadığı bilinmekle beraber, ifasının câiz olduğu son gününün Zilhicce'nin kaçınıcı günü olduğu hususunda farklı görüşler bulunmaktadır:

Birinci Görüş: İbn Sîrîn, şehirde oturan ve oturmayan ayırımına gitmeksizin kesimin sadece nahr gününde (/bayramın birinci gününde) yapılabileceğini, diğer günlerde bunun câiz olmadığını söyler⁴⁴⁷. İbn Sîrîn, sadaka-i fitrın Ramazan bayramına mahsus oluşu gibi kurban kesimini de bayram vazifesi saymıştır⁴⁴⁸.

İkinci Görüş: Saîd b. Cübeyr ve Câbir b. Zeyd ise kesimin şehirlerde oturanlar için bir gün; köy ve göçebeliklerde oturanlar (/ehl-i sevad) için teşrik günlerinin sonuna kadar câiz olduğu görüşündedir⁴⁴⁹. Saîd b. Cübeyr'den Mina'da olanlar için kesimin üç gün olduğu görüşü de rivayet edilmiştir⁴⁵⁰.

Üçüncü Görüş: Ashabın önde gelenlerinden Hz. Ömer, Hz. Ali, İbn Ömer, İbn Abbas, Ebû Hüreyre, Enes b. Mâlik başta olmak üzere müctehid imamlardan Said b. Müseyyeb, Sevrî, İmam Mâlik, Ebû Hanîfe ve Ahmed b. Hanbel'e göre kurban kesim günleri nahr günü ve müteakip iki gündür⁴⁵¹. Fakat İbn Hazm, adı geçen saHâbilere atfedilen bu görüşlerin isnadının sahih olmadığını, zira rivayet senedinde bulunan kişilerin “zayıf, mechûl, seyyiu'l-hıfz” gibi illetlerle malûl bulunduğunu belirtmiştir⁴⁵².

⁴⁴⁷ Cassâs, **Ahkâmu'l-Kur'ân**, III, 306; İbn Hazm, **el-Muhallâ**, VI, 39; Nevevî, **el-Mecmû'**, VIII, 220.

⁴⁴⁸ İbn Kudâme, **el-Muğnî**, XI, 115.

⁴⁴⁹ İbn Kudâme, **el-Muğnî**, XI, 115; Nevevî, **el-Mecmû'**, VIII, 220. İbn Kudâme ve Nevevî'nin verdiği bu bilgiden farklı şekilde Cassâs, Said b. Cübeyr'in görüşünün Hanefilerle aynı, yani kesimin nahr günü ve müteakip iki günden ibaret olduğu bilgisini aktarır. Bkz. Cassâs, **Ahkâmu'l-Kur'ân**, III, 305-306.

⁴⁵⁰ İbn Hazm, **el-Muhallâ**, VI, 40.

⁴⁵¹ Sahnûn, **el-Müdevvenetü'l-kübrâ**, II, 73; İbn Rüşd, **Bidâyetü'l-müctehid**, I, 354; İbn Kudâme, **a.g.e.**, XI, 115; Cassâs, **Muhtasarü İhtilâfi'l-ulemâ**, III, 218; Cassâs, **Ahkâmu'l-Kur'ân**, III, 305-306; Semerkandî, **Tühfetü'l-fukahâ**, III, 84; İbn Hazm, **a.g.e.**, VI, 40; Nevevî, **el-Mecmû'**, VIII, 220.

⁴⁵² İbn Hazm, **el-Muhallâ**, VI, 40-41.

Hanefî, Mâlikî ve Hanbelî mezhebine göre kurban kesiminin yapılabileceği zaman dilimi, *eyyâm-ı nahir* olarak adlandırılan, Zilhicce ayının 10, 11 ve 12. günleri olup⁴⁵³, gün batımından az önceki vakitte sona erer⁴⁵⁴.

Kurbanın sahih olabilmesi için belirlenmiş vakit içinde kesilmesi gerekir. Fıkıh dilinde “vakt-i mahsûs” olarak nitelenen kesim günleri Hanefîlere göre üç gündür. Kurbanlar, Zilhicce ayının 10, 11 ve 12. günleri yani, kurban bayramının “*eyyâm-ı nahr*” denilen ilk üç günü, bayram namazının kılınmasından üçüncü günün akşamına kadarki süre zarfında kesilebilir⁴⁵⁵; üçüncü gün güneşin batımından itibaren kurban kesimi câiz değildir.

Tahavî, *nahr* günlerinin üç gün olduğu görüşünün dışında sahâbilerden farklı bir görüş rivayet edilmediğini; dolayısıyla buna muhalefet etmenin de câiz olmadığını; ayrıca *nahr* günlerinin sayısı tevkîfî ve taabbudî bir yolla veya ashabın ittifakıyla tesbit edildiğini, bu konuda kıyas geçerli olmadığını belirtir⁴⁵⁶. Cassas’a göre, *nahr*ın üç gün olmasının, *eyyâm-ı nahr* ve *eyyâm-ı teşrîkin* isimlendirmedeki farklılığının da bir sonucudur. Çünkü, *eyyâm-ı nahr*, *eyyâm-ı teşrîk* olmuş olsaydı aralarında bir farklılık olmazdı ve biri diğeri yerine kullanılırdı. Şayet şeytan taşlama, *nahr* günü ve *eyyâm-ı teşrîkte*; kurban kesimi de *nahr* gününde olmuş olsaydı her iki lafzın farklılığından doğacak yararı tesbit için bu iki lafzın arasındaki farkı belirtmemiz gerekirdi. Ancak, farklı isimlendirmeler göstermektedir ki teşrik günlerinin sonuncusu *nahr* günlerinden değildir⁴⁵⁷. Ayrıca *eyyâm-ı nahr* terkinde “*eyyâm*” lafzı çoğuldur, çoğul olan *eyyâm* lafzının en azı üçtür, dolayısıyla *eyyâm-ı nahir* üçtür, üçten fazlası için bir delil olmayınca meselâ dört olduğu sabit olmaz⁴⁵⁸.

⁴⁵³ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, XI, 115; Bâbertî, *el-İnâye*, IX, 505; Aynî, *el-Binâye*, IX, 106; Kadızâde, *Netâicu'l-efkâr*, IX, 506.

⁴⁵⁴ Molla Hüsrev, *Dürer*, I, 268; İbn Rüşt, *Bidâyetü'l-müctehid*, I, 354; İbn Rüşt, *el-Mukaddimât el-Mümehhidât*, I, 437; Derdîr, *eş-Şerhu'l-Kebîr*, I, 515.

⁴⁵⁵ Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, III, 305; Kudûrî, *el-Kitâb*, III, 234; Serahsî, *el-Mebsût*, XII, 9; Semerkandî, *Tühfetü'l-fukahâ*, III, 83; Kâsânî, *Bedâi'*, VI, 285.

⁴⁵⁶ Cassâs, *Muhtasaru İhtilâfi'l-ulemâ*, III, 218.

⁴⁵⁷ Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, III, 306.

⁴⁵⁸ Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, III, 306.

Dördüncü Görüş: Hz. Ali ve İbn Abbas'a ait olduğu belirtilen görüşlerden birine⁴⁵⁹, Ömer b. Abdulaziz⁴⁶⁰, Cübeyr b. Mut'im, Süleyman b. Musa, Mekhûl, Dâvûd ez-Zahirî⁴⁶¹, Atâ, Hasan el-Basrî⁴⁶², Evzâl⁴⁶³ ve Zührî'ye⁴⁶⁴ ve Şâfiî mezhebine göre kurban kesim günleri, nahr günü ve üç teşrik günü olup kurbanlar, Zilhicce ayının 13. gününün gurûb vaktine kadar kesilebilir⁴⁶⁵. İbn Teymiye, İbn Kayyim ve Şevkânî'nin de tercih ettiği görüş budur.

Şâfiîler, bu konudaki görüşlerini Resûlullâh (s.a.v.)'in “*Minâ günlerinin hepsi kesim günleridir*”⁴⁶⁶ sözüyle delillendirirler. Ayrıca, eyyâm-ı teşrikin üçüncü günü, zaman ve orucun haram oluşu konusunda eyyâm-ı teşrikin birinci ve ikinci günleriyle aynı hükümde olduğunu ve zebihde de aynı hükmü taşıdığını söyleyerek görüşlerini izah ederler⁴⁶⁷.

Beşinci Görüş: Bayramın dördüncü gününden sonra kurban kesmenin câiz olmadığı hususunda icma nakledilmiş olmakla beraber Ebû Seleme b. Abdurrahman (Hasan)⁴⁶⁸ ve Atâ b. Yesâr'dan⁴⁶⁹ Muharrem hilaline kadar kurban kesimin câiz olduğu rivayet edilmiştir. Fakat, bunun delili olmayan şaz bir görüş olduğu beyan edilmiştir⁴⁷⁰.

⁴⁵⁹ İbn Hazm, **el-Muhallâ**, VI, 41; İbn Kudâme, **el-Muğnî**, XI, 115; Nevevî, **el-Mecmû'**, VIII, 220.

⁴⁶⁰ İbn Hazm, **a.g.e.**, VI, 41; Nevevî, **a.g.e.**, VIII, 220.

⁴⁶¹ Nevevî, **a.g.e.**, VIII, 220.

⁴⁶² Cassâs, **Ahkâmu'l-Kur'ân**, III, 306; İbn Hazm, **a.g.e.**, VI, 41; İbn Kudâme, **a.g.e.**, XI, 115; Nevevî, **el-Mecmû'**, VIII, 220.

⁴⁶³ İbn Rüşd, **Bidâyetü'l-müctehid**, I, 354.

⁴⁶⁴ İbn Hazm, **a.g.e.**, VI, 41.

⁴⁶⁵ Mâverdî, **el-İknâ'**, s. 185; Nevevî, **a.g.e.**, VIII, 218; Takiyuddîn el-Hisnî, **Kifâyetu'l-ahyâr**, s. 531; Zekeriyâ el-Ensârî, **Fethu'l-'allâm**, s. 656.

⁴⁶⁶ İbn Hibban, h.no: 3927.

⁴⁶⁷ Takiyuddîn el-Hisnî, **a.g.e.**, s. 532.

⁴⁶⁸ İbn Kudâme, **el-Muğnî**, XI, 115; İbn Hazm, **Meratibü'l-icmâ'**, s. 247; Sa'dî Ebû Ceyb, **Mevsûatu'l-icmâ' fi'l-fikhi'l-islâmî**, I, 117.

⁴⁶⁹ Cassâs, **Ahkâmu'l-Kur'ân**, III, 306; İbn Kudâme, **a.g.e.**, XI, 115. Bu görüşü savunanların isimleri ilgili kaynaklarda Ebû Seleme b. Abdurrahman (Hasan) ve Amr b. Yesâr şeklinde yer almasına karşın İbn Hazm'ın eserinde, Ebû Seleme Abdurrahman b. Avf ve Süleyman b. Yesâr olarak zikredilmiştir. Bkz. İbn Hazm, **el-Muhallâ**, VI, 41.

⁴⁷⁰ İbn Hazm, **el-Muhallâ**, s. 247; İbn Rüşd, **Bidâyetü'l-müctehid**, I, 354.

Altıncı Görüş: İbrahim en-Nehaî'den, nahr gününün iki gün olduğu rivayet edilmiştir⁴⁷¹.

İbn Rüşd, kurban kesim günlerinin hangileri olduğu hususunda seleften nakl olunmuş tüm bu görüşler etrafındaki ihtilafı, iki sebebe irca eder: *Birincisi*, “eyyâm-ı malûmât” konusundaki ihtilafı. “*Tâ ki, kendileri için birtakım menfaatlere şahit olsunlar ve kendilerini rızıklandırıdığımız dört ayaklı kurbanlık hayvanlar üzerine malum olan günlerde Allah'ın ismini ansınlar.(..)*” (el-Hac 22/28.). Âyetteki malum olan günleri bazıları “nahr günü ve müteakip iki gündür”, demiştir ki meşhur olan kavil budur; bazıları tarafından da, “Zilhicce'nin ilk on günüdür”, denilmiştir. *İkinci sebep* ise, bu âyetin delilü'l-hitâb'ı ile Cübeyr b. Mut'im'in hadisi arasında bulunan tearuzdur. Söz konusu hadiste Hz. Peygamber şöyle söylediği rivâyet olunmuştur: “*Mekke'nin bütün vâdileri kurban kesme yeridir ve teşrik günlerinin hepsi de kurban kesme zamanıdır*”⁴⁷². Âyetle sözü edilen “eyyâm-ı malûmât”, nahr günü ve müteakip iki gündür, deyip âyetin delil-i hitabını mezkur hadise tercih edenler, “ancak bu günlerde kurban kesimi olur” demişlerdir. Âyetle hadisin arasını cem' edenler, bu âyetle ilgili hadis arasında tearuz olmadığı görüşündedir. Âyetle bulunmayan fazla bir hükmün hadiste bulunduğunu ayrıca âyetten maksadın kurban kesme günlerini belirleme olmamakla beraber ilgili hadisin bu amacı taşıdığını, ayrıca bayramın dördüncü gününün ittifakla teşrik günlerinden olduğunu söyleyerek zebhin dördüncü gün olmasını câiz görmüşlerdir. Ulemâ arasında, Said b. Cübeyr hariç, “sayılı günler/eyyâm-ı madudat”ın “teşrik günleri” olduğu ve teşrik günlerinin de nahr gününü müteakip üç gün olduğu konusunda ihtilaf yoktur. Said b. Cübeyr ise nahr gününü teşrik günlerinden saymıştır. Ulema, eyyâm-ı malumat konusunda sadece yukarıda geçen iki meselede ihtilaf etmişlerdir. Nahr gününden başka kurban kesilmez diyenler ise “malûm günler”in Zilhicce'nin ilk on günü olduğu, onuncu günü hariç diğer günlerde kesimin câiz olmadığı hususunda icmâin bulunduğunu belirterek kesimin sadece Zilhicce'nin onuncu günü yani bayramın birinci günü yapılacağını söylemişlerdir⁴⁷³.

⁴⁷¹ Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, III, 306.

⁴⁷² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 82.

⁴⁷³ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, I, 354.

c. Kesimin Gece Yapılması

Nahr günlerinin gecelerinde yapılan kesim konusunda ihtilaf bulunmaktadır.

Birinci Görüş: Hanefiler⁴⁷⁴, Şâfiîler⁴⁷⁵ ve Hanbelîler⁴⁷⁶ başta olmak üzere fakihlerin çoğunluğuna göre gece kesmek câiz olmakla beraber mekrûhtur. Gece, hacda şeytan taşlamanın câiz olması hasebiyle, gündüze benzetilmiştir⁴⁷⁷.

Kurbanın gece kesilmesi câiz görüldüğünden, kesim günleri “yevm-i mahsûs”⁴⁷⁸ şeklinde tanıma dahil edilmiştir. Bu tanımlarda “yevm” kelimesinin kullanılması kesimin gece de yapılabileceğini gösterdiği belirtilmiştir⁴⁷⁹. Bununla beraber, kesimin gündüz yapılması tavsiye edilmiş ve müstehap görülmüştür⁴⁸⁰. Hatta kimi Hanefî kaynaklarında bu vakitte yapılan kesimin, tenzîhen mekrûh olduğu belirtilir⁴⁸¹.

İkinci Görüş: Mâlikî mezhebinde kurban kesiminin gündüz yapılması şarttır ve gün, tan yerinin ağırmasından itibaren başlar⁴⁸² güneş batıncaya kadar devam eder⁴⁸³. İmam Mâlik’in İbnü’l-Kâsım, Eşheb ve İbn Abdilhakem’den rivayet edilen meşhur kavlinde, kurban kesimi nahr günü ve mükeatip iki günün geceleri hariç sadece gündüzlerinde yapılabilir⁴⁸⁴. “(..)Kurbanlık hayvanlar üzerine eyyâm-ı malûmâtta Allah’ın ismini anmaları için sana gelsinler.”(el-Hac 22/28) âyetinde eyyâm/günler zikredilmiş, leyâl/geceler zikredilmemiştir⁴⁸⁵. Ahmed b. Hanbel’den

⁴⁷⁴ Semerkandî, **Tühfetü’l-fukahâ**, III, 83; Kâsânî, **Bedâi’**, VI, 312; Âlemgir, **el-Fetâvâ’l-Hindiyye**, V, 295; Meydânî, **el-Lübâb**, III, 234.

⁴⁷⁵ Nevevî, **el-Mecmû’**, VIII, 218; Mâverdî, **el-İknâ**, s. 185.

⁴⁷⁶ İbn Kudâme, **el-Muğnî**, XI, 115; Merdâvî, **a.g.e.**, IV, 87.

⁴⁷⁷ İbn Kudâme, **a.g.e.**, XI, 115.

⁴⁷⁸ Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 265; Âlemgir, **a.g.e.**, V, 291.

⁴⁷⁹ Şurunbulâlî, **Gunye**, I, 265.

⁴⁸⁰ Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 270; Âlemgir, **el-Fetâvâ’l-Hindiyye**, V, 296.

⁴⁸¹ Şeyhîzâde, **Mecme’u’l-enhur**, II, 519.

⁴⁸² Derdîr, **eş-Şerhu’l-Kebîr**, I, 516.

⁴⁸³ İbn Rüşd, **el-Mukaddimât el-Mümehhidât**, I, 437.

⁴⁸⁴ Sahnûn, **el-Müdevvenetü’l-kübrâ**, II, 73; İbnü’l-Arabî, **Ahkâmu’l-Kur’ân**, III, 1282; İbn Rüşd, **Bidâyetü’l-müctehid**, I, 354.

⁴⁸⁵ Sahnûn, **a.g.e.**, II, 73.

de rivayet edilen bir görüşe göre⁴⁸⁶ teşrik günlerinin gecelerinde ve nahr gününün gecesinde kurban kesiminin câiz olmadığını belirtmiştir.

Bu konudaki ihtilaf, “yevm/gün” kelimesinin *müşterek* bir kelime oluşuyla izah edilmiştir. Çünkü “yevm” kelimesi “*Salih, yurdunuzda üç gün/eyyâm daha yaşayın, dedi.*” (Hûd 11/65) âyetinde olduğu gibi Arapça’da bazen “yirmi dört saat”ten oluşan zaman dilimi yani “gündüz ve gece”; bazen de “*Allah onu, ardarda yedi gece/leyâl, sekiz gün/eyyâm onların üzerine musallat etti.*” (al-Hâkka 69/7) âyetinde olduğu gibi, gece hariç yalnız “gündüz” mânasına kullanılmıştır. Dolayısıyla “(..)Kurbanlık hayvanlar üzerine eyyâm-ı malûmâtta Allah’ın ismini anmaları için sana gelsinler.”(el-Hac 22/28) âyetinde geçen “yevm” kelimesini birinci mânaya yorumlayanlar, kurban kesimi teşrik günlerinin gecelerinde de câiz görmüş; kelimeyi “gece”yi kapsamadığına yorumlayanlar da gece vaktinde kesimi câiz görmemişlerdir⁴⁸⁷. Şu halde bu meseledeki ictihad, bu kelimenin bu iki mânadan hangisinde daha zahir olduğu hususundadır. Akla öyle geliyor ki gündüz mânasında daha zahirdir. Fakat böyle de olsa, geceleyin kurban kesmenin câiz olmayışı, ancak delilü'l-hitab yolu ile anlaşılmış olur ki; bu, zayıf bir istidlaldir. Çünkü bu delilü'l-hitab, kelime medlulüne verilen hükmün zıddını kelime medlulünden zıddına vermektir. Bu tür delilü'l-hitab ise, delilü'l-hitab çeşitlerinin en zayıfıdır⁴⁸⁸.

Geceleyin kurban kesmeyi câiz görmeyenler veya mekrûh sayanlar, aydınlatma imkânının yetersizliğinin yol açacağı muhtemel tehlike, hata ve zorlukları göz önünde bulundurmuş olmalıdır. Karanlığın sebebiyet verceği hata, kendini veya hayvanı yaralama veya kesilecek damarları görememe ihtimalleri⁴⁸⁹ haricinde gece karanlığının, etin taze ve temiz bir şekilde dağıtımını aksatması veya geciktirmesi, gece kurban kesiminin mekrûh sayılmasının sebepleri arasında izah edilmiştir⁴⁹⁰. Bu sakıncalar yoksa gece de kurban kesilebilir.

⁴⁸⁶ İbn Kudâme, **el-Muğnî**, XI, 115.

⁴⁸⁷ Sahnûn, **el-Müdevvenetü'l-kübrâ**, II, 73; İbn Rüşd, **Bidâyetü'l-müctehid**, I, 354.

⁴⁸⁸ İbn Rüşd, **a.g.e.**, I, 355.

⁴⁸⁹ Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 268; Meydânî, **el-Lübâb**, III, 234; Âlemgir, **el-Fetâvâ'l-Hindiyye**, V, 296.

⁴⁹⁰ Takiyuddîn el-Hisnî, **Kifâyetü'l-ahyâr**, s. 532.

3. Vakitte Yanılma

Zilhiccenin onuncu günü olduğuna şehâdet edilip de Bayram Namazı kılındıktan ve kurbanlar kesildikten sonra o günün Arefe günü olduğu anlaşılrsa, Müslümanların ibadet ve tâatlerini korumak için, kılınan namaz ile kesilen kurbanlar sahih kabul edilir. Çünkü bu gibi hatâlardan kaçınmak her zaman mümkün değildir⁴⁹¹.

Bayramın (yevm-i edhâ) hangi gün olduğu hususunda tereddüt edilirse Bezzâziye’de kesimin üçüncü güne tehir edilmemesi; o güne tehir edilmesi durumunda kurbanın etinden yemeyip tasadduk edilmesinin daha iyi olduğu belirtilmiştir⁴⁹².

4. Vaktin Geçmesi ve Kurbanın Kazası

Hanefîlere göre kurban, zamanında edâ edilmediğinde vaktin çıkmasıyla hitap ortadan kalkmaz, kaza edilir⁴⁹³. İbadetin dinen belirlenen vaktinde yerine getirilmesine “edâ”, birinci ifadaki eksiklik sebebiyle vakti içinde yapılan ikinci tam ifaya “iâde” denir. İbadetin belirlenen vaktin dışında başka bir zamanda yerine getirilmesine ise kazâ adı verilir⁴⁹⁴. Fukahanın ıstılahında kaza bu şekilde kullanılmakla beraber âyet ve hadislerde, ibadeti vaktinde yapmayı ifade eder⁴⁹⁵.

Bir ibadetin kazâsı, ibadetin makûl misliyle, makûl olmayan misliyle ve edâya benzer olmak üzere üç şekilde gerçekleşir. Vaktinde edâ edilmeyen farz bir namazın sonradan aynen kazâ edilmesi birinci, yaşlı bir kişinin ramazan orucunu tutmaya gücünün yetmemesi sebebiyle fidyeye vermesi ikinci, bayram namazına imam rûkûda

⁴⁹¹ Şurunbulâlî, *Gunye*, I, 267; Âlemgir, *a.g.e.*, V, 295.

⁴⁹² Bezzâzî, *el-Fetâva’l-Bezzâziyye*, VI, 289.

⁴⁹³ Kâsânî, *Bedâi’*, VI, 293.

⁴⁹⁴ Râzî, *el-Mahsûl*, I, 24; Koca, “İbadet”, *DİA*, XIX, 244.

⁴⁹⁵ Abdulaziz Bayındır, *Kur’an Işığında Doğru Bildiğimiz Yanlışlar*, Süleymaniye Vakfı Yayınları, II. bs., İstanbul 2007, s. 197

iken yetişen kimsenin rükûunu kaçırmamak için tekbirleri rükûda alması ise üçüncü tür kazâyâ örnek teşkil eder⁴⁹⁶.

Hanefilere göre, kurbanda esas olan sadece irâke-i dem olduğu için, vaktinde edâ edilmeyen vacip bir kurbanın kazası, ibadetin makûl olmayan misliyle yani hayvanın aynını veya kıymetini tasadduk etmekle gerçekleşir. Kurbanın irâke-i demle edâ edilmesi, belirli vakitte olması şartına bağlıdır. Kurbanın kazası, vakit çıktıktan sonra hayvanın kesimi şeklinde ibadetin makûl misliyle veya edâyâ benzer misliyle gerçekleşmez⁴⁹⁷. Çünkü irâke-i demin ibadet oluşu akılla bilinmemektedir; kesim ise zaman-ı mahsusla takyid edilmiş olup bu vakitten sonra kazası makûl misliyle yani kesim yoluyla mümkün olmamaktadır⁴⁹⁸. Bu durumda irâke-i dem, tasadduka intikal eder. Tasadduk da ya canlı olarak hayvanın kendisinin ya da kıymetinin verilmesiyle gerçekleşir⁴⁹⁹.

Bayram günlerinde kesilmek üzere adanmış bir kurban, bayram günlerinde kesilmezse, sahibinin zengin veya fakir olması farketmeksizin, fakirlere tasadduk edilmesi gerekir⁵⁰⁰. Muayyen hayvanı nezreden kimse nahr günlerinde nezrini kesmez ve nahr günlerini böyle geçirirse nezr edilmiş olan şeyin aynını tasadduk eder⁵⁰¹.

Hanefilere göre, ister fakir ister zengin olsun, kişi belirli bir hayvanı kurban etmek üzere tayin edip “Allah rızası için şu hayvanı kurban etmek üzerime borç olsun” diyerek üzerine vacip kılar veya fakir bir kişi kurban etme niyetiyle bir davar satın alır ancak kurban kesim günlerinde kesmez ve vakit de çıkarsa kurbanı o haliyle yani canlı olarak tasadduk etmesi gerekir. Fakat, vakti içinde kurbanını kesmeyen kişi, zengin birisi olur ve kurban olarak keseceği hayvanı tayin etmek suretiyle de üzerine vacip kılmamışsa hayvanı satın almış veya almamış olduğuna bakılmaksızın

⁴⁹⁶ Serahsî, **el-Usûl**, I, 49-50; Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 269; Kadızâde, **Netâicu'l-efkâr**, IX, 507; Koca, “İbadet”, **DİA**, XIX, 244.

⁴⁹⁷ Kâsânî, **Bedâi'**, VI, 293; Kadızâde, **a.g.e.**, IX, 507, 514.

⁴⁹⁸ Serahsî, **el-Usûl**, I, 49-50; Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 293.

⁴⁹⁹ Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 293.

⁵⁰⁰ İbn Âbidîn, **Reddû'l-muhtâr**, IX, 465.

⁵⁰¹ Molla Hüsrev, **a.g.e.**, I, 268.

bir koyunun kıymetini tasadduk eder⁵⁰². Çünkü zengin kişi, hayvanı satın alsa da almasa da, belirlese de belirlemese de her halükarda kurban, üzerine vaciptir. Fakire ise udhiye niyetiyle satın almayla vacip olur⁵⁰³. Böyle bir niyet olmaksızın hayvanı satın almış fakir, kurban günlerinde kesmezse hayvanı tasadduk etmesi kendisine vacip değildir⁵⁰⁴.

Zengin kimse kurban almaksızın bayramı geçirse, bedelini tasadduk etmesi gerekir. Kurban satın alındıktan sonra kesmeden vakit çıkacak olsa o haliyle (aynen) tasadduk edilir⁵⁰⁵. Ertesi seneye bırakılmaz. Bir kimse kurban bayramında kesmek niyetiyle aldığı hayvanı kesmeyip kurban günleri geçerse, kişi zengin ise dilerse aynını, dilerse kıymetini; fakir ise aynını yani udhiyenin kendisini diri olduğu halde tasadduk eder. Çünkü Hanefî mezhebinde fakîrin kurban kesme niyetiyle satın aldığı udhiyenin edâsı vaciptir⁵⁰⁶.

Kurban Bayramı'nda kesilmek üzere satın alınmış olan kurbanlık, kesilmeyip nahir günleri geçerse, o hayvanın, mevcut ise aynı; mevcut değil ise kıymeti fakirlere tasadduk edilir⁵⁰⁷. Her iki durumda da “irâke-i dem” tasadduka intikal etmiştir ve bunun etinden sahibi yiyemez.

Kurban, vaktinde edâ edilmediğinde kesim tasadduka intikal edeceği için, fitreden farklılık arz eder. Fitrenin vücûbu, bayram günü edâ edilmemekle düşmez ve bilahare yine de makûl misliyle ödenir. Bu yönüyle kurban fitreden ayrılır. Zira fitre, kurbet yönü makûl olan yani hikmet ve gayesi bilinen bir ibadet olduğundan, hangi vakitte verilse ondan güdülen gaye yerine gelmiş olur. Kurbanın ise kesiminin bayram günlerine hasrolmasının vücûbundaki kurbet yönü aklen bilinemez⁵⁰⁸. Kurbanda mevcut olan irâke-i demin aklen bilinemezliği ise kurban, zekât ve

⁵⁰² Bâbertî, **el-Înâye**, IX, 513; Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 268; Âlemgir, **el-Fetâvâ'l-Hindiyye**, V, 296; Mv.F., “**Kazâu'l-fevâit**”, XXXIV, 45.

⁵⁰³ Bâbertî, **a.g.e.**, IX, 514; Kadızâde, **Netâicu'l-efkâr**, IX, 514.

⁵⁰⁴ Aynî, **el-Binâye**, IX, 138.

⁵⁰⁵ Molla Hüsrev, **a.g.e.**, I, 268; İbn Âbidîn, **a.g.e.**, IX, 463.

⁵⁰⁶ Molla Hüsrev, **a.g.e.**, I, 268.

⁵⁰⁷ İbn Âbidîn, **Reddû'l-muhtâr**, IX, 463.

⁵⁰⁸ Merğînânî, **el-Hidâye**, I, 142.

sadaka-i fitr arasındaki en temel farklılığa işaret eder. Çünkü kurbanda vacip olan, ibadetin irâke-i demle yapılmasıdır. Dolayısıyla, kesim yapmaksızın vakti içinde kıymetini tasadduk etme yoluna başvurmakla, bu ibadet gerçekleşmiş olmamaktadır. Zira irâke-i dem maddî bir kıymetle ölçülemez. Bu anlamda irâke-i dem, gayr-i mütekavvimdir. Mütekavvim bir mal ise, gayr-i mütekavvimin bedeli olarak verilemez. Diğer yönüyle, irâke-i dem halis Allah hakkı grubuna girer. Bu gruba giren fiillerin talil edilme imkanı yoktur.⁵⁰⁹.

Şâfiîler ve Hanbelî mezheplerine göre, zamanında edâ edilmemiş udhiye, tatavvu grubundan ise kesilmez ve mükellef o yıl kurban kesimini kaçırmıştır. Bir sonraki yıl kesecek olursa, kestiği, önceki yılın değil bulunduğu yılın kurbanı olur⁵¹⁰.

Şâfiî ve Hanbelî mezheplerine göre, zamanı içinde kesilmeyen, nezir kurbanıysa, sahibinin onu kesmesi ve o vacip kurbanı edâymışçasına kaza etmesi gerekir⁵¹¹. Ebû Hanîfe'nin ise zamanı içinde kesilmeyen nezir kurbanı için, kaza edilmeyeceğini; zira vaktin geçtiğini ve yükümlülüğün düşmüş olduğunu belirtir⁵¹².

III. KURBANIN KESİMİ

A. GENEL OLARAK KESİM

Eti yenen kara hayvanları ancak fiilen veya hükmen boğazlanması halinde helâl olmaktadır⁵¹³. “Zebh” yani hayvanların kesimi, ıstilahî açıdan da udhiyenin anlamına dahil olduğu⁵¹⁴ için kurbanlıkların kesiminin de tabi olduğu usûl ve kurallar, fıkıh kitaplarında “Kitâbu’z-zebâih” başlığı altında incelenmiştir.

Eti helal olan kara hayvanlarının yenilebilmesi için hayatlarının İslâm’ın muteber saydığı bir mudahale ile sona ermesi şarttır. Kendisiyle etin hem tâhir hem

⁵⁰⁹ Serahsî, **el-Mebsût**, XII, 13.

⁵¹⁰ Nevevî, **el-Mecmû’**, VIII, 218-219; Mv.F., “**Kazâu’l-fevâit**”, XXXIV, 45.

⁵¹¹ Nevevî, **a.g.e.**, VIII, 220; İbn Kudâme, **el-Muğnî**, XI, 116; Mv.F., “**Kazâu’l-fevâit**”, XXXIV, 45.

⁵¹² Nevevî, **a.g.e.**, VIII, 220.

⁵¹³ Şener, “Hayvan”, **DİA**, XVII, 96.

⁵¹⁴ Kadızâde, **Netâicu’l-efkâr**, IX, 504.

tayyib olacağı⁵¹⁵ ifade edilen ve “Şer’î kesim” adı verilen bu müdahale, ihtiyarî ve ıztırarî (/hükmi) olmak üzere ikiye ayrılır. İhtiyarî tezkiye, usulüne uygun olarak keskin bir aletle hayvanı boğaz bölgesinden keserek hayatına son vermekle gerçekleşir⁵¹⁶. Kurbanlıkların kesimi, hakikî tezkiyeye dahil olduğu için bunların kesim şekli ve ilgili şartları fıkıh eserlerinin “Kitabu’z-zebâih” bölümünde anlatılan “ihtiyarî boğazlama” şekliyle aynıdır. “Hükmi tezkiye” olarak kabul edilen “ıztırarî tezkiye” ise bir av hayvanını ve “azgın ehlî hayvanı”⁵¹⁷ herhangi bir yerinden kan akıtıcı bir aletle yaralayıp öldürmektir⁵¹⁸. Fakat, kurbanların kesimi sadece hakikî tezkiyeyle sınırlı olduğundan, kurban kesiminde “şer’î tezkiye” kavramının yalın kullanımı tercih edilir ve ihtiyarî olanı anlaşılır.

1. Tezkiyenin Rüknu

İbadet amaçlı olsun veya olmasın eti yenen hayvanların kesiminde aranan kurallar ana hatlarıyla aynıdır. Usulüne uygun yerinden kesimi aynı zamanda hayvan etinin helâl oluşunun sebebidir. Kurban kesmenin rüknu kurbanlık hayvanın kanını akıtmaktır. Kurbanın sünnete uygun kesimi ise, nahredilecek kurbanlığı nahretmek, zebhedilecek olanı zebhetmek şeklinde olur⁵¹⁹.

Enes b Mâlik diyor ki “Ve Resûlullâh kendi eliyle ayakta müteaddit deve nahretti. Resûlullâh Medîne’ye geldiğinde de (Kurban Bayramında) yakışıklı iki koç zebhetti.”⁵²⁰ Bu hadisın diğer rivayetlerinde “zebhetti” yerine ضَحَّى “tadhiyede bulundu” fiili kullanılmıştır⁵²¹.

Hanefîler, İmam Şâfiî, Leys ve Sevrî, devenin zebhedilmesi, sığırın da nahredilmesini câiz görmekle beraber bunu mekrûh sayarlar⁵²². Nitekim Buhârî’nin

⁵¹⁵ Mehmed Zihni Efendi, **Nimet-i İslâm**, s. 227.

⁵¹⁶ Kadızâde, **a.g.e.**, IX, 492.

⁵¹⁷ Mehmed Zihni Efendi, **a.g.e.**, s. 226.

⁵¹⁸ Kâsânî, **Bedâi’**, VI, 201; Şener, “Hayvan”, **DİA**, XVII, 96.

⁵¹⁹ Naim, **Tecrîd Tercemesi**, III, 199.

⁵²⁰ Buhârî, “**Hac**” 27.

⁵²¹ Buhârî, “**Hac**” 117, 119, “**Edâhî**” 9, 13, 14; Müslim, “**Edâhî**” 17, 18.

⁵²² Cassâs, **Muhtasarü İhtilâfi’l-ulemâ**, III, 210.

“*Kitâbu'l-zebâih*”inde İbn-i Cüreyc, Atâ’dan şu sualleri îrâd ettiğini rivâyet etmiştir: Atâ’: “*Mezbah*” ile “*menhar*”dan başka bir yerde ne zebh olur, ne de nahir” dedi. “*Zebhedilecek hayvanı nahretsem nüsük olarak kâfi gelir mi?*” dedim. “*Evet. Zîrâ Cenâb-ı Hak bakare’nin zebhedildiğini bize bildiriyor. Binâenaleyh nahredilecek bir şey yâni bir hayvanı zebhedecek olursan câiz olur. Lâkin bence onu zebhetmek daha müstehabdır. Zebh, evdâcı kat’ etmektir*” dedi. Bunun üzerine: “*Yâ evdâcı tâ nuhâ’ı kesinceye kadar zebhi geri doğru sürecek olursa ne dersin?*” dedim. “*Zannetmem ki câiz olsun*” dedi.⁵²³

Hadiste yer alan “nuhâ”, bir ucu dimağda, omurga kemiklerinin içinden geçen sinir olup Türkçe’de buna “kokar veya murdar ilik” denir. Nahr’ın yâni murdar iliğe kadar yapılan kesimin câiz olmadığına dair İbn Cüreyc’in İbn Ömer’den rivayetinde İbn Ömer: “*Kemiğin birisinden geçip hayvanı ölünceye kadar kendi haline bırakmak gerekir*” demiştir⁵²⁴. Saîd b. Cübeyr, İbn Abbas’dan bu şekilde hayvan kesmenin şerî şeklinin *halk* ile *lebbeden* kesmek olduğunu nakleder. Bununla beraber: “*Başlı, büsbütün kesmekte beis yoktur*” eserini de Buhârî, İbn Ömer ile İbn Abbas ve Enes b. Mâlik’den ta’likan rivâyet etmiştir⁵²⁵.

a. Zebh ve Nahr

Zebh, hayvanın boynun iki yanındaki “*evdac*”ından yâni şah damarından olmak üzere boğaz kısmının çene ile birleştiği yerinden kesilmesine denir⁵²⁶. Türkçe’de daha çok “boğazlamak” diye kullanılır. Boğazlanmış veya boğazlanacak hayvana da “*zebîh*” veya “*zebîha*” denir. Ancak bu terim daha çok sığır, koyun ve keçi gibi hayvanların çene altından meşrû şekilde kesimini ifade eder⁵²⁷.

Nahr ise, hayvanın göğsü üstünden yani boynunun göğüs kemiğine bitişik yerinden kesilmesine denir⁵²⁸. Nahr, genelde, deve cinsi hayvanın kesim şeklidir ve

⁵²³ Buhârî, “*Zebâih*” 24.

⁵²⁴ Buhârî, “*Zebâih*” 24; Naim, *Tecrîd Tercemesi*, III, 199 vd..

⁵²⁵ Buhârî, “*Zebâih*” 24.

⁵²⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, “z-b-h-“ md., II, 436-437.

⁵²⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, XII, 3.

⁵²⁸ İbn Manzûr, *el-Muğnî*, “n-h-r-“ md., V, 195.

sünnet olan da budur. Deveyi zebh etmek; sığırı ve koyunu da nahretmek mekrûh olmakla birlikte etleri yenilebilir⁵²⁹. Kurbanlık hayvanlardan sığır, manda, koyun ve keçi cinsinden hayvanlar yatırılıp çenelerinin hemen altından boğazlanmak suretiyle (zebh) kesilir. Deve ise ayakta sol ön ayağı bağlanarak göğsünün hemen üzerinden (nahr) kesilir⁵³⁰.

Kur'an'da zebh denilen kesim çeşidine yer verilir: “Allah size bir sığır kesmenizi (zebhi) emrediyor” (el-Bakara 2/67). “Ve İbrahim'e oğulunun yerine fîdye olarak büyük bir zibh (kurbanlık) verdik” (es-Saffât 37/ 107).

Sığır gibi cüssece ikisi arasında olanlar da nahredilirse de onların nahrine zebih de denilebilir. Nitekim İsrâiloğulları'nın boğazlamakla yükümlü oldukları sığır hakkında “Bunun üzerine kestiler (zebehûhâ), ama az kalsın kesmeyeceklerdi”(el-Bakara 2/71) buyurulmuştur. Hasan el-Basri'den, sığırın nahr edilmeyeceği yalnız zebhedileceği; Atâ'dan ise bakaranın nahr edileceği rivayet edilmiştir. Atâ, bu âyet kendisine okununca, zebhin ve nahrin aynı olduğunu söylemiştir. Katâde ve Zührî'den "İstersen nahredersin, istersen zebhedersin" diye nakledilmiştir. “Nahr” ise her ne kadar “zebh”in yerine geçse bile, onun şekli zebihten farklıdır⁵³¹.

b. Kesilecek Kısım

Kurbanın kanının akıtılması, yani kesilmesi işleminin nasıl yapılacağı, hayvanın hangi damarlarının kesileceği konusunda, hayvanın şah damarlarının kesilmesinin gerektiği dışında, konuyla ilgili hadislerde bir bilgi mevcut olmadığından, bu konuda müctehit imamlar arasında farklı görüşler ortaya çıkmıştır⁵³².

Boğazlanacak olan hayvanda kesilme yeri, “Lebbe” denilen boyun dibinden, yani gerdandan çene altına kadar olan kısımdır. Bu kesim, zebh ya da nahr şeklinde olur. İhtiyarî tezkiyede, “hulkum” adı verilen nefes borusu, “merî” denilen yemek

⁵²⁹ Serahsî, **el-Mebsût**, XII, 3.

⁵³⁰ Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc**, VI, 108.

⁵³¹ Râzî, **et-Tefsîrû'l-Kebîr**, I, 550.

⁵³² Gözübenli, “Kurban”, **İFAV Ansk.**, III, 103.

borusu⁵³³ ve “evdâc”⁵³⁴ denilen iki şah damarı kesilerek kanı boşaltılır. Bu dört damarın kesimiyle hayvanın tezkiyesi tamamlanmış ve sünneti üzere yapılmış olur⁵³⁵. Ebû Hanîfe bu dört damardan, yani boğazın iki tarafındaki şah damarları, yem ve yemek borusundan en az üçünün kesilmesini yeterli görür. Ebû Yûsuf’a göre, yemek ve nefes boruları ile iki şah damardan biri mutlaka kesilmelidir. İmamı Muhammed’e göre de bu dördünün her birinin ekseriyetinin kesimi halinde tezkiye gerçekleşir⁵³⁶. Çünkü, İmam Muhammed’e göre her damar kendi kendisiyle kâimdir ve başkasına tâbi olmaz; Ebû Yûsuf’a göre şah damarların (vedeceyn) ikisi de aynı cinstendir ve onlardan birinin diğerlerine tâbi olması câizdir⁵³⁷. Bu ihtilafın kaynağı ise Ebû Yûsuf’un genel prensip olarak, bir şeyin, kendi başına hükmü olsa bile başkasına tâbi olmasını câiz görmesi; İmam Muhammed’in ise, bir şeyin kendine mahsus hükmü var ise, başkasına tâbi olmayacağı esasını kabul etmiş olmasıdır⁵³⁸.

İmam Mâlik’in meşhur görüşüne göre, evdacın (/şah damarları) ve nefes borusunun (/hulkum) mutlaka kesilmesi gerekir; birisi kesilmeden bırakılırsa tezkiye yapılmış sayılmaz⁵³⁹. Sevrî’ye göre de evdac kesilirse, nefes borusu kesilmese bile mahzur yoktur⁵⁴⁰.

İmam Şâfiî’ye göre, kesimin yetecek en alt derecesi yemek (meri) ile nefes borularını (hulkum) kesmektir; iki şah damar da kesilmelidir. Bununla beraber sadece yemek ve nefes boruları kesilirse câiz olur, demiştir⁵⁴¹. Şâfiîlere göre nefes

⁵³³ Ahmed Hamdi Akseki, “merî”nin Türkçe karşılığı için “kızıl-üyük” kelimesini kullanmıştır. Bkz. **İslâm Dini**, s. 221.

⁵³⁴ “Evdac, boğazın iki tarafında olan veridler (iki büyük damar) ile nefes borusu olan “hulkûm”un ve onun arkasında yemek borusunun ismidir.” Mehmed Zihni Efendi, **Nimet-i İslâm**, s. 1156.

⁵³⁵ Şâfiî, **el-Ümm**, II, 371; Âlemgir, **el-Fetâvâ’l-Hindiyye**, V, 287.

⁵³⁶ Âlemgir, **a.g.e.**, V, 287.

⁵³⁷ Debûsî, **Te’sîsü’n-nazar**, s. 78.

⁵³⁸ Debûsî, **a.g.e.**, s. 78.

⁵³⁹ Sahnûn, **el-Müdevvenetü’l-kübrâ**, II, 65.

⁵⁴⁰ Elmalılı, **Hak Dini**, III, 1561.

⁵⁴¹ Şâfiî, **el-Ümm**, II, 371.

(/hulkum) ile yemek borularının (/merî) kesilmesini şart, şah damarlarının kesilmesi sünnettir⁵⁴².

Fıkıh kitaplarında hayvanların kesimiyle ilgili kural ve tavsiyeler, müctehid ve fakihler arasında yer alan tartışmalar, hayvanların sağlıklı ve merhametli bir biçimde kesilmesini ve kanının da büyük oranda vücudundan atılmış olmasını sağlamayı; tevhîd akîdesine aykırı sapmaların da temizlenerek bu konuda İslâm ümmeti arasında belli bir geleneği oluşturmayı amaçlar⁵⁴³. Kardâvî de, boğazlama şekli ve adetinin bütün insanlar tarafından bilindiği için bu konuyu derinliğine alarak ulema arasında ihtilafa konu olan meselelerde zorluk göstermenin, İslâm'ın kolaylık fikriyle bağdaşmayacağını belirtir⁵⁴⁴.

2. Kurbanda Tezkiyenin Şartları

a. Keskin Alet Kullanmak

Kesimde esas olan şey hayvana eziyet etmeden, acı çektirmeden kanını akıtmaktır. Resûlullâh (s.a.v.), kesimin hayvana zahmet vermeden, onu hoş tutarak iyi bir biçimde yapılmasının gerekliliğini belirtmiştir⁵⁴⁵. Resûlullâh (s.a.v.) müslümanın her işinde olduğu gibi hayvanı keserken de en uygun ve güzel şekilde davranmasını emrederken bizzat kendisi deve ve koç kurban ederek hayvan kesiminin nasıl yapılacağını göstermiş ve bu konuda önemli gördüğü noktalara işaret etmiştir.

Kurbanı kesen kimse hayvana eziyet vermemek için keskin bıçak kullanmalıdır. Kaynaklarda, hayvanları boğazlama hususunda damarlarını kesip kanlarını akıtacak herhangi bir âletin⁵⁴⁶ yeterli geleceği belirtiliyorsa da Resûlullâh'ın (s.a.v.) kurban kestiğini belirten rivayetlerde keskin bıçak kullandığı ve bunu tavsiye ettiği görülür.

⁵⁴² Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc**, VI, 107.

⁵⁴³ Bardakoğlu, **İslâm ve Toplum**, II, 51.

⁵⁴⁴ Kardâvî, **el-Helâl ve'l-haram fi'l-İslâm**, s. 57.

⁵⁴⁵ Şener, "Hayvan", **DİA**, XVII, 96.

⁵⁴⁶ Âlemgir, **el-Fetâvâ'l-Hindiyye**, V, 287.

Şeddâd b. Evs şöyle demiştir: İki şey var ki, bunları Resûlullâh (s.a.v.)’den belledim. Buyurdular ki: “*Şüphesiz Allah herşeyde iyi ve güzel davranmayı emretmiştir. O halde öldürdüğünüz vakit, öldürmeyi iyi yapın; hayvan keseceğiniz zaman en güzel şekilde kesiniz. Bu işi yapacak kimse bıçağını bilesin ve keseceği hayvanı rahat ettirsin.*”⁵⁴⁷

Bıçak önceden bilenip hazırlanır ve hayvanın göremeyeceği bir yere konulur. Hayvanı yere yatırdıktan sonra bu âleti keskinletmeye çalışmak ise mekrûhtur⁵⁴⁸. Hâkim’in İbn Abbas’tan Buhârî’nin şartlarına göre sahih kabul edilen rivâyetine göre, keseceği hayvanı yatırmış halde bıçağını bileyen birini gören Resûlullâh (s.a.v.), “*Onu defalarca öldürmek mi istiyorsun? Niçin onu yatırmadan önce, bıçağını bilemedin?*” diyerek onu takdir etmiştir⁵⁴⁹.

b. Allah Adını Anmak

Hayvanı insanın hizmetine tahsis eden Allah, kendi ismini anmak şartıyla insanın hayvanı kesip ondan faydalanmasına müsaade etmiştir. Allah’ın ismini kesim esnasında zikretmenin mânası, bu canlı varlıkta bu işlemin ancak Allah’ın izni ve rızası ile yapıldığını ifade etmektir⁵⁵⁰. Bu şartın ihlali karşısında ise şiddetli vaîdde bulunulmuştur; Enes (r.a.)’ın rivayetinde Resûlullâh (s.a.v.), insanların “Lâ ilâhe illallâh” dedikten sonra, namaz kılması, müslümanların kıblesine yönelmesi ve usûlüne uygun şekilde hayvan zebhetmesiyle kanlarının ve mallarının kendilerine haram olacağını bildirmiştir⁵⁵¹. İslâm’ın ana umdeleri yanında kesimin de zikredilmesi, bunun taabbudî bir konu olduğunu göstermektedir.

Allah’ın ismini herhangi bir sekilde anmaya *tesmiye* denir. Besmele’nin daha özel bir kavram oluşundan dolayı kesim işleminde genellikle tesmiye kavramı kullanılmaktadır. Mesela “Allâhu ekber” ve “Lâ ilâhe illallâh” demek de bir tesmiye, bir anmadır. Kesimi konu edinen âyetlerde emredilen de mutlak Allah’ın anılmasıdır.

⁵⁴⁷ Müslim, “**Sayd**”, 57; Ebû Dâvûd, “**Dahâyâ**” 12; Tirmizî, “**Diyyât**” 13; Nesâî, “**Dahâyâ**” 22; İbn Mâce, “**Dahâyâ**” 3; Dârimî, “**Edâhî**” 10; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, I, 123, 124, 125.

⁵⁴⁸ Âlemgir, **a.g.e.**, V, 287.

⁵⁴⁹ Hakim, **el-Müstedrek**, IV, 1305.

⁵⁵⁰ Kardâvî, **el-Helâl ve’l-haram fi’l-İslâm**, s. 60.

⁵⁵¹ Buhârî, “**Salât**” 28.

“Bismillâhirrahmânirrahîm” veya sadece “Bismillâh” demek Besmele olup özel bir tesmiyedir⁵⁵². Türkçede bu mânâyı ifade etmek için “besmele çekmek” deyiimi kullanılır.

(1). Genel Kesimlerde Tesmiye ve Hükümü

Müslümanların, hayvanı keserken Allah’ın adını anmalarının şart olup olmadığı veya hangi ölçüde şart olduğu alimler arasında tartışmalıdır. Bir hayvan ya Allah’ın ya Allah’tan başkasının ismi anılarak kesilmiş ya da ne Allah’ın ne de Allah’tan başkasının ismi anılarak kesilmiş olma ihtimalini taşır. Birinci durumda etinin helal, ikinci durumda ise “ma uhille li gayri’l-lâh”ın kapsamına girdiği için haram olduğu açıktır. Kur’ân-ı Kerîm’de, kesim esnasında Allah’tan başkasının adının anılması veya hayvanın Allah’tan başkasına kurban edilmesi halinde etinin yenmeyeceği açıkça belirtilmiş (el-Bakara 2/173, el-Mâide 5/3), fakihler de bu konuda görüş birliğine varmışlardır⁵⁵³.

Şâfiîler hariç İslâm hukukçularının çoğunluğuna göre, hayvanı keserken besmele hatırlanırsa, çekmek farzdır. Hanefî mezhebine göre, tesmiyenin kasden terk edilmesi durumunda kesilen hayvanın eti haram olur ve yenilmez. Çünkü “*Kesilirken üzerine Allah’ın adı anılmayan hayvanları yemeyiniz.*” (el-En’âm 6/121) âyetiyle, kasden besmele terkedilerek kesilen hayvanın eti haram kılınmıştır. Resûlullâh (s.a.v.) “Allah’ın adı anılarak kanı akıtılan hayvanın etini yeyiniz”⁵⁵⁴ buyurmuştur. Fakat bir unutma neticesi olarak terk edilirse etinin yenilmesine engel teşkil etmez⁵⁵⁵.

Mâlikîler ise “*Kesilirken üzerine Allah’ın adı zikredilmeyen hayvanların etini yemeyiniz.*” (el-En’âm 6/121) âyetinde unutma veya terketmeden söz edilmediği için, besmeleyi mutlak olarak farz kabul ederler. Bu prensiple çelişen Hz. Âişe’nin naklettiği hadisi de neshedilmiş sayarlar. Hz. Aîşe’den şöyle dediği nakledilmiştir: “Bir grup insan Allah Rasûlüne gelerek şöyle dediler: Bazı kimseler bize et getiriyor. Fakat biz, bu kesilen hayvanın üzerine Allah’ın adının anılıp anılmadığını

⁵⁵² Elmalılı, **Hak Dini**, III, 2043.

⁵⁵³ Şener, “Hayvan”, **DİA**, XVII, 97; Kardâvî, **el-Helâl ve’l-haram fi’l-İslâm**, s. 58.

⁵⁵⁴ Buhârî, “**Zebâih**” 20,

⁵⁵⁵ Kudûrî, **el-Kitâb**, III, 224.

bilmiyoruz". Hz. Peygamber de cevaben: "Üzerine besmeleyi çekip, ondan yeyiniz" buyurdu⁵⁵⁶.

Başta İmam Şâfiî olmak üzere bir grub İslâm hukukçusuna göre hayvanın kesiminde besmelenin okunması, sadece sünnet-i müekkededir. Kesim esnasında Besmele kasden okunmasa da müslümanın kestiği hayvanın eti helaldir. Ebû Hüreyre ve İbn Abbas'tan da rivayet edilenbu görüşe göre, ilgili âyetlerde, putlar için kesilen hayvanlardan söz edilmiştir. Müslümanın daima Allah adına kestiği, Allah'ın adını ansa da anmasa da kestiğinin helâl olduğu⁵⁵⁷, keserken besmelenin okunup okunmadığı bilinmemesi durumunda bu hayvanın etinden besmele çekip yenebileceği⁵⁵⁸ yönündeki hadislerini esas alırlar⁵⁵⁹. Şâfiîlere göre, kesilen bir hayvanın haram olması, üzerine Allah'tan başkasının adını anma yüzündendir⁵⁶⁰.

Kesim sırasında Allah'tan başkasının isminin anılmasının veya Allah'tan başkası adına kesimin hükmü Kur'an'ın hükmüne dayanır:

"Üzerine Allah'ın adı anılmadan kesilen (hayvan)lardan yemeyin. Kuşkusuz, bunu yapmak fısktır. Gerçekten şeytanlar dostlarına, sizinle mücadele etmeleri için telkinde bulunurlar. Eğer onlara uyarsanız şüphesiz siz de müşrik olursunuz." (el-En'âm 6/121) Bu âyetteki "*mâ uhille li ğayrillâh*"ın yani "Allah'ın adı anılmadan kesilen"ın tefsiri En'âm Sûresi'nin 138. âyetinde yer almaktadır: "*Ve zanlarınca dediler ki: Bu hayvanlar ve ekinler haramdır. Onları dilediğimiz kimselerden başkası yiyemez. Ve bir kısım hayvanların da sırtları haram kılınmıştır. Ve bir kısım hayvanlar da vardır ki, onların üzerine -boğazlanırken- Allah'ın ismini zikretmezler. Bunları hep Allah'a iftira ederek yaparlar. Elbette -Allah- bunları iftira ettikleri şey yüzünden yakında cezâlandıracaktır."* (el-En'âm 6/138). Bu âyette yer alan "Bir kısım hayvanlar da vardır ki, onların üzerine -boğazlanırken- Allah Teâlâ'nın ismini zikretmezler." ifadesinden Mekke müşriklerinin putları için kestikleri hayvanların

⁵⁵⁶ Buhârî, "Büyû" 5, "Zebâih" 21, "Tevhîd" 13; Ebû Dâvûd, "Dahâyâ" 19; Nesâî, "Dahâyâ" 39; İbn Mâce, "Zebâih" 4; Muvatta, "Zebâih" 1; Dârimî, "Edâhî" 14.

⁵⁵⁷ Dârekutnî, es-Sünen, IV, 296; Beyhakî, es-Sünenü'l-kübrâ, IX, 240.

⁵⁵⁸ Buhârî, "Büyû" 5, "Tevhîd" 13, "Zebâih" 21; Ebû Dâvûd, "Dahâyâ" 19; Nesâî, "Dahâyâ" 39; İbn Mâce, "Zebâih" 4; Muvatta, "Zebâih" 1; Dârimî, "Edâhî" 14.

⁵⁵⁹ Şirbînî, Muğni'l-muhtâc, VI, 110.

⁵⁶⁰ Şirbînî, a.g.e., VI, 111.

kasdedildiği açıklanmıştır⁵⁶¹. Dolayısıyla En'âm Sûresi'nin 121. ve 138. âyetleri birbirlerini izah etmektedir. Yani “Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanlar”la kastedilen şey besmele çekilmeden kesilen hayvanlar değil, kesilirken üzerine Allah'tan başkasının adı anılan hayvanlardır. En'âm Sûresi'nin 121. âyetinde üzerine Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanı yeme, “fisk” olarak nitelendirilmiştir. Aynı “fisk” tabiri başka bir âyette “ühille li gayrillâh” için de kullanılmıştır⁵⁶². Bu da gibi, Allah'ın adı anılmaksızın kesilen hayvandan kastedilen şeyin, üzerine Allah'tan başkasının adı anılarak kesilen hayvan olduğunu gösterir. Mekke müşrikleri putlarına kurbanlar keser ve “Lât namına, Uzza namına!..” diyerek bu hayvanların üzerine putlarının adlarını anarlardı⁵⁶³. Yani bu hayvanları “Allah adına” değil, “Allah'tan başkası/başkaları adına” kesiyorlardı. Kur'ân-ı Kerîm'de bu, yenmesi haram kılınan etlerin zikredildiği her âyette “ühille li gayrillah” olarak ifade edilmiştir⁵⁶⁴. Müşriklerin Allah'tan başkası adına kurban kesmeleri En'âm Sûresi'nde mealen “... *Allah'a iftira ederek o hayvanları keserken O'nun (Allah'ın) ismini zikretmezler.*” (el-En'âm 6/138) şeklinde ifade edilerek, putlarına sunmak için kestikleri kurbanlar üzerine Allah'ın adını anmadıkları ve bunu da iftira etmek suretiyle Allah'a isnad ettikleri belirtilmiştir. Ayrıca müşrikler sadece, putları için kestikleri hayvanlar üzerine Allah'ın adını anmazlardı, bunun dışındaki durumlarda en yüce bildikleri Allah'ın adını anmayı ise unutmazlardı⁵⁶⁵. Özetle, üzerine Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanın yenme yasağı besmele çekilmeden kesilen hayvanı değil de; üzerine Allah'tan başkasının adı anılarak kesilen hayvanı kapsamaktadır⁵⁶⁶.

Konuyla ilgili âyetler ve aralarındaki ilişkiler incelendiğinde ibadet maksadı taşımaksızın kesilen hayvanlarda besmele çekmenin hükmünün farz olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Aişe (r.a.)'nın rivayet ettiğine göre ashâb, Resûlullâh

⁵⁶¹ Taberi, *Câmiu'l-beyân*, VIII, 35; Kurtubi, *Ahkâmu'l-Kur'ân.*, VII, 62.

⁵⁶² el-En'âm 6/145

⁵⁶³ Kurtubi, *a.g.e.*, II, 223-224; Elmalılı, *Hak Dini*, II, 590-591

⁵⁶⁴ Bkz. el-Bakara 2/173; el-Mâide 5/ 3; el-En'âm 6/145 ve en-Nahl, 16/115.

⁵⁶⁵ Muhammed Esed, *Kur'ân Mesajı*, terc: Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, I, 257, 126.dipnot.

⁵⁶⁶ el-En'âm, 6/121; el-En'âm, 6/138, 145. Yahya Şenol, *Tevrat, İncil ve Kur'an'da Eti Haram Kılınan Hayvanlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman Prof. Dr. Abdulaziz Bayındır), İstanbul Üniv. Sosyal Bil. Enstitüsü, İstanbul 2007. s. 126.

(s.a.v.)’e: “Ey Allah’ın resûlü! Bazıları bize et getiriyorlar. Bunun üzerine Allah’ın adını anıp anmadıklarını bilmiyoruz. Ondan yiyelim mi, yemeyelim mi?” diye sordular. Resûlullâh da cevaben buyurdu ki: “*Allah’ın adını anın ve yiyin!*”⁵⁶⁷ Bu hadis de besmele çekilmeden kesilen hayvanların da yenilebileceğini göstermektedir. Dolayısıyla yemek için veya et ihtiyacını karşılamak için kesilecek hayvanların üzerine besmele çekmek sünnettir. Ayrıca, ehl-i kitap olup olmamaları fark etmeksizin gayr-i müslimlerin kestikleri hayvanlar gerekli şartlar taşımak suretiyle yenilebilir⁵⁶⁸.

Allah’ın adının anılmasının farz kılındığı bir başka âyet de avda şöyledir: “*Senden sorarlar ki, kendileri için helâl kılınmış olan şey nedir? De ki: Sizin için temiz nimetler helâl kılınmıştır. Ve yırtıcı hayvanlardan olup Cenab-ı Hakk’ın size bildirdiğinden kendilerine öğretmiş olduğunuz eğitilmiş av hayvanlarının - avladıkları da helaldir- onların sizin için tuttuklarından yiyiniz, ve onun üzerine Allah’ın ismini zikrediniz ve Allah Teâlâ’dan korkunuz. Şüphe yok ki, Allah Teâlâ’nın hesabı pek çabuktur.*” (el-Maide 5/4). Bu âyete göre de av hayvanını, avı yakalaması için salıverirken “Allah’ın adının anılması” yani besmele çekilmesi farz kılınmıştır. Çünkü avlanan hayvan şer’i kesim yoluyla kesilmemiştir. Av hayvanı, yakaladığı hayvanı ölü olarak sahibine getirebilmektedir ki bu da aslında “meyte”dir. İşte Cenab-ı Hakk, bunun meyte sayılmaması için besmele çekilmesini şart koşmuştur. Allah’ın adının anılması ile ilgili olan diğer âyetler şunlardır: “*Eğer siz onun âyetlerine inanan kimseler iseniz, üzerine Allah Teâlâ’nın ismi anılmış olanlardan yiyin.*” (el-En’âm 6/118) “*Üzerine Allah Teâlâ’nın ismi zikredilmemiş olanlardan yemeyiniz. Şüphe yok ki, o bir fisktır ve muhakkak ki, şeytanlar sizinle mücadele etmeleri için kendi dostlarına telkinde bulunurlar. Ve eğer onlara itaat ederseniz, siz de Allah’a ortak koşanlar olursunuz.*” (el-En’âm 6/121). Bu âyetlerde yer alan “Allah’ın adının anılmadığı” şeylerden kastedilenin, Mekke müşriklerinin putlarına sunmak için kestikleri hayvanlardır. Dolayısıyla bu âyetlerde, hayvan kesimi esnasında “besmele” şart koşulmamıştır. O halde ibadet maksadı dışında, normal

⁵⁶⁷ Buhârî, “Büyû” 5, “Tevhîd” 13, “Zebâih” 21; Ebû Dâvûd, “Dahâyâ” 19; Nesâî, “Dahâyâ” 39; İbn Mâce, “Zebâih” 4.

⁵⁶⁸ Şenol, a.g.e., s. 126.

zamanlarda, et ihtiyacını karşılamak için kesilecek olan hayvanlarda besmele çekilmesi, insanlar üzerine “farz” kılınmamıştır. Bu da “üzerine Allah’ın adı anılmadan” yani besmele çekilmeden kesilen hayvanların haram olmadığı, etlerinin yenebileceği sonucunu doğurmaktadır⁵⁶⁹.

(2). Kurban Kesiminde Tesmiye, Tekbir ve Hükümü

Yüce Allah, Resûlüne yalnız Allah’a ibadet edileceğini ve yalnız O’nun adına kurban kesileceğini, yaşamının ve ölümünün yalnız Allah’ın elinde olduğunu söylemesini buyuruyor⁵⁷⁰. Kurbanların kesiminde başka varlıkların adının anılmaması gerekir. Ancak Allah’ın adının anılması zorunlu mudur? Kur’an’a göre, ibadet kasdıyla yapılan kesimlerde Allah’ın adının anılması farzdır. Nitekim Hac Sûresi 36. âyette, ayakta duran develerin üzerlerine Allah’ın adı anılarak kesilmesi emrediliyor. Bu âyet kurbanlığın kesiminde Allah’ın adının anılmasının şart olduğunun delilidir.

Kur’ân-ı Kerîm’de, kurbân kesiminde Allah’ın adının anılması ile ilgili âyetler şunlardır: “ *Ve insanlar arasında Haccı ilân et, sana yaya olarak ve her bir geniş, uzak yoldan gelen zayıf develer üzerine binmiş olarak geliversinler. Ta ki, kendileri için bir takım menfaatlere şahit olsunlar ve kendilerine rızık olarak vermiş olduğumuz dört ayaklı kurbanlık hayvanlar üzerine malûm olan günlerde Allah’ın ismini ansınlar. Artık onlardan yiyin ve yoksul fakirlere yediriniz.*” (el-Hac 22/28) “*Biz, her ümmete -(Kurban kesmeye uygun) hayvan cinsinden kendilerine rızık olarak verdiklerimiz üzerine Allah’ın adını ansınlar diye- kurban kesmeyi gerekli kıldık. İmdi, İlâhınız, bir tek İlâh’tır. Öyle ise, O’na teslim olun. (Ey Muhammed!) O ihlâslı ve mütevazî insanları müjdele!*” (el-Hac 22/34) meâlindeki âyet, kurban keserken hayvanın üzerine Allah’ın adını anmalarının gerekliliğini bildirmektedir⁵⁷¹. “*Gösterişli hayvanları da sizin için Allah’ın (dininin) işaretlerinden (kurban) kıldık. Onlarda sizin için hayır vardır. Şu halde onlar, ayakları üzerine sıra sıra dururken üzerlerine Allah’ın ismini anınız (ve kurban ediniz). Yan üstü yere düştüklerinde ise,*

⁵⁶⁹ Şenol, a.g.e., s. 126.

⁵⁷⁰ “De ki: Şüphesiz benim namazım, nüsüküm, hayatım ve ölümüm hepsi âlemlerin Rabbi Allah içindir.” (el-En’âm 6/162)

⁵⁷¹ Ateş, Tefsîr, VI, 26.

artık (canı çıktığında) onlardan hem kendiniz yeyin, hem de ihtiyacını gizleyen-gizlemeyen fakirlere yedin. İşte bu hayvanları biz, şükredesiniz diye sizin istifadenize verdik.” (el-Hac 22/36) Bu âyetlerde kurbân anlatılmaktadır. yani “Allah’a sunumu” esnasında özellikle “Allah’ın adının anılması” emredilmiştir. Allah müminlere, “ibadet maksadıyla” kestikleri kurbanların üzerine kendi adının anılmasını farz kılmıştır.

Hz. Peygamber, Hudeybiye antlaşmasından sonra Hz. Peygamber kurbanını kendi elleriyle ve “*Bismillah va'l-lâhu ekber*” diyerek kesmiştir⁵⁷². Hz. Âişe Müslim’deki rivâyetinde Hz. Peygamber “*قَالَ بِاسْمِ اللَّهِ الْأَكْبَرِ*” buyurmuş ve kurbanı kesmişlerdir⁵⁷³. Enes’in rivâyetinde ise Resûlullâh, hayvanı keserken “*باسم الله والله أكبر*” demiştir.⁵⁷⁴ Kesimin yapıldığı an, Allah’tan başkasının isminin zikredilmeyeceği bir zaman dilimidir⁵⁷⁵. Bundan dolayı tesmiyeden sonra salat ve selam getirmenin bu makama uygun düşmez.

Hz. Câbir, anlatıyor: "Hz. Peygamber (s.a.v.)'le namazgâhta bayram namazında hazır bulundum. Hutbesini tamamlayınca minberinden indi. Kendisine bir koç getirdiler. Koçu kendi eliyle kesti. Keserken: "*Bismillahi vallahu ekber. Bu benim adıma ve ümmetimden kurban kesmeyenlerin adınadır!*" dedi."⁵⁷⁶

Kurbanın kesiminin Allah’ın adının zikredilerek yapılacağı ayrıca “*Ayakları üzerinde dururken üzerlerine Allah’ın ismini anınız*” (el-Hac 22/36) âyetinden öğrenilmektedir. Âyet, “Allah’ın adını zikrederek kurban ediniz” mânasındadır. Kesimde Allah’ın adının anılması: “*Bismillahi vallâhu ekber; Allahumme minke ve ileyke*” şeklinde olur ki "*Allah’ın adıyla, Allah en büyüktür, Allah’ım! (bunlar) senden ve sanadır.*" mânasına gelir⁵⁷⁷. Fakat İmam Mâlik, insanların kesim esnasında

⁵⁷² Olgun, **Müslümanlıkta İbadet Tarihi**, s. 248.

⁵⁷³ Müslim, “**Edâhî**” 19.

⁵⁷⁴ Müslim, “**Edâhî**” 18.

⁵⁷⁵ Sahnûn, **el-Müdevvenetü'l-kübrâ**, II, 66.

⁵⁷⁶ Hadisin kaynakları için **İkinci Bölüm**e bkz.

⁵⁷⁷ Elmalılı, **Hak Dini**, IV, 3404-3405.

“Allûmme minke ve ileyke” demelerinin bidat olduğunu söylemiş ve hoş karşılamamıştır⁵⁷⁸.

Cündeb b. Süfyân el- Beceli’den (r.a.) rivâyet edildiğine göre; bir kurban bayramı günü sahabe-i kiramdan bazıları, kurbanlarını bayram namazı kılınmadan önce kesmişlerdi. Bunu haber alan Peygamber Efendimiz, şöyle buyurmuştur: “*Kim kurbanını namazdan önce kesmişse, onun yerine bir tane daha kessin. Kim de biz namaz kılana kadar kesmemişse; Allah’ın adını ansın ve kessin.*”⁵⁷⁹ Peygamber Efendimiz, ashabına, kurban kesecekleri zaman besmele çekmelerini emretmiş, kendisi de kurban kestiği zaman bizzat bunu uygulamıştır.

Enes b. Mâlik’ten (r.a.) şöyle rivâyet edilmiştir: “Resûlullâh, boynuzlu ve alaca renkli iki koçu kurban etti. Onları kendi eliyle kesti: Besmele çekti, tekbir getirdi, ayağını koçların yanı üzerine koydu.”⁵⁸⁰ Câbir b. Abdullah’tan (r.a.) rivâyet edilen bir hadiste de Peygamberimizin bu konudaki uygulaması şöyle anlatılmıştır:

إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ حَنِيفًا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ

“Ben, yüzümü tamamen, gökleri ve yeri yoktan var edene çevirdim ve ben O’na ortak koşanlardan değilim.” (el-En’âm 6/79) âyetini okudu ve şöyle dua etti: “Allah’ım! Senden, senin için Muhammed’den, Muhammed’in ailesinden ve Muhammed’in ümmetinden (bunu) kabul et ya Rab!” Sonra “بِسْمِ اللَّهِ وَاللَّهُ أَكْبَرُ” diyerek kurbanını kesti.”⁵⁸¹ Resûlullâh’ın gerek kendisi kurbanını keserken besmele çekmesi, gerekse de ashabına kurbanlarını kesecekleri zaman besmele çekmelerini emretmesi; kurban kesimi esnasında besmele çekilmesinin farz olduğunu göstermektedir. Kurban keserken Allah’ın adının anılması farz oluşu hem hadislerle hem de âyetlerle sabittir⁵⁸². Bu âyetlerle yukarıdaki hadisler birlikte değerlendirildiğinde kurban keserken Allah’ın adının anılmasının farziyeti daha iyi anlaşılacaktır. Buraya kadar zikredilen hadislerden, kurban keserken besmele

⁵⁷⁸ Sahnûn, a.g.e., II, 67.

⁵⁷⁹ Buhârî, “Edâhî” 12; Müslim, “Edâhî” 17, 18.

⁵⁸⁰ Buhârî, “Edâhî” 9, 13, “Tevhid” 13; Müslim, “Edâhî” 17, 18.

⁵⁸¹ Ebû Dâvûd, “Edâhî” 4; İbn Mâce, “Edâhî” 1.

⁵⁸² bkz. el-Hac 22/28, 34, 36.

çekilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Bu hadisler de Kur’ân-ı Kerîm’de konuyla ilgili âyetlerle birlikte değerlendirildiğinde, âyetlerin birer açıklamaları oldukları görülmektedir.

c. Kesme Ehliyetinin Bulunması

İhtiyari tezkiyede Allah’ı anmak, belli bir hayvana dair olacağından, hangi hayvanın kesileceğini belirlemek gerekir. Bu sebeple ardı ardına iki hayvan kesen kimse, birinci için çektiği besmeleyi yeterli görürse, ikincisinin eti yenmez, her biri için ayrı ayrı besmele çekmek gerekir⁵⁸³.

d. Hayvanda Canlılık Eserinin Bulunması

Tezkiyenin hayvanın boğaz kısmından yapılması ve kesici alet kullanılması, damarlardaki kanın olabildiğince akması ve ette kalmaması içindir. Bu sebeple günümüzde dünyanın çeşitli yerlerinde kullanılan elektrik şoku, tabanca, karbondioksit gazı verme, başına çekiç veya tokmakla vurma, omuriliğine şiş sokma gibi tekniklerle öldürülen hayvanlar, Mâide Sûresi’nin 3. âyetinde yenmelerinin haram olduğu belirtilen gruba girer. Çünkü hayvanın kesim esnasında canlı bulunması ve ölümünün de bu kesim işlemi sonucu meydana gerekir. Ancak bu tür bir uygulama hayvanın ölümüne yol açmayacak, sadece onun sakinleşmesini temin edecek noktada bırakılır ve daha sonra hayvan canlı iken usûlüne göre kesilirse eti yenir. Bununla birlikte yapılan işlemin sinir sistemini büyük ölçüde etkileyerek hayvanın hareket kabiliyetini ve dolayısıyla damarlarındaki kanın tamamen akmasını engellememesine dikkat etmek gerekir⁵⁸⁴.

*“Kurbanların İslâm’ın öngördüğü temel şartlara uyularak, (..) kesilmesi esastır. İhtiyaç halinde kesim esnasında, canlı olarak kesmek kaydıyla, kurbanlık hayvanın uygun tekniklerle bayıltılmasında bir sakınca yoktur.”*⁵⁸⁵ denilerek hayvana acı vermemek için önce şoka sokarak bayıltmanın, sonra kesmenin câiz olduğu belirtilmiştir. Çünkü şoka giren hayvan ölmez, hayatı devam eder, ancak kesilince

⁵⁸³ Akyüz, “Fıkhi Açıdan Kurban”, s. 38.

⁵⁸⁴ Şener, “Hayvan”, DİA, XVII, 97.

⁵⁸⁵ Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı, s. 787. (Sonuç Bildirgesi)

kanı akar ve ölür⁵⁸⁶. Ancak bu tür bir uygulama hayvanın yaralanıp kurban olmaya engel teşkil eden bir kusurun oluşmasına yol açmayacak, sadece onun sakinleşmesini veya bayılmasını temin edecek noktada bırakılır ve hayvan canlı iken usulüne uygun kesilirse câiz olur. Çünkü ibadet nevinden olanlar da dahil olmak üzere kesim işlemi esnasında hayvanın canlı olması, ölümünün de bu kesim işlemi sonucu meydana gelmesi gerekir. Ayrıca yapılan işlemin hayvanın sinir sistemini tahrip edip hareket kabiliyetini iyice azaltıp damarlarındaki kanın akmasını engellememesine de dikkat etmek gerekir⁵⁸⁷.

B. KESİM UYGULAMASI

1. Kesimden Önceki Müstehaplar ve Mekrûhlar

Allah Teâlâ hayvanlara merhamet ve şefkat gösterilmesini emreder. Hz. Peygamber'in, *"Merhamet edene Allah da merhamet eder; yerdekilere merhamet edin ki göktekiler de size merhamet etsin"*⁵⁸⁸ meâlindeki hadisiyle insanları hayvanlara karşı iyi davranmaya yönlendirdiği ve aç veya susuz bırakılmaları, dövülmeleri gibi kötü muamele yapılmasına şahit olunca müdahalede bulunarak ilgilileri uyardığı görülmektedir. Zaman zaman geçmiş ümmetlerin iyi ve kötü davranışlarından örnekler anlatan Resûl-i Ekrem, günahâr bir kişinin çok susamış bir köpeğe zor şartlar altında su temin ettiği için Allah tarafından bağışlandığını⁵⁸⁹, bir kediyi hapsederek açlıktan ve susuzluktan ölmesine yol açan bir kadının da bu yüzden cehennemlik olduğunu⁵⁹⁰ haber vermektedir. Yine Resûlullâh, bir deveye binen Hz. Âişe'ye hayvana şefkat ve merhametle davranmasını tavsiye etmiş⁵⁹¹, kendisini görünce inleyen bir devenin yanına gidip başını okşadıktan sonra sahibini, *"Senin eline verdiği bu hayvan hakkında Allah'tan korkmuyor musun? Hayvan bana,*

⁵⁸⁶ Bardakoğlu, "Kurban", **DİA**, XXVI, 439.

⁵⁸⁷ Bardakoğlu, **İslâm ve Toplum**, II, 50.

⁵⁸⁸ Ebû Dâvûd, "**Edeb**", 58.

⁵⁸⁹ Buhârî, "**Şirb**", 9; Müslim, "**Selâm**", 153, 154, 155.

⁵⁹⁰ Buhârî, "**Bed'ü'l-halk**", 16; Müslim, "**Selâm**", 151-152.

⁵⁹¹ Müslim, "**Birr**", 79; Ebû Dâvûd, "**Edeb**", 10.

senin onu aç bıraktığından ve çok yorduğundan şikayet etti” diyerek azarlamıştır⁵⁹². Açlıktan karnı sırtına yapışmış bir deve görünce de, “*Bu dilsiz hayvanlar hakkında Allah’tan korkun*” buyurmuştur⁵⁹³. Ayrıca Hz. Peygamber’in hayvanlara hararet edilmesini dahi hoş karşılamadığı, onların özellikle başlarına vurularak dövölmelerini, yüzlerine damga basılmasını⁵⁹⁴, yasakladığı bilinmektedir⁵⁹⁵. Hayvanların hukukuna riayet etmek Allah’a karşı yerine getirilmesi gereken bir görevidir. İnsan, sahibi bulunduğu hayvanın bakımından sorumludur ve bu konuda kusuru görölenler ikaz edilir.

a. Kurbanlığın Hazırlanması

Hac ve umre münasebetiyle kurban edilecek hayvanın kurbanlık olduğunu göstermek üzere boynuna örölmüş ip veya nal gibi şeylerin asılması (taklîd) konusu fakihler arasında tartışılmıştır. “Kılâde” kelimesinin çoğulu “kalâid”, bir fıkıh terimi olarak, kurbanlığa takılan nal, bez, ip veya deri parçası yahut ağaç kabuğundan nesneyi ifade eder⁵⁹⁶. Aynı zamanda “kalâid”, boyunlarına bu gerdanlıkların takılmış olduğu kurbanlıklara da denir⁵⁹⁷. Kâbe’ye sevk edilen kurbanlıkların boynuna gerdanlık asmak (taklid), câhiliye devrinde mevcut olup⁵⁹⁸, İslâm devrinde de devam eden uygulamalardan birisidir:

Kılâde, Kur’an’da çoğul şekliyle (kalâid) iki âyette geçer: (el-Mâide 5/2, 97)⁵⁹⁹. *Ey inananlar, ne Allahın işaretlerine, ne haram aya, ne de gerdanlıkl(kurban)lara...saygısızlık etmeyin.*” (el-Mâide 5/2)

⁵⁹² Ebû Dâvûd, “**Cihâd**”, 44.

⁵⁹³ Ebû Dâvûd, “**Cihâd**”, 44.

⁵⁹⁴ Müslim, “**Libâs**”, 106-112.

⁵⁹⁵ Şener, “Hayvan”, **DİA**, XVII, 93.

⁵⁹⁶ Cevherî, **Sihâh**, “k-l-d” md., II, 527; Zebîdî, **Tâcü’l-‘arûs**, “k-l-d” md., II, 475; Öğüt, “**Kılâde**”, **DİA**, XXV, 396.

⁵⁹⁷ Râzî, **et-Tefsîrü’l-Kebîr**, IV, 280; Elmalılı, **Hak Dini**, III, 1814.

⁵⁹⁸ Wensinck, “Hacc”, **İ.A.**, V/I, 17; Schacht, “Taklîd”, **İ.A.**, XI, 681; Ali Osman Ateş, **Örf ve Âdetler**, s. 174.

⁵⁹⁹ Muhammed Fuad Abdölbaki, **el-Mu’cemu’l-Mufehres**, “kalaid” md., s. 659-660.

Hudeybiye umresinde Hz. Peygamber hedy olmak üzere 70 deveyi Mekke’de kurban etmek için götürmüştü. Bu develerin bir kısmı onların sevkine memur olan Nâciye b. Cündüb, bir kısmı da bizzat Hz. Peygamber tarafından iş’ar edildi ve kıladelendi⁶⁰⁰.

Temettu’, kırân ve nafiye dışındaki diğer hedyler ise, ceza ve keffâret kurbanları oldukları için bunlar kıladelenmez. Bunların teşhir edilmesi değil, gizli tutulması daha uygundur. Ayrıca şöhrat taata yakışır, taat olmayana setr daha münasibdir. İhsar demi de, vakti gelmeden ihramdan çıkabilmek için kesilmesi vacip olduğundan dolayı, ceza kurbanıdır⁶⁰¹, bundan dolayı ihsar hedyi de kıladelenmez. Fakat Hudeybiye’de ihsar hedyi olarak kesilen kurbanlar baştan nafiye olarak sevk edildikleri için kıladelenmişti.

Hedy deve veyahut sığır olduğu zaman boynuna kılade takılacağı hususunda ihtilâf bulunmamakla beraber koyun ve keçinin kıladelenmesi hususu ihtilaftır. Mâlik ile Ebû Hanîfe “Koyun ve keçi nişanlanmaz” demişlerdir, Şâfiî, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Sevr ise “«Onlar da nişanlanır. Zira Hz. Aişe’den rivayetine göre Peygamberimiz Kabe’ye bir defa koyun hedy etmiş ve onu nişanlamıştır. İmam Mâlik “Hayvanın sol yanını nişanlamak müstehabtır. Zira Nâfi’ “İbn Ömer Medine’den hedy’lerini sevkettiği zaman onları Zülhüleyfe’de kıladeleyip nişanlardı, önce kılade takar, sonra nişanlardı ve ikisini aynı yerde ve hayvanın yüzü kibleye dönük olarak yapardı, hayvanlara ikişer tane nal takar ve sol yanlarından onları nişanlardı. Sonra hayvanları beraberinde Arafat’a götürüp vakfe yaptıktan sonra bayram günü sabahı onları Mina’da ve daha başını traş etmeden ya da saçını kestirmeden keserdi. Onları ayakta dizerek ve yüzlerini kibleye vererek kendi eli ile keserdi ve etlerinden hem kendisi yer, hem de dağıtırdı” diye rivayet etmektedir” demiştir. İmam Şâfiî, İmam Ahmed ve Ebû Sevr ise, “Sağ yanını nişanlanması müstehabtır. Zira İbn Abbas’tan rivayet olduğuna göre Resûlullâh (s.a.v.), öğle namazını Zülhüleyfe’de kıldıktan sonra bir devenin getirilmesini isteyip hörgücünün sağ yanını nişanlamış ve kanını sildikten sonra ona iki tane nal takmış, sonra

⁶⁰⁰ Olgun, **Müslümanlıkta İbadet Tarihi**, s. 245.

⁶⁰¹ Mevsilî, **el-İhtiyâr**, I, 236.

devesine binerek yola devam etmiştir ve Beyda'ya gelince de ihrama girmiştir⁶⁰² demişlerdir⁶⁰³.

Bilahare, hacılar, artık kurbanlıklarını kendi evlerinden getirmeyip, onları Mina pazarından tedarik etmek için teşkilat kurulduğu zaman, taklid de unutulmuş oldu⁶⁰⁴. Günümüzde ise artık bundan bahsetmek mümkün değildir.

Hayvanın, hedy kurbanı olduğu bilinsin diye iş'ârlanır⁶⁰⁵. Hedy için ayrılan veya satın alınan hayvanın kurbanlık olduğunu göstermek üzere bedeninin hörgücünden kan akıtmak suretiyle işaretlenmesi (iş'âr) konusu fakihler arasında tartışılmış ve bu konuda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Hanefî mezhebinde iş'âr hayvana acı verdiği için câiz görülmemiştir; Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerinde ise müstehap sayılmıştır⁶⁰⁶. Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'den farklı olarak Ebû Hanîfe iş'ârı mekrûh görür⁶⁰⁷. İbn Âbidîn, Ebû Hanîfe'nin bunu mekrûh görmesini herkesin bu işi iyi şekilde yapmayacağına ve bu suretle hayvanın eziyete düşer kalacağına bağlar⁶⁰⁸. Aynı şekilde, Tahâvî ve Ebû Mansur el-Maturidî de, Ebû Hanîfe'nin iş'ârın aslını mekrûh saymadığını, fakat yaşadığı dönemin insanların iş'ârını mekrûh gördüğünü ve bunda Hicaz sıcağının etkisiyle yanlış yapma ihtimalinin de payı bulunduğunu bildirmektedirler. Bu hususta en isabetli yolu bu uygulamanın halkın avâm tabakasına kapatılmasında gören Ebû Hanîfe'nin iş'ârın cevazını bildiren hadisleri göz ardı etmediğini, ete zarar vermeden deriyi kesmek şeklindeki ölçüye uyma kaydıyla bu uygulamaya cevaz verdiğini aktarmışlardır⁶⁰⁹.

⁶⁰² Ebû Dâvûd, “İş'âr” 15.

⁶⁰³ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, I, 304.

⁶⁰⁴ Schacht, “Taklîd”, *İ.A.*, XI, 682.

⁶⁰⁵ İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, III, 566.

⁶⁰⁶ Ögüt, “Hedy”, *DİA*, XVII, 156.

⁶⁰⁷ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, I, 215; Meydânî, *el-Lübâb*, I, 196; Şurunbulâlî, *Gunye*, I, 237.

⁶⁰⁸ İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, III, 495; Bkz. Mevsilî, *a.g.e.*, I, 215.

⁶⁰⁹ İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, III, 566. Ayrıca bkz Şurunbulâlî, *Gunye*, I, 237; Meydânî, *el-Lübâb*, I, 196.

b. Kurbanlığın Yünü Kırkmak ve Sütünü Sağmak

Kurbandan faydalanma “لَكُمْ فِيهَا مَنَافِعُ” “Sizin için onda faydalar vardır.” (el-Hac 22/33) âyetinde görmekteyiz. Kişi kurbanını tesmiye edip veya iş’arlayıp kendine vacip kılmadan önce faydalanabilir. Bu görüş İbn Abbas, Mücâhid ve Katâde’den aktarılmıştır. Bu şekilde kendine vacip kıldıktan sonra ise faydalanamaz. Atâ b. Ebî Rebâh, tesmiye ettikten veya işarladıktan sonra ihtiyaç duyduğunuzda ve darda kaldığınızda onlardan faydalanabilirsizin anlamını vermiştir⁶¹⁰.

Hanefî mezhebine göre kurbanlığın kesimden önce sütünden ve yününden yararlanmak mekrûhtur⁶¹¹; yararlanılmışsa kıymetinin sadaka olarak verilmesi gerekir⁶¹². Çünkü, insan onu kurban niyetiyle alınca sanki onu her şeyiyle Allah (kurbet) için ayırıp belirlemiş, yani tayin etmiş olur. Binaenaleyh, yünü kırması adeta ibadet için belirlediği hayvanın bir parçacığını bu niyetten çıkarmış ve onu dünya için kullanmış olur. Sütünü de bazıları böyle saymışlar ve az olup, memeye su serpmekle hayvana zarar vermeden kurutulabilecekse kurutulur. Bu mümkün değilse sağılıp, sadaka olarak verilir, böylece ibadet için aldığı kurbanlığının her parçası ibadet amacıyla kullanılmış olur, demişlerdir. Kendisi içecek olursa bedelini sadaka eder. Bu Hanefî fıkıhçıların çoğunluğunun görüşüdür. Ama yine bazı Hanefî fıkıhçılara göre, kurban kesmek kendisine vacip olan (zengin) birisi böyle bir hayvan satın alırsa, o bunun sütünden ya da yününden yararlanabilir. Çünkü onun için vacip olan şey kurban kesmektir. Zimmetindeki borç budur. Onun için herhangi bir hayvanın belirlenmesi (tayini) söz konusu değildir. Kurban zamanı o, onu değil de bir başka hayvanı da kurban edebilir. Binaenaleyh kurban keserim diye aldığı hayvanın sütünü de içebilir. Ama fakir öyle değildir. Ona kurban kesmek vacip olmadığından o, kurban kesmek için bir hayvan satın aldığı anda, bizzat o hayvanı adeta her şeyiyle Allah için ayırmış (tayin etmiş) olur ve sütünden kendisi yararlanırsa, o hayvanın o kadarı ibadet için kullanılmamış olacağından, mekrûh işlemiş olur. Çünkü onun zimmetinde (üzerinde) kurban borcu yoktur, kurbanlık almakla o bir kurban kesmeyi

⁶¹⁰ Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî, **Zâdü’l-mesîr**, V, 430.

⁶¹¹ Kâsânî, **Bedâi’**, VI, 320; Merğînânî, **el-Hidâye**, IV, 358.

⁶¹² Bilmen, “**Kurban**”, s. 11.

değil, bizzat o hayvanı kesmeyi vacip kılmış gibidir. Hanefîlerden bazıları ise buna itiraz eder ve zenginin kurbanlık için aldığı hayvanın da taayyün ettiğini söyler, dolayısıyla onun da kurbanlığın sütünden ve yününden yararlanmaması gerektiğini anlatır⁶¹³.

Hedy hayvanının ise Şâfiî ve Hanbelîler'e göre sütünden de faydalanılabilir. Ancak içilen miktarın bedelinin fakirlere sadaka olarak verilmesi daha faziletlidir. Mâlikî ve Hanefîler ise faydalanılması durumunda bedelinin tasadduk edilmesi gerektiğine hükmetmişlerdir⁶¹⁴. Hacda kurban edilmek üzere işaretlenen bedeninin sütü sahibi tarafından içilmez. Bedene sağılmaya devam edilirse sütün kendisi, eğer süt içilmişse tutarı fakirlere tasadduk edilir⁶¹⁵. Hedy kurbanının sütü hayvandan bir cüz olduğu için sağılmaz. Sütünü kesmek için memeleri soğuk su ile yıkanır. Bazıları kesim vakti yaklaşmışsa böyle yapılır, demişlerdir. Ama kesime daha çok zaman varsa, hayvana gelecek zarara mani olmak için süt sağılır ve sadaka olarak verilir. Çünkü bu kurbanlık hayvanın bir cüz'üdür. Ama bu sütü kurbanın sahibi tüketirse, kıymetini sadaka olarak verir⁶¹⁶.

c. Kurbanlığın Yavrusu

Kurbanlık hayvan kesilmeden önce doğursa, yavrusu da kendisiyle berâber kesilir. Kurban ibadetinin hükmü, kurbanlığın “ayn”ına taallük ettiği için, yavruyu da kapsar. Çünkü yavru, anasına tâbidir. Şâyet bu yavru kesilmeyip de satılırsa, tıpkı anasının kesilmeyip satımında olduğu gibi, parasının tasadduk edilmesi gerekir. Aynı şekilde yavru eyyâm-ı nahr geçinceye kadar boğazlanmaz ve elde tutulursa tasadduk edilir⁶¹⁷. Huceyye b. Adiyy'den rivâyetle Hz. Ali (r.a.), şöyle demiştir: “Sığır, yedi kişi için kurban olur.” Dedim ki “Şâyet karnından yavrusu çıkarsa?” “Onunla beraber

⁶¹³ Âlemgir, *el-Fetâvâ'l-Hindiyye*, V, 300-301; Beşer, *Fetvalarla Çağdaş Hayat*, s. 160.

⁶¹⁴ Ögüt, “Hedy”, *DİA*, XVII, 158.

⁶¹⁵ Bayındır, “Bedene”, *DİA*, V, 302.

⁶¹⁶ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, I, 235 vd.

⁶¹⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, XII, 14.

yavrusunu da kes” dedi⁶¹⁸. el-Hâniyye’de yavru kesilmez de bir sonraki bayramda, o yılın kurbanı olarak kesilirse bunun câiz olmadığı belirtilmiştir⁶¹⁹.

Anası kurban edilmeden önce doğan bir yavru, Mâlikî mezhebine göre kesimi mendûp olmakla beraber vacip değildir. Fakat anası kurban edildiğinde karnından çıkan yavru, anasının bir cüzü gibidir; oluşumunu tamamlamış ve tüyü bitmiş ise anasının hükmüne tabidir. Anasının kesiminden sonra yavru oluşumunu tamamlayarak doğmuş ise müstakil bir hayvat sahibi olması sebebiyle kesimi vaciptir⁶²⁰.

Kesim sırasında hayvanın karnından canlı yavru çıkarsa ve yavru anne karnında oluşumunu tamamlamış konumdaysa bu yavru müstakil bir hayat sahibi olduğundan anasının boğazlanması yavrusu için kifayet etmeyeceği, bir nefsin tezkiyesinin iki nefsin tezkiyesi yerine geçemeyeceği için⁶²¹ onun da ayrıca kesilmesi gerekir; organları tam gelişmemiş olan yavru ise yenmez. Oluşumunu tamamlamış bir yavrunun ölü olarak çıkması durumunda annesinin kesiminden önce öldüğü biliniyorsa yenmesi ittifakla haramdır; ölümünün annesinin kesilmesiyle olduğuna kanaat getirilirse⁶²² Ebû Hanîfe’ye ve Züfer’e göre bu durumdaki yavru, canlı olarak çıkıp da kesilmediği için meyte hükmündedir⁶²³. Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî mezhepleriyle Hanefîler’den Ebû Yûsuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, hayvanın boğazlanmasının, bütün vücuduna şamil olduğunu, vücudun içinde bulunan yavrunun da boğazlanmış sayılacağını gösterir⁶²⁴.

Bu ihtilafın sebebini İbn Rüşd, bu konuda rivâyet edilen Ebû Saîd el-Hudrî’nin hadisinin sıhhatinde ihtilaf edilmiş olması ve bu hadisin kıyasa uymayışıyla açıklar. Ebû Said el-Hudri’den rivayet edildiğine göre şöyle demiştir: “Resûlullâh’a hayvanın karnından çıkan yavrusundan sordum. “*Dilerseniz onu yeyin*”, buyurdu. Müsedded

⁶¹⁸ Tirmizi, “**Edâhî**” 9.

⁶¹⁹ Kâdîhan, **el-Hâniyye**, III, 349.

⁶²⁰ Derdîr, **eş-Şerhu’l-Kebîr**, I, 517.

⁶²¹ Bilmen, **İlmihal**, s. 399.

⁶²² Şener, “Hayvan”, **DİA**, XVII, 97.

⁶²³ Serahsî, **a.g.e.**, XII, 6.

⁶²⁴ Serahsî, **a.g.e.**, XII, 6; İbn Rüşd, **Bidâyetü’l-müctehid**, I, 359.

dedi ki “Ya Resûlallâh, biz deve kesiyoruz, inek ve koyun boğazlıyoruz, karnında yavru buluyoruz, onu yiyelim mi, yoksa atalım mı? dedik. Resûlullâh da **كلوه إن شئتم** “*Yiyiniz, isterseniz. Zira onun kesimi annesinin kesiminden ibarettir.*” buyurdu⁶²⁵. Kıyasın (aslın) bu konuda hadise uymayışına gelince, eğer yavru kendisi canlanmışken annesinin boğazlanmasıyla ölmüşse “münhanika” yani *boğazlanarak ölmüş hayvan* hükmündedir. Bunun haram olduğuna Ebû Muhammed b. Hazm da kabul etmiş ve hadisin senedini sahih bulmamıştır. Yavrunun tüylenmiş olmasının şart olup olmadığına ihtilâf edilmiş olmasının sebebi de hadisin umûmunun kıyas ile taâruz etmesidir. Zira **ذكاة الجنين ذكاة أمه** “*Ceninin kesimi annesinin kesimidir.*”⁶²⁶ hadisindeki umum -tüyleri bitmiş olsun olmasın- helâl olmasını gerektirmektedir⁶²⁷.

d. Kurbanlığa Binmek ve Çalıştırmak

Kâbe’ye sevk edilen hedyelere bu yolculuk sırasında binilip binilemeyeceği hususu tartışmalıdır. Câhiliye Arapları, bedenelere atfettikleri kutsiyetten dolayı üzerlerine binmezlerdi⁶²⁸.

Kurbanlığa ihtiyaç halinde binek olarak faydalanmanın câiz olduğunda fakihler arasında görüş birliği bulunmaktadır. Zaruret bulunmaksızın kurbanlığa binilip binilmeyeceği ise ihtilaflıdır. Fukahanın cumhuru, zaruret olmaksızın kurbanlığa sahibinin binmesini mekrûh görmüştür⁶²⁹. Bu cevaz hükmü Şa’bî, Hasan Basrî, Atâ b. Ebî Rebâh’tan (v.114/732) ve daha bir çok tâbiîn ulemasından menkuldür. İmam Ebû Hanîfe ve ashabının mezhebi de böyledir. Hanefî ulemasından Kâsânî “zaruret” kaydı koymaksızın kurbanlık hayvandan binme ve yük vurma şeklindeki faydalanmaların mekrûh olduğunu belirtmiştir⁶³⁰. Hanefî mezhebinde kurbanlığa

⁶²⁵ Ebû Dâvûd, “**Dahâyâ**”, 18; Çok az lafız farklılığıyla bkz. Tirmizî, “**Zebâih**” 2; İbn Mâce, “**Zebâih**” 15; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, III, 31, 39; Darimî, “**Edâhî**” 17; Derekutnî, IV, 271, 272, 273, 274.

⁶²⁶ Ebû Dâvûd, “**Dahâyâ**” 18; Tirmizî, “**Zebâih**” 2; İbn Mâce, “**Zebâih**” 15; Dârimî, “**Edâhî**” 17; İbn Hanbel, **Müsned**, III, 31, 39, 45, 53; Beyhakî, **es-Sünenü’l-kübrâ**, IX, 335.

⁶²⁷ İbn Rüşd, **Bidâyetü’l-müctehid**, I, 359.

⁶²⁸ Bayındır, “**Bedene**”, DİA, V, 302; Önkâl, Ahmet-Bozkurt, Nebi, “**Deve**”, DİA, IX, 224.

⁶²⁹ İbn Rüşd, **Bidâyetü’l-müctehid**, I, 305.

⁶³⁰ Kâsânî, **Bedâi’**, VI, 322.

binilmesi ve yük yükletilmesi, zaruret şartına bağlıdır⁶³¹. Binmekle kurbanlık küçümsenmiş ve horlanmış olacağından, bu durum tazime aykırı görülmüştür. Oysa, hedy kurbanlığına saygılı olmak vaciptir. *"Her kim Allah'ın şiarına hürmet gösterirse, şüphesiz bu kalplerin takvasmdandır,"* (el-Hac 22/32) âyeti bu hususu vurgulamaktadır. Çünkü âyette, hem şeâire hürmet hem takvayla hareket etmenin vacip olduğu vurgusu yer almaktadır. Fakat zaruret hali bundan istisna edilmiştir⁶³². Resûlullâh'ın sünnetinde Cumhûrun görüşüne kaynak teşkil eden uygulamayı, Câbir'in hadisinde bulmaktayız: Câbir (r.a.)'a kurbanlığa binme hususunda sorulmuş, o da Resûlullâh (s.a.v.)'in şöyle buyurduğunu duydum demiştir: *"Kurbanlığa, mecbur kaldıysan bir binek buluncaya kadar ma'ruf üzere bin."*⁶³³ Yapılan bir hayırdan hayır sahibinin şahsen istifade etmesinin câiz olmamasını ise İbn Rüşd cumhurun görüşünü destekleyen manevi delil olarak takdim etmiştir⁶³⁴.

Zâhirilere göre kurban sahibi zaruret şartı olmaksızın da kurbanlığına binebilir⁶³⁵. Urve, Mâlik, Ahmed b. Hanbel, İshak b. Rahuveyh bir zarûret olmasa da, mutlak sûrette binilir, demişlerdir⁶³⁶. Zahirilerin delili, Ebû Hüreyre ve Enes b. Mâlik'ten gelen rivayette yanında kurbanlık bir deve götürdüğü halde yaya olarak hac yolculuğuna çıkan birinin perişan halini gören Resûlullâh (s.a.v.) ona *"Deveye bin!"* buyurmuştur. Adam *"Ya Rasûlallah (s.a.v.) bu kurbanlık bir devedir"*, demesi üzerine Resûlullâh: *"Bu kurbanlık deveye bin!"* buyurdu. Adam: *"Bu kurbanlıktır"* deyince, Resûlullâh üçüncü yahut ikinci defasında: *"Yazıklar olsun sana! Bin şu deveye"*, buyurdu⁶³⁷. Buhârî'nin yine Ebû Hüreyre'den rivayetinde Ebû Hüreyre'nin *"Bu adamın, devesine bindiğini gördüm"* suretinde bir ziyade de bulunmaktadır⁶³⁸. Fakat, bu hadisın Zâhirilerin görüşüne delaletini zayıf görmekteyiz. Zira hadisteki

⁶³¹ Merğînânî, **el-Hidâye**, I, 221.

⁶³² Mevsilî, **el-İhtiyâr**, I, 235.

⁶³³ Müslim, **"Hacc"** 375-376; Ebû Dâvûd, **"Menâsik"** 18; Nesâî, **"Hacc"** 76.

⁶³⁴ İbn Rüşd, **Bidâyetü'l-müctehid**, I, 305.

⁶³⁵ İbn Rüşd, **a.g.e.**, I, 305.

⁶³⁶ Nevevî, **el-Mecmû**, VIII, 204.

⁶³⁷ Buhârî, **"Hacc"** 103, **"Vesâyâ"** 12, **"Edeb"** 95; Müslim, **"Hacc"** 371; Tirmizî, **"Hacc"** 72; Ebû Dâvûd, **"Menâsik"** 18; Nesâî, **"Hacc"** 74, 75; İbn Mâce, **"Menâsik"** 100; Dârimî **"Menâsik"** 69; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, III, 99.

⁶³⁸ Buhârî, **"Hacc"** 112.

binme emri, adamın yorgunluğunun neticesinde zaruret sebebiyle verilmiştir⁶³⁹. Bu sebeple hadis, Zâhirilerden çok cumhurun görüşünü destekler mahiyettedir. Nitekim cumhur fukaha da bu hadîsi kurbanlık deveye zarûret hâlinde binmenin câiz olduğu hükmünün delilleri arasında göstermiştir.

Binme ve yük vurma sebebiyle hayvanda bir noksanlık meydana gelirse, bu noksan miktarı tazmin eder ve sadaka verir. Çünkü tasadduk edilen miktar, kurbanın eksilen kısmına bedeldir⁶⁴⁰. Kurbanlık kiraya verilmiş ise kira geliri de tasadduk edilir⁶⁴¹.

2. Kesim Sırasındaki Mendûp ve Mekrûhlar

İslâm âlimleri, hayvana mümkün olduğunca az acı verecek kesimi tavsiye ederler. Sığır ve davarlarda “zebh”, develerde “nahr” müstehaptır. Devenin zebh, sığır ile davarların nahr edilmesi câiz olmakla beraber sünnete uygun olmadığı için mekrûhtur⁶⁴².

İmam Mâlik’e göre bir zorunluluk olmadıkça davarda zebh, deve de nahrın uygulanması şarttır, aksi takdirde kesilen hayvanın eti yenmez. Sığırdaki ise zebhin uygulanmasını tercih etmekle beraber nahri de câiz görür⁶⁴³.

Hayvanı ensesinden kesmek ise, mekrûhtur. Zira bu tarz bir kesim hayvana eziyeti barındırdığı için sünnete de uygun değildir. Bu esnada hayvanın evdacı kesilmeden ölürse, meyte olur ve eti yenmez⁶⁴⁴. Fakat, hayvan ölmeden damarlar ile yemek ve nefes borularına ulaşılır ve bunlar belirtilen farklı görüşlere göre asgari ölçüde kesilirse etinin yenmesi helâl olur⁶⁴⁵. Ayrıca, kesimde pıçak iliğe ulaştırılması yahut hayvanın kafasının gövdeden ayrılması mekrûhtur, ancak hayvanın eti yenir⁶⁴⁶.

⁶³⁹ Mevsilî, **el-İhtiyâr**, I, 235.

⁶⁴⁰ Kâsânî, **Bedâi’**, VI, 322; Mevsilî, **a.g.e.**, I, 235.

⁶⁴¹ Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 322.

⁶⁴² Kudûrî, **el-Kitâb**, III, 228; Âlemgir, **el-Fetâvâ’l-Hindiyye**, V, 285, 288.

⁶⁴³ Sahnûn, **el-Müdevvenetü’l-kübrâ**, II, 65.

⁶⁴⁴ Kudûrî, **a.g.e.**, III, 226-227; Âlemgir, **el-Fetâvâ’l-Hindiyye**, V, 287.

⁶⁴⁵ Şener, “Hayvan”, **DİA**, XVII, 97.

⁶⁴⁶ Kudûrî, **a.g.e.**, III, 226.

Kurbanlık, kesilecek zaman kibleye karşı ve sol tarafı üzerine yatırılması sünnettir ve terki mekrûhtur. Kesen de kibleye yönelir ve hayvanı yere yatırılırken, *"Yüzümü gökleri ve yeri yaratan Allah'a, O'nun birliğine inanarak çevirdim. Ben müşriklerden değilim"* (el-En'âm 6/79); *"Benim namazım, ibadetim (kurbanım), hayatım ve ölümüm hep âlemlerin rabbi olan Allah içindir. O'nun ortağı yoktur. Bana böyle emrolundu ve ben Allah'a teslim olanların ilkiyim"* (el-En'âm 6/162-163) mealindeki âyetleri okur ve kabulü için Allah'a dua eder. Daha sonra da tekbir ve tehlîl getirir. Nitekim Resûlullâh'ın da kurbanlarını keserken sünnetinin bu şekilde cereyan ettiğini Enes (r.a.)'nın rivayetinden öğreniyoruz: "Peygamber iki beyaz ve boynuzlu koç kurban etti, onları kendi eliyle kesti, besmele çekti ve tekbir getirdi. Ayağını da boyunlarının üzerine koydu."⁶⁴⁷ Bundan dolayı koyun, keçi ve sığırın sol yanı üzerine yatırılarak çene altından kesilmesi müstehap görülmüştür⁶⁴⁸.

3. Kesimden Sonraki Mendûp ve Mekrûhlar

a. Kesim Ücreti

Kurban kesiminde kurban sahibi ile kasap arasındaki akdin mevzûu "iş"tir. İş akdinin hüküm ve neticesi ise belli bir işi yapmayı borçlandırmaktır⁶⁴⁹. Kurban kesmek için tutulan ecîrle yapılan akit ona belli bir işi yapma borcunu yükler. Kurban kesmekle vazifeli kasap, ecîr-i hâs olabileceği gibi ecîr-i müşterek de olabilir. Ecîr-i müşterek ise, ücret mukabilinde her isteyene iş yapan işçidir⁶⁵⁰. Kurban kesmek için tutulan kişi, akit mevzûu olan kesim işini yapmakla ücreti hak eder.

Kurban sahibi, kurbanını vekâlet yoluyla başkasına kestirirse, belirli bir ücret vermesi gerekir⁶⁵¹. Bu durumda kesim ücreti, kurbanın kendisiyle⁶⁵² yani kurbanın etiyle, yağıyla ve derisiyle⁶⁵³ veya bunların parasıyla ödenmez⁶⁵⁴.

⁶⁴⁷ Müslim, "Edâhî", 17, 18.

⁶⁴⁸ Âlemgir, a.g.e., V, 287.

⁶⁴⁹ es-Senhûrî, Mesâdiru'l-hak, VI, 82.

⁶⁵⁰ es-Senhûrî, a.g.e., VI, 82.

⁶⁵¹ Mevsilî, el-İhtiyâr, I, 234.

Bu konuda Hz. Peygamber'den şu hadis rivayet edilmiştir:

عَنْ عَلِيٍّ قَالَ أَمَرَنِي رَسُولُ اللَّهِ أَنْ أَقُومَ عَلَى بَدْنِهِ وَأَنْ أَتَصَدَّقَ بِلَحْمِهَا وَجُلُودِهَا وَأَجَلَّتْهَا وَأَنْ لَا أُعْطِيَ الْجَزَارَ مِنْهَا قَالَ نَحْنُ نُعْطِيهِ مِنْ عَدْنَا

Ali (r.a.) diyor ki “Resûlullâh (s.a.v.) bana kurbanlara nezâret etmemi ve bunların kesimi husûsunda kurbandan (ücret adıyla) hiçbir şey vermememi emretti”. Ali (r.a.) (sözüne devamla) “Biz, kurban kesen kimseye kendi (cebi)mizden bir şey verirdik.” dedi⁶⁵⁵.

Bu hadîse hüküm bina edilerek kurbanın kesim ücretini kurban etinden mahsûp etmek câiz değildir, denilmiştir. Kurbanı kesen fakir olursa, kesim ücreti tamamen verilmek şartıyla kurban etinden tasadduk edilmesine cevaz verilmiştir⁶⁵⁶.

b. Kurban Etini Satmamak

Hanefî, Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerine göre kurban etlerinin sahiplerince satılması veya benzeri şekilde sahiplerine gelir getirici işlemlerle harcanması câiz değildir. Buna kurbanın derisi, eti, yağı, başı, tüyü, sütü vb.leri de dahil olup bunların satılması durumunda tasadduk edilmesi gerekir. Kaynaklarda ulemanın kurbanın etinin satılmasının câiz olmadığı konusunda müttefik olduğu nakledilir. Sadece müctehit imamlardan İmam Atâ'ya göre satılması câizdir. İmam Ebû Hanîfe'ye göre ise, kurban etinin para ile satılması câiz olmamakla beraber, evde kullanılacak bir eşya ile değiştirilmesi câizdir. Bu durumda sanki, kurban eti yine evde kendisinden istifade edilmek suretiyle tüketilmiş olmaktadır. Diğer

⁶⁵² Zekeriyâ el-Ensârî, **Fethu'l-'allâm**, s. 657; Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 270; Meydânî, **el-Lübâb**, III, 236.

⁶⁵³ Mevsilî, **el-İhtiyâr**, I, 234.

⁶⁵⁴ Bardakoğlu, “Kurban”, **DİA**, XXVI, 439.

⁶⁵⁵ Müslim, “**Hacc**” 348; Buhârî, “**Hacc**” 120, 121 (Buhârî'nin rivayetinde **عَدْنَا** ibaresi yoktur). Ayrıca bkz. Ebû Dâvûd, “**Menâsik**” 20; İbn Mâce, “**Menâsik**” 97; Dârimî, “**Menâsik**” 89.

⁶⁵⁶ Mîras, **Tecrîd Tercemesi**, VI, 156.

mezheb imamlarına göre ise, satılması câiz olmadığı gibi, evde kullanılacak başka bir eşya ile değiştirilmesi de câiz değildir⁶⁵⁷.

Kurban etinin kendilerine verildiği ve tasadduk edildiği kimseler bu etlerin kullanım, satım, hibe vb. tüm tasarruf yetkisine de sahip olurlar⁶⁵⁸. Bunları dilediği gibi kullanabilir.

c. Çevreyi Kirletmemek

Müslüman bilinç, çevrenin özelde insana, genelde tüm varlıklara tahsis edilmiş bir alan olduğu hassasiyetiyle hareket etmeyi telkin eder. Bu bilincin oluşumunu sağlayan Kur'an, bu yaşam sahasının sadece insanlara tahsis edilmediğini, diğer canlıların da en az insan kadar kendi sınırlarında yaşama hakkına sahip olduğunu bildirmektedir. Hayatı, insanlar için yaşanılır kılan temel öğelerden biri olan temizlik, diğer canlıların kendi yaşam sahalarında var olabilmelerinin temel şartıdır. Bundan dolayı kurbanların İslâm'ın öngördüğü temel şartlara uyularak, çevre temizliğine gereken duyarlılığı göstererek kesilmesi esastır⁶⁵⁹.

İslâm öncesi Hicaz-Arap toplumunun, kestikleri bir kısım kurbanların etlerini yemeyip kanlarını putlarına sürmeleri ve etlerini de ortaya bırakmalarının aksine *"Onların ne etleri ne de kanları Allah'a ulaşır; fakat O'na sadece sizin takvânız ulaşır..."* (el-Hac 22/37) mealindeki âyette, Allah'a ulaşacak olanın, hayvanların kanı ve eti değil; insanların takvası olduğu vurgulanmaktadır. Bundan dolayı, hayvanların kesiminde çevre temizliği takvadandır. Çevre kirliliğine ve mikropların üreyip hastalıkların yayılmasına sebep olacak farklı hareket tarzı takvaya ve bu ibadetten hasıl olacak maddî ve manevî faydaya zarar verir. Ayrıca, kesimde hayvanın çevreye zarar verecek organlarının etrafa yayılmaması konusunda tedbir almamak kul hakkının ihlali olarak düşünülmelidir.

Kesim işlemi tamamlandıktan sonra çevre temizliğinin iyice yapılması, hayvanın artan parçalarının toprağa derince gömülmesi, mümkün olduğu ölçüde dışarıda

⁶⁵⁷ Mâverdî, *el-İknâ*, s. 185; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, I, 355; Âlemgir, *el-Fetâvâ'l-Hindiyye*, V, 301; Sa'dî Ebû Ceyb, *Mevsûatu'l-icmâ' fi'l-fikhi'l-islâmî*, I, 119. Gözübenli, "Kurban", *İFAV Ansk.*, III, 104.

⁶⁵⁸ Mâverdî, *a.g.e.*, s. 185; Şerbâsi, *Yes'elûnek*, I, 452.

⁶⁵⁹ *Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı*, s. 787. (Sonuç Bildirgesi)

hiçbir parçasının bırakılmaması gerekir. Bu husus, kurbanlık hayvana ve kurban ibadetine karşı gösterilecek saygının bir gereği olduğu gibi özellikle büyük şehirlerde ve kalabalık yerleşim birimlerinde sağlık kuralları, çevre temizliği ve insan haklarını gözetme açısından da son derece önemlidir⁶⁶⁰. Kurban kesmenin ve etini ihtiyaç sahiplerine dağıtmanın ecrini de, çevre kirliliğine sebebiyet vererek ve kul hakkını ihlâl ederek azaltmamak gerekir⁶⁶¹.

IV. KURBANIN ETİ VE DİĞER KISIMLARI

İslâm'da malî mükellefiyetler, devletin müdahale edebilirliği açısından, diyânî ve kazâî kısımlara ayrılır. Kurban, diyânî mükellefiyet esasına dayanır. Mecburi olup da özel olarak ödenen fitır sadakası ve kurban gibi malî mükellefiyetlerin yerine getirilmesi konusunda devlet müdâhale etmez⁶⁶². Bu ibadetin ifasının, etlerinin veya derilerinin toplanmasının, normal durumlarda, kamu otoritesiyle cibrî yollarla sağlanması meşru değildir.

Kurban kesme gibi bir malî mükellefiyetin yerine getirilmesinde kamu otoritesinin müdahale yetkisi olmamasının esas kabul edilmesi kaydıyla, kurban etleri ve derileri üzerinde tasarruf edebilme konusunda farklı anlayış ve yaklaşımlar geliştirilebilir. Olağanüstü durumlarda kamu gücü, zaruret ve maslahat gereğince, kurban eti ve diğer ürünleri üzerinde müdahaleye yetkili kılınabilir. Fakat, bu da zekât ibadeti gibi kazâî olmamalıdır.

A. KURBAN ETİ

Kurban etinden kimlerin ve nasıl yararlanacağını Kur'an'da düzenlendiğini görmekteyiz. Bundan ne kadar ve ne zaman yararlanılacağını ise Resûlullâh beyan etmiştir. Resûlullâh'ın hadislerinden hareket eden İslâm âlimleri, kurban sahibinin kurbanın etinden yiyebileceği, bakmakla yükümlü bulunduğu kimselere yedirebileceği, etinin bir kısmını da dağıtması gerektiği konusunda görüş birliği

⁶⁶⁰ Bardakoğlu, "Kurban", **DİA**, XXVI, 440.

⁶⁶¹ Ateş, **Kur'an Ansiklopedisi**, VIII, 165.

⁶⁶² Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, II, 984.

içindedir. Ancak kurban etinin ne kadarının yenilip ne kadarının dağıtılacağı konusunda farklı görüş ve ölçüler ileri sürülmüştür⁶⁶³.

Kurban, sırf Allah rızasını kazanmak için kesildiğinden dolayı, kurban eti, ya sahipleri ve yakınları tarafından yenilmek, eş ve dosta hediye edilmek ve kurban kesemeyen kimselere dağıtılmak suretiyle tüketilir veya tamamı sahipleri tarafından yenilir, ya da tamamı fakirlere dağıtılır⁶⁶⁴. Kesilen kurbanın etinin yenmesi, derisi ve diğer parçalarından âzami ölçüde faydalanılması ibadetin özünü alâkalı bir gereklilik olmayıp ikinci derecede yararlar olarak görülmesi gerekir. Kurban ibadetinin tabî bir neticesi olan etin yenmesi ve diğer kısımlarından yararlanılması, bu ibadetin dünyevî boyutu ve anlamı olarak görülebilir⁶⁶⁵.

Hac Sûresi'nin 28. âyetinde, Allah için boğazlanacak kurbanlar, Allah'ın verdiği rızık olarak tanıtılmış, sonra da "Kestiğiniz bu hayvanlardan yiyin, darda kalan yoksullara da yedirin" buyurulmuştur. Dolayısıyla kurbanlıklar rızık olarak yenmek için boğazlanmaktadır. "*Onların ne etleri, ne de kanları Allah'a ulaşır. Allah'a ulaşan, sizin takvânızdır.*"(el-Hac 22/37). Fakat, kurbanlar sadece kesilmek ve öylece bırakılmak için teşrî kılınmamıştır:

1) Burada Allah, hayvanları bize rızık olarak verdiğini bildiriyor. Kesilip etrafa terk edilenler bizim rızığımız değildir.

2) Yüce Allah: "*Onlardan yeyin ve darda kalmış yoksula da yedirin*" buyurduğu gibi "*Yanları yere düş(üp canları çık)ınca da onlardan yeyin, kanaat eden(fakir)e de, isteyen (fakir)e de yedirin. O (kocaman hayva)nları size boyun eğdirdik ki şükredesiniz*" (el-Hac 22/37) buyurmaktadır. Bu buyruklar, bu hayvanların rızık olarak yenmek için kesilmesinin emredildiğini kanıtlar.

3) Allah, bu kurbanların, şükredilmesi gereken birer nimet olduğunu anlatmaktadır. Kesilip etrafa bırakılan ve hastalıklara sebebiyet veren kurbanlar bir

⁶⁶³ Bardakoğlu, **İslâm ve Toplum**, II, 9.

⁶⁶⁴ Gözübenli, "Kurban", **İFAV Ansk.**, III, 104.

⁶⁶⁵ Bardakoğlu, "Kurban", **DİA**, XXVI, 436.

nimet değil, “sabretmemizi gerektiren bir nikmet” olur. Allah, kurbanı ve kurbanlık hayvanları sabra vesile olan bir nikmet olarak bize müsahhar kılmamıştır⁶⁶⁶.

Kurban sahibi kurbanın etinden yiyebilir, bakmakla yükümlü bulunduğu kimselere yedirebilir. Yenecek ve dağıtılacak miktar konusunda kesin bir ölçü koymak zor olmakla birlikte dinî gelenek, kurban etinin üç eşit parçaya bölünüp bir parçasının kurban sahibi ve bakmakla yükümlü olduğu kimseler tarafından tüketilmesi, ikinci parçanın zengin bile olsalar eş, dost ve akrabaya hediye edilmesi, üçüncü parçanın ise kurban kesmeyen fakir kimselere dağıtılması şeklindedir⁶⁶⁷. Alkame’nin beyânına göre, İbn Mes’ûd Alkame’ye kurban etini üç parçaya ayırmasını, bunun üçte birini tasadduk, üçte birini hediye etmesini, üçte birini de ailesiyle yemesini emretmiştir. Bu görüş Atâ b. Ebî Rebâh’tan da nakledilmiştir. İmam Şâfiî, Ahmed b. Hanbel, İshâk’ın görüşleri de böyledir. Süfyân-ı Sevrî kurbanın çok mikdârı tasadduk edilmelidir, demiş. Ebû Hanîfe üçte birden az mikdârın tasadduk edilmesi görüşünde bulunmuştur. Kurban etinden sâhibinin yemesi, ulemânın çoğuna göre müstehaptır⁶⁶⁸.

Kurban etinde insanlar üç sınıftır. Bir kısmı ancak kurban nisabına mâlik olmuş ve fakat başka vakit, et alıp yiyemez. Bunun hakkında en doğrusu kendi çocuklarının et ihtiyaçlarını gidermektir. Orta hallilere gelince, kurban etini üçe bölmeli bir kısmını kendi çocuğuna, diğer kısmını dost ve ahibâna, diğer bölümünü de, yoksullara vermelidir. Daima et yiyebilen zenginlere gelince, bunlar, yalnız ciğerleriyle bir iftar etmeli, diğer kısmını tamâmen dağıtmalıdır⁶⁶⁹. Kurban kesen kimse, kurbanın etinden hem yer, hem yedirir. Yedirdiği kimselerin fakîr olması lâzım değildir; zengine de yedirebilir. İsterse bir kısmını da kavurma yaparak saklar. Ancak, müstehap olan, fakirlere dağıtılanın, kurbanın üçte birinden az olmamasıdır.⁶⁷⁰

⁶⁶⁶ Ateş, **Tefsîr**, VI, 21.

⁶⁶⁷ Bardakoğlu, “Kurban”, **DİA**, XXVI, 439.

⁶⁶⁸ Aynî, **Umdetü’l-kârî** VIII, 225.

⁶⁶⁹ Serdaroğlu, Ahmet, “**Kurban Hakkında Fıkîhî Hükümler**”, **DİB Dergisi**, c. 5, sy. 3-4, s. 60.

⁶⁷⁰ Kudûrî, **el-Kitâb**, III, 236.

Birinci Görüş: Hanefiler’e ve Hanbelîler’e göre kurban etinin üçe bölünüp, bir parçasının kurban sahibi ve bakmakla yükümlü bulunduğu kimselerce tüketilmesi, bir parçasının zengin bile olsalar eş, dost ve akrabaya hediye edilmesi, diğer parçanın ise kurban kesemeyen kimselere dağıtılması müstehaptır. Fakat kişinin bakmakla yükümlü bulunduğu kimselerin kalabalık olması halinde, hiç kimseye dağıtmadan evde tüketmesinde de herhangi bir sakınca görülmemiş, hatta böyle kimselerin kurban etlerini bu şekilde tüketmesi bazı alimlerce müstehap karşılanmıştır⁶⁷¹.

İkinci Görüş: Mâlikî mezhebinde, kurban sahibi etin bir kısmını yeme ve bir kısmını da tasadduk etmekle mi emrolunmuş yoksa yeme ve tasadduktan birini tercihte muhayyer mi bırakılmış olduğu konusunda ihtilaf bulunmaktadır. Mezhepte farklı görüşler bulunmak birlikte, İmam Mâlik’in meşhur görüşüne göre, kurban sahibi, kurban etinin tümünü yiyemeyeceği gibi, tümünü de tasadduk edemez; bir kısmını yemesi, bir kısmını da dağıtması esastır. Yenecek ve dağıtılacak miktar konusunda kesin bir sınır da yoktur. Mezhep ulemasının ittifakından söz edilen bu konunun dayanağı ise şudur: Kur’an’da “*Ondan hem kendiniz yeyin, hem de yoksula, fakire yedin.*” (el-Hac 22/28)” ve “*Artık onlardan hem kendiniz yeyin, hem de ihtiyacını gizleyen gizlemeyen fakirlere yedin.*” (el-Hac 22/36)” buyurmuştur. Resûlullâh da kurbanlar konusunda *كلوا وتزودوا وادخروا* “*Yiyin, tasadduk edin ve kendinize kaldırın.*” buyurmuştur⁶⁷². Ulemanın çoğu, Hz. Peygamberin bu hadisine dayanarak kurbanı üçe ayrılıp birini yemek, birini dağıtmak ve diğer kısmını da saklamayı müstehap görmüştür. Fakat Mâlikî mezhebi ulemasından İbnü’l-Mevvaz ikisinden birini de tercih edebileceği; hatta Abdulvehhab, sahibinin kurbanın etini yemesinin, mezhebinin hilafına, vacip dahi olmadığı görüşündedir⁶⁷³.

⁶⁷¹ Gözübenli, “Kurban”, **İFAV Ansk.**, III, 103.

⁶⁷² Müslim, “**Edâhî**” 29.

⁶⁷³ İbn Rüşd, **Bidâyetü’l-müctehid**, I, 355.

1. Kurban Etinin Yenmesi

Resûlullâh, kurban bayramında Musallâ'dan dönünceye kadar bir şey yemez, dönünce kurbanının etinden yerdi⁶⁷⁴.

Hac Sûresi'nin 28. âyetinde İbrahim (a.s.)'a yapılmış bir çağrı hatırlatılmaktadır. "Ondan yiyiniz." âyetiyle fiilin sigasında gıyaptan hitaba geçilmiştir ki hitap Muhammed (s.a.v.) ve O'nun ümmetinedir: Şimdi ey Muhammed ve ümmeti! *Siz de o günlerde kurbanlarınız üzerine Allah'ın adını anın, onlardan yiyin ve muhtaç olan yoksula da yedin.* Bu âyette kesilen kurbandan yeme emri, mübahlık ifade etmektedir. Çünkü câhiliye döneminde insanlar kestiklerinden yemezlerdi, âyette yemeye cevaz verilmiştir⁶⁷⁵. Mendûp olan, kurbanın üçte birini kendisi ile ailesi, üçte birini dostlar, üçte birini de yoksul olanlar için ayırmaktır⁶⁷⁶.

Ulemanın çoğunluğuna göre, kurban etinden yeme müstehap olup vacip değildir⁶⁷⁷. Müfessirlerden bazıları, Hac Sûresi'nin 28. âyetindeki "yiyin" emrinin vücub ifade ettiğini söylemişlerdir⁶⁷⁸. Çünkü câhiliye insanı, fakirlere büyüklük taslayarak kimi kurban etlerinden yemezdi. Fahreddin er-Râzî, câhiliye insanının bu tutumuna muhalefet etme, zengini fakirle eşitleme ve alçak gönüllülüğü esas kılma amacıyla "...Artık ondan kendiniz yiyin!" (el-Hac 22/36) âyetiyle yemenin emredilmiş olduğunu belirtir⁶⁷⁹. Fakat çoğunluğun kanâatine göre bu emir gereklilik bildirmez, nedb ifade eder. İmam Şâfi'ye göre sahibinin, kurbanın etinden yemesi müstehaptır fakat etin tamamının sahibi tarafından tüketilmesi câiz değildir⁶⁸⁰.

Kurban sahibinin, kurban etinden hem yemesi, hem ikram etmesi hem de fakirlere dağıtması genel bir kural olup bunun ölçü ve şeklini her mükellefin kendi

⁶⁷⁴ İbn Kayyim el-Cevziye, **Zâdu'l-meâd**, I, 121.

⁶⁷⁵ Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, **Zâdu'l-mesîr**, V, 427.

⁶⁷⁶ Elmalılı, **Hak Dini**, IV, 3399.

⁶⁷⁷ Sa'dî Ebû Ceyb, **Mevsûatu'l-icmâ' fi'l-fıkhi'l-islâmî**, I, 118.

⁶⁷⁸ Ateş, **Tefsîr**, VI, 21.

⁶⁷⁹ Râzî, **et-Tefsîrû'l-Kebîr**, VIII, 221.

⁶⁸⁰ Mâverdî, **el-İknâ'**, s. 185.

durumunu, çevresinin ihtiyaç ve imkânını göz önüne alarak bizzat belirlemesi ve bu konuda ibadet anlayışıyla hareket etmesi doğru olur. Kurban sahibinin, nafakasını temin etmekle yükümlü bulunduğu kimselerin kalabalık olması veya ihtiyaçlarının bulunması halinde, bunlar için genişlik olması kasdiyle, kurban etini kimseye tasadduk ve hediye etmemesi; bunu evde tüketmesi mendûptur⁶⁸¹.

2. Kurban Etinin Tasadduk Edilmesi

Hac Sûresi'nin 36. âyetinde, ayakta duran bu develerin üzerlerine Allah'ın adı anılarak kesilmesi, yere yıkılıp canları çıkınca da bunların etinden yenilmesi, *kani* ve *mu'terre* de verilmesi emredilir: “*Yan üstü düştüklerinde ise, onlardan yiyin, hem de kâni ve mu'terre yedin.*” (el-Hac 22/34)

Kâni, kendisine verilene kanâat eden, yüz suyu döküp istemeyen fakir; **mu'terr** ise isteyen fakir diye tefsir edilmiştir⁶⁸². Bunun tersini söyleyen de vardır. Âyette kurban etlerinin, gerek dilenen, gerek dilenmeyen fakirlere verilmesi emredilmektedir⁶⁸³.

Nezîr tarîkiyle olmayan kurbanın etinden, sahibinin kendinden başka zengin ve fakir kimselere yedirmesi câizdir. Dilediği kimselere hibe eder. Kurban etlerinin tamamının tasadduk edilmesi câizdir⁶⁸⁴. Fakat, kurbanın üçtebiri tasadduk etmek mendûptur. Çünkü bu hususta üç yön vardır: yemek, zahire (yâni depolamak) ve yedirmektir⁶⁸⁵.

İslâm'ın kurban etlerini dağıtım alanına hâkim olan esas prensibi adalet ve iyiliktir. Dağıtırken adalet ölçülerine göre dağıtmak ve verirken de iyilikle vermektir: “*Muhakkak ki Allah, adaleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder...*” (Nahl 16/90) Adalet prensibine binaen etlerin üçe taksimi tavsiye edilmiştir. Verirken de incitmeden verilmesi emredilmiştir.

⁶⁸¹ Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 271.

⁶⁸² Elmalılı, **Hak Dini**, IV, 3405.

⁶⁸³ Ateş, **Tefsîr**, VI, 28.

⁶⁸⁴ Mâverdî, **a.g.e.**, s. 185.

⁶⁸⁵ Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 270; Meydânî, **el-Lübâb**, III, 236.

Sadakanın Allah'ın yanında bir kıymet ifade etmesi için Kur'an'ın koyduğu ölçü, aynı zamanda kurban etlerinin dağıtımında uyulması gereken temel kriteri de belirlemektedir: *“Ey iman edenler! Kazandıklarınızın iyilerinden ve rızık olarak yerden size çıkardıklarımızdan hayra harcayın. Size verilse, gözünüzü yummadan alamayacağınız kötü malı, hayır diye vermeye kalkışmayın. Biliniz ki Allah zengindir, övgüye lâyıktır.”*⁶⁸⁶

Kurban etlerinin kimlere verilmesi gerektiği hususunda şu ana tesbiti yapmamız icab eder: Sosyal yapı, beş temel birimden oluşur. Bu temel birimler özelden genele doğru “aile; ebeveyn ve akrabalar; fakir ve muhtaçlar; genelde toplum ve son halka olarak da evrensel cemaat diyebileceğimiz tüm insanlar”⁶⁸⁷ şeklinde sıralanır.

Hac Sûresi'nin 28. âyetinde, *onlardan yiyin ve muhtaç olan yoksula da yedin.* denmiştir. Yedirme emri vaciplik ifade etmektedir. Yani udhiyenin bir miktarını fakirlere vermesi ise vaciptir. Mendûp olan, kurbanın üçte birini üçte birini yoksul olanlar için ayırmaktır⁶⁸⁸. Çünkü bu âyette, rızâsı için kesilecek kurbanlıkların ayrıca, sıkıntı içindeki yoksulların gıda ihtiyacının karşılanması amacıyla “insanlara bir rızık olarak” lütfedilmiş olduğu bildirilmektedir: *“Artık ondan hem kendiniz yiyin, hem de yoksula, fakire yedin.”* Şu halde kurban kesiminin sadece şekli olarak yerine getirilmesi âyetin vermek istediği mesajla örtüşmemektedir.

3. Kurban Etinin Hediye Edilmesi

Hayvanın kesimiyle eti ve derisi kurban sahibinin mülkiyetinden ancak onun izniyle çıkar. Bir kimsenin mülkünde onun veya vekilinin izni olmaksızın başka bir kimsenin tasarruf etmesinin câiz olmadığı temel kuralından⁶⁸⁹ hareketle kurban eti veya derisinin ancak sahibinin veya vekilinin izniyle alınabileceği ve bunlar izin vermedikçe başkalarının kurbanın eti ve derisinde tasarruf etme yetkisinin

⁶⁸⁶ el-Bakara 2/267.

⁶⁸⁷ Afzalurrahman, *Sîret Ansiklopedisi*, I, 320-325.

⁶⁸⁸ Elmalılı, *Hak Dini*, IV, 3399.

⁶⁸⁹ “Bir kimsenin mülkünde anın izni olmaksızın âhar bir kimsenini tasarruf etmesi câiz değildir.” (Mecelle md. 96)

olmayacağı açıktır. “Meşrû bir sebep”⁶⁹⁰ olarak nitelendirebileceğimiz hibeye “sarahaten veya delâleten verilen izin” mukabilinde kurban eti ve derisi alınabilir.

İbn Ömer ve İbn Mes’ûd’un görüşüne göre kurbanın üçte birinin hediye edilmesi müstehaptır. Sahabeden de buna muhalif bir görüş bilinmediği için bu, icma olarak kabul edilmiştir⁶⁹¹. İbn Hazm, kurban etinden zengine yedirme ve hediye etmenin mubah olduğunu kaydetmiştir⁶⁹².

4. Kurban Etinin Saklanması

Kurban etleri sahibi tarafından depolanması konusunda Resûlullâh’ın uygulanması farklılık arz eder. İlk dönem üç günden fazla süreyle saklanması yasaklanmışken sonradan bu yasak kaldırılmıştır⁶⁹³:

Seleme b. Ekvâ’dan rivâyete göre⁶⁹⁴, şöyle demiştir: “Nebî (sav): (Bayram hutbesinde) ‘Sizden her kim kurban keserse (Bayramın) üçüncü (gece) sinden sonra evinde kurban etinden bir şey bulunduğu halde sabahlamasın’ buyurdu. Ertesi sene hulûl edince Ashâb: ‘Yâ Resûlallâh! (Kurban etini) geçen sene yaptığımız gibi mi dağıtacağız?’ diye sordular. Resûl-i Ekrem şöyle cevap verdi: ‘Bu yıl (kendiniz) yiyiniz, (misafirlere, fukarâya) yediriniz, (âilenize) azık da ediniz. Çünkü geçen sene halk arasında geçim zorluğu vardı. İstedim ki (fakir) halka yardımda bulunasınız.’”⁶⁹⁵

Bu hadisin ilk kısmında kurban etinden sâhibinin üç günden fazla yararlanması ve azık edininip kavurma yapması haram kılınmış; Buhârî’nin bu hadîsten sonra Hz. Aişe’den bir rivâyetinde de “Kurban etini ancak üç gün yiyiniz”⁶⁹⁶ buyurulmuştur.

⁶⁹⁰ “Bilâ-sebeb-i meşru’ birinin malını bir kimsenin ahz eylemesi câiz olmaz.” (Mecelle md. 97)

⁶⁹¹ Sa’dî Ebû Ceyb, *Mevsûatu’l-icmâ’ fi’l-fıkhi’l-islâmî*, I, 119.

⁶⁹² İbn Hazm, *el-Muhallâ*, VI, 48.

⁶⁹³ Ebû Faris, *Ahkâmu’z-zebâih fi’l-İslâm*, s. 142.

⁶⁹⁴ Seleme hadisi Buhârî’nin (*Sülâsiyyât*)ından olması gibi bir yüksek özellik taşımaktadır. Sülâsiyyât, rivâyet olunan haberin üç râvî vâsıtasıyla Hz. Peygamber’e ulaşıyor olmasıdır. Bir haberin sâhibi ile râvisi arasında isnad vâsıtaları ne kadar az olursa o nisbette medâr-ı sıhhat olacağı tabî’idir. Bu hadisteki üç vâsita: Ebû Âsım, Zeyd İbn-i Ebû ‘Ubeyd, Seleme İbn-i Ekvâ’dır (Mîras, *Tecrîd Tercemesi*, XII, 35).

⁶⁹⁵ Buhârî, “*Edâhî*” 16.

⁶⁹⁶ Buhârî, “*Edâhî*” 16:

Seleme hadisinin ikinci kısmında nehiy bir sebebe, halkın geçim hususunda zorluk çektiği bir zarûrete dayalı olduğu beyan edilmiştir. Söz konusu zarûretin kalkması üzerine artık kendilerinin yemeleri, fakirlere dağıtılması, bir kısmını da azık edinmeleri emrolunup üç günden fazla yiyebilmelerine izin verilmiştir. Enes b. Mâlik tarikiyle gelen bir hadiste de Resûlullâh (s.a.v.), kurban etlerinin üç günden fazla saklamaya izin verme gerekçesinde insanların kurbanlarının derilerine ihtiyaç duymaları, misafirlerine et ikram etme istekleri ve insanların bilahare gelecek kişiler için et saklamalarını göz önünde bulundurduğunu ve buna binaen bu yasağı kaldırdığını bildirmektedir⁶⁹⁷.

5. Başka Yerleşim Birimlerine Nakli

Kurban etlerinin başka yerleşim birimlerine naklinin hükmü konusunda, zekât mallarının başka yerlere naklinde olduğu gibi, İslâm alimleri arasında farklı görüşler mevcuttur. Kişinin muhtaç durumundaki yakınlarının ya da kurbanın etine kurbanın kesildiği yerdekilerden daha fazla ihtiyacı olanların bulunması halleri hariç, Hanefîler'e göre kurban etinin bir yerden başka yere nakli mekrûhtur. Ancak, bu durum, kurbanın sıhhatine engel değildir. Mâlikîler ve Hanbelîler, nakledilecek yerde buna şiddetle ihtiyaç duyan kimselerin bulunması halleri hariç, kurban etinin seferîlik mesafesinde ve daha uzak yerlere nakledilmesine cevaz vermezler; sefer mesafesinden az olan yerlere naklinde ise bir sakınca görmezler⁶⁹⁸.

Fetâvâ'l-Bezzâziye'de udhiyede muteber olanın kurban sahibinin değil, kurbanlığın bulunduğu yer olduğu belirtilmiştir; etler kurban sahibinin bulunduğu yerdeki fakirlere değil, kurbanın kesildiği yerdeki fakirlere dağıtılır. Bu yönüyle udhiye, fitreden farklı olarak zekâta benzer. Çünkü fitrede yükümlünün, zekâta ise malın bulunduğu yerdeki fakirler esastır⁶⁹⁹. Zekâta muteber olan "mekân-ı mal", yani zekât malının bulunduğu mahaldir. Sadaka-i fıtrda ise "mekân-ı re's" yani sadaka-i fıtr verecek kimsenin bulunduğu şehir fukarâsıdır. Dolayısıyla fitrede,

حدثنا إسماعيل بن عبد الله قال حدثني أخي عن سليمان بن يحيى بن سعيد عن عمرة بنت عبد الرحمن عن عائشة قالت الضحية كنا نملح منها فنقدم به إلى النبي بالمدينة فقال لا تأكلوا إلا ثلاثة أيام وليست بعزيمة ولكن أراد أن يطعم منه والله أعلم.

⁶⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 250.

⁶⁹⁸ Gözübenli, "Kurban", *İFAV Ansk.*, III, 105.

⁶⁹⁹ Bezzâzi, *el-Fetâva'l-Bezzâziye*, VI, 289.

edâda bulunan kimsenin bulunduğu mahal muteberdir. Binaenaleyh zekâtın farz olduğu yerde zekât alacaklısı fakirler ve benzerleri bulundukça o şehirden diğer bir şehre zekât nakli mekrûhtur. Fakat zekât verecek zenginin kendi bulunduğu beldenin fakirlerinden daha fazla muhtaç, veya daha fazal takva sahibi bulunması yâhut da naklin müslümanların menfaatine daha uygun olması hallerinde zekât naklinde kerahet görülmemiştir⁷⁰⁰.

Kurbanın etinin kesimin yapıldığı bölgede dağıtılması teşvik edilirse de daha fazla ihtiyaç sahiplerinin bulunması halinde başka yerleşim birimlerine de gönderilebilir⁷⁰¹. Kurbanın teşri gerekçesi için, fakirlerin yedirilmesi hususunu önemle vurgulayan Süleyman Ateş ise kurbanın, kesildiği yerde ihtiyaç yoksa, alınan tedbirlerle dünyanın çeşitli bölgelerindeki yoksul insanlara ulaştırılmalıdır⁷⁰² diyerek infak hususu üzerinde tekidle durmaktadır.

6. Kurban Etini Gayr-ı Müslime Vermek

Bir kurbanın etinden herhangi bir gayr-i müslime ikramda bulunmak ve hediye etmek mubah olup bunda bir beis yoktur⁷⁰³. Nezir, keffâret gibi zekât dışı malî vecîbeler ile ihtiyâra tâbi’ olan nâfile sadakaların, yalnız müslümanların fakirlerine verilmesi gibi bir hususiyet yoktur. Bunlar zimmî vatandaşların fakîrelerine de verilebilir. Mumtehine Sûresi’nde “*Allah, sizinle din uğrunda savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlara iyilik yapmanızı ve onlara âdil davranmanızı yasaklamaz.*” (el-Mumtahine 60/8) denilerek muhârib olmayan zimmîlere iyilik ve ihsanda bulunulması mübah kılınmıştır⁷⁰⁴.

İslâm’da kurban, tamamen kendine has bir özellik arz eder. Kurbanın olduğu diğer dinlerdeki şekillerle tamamen zıttır. İslâm diğer dinlerden farklı olarak kurban etlerini hiçbir şahıs, sınıf ve zümreye tahsis etmemiştir. Mesela Yahudilikte kurban, Levililer tarafından din adamlarının gelir getirici düzenlemelerine dahil edilmiştir.

⁷⁰⁰ Miras, **Tecrîd Tercemesi**, V, 344-348.

⁷⁰¹ Bardakoğlu, “Kurban”, **DİA**, XXVI, 439.

⁷⁰² Ateş, **Tefsîr**, VI, 28; a.g.mlf, **Kur’an Ansiklopedisi**, VIII, 165.

⁷⁰³ İbn Hazm, **el-Muhallâ**, VI, 48; Bilmen, “**Kurban**”, s. 13.

⁷⁰⁴ Miras, **Tecrîd Tercemesi**, V, 324.

Nitekim, Tevrat, kurbanların döşleri ile butlarının ebedî olarak kahinlere ait olduğunu söylemektedir(Levililer, 7/31-34). Kurbandan bir kısım etlerin kahinler gibi belli bir zümreye tahsis edilmiş olması Tevrat'ın ilgili yerlerinde ekonomik çıkarları uğrunda kahinler tarafından bazı tahrifatın yapılmış olması ihtimalini hatıra getirdiği⁷⁰⁵ tesbitinin haklılığını da teyit etmektedir.

7. Ortak Kesilen Kurban Etinin Taksimi

Müşterek hisseli kurbanlarda ortaklar, kesilen kurbandan hisselerini ayırmak isterlerse tartı ile ayırırlar, götürü usulüyle ayıramazlar⁷⁰⁶. Çünkü et, veznî mallardandır. Kurban etinin bölüştürülmesinde de temlik mânası vardır. Götürü suretiyle paylaşılması ise cins ve vezin illetleri bulunduğuundan dolayı câiz değildir. Zira, göz kararıyla yapılan paylaşımdaki fazlalık, faiz olur⁷⁰⁷. Ancak ete, deri ve ayaklardan bir şeyler eklenirse aynı cinslerin değişimi söz konusu olamayacağı için, götürü suretiyle câiz olur⁷⁰⁸.

Bu konuda, müşterek kurbanın etinin götürü usulüyle taksim edilmesine fakihler tarafından “câiz değildir” denmesi, bu fiilin helal olmadığını belirtmek için değil sahih olmadığını belirtmek içindir. Çünkü bu taksim, bey-i hakîki olmayıp hibe gibi olduğundan haram olmayı gerektirmez⁷⁰⁹.

B. HEDY KURBANININ ETİ

Hedy kurbanı olarak kesilen hayvanların etinden kurban sahibinin yemesinin hükmü konusunda fakihler arasında önemli bir görüş ayrılığı yoktur. Dört mezhebe göre Mekke’de kesilen her cins nâfile kurbanların etinden sahibi yiyebilir⁷¹⁰.

⁷⁰⁵ Ali Osman Ateş, **İslâm’a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri**, s. 207; a.g.mlf., “**İslâm Öncesi Dini Geleneklerin Meydana Gelmesinde Maddî Çıkarların Rolü**”, s. 25.

⁷⁰⁶ Mevsilî, **el-İhtiyâr**, V, 494; Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 267.

⁷⁰⁷ Şeyhîzâde, **Mecme’u’l-enhur**, II, 517.

⁷⁰⁸ Molla Hüsrev, **a.g.e.**, I, 267; Şeyhîzâde, **Mecme’u’l-enhur**, II, 517.

⁷⁰⁹ Şurunbulâlî, **Gunye**, I, 267.

⁷¹⁰ Ögüt, “Hedy”, **DİA**, XVII, 157.

Temettu' ve kırân haccı yapanların kesmeleri vacip olan şükür hedyeleri ile nâfile olarak kesilen hedyelerin etlerinden sahipleri, Hac Sûresi'nin 28. âyeti gereği yiyebilir⁷¹¹; zengin, fakir herkese de ikram edebilir.

Şâfîliler'in dışındaki fakihler, temettû ve kırân hedyelerinin etinden sahibinin yiyebileceği görüşündedirler. Hanefilere göre kırân kurbanı, *dem-i nüsûktür* ve etinden yemek mübahtır. Çünkü; a) Resûlullâh (s.a.v.), kestiği hedy kurbanlarından yemiştir. Rivayet edildiğine göre Peygamber (s.a.v.); beraberinde yüz deve getirmiş, bunlardan altmış küsurunu bizzat kendisi kesmiş, geriye kalan kurbanları kesmekle Ali (r.a.)'yi görevlendirmişti. Sonra da her kurbandan bir parça alınıp pişirilmesini emretmiş, Kırân haccına niyetli olarak, bu kurbanların etinden yemiş, çorbasından içmişti. Hanefiler bu rivayeti, kırân kurbanından yemenin mübah olduğuna delil kabul ederler. b) Hanefiler, kırân hedyinin udhiye kurbanı gibi nahir günleriyle sınırlı olmasını gözönüne alarak, bu durumun dem-i nüsûk oluşuna delil kabul etmektedirler. Oysa dem-i cebr sadece eyyâm-ı nahirle sınırlı değildir, yani belirli bir vakti yoktur. c) Hanefiler, Kırân hedyinin kesilme sebebi sırf mübahlıktır (mubahun mahz); ceza kurbanı ise ancak bir suçun oluşumuna bağlıdır. Çünkü hac menasikindeki noksanlık, helal olmayan bir şeyin işlenmesiyle vücut bulur⁷¹², derler. Hanefilerce, bu deliller ışığında, kırân hedyinin dem-i nüsûk olduğu ve etinden yemenin sahibine helal olduğu ileri sürülmüştür.

Şâfîlilere göre, nâfile olarak kesilen udhiye ve hedyden sahibinin yemesi müstehaptır. Fakat vacip hedyelerin hiçbirisinden sahibinin yemesi câiz değildir. Temettu' ve kırân haccı yapmaktan veya ihram yasaklarını ihlalden dolayı kesilmesi vacip olan hedyeler bu gruba girer. Temettu ve kırân hedyeleri cebir hedyelerinden sayılmıştır⁷¹³. Şâfiî mezhebinin, temettu' ve kırân haccı yapanların kestiği kurbanın etinden yiyemeyeceği görüşü o bölge halkının yararına öncelik verilmesi amacını taşır⁷¹⁴.

⁷¹¹ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, I, 233.

⁷¹² Serahsî, *el-Mebsût*, IV, 26.

⁷¹³ Yahyâ b. Sâlim, *el-Beyân*, IV, 455.

⁷¹⁴ Bardakoğlu, "Kurban", *DİA*, XXVI, 439.

İmam Mâlik ve Mâlikî mezhebine göre ise mahilline ulaşma kaydıyla hükmü ister vacip ister nafile olsun hedyin etinden sahibinin yiyebilir. Fakat avlanma cezası, fideytü'l-ezâ ve fakirin nezrettiği hedyin etinden sahibi yiyemez; yerse bedelini tasadduk etmesi gerekir⁷¹⁵.

İbn Rüşd, bu konudaki görüş ayrılığını vacip hedylerin vasfına bağlar. İmam Şâfiî'nin, vacip olan hedyin bütün çeşitlerinde mevcut keffâretlik vasfına baktığını; diğerlerinin ise, herbir hedy çeşidinde hangi vasfı daha zâhir görmüşlerse o vasfı tağlib ettiklerini belirtir. Çünkü vacip olan hedyde, biri keffâret biri de müstakillen ibadet olmak üzere, iki vasıf bulunmaktadır. Fakat bu iki vasıftan herbiri vacip olan hedy'in bazılarında diğer vasıftan daha zahirdir. Meselâ temettu' ve kırân haccı hedylerinde ibadet vasfı, temettu' ve kırân, ifrâd'dan daha sevaplıdır diyenlere göre, keffâret vasfından daha zahirdir. Çünkü onlara göre bu hedy, işlenmiş olan herhangi bir günahın keffâreti olmayıp sırf bir fazilettir. Bunun için, vacip olan hedyde bu iki vasıftan hangisini diğerine baskın kılmışlarsa ona göre hüküm vermişlerdir. Bir hedyde ibadetlik vasfını ön planda tutanlar, etinin yenebileceği, keffâretlik vasfını ön planda tutanlar ise yenemeyeceği hükmünde bulunmuşlardır. Keffâret sahibinin keffâretinden yemesinin câiz olmadığı konusunda müttefiktirler. Nitekim, ihramda avlanan, ya da temizlenen kimseye lazım gelen hedyin etini yemesinin câiz olmadığına ihtilâf etmemişlerdir. Çünkü bu iki hedyde keffâretlik vasfı açıktır⁷¹⁶.

Hac ve umrede kesilen ceza ve keffâret kurbanları, âlimelerin çoğunluğuna göre adak kurbanı, zekât ve fitır sadakası hükmünde olup etinden, fakir bile olsalar⁷¹⁷ sahiplerinin, usul ve fûru'unun, zenginlerin yemesi caiz değildir⁷¹⁸. Bunların yenilmesi halinde yenilen miktarın bedelinin sadaka olarak verilmesi gerekir⁷¹⁹.

Hanefî ve Mâlikî fakihleri, tasadduk edilmesi gereken etlerin Harem bölgesinin fakirlerine dağıtılmasının şart olmadığını; buranın dışında bulunan fakirlere de verilebileceği görüşündedir. Şâfiî mezhebine göre şükür ve ceza kurbanları Harem

⁷¹⁵ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, I, 306; Karâfi, *ez-Zahîra*, III, 366.

⁷¹⁶ İbn Rüşd, *a.g.e.*, I, 306.

⁷¹⁷ Karâfi, *a.g.e.*, III, 366.

⁷¹⁸ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, I, 233; Yaran, "Dem", *DİA*, IX, 148.

⁷¹⁹ Bilmen, *İlmihal*, s. 389.

bölgesinde kesildiği gibi aynı yerde tasadduk edilmelidir. Hanbelîler ise yalnızca saç kesmek, elbise giymek, koku sürünmek gibi bazı ihram yasaklarını ihlâlden dolayı fidye olarak kesilen kurbanın kesildiği yerde tasadduk edilmesini câiz görmüşlerdir, diğer kurbanların Harem'deki fakirlere dağıtılmasının gerekli olduğunu ifade etmişlerdir⁷²⁰.

Ayrıca Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî mezhebinin aksine⁷²¹ Hanefî mezhebi, Harem dışında dağıtılan kurban etlerinin zımmî satatüsündeki gayr-i müslimlere de verilebileceği görüşündedir⁷²². Mâlikî mezhebi fakihlerinden İbnü'l-Kâsım'a göre zımmîlere kurban etinin verilmesi mekrûhtur; İbn Vehb ise haram hükmünün sadece mecusiler için geçerli olduğunu beyan etmiştir⁷²³.

C. KURBANIN DERİSİ VE DİĞER KISIMLARI

Kurban derisinden faydalanma ihtilafsız olarak câiz kabul edilmiştir⁷²⁴. Bu da ya sahibinin ya da kendisine tasadduk edilen kişinin faydalanması şeklinde olur. Bundan faydalanma sadece kullanım şeklinde olup, satım câiz değildir. Fakat yiyecek gibi, tüketim mallarıyla değiştiremez. Şayet eti ve deriyi tükenecek, kendisi ile faydalanılacak şey karşılığında satarsa, parasını tasadduk eder⁷²⁵.

Kurban sırf Allah rızâsını kazanmak için kesildiğinden, gerek vacip olan kurban olsun, gerekse nafile cinsinden olsun etinin satılması câiz olmadığı gibi derisi, yünü, bağırsakları, kemikleri, iç yağı gibi eti dışında kalan parçalarının da sahibine gelir temin etmek amacıyla para ile satılması câiz değildir. Bunları kurban sahibi evde kullanabileceği gibi kullanılmak üzere birine hediye de edebilir. Eğer satacak olursa parasını tasadduk etmesi gerekir. Kurbanın etinin dağıtımı gibi diğer parçalarının hediye edilmesi veya parasının tasadduku da netice itibarıyla kurban

⁷²⁰ Ögüt, "Hedy", **DİA**, XVII, 157.

⁷²¹ Karâfî, **ez-Zahîra**, III, 369; Behûtî, **Keşşâfu'l-Kınâ**, II, 124;

⁷²² İbn Abidin, **Reddu'l-muhtâr**, IX, 452.

⁷²³ Karâfî, **a.g.e.**, III, 369.

⁷²⁴ İbn Rüşd, **Bidâyetü'l-müctehid**, I, 355; Sa'dî Ebû Ceyb, **Mevsûatu'l-icmâ' fi'l-fıkhi'l-islâmî**, I, 119.

⁷²⁵ Merğînânî, **el-Hidâye**, IV, 357; Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 271; Âlemgir, **el-Fetâvâ'l-Hindiyye**, V, 301.

ibadetinin bir parçasını teşkil ettiğinden bunlarda da tasaddukun dinen câiz olduğu amaç ve yönlerin gözetilmesi gerekir. Kurbanlık koyun ve keçinin yünü kesimden sonra kırkılıp evde ihtiyaç için kullanılabilir, fakat satılıp paraya çevrilmemeli, aksi halde tasadduk edilmelidir⁷²⁶.

Kurban derilerinin sivil ve resmî organizasyonlar eliyle toplanması ve değerlendirilmesinin teşvik edilmesi, kurban ürünlerini büyük sosyal projelerin önemli bir gelir kalemi kılması açısından önemlidir. Mesela II. Abdülhamit tarafından 1900-1908 yılları arasında inşa ettirilen Hicaz Demiryolu'nun yapım masraflarının karşılandığı gelir kaynaklarından birinin de kurban derilerinin satışından elde edilen paralar olduğu⁷²⁷ dikkate alındığında resmî veya sivil organizasyonlar vasıtasıyla kurban derileri, kalıcı sosyal yatırımlara dönüştürülme imkanı sunabilmektedir.

V. KURBAN, ZEKÂT VE FİTRE ARASINDAKİ FARKLAR VE BENZERLİKLER

Kurbanın malî ibadetlerden ayrılan temel vasfı, belirli hayvanlar üzerinde usûlüne uygun bir şekilde kesimle ifa edilmesidir. Birçok yönüyle kurban ibadeti, zekât, fitre ve sadaka gibi malî ibadetlerden ayrılır. Burada, udhiye ibadeti ile diğer malî ibadetler arasındaki farklara ve benzerliklere değineceğiz.

Hayvan-ı mahsus: Udhiye ile zekât arasındaki temel farklardan birisi udhiyenin sadece hayvanlarla ifa edilebilir oluşudur. Udhiye, hayvan-ı mahsûs olarak belirtilen en'âm cinsinden seçilir. Udhiyenin konusu arasında ziraî ürün, altın ve gümüş veya para yer almaz. Bu yönüyle udhiye, zekât ve sadakadan ayrılır.

Zaman-ı mahsus: Udhiye ibadeti, “zaman-ı mahsus”la kayıtlı bir ibadettir; istenilen her zamanda yerine getirilme özelliği bulunmamaktadır. Kur'an'da eyyâm-ı malûmat olarak yer alan bu günlerden önce veya sonra yapılan ifa, geçersizdir. Zekât ise belirli bir zamanla mukayyet bir ibadet değildir; ömrün bütününde, yılın tüm günlerinde ve her vakitte edâ edilebilir. Nisaba ulaşmış ve yılını doldurmuş malın

⁷²⁶ Bardakoğlu, “Kurban”, **DİA**, XXVI, 439-440; Gözübenli, “Kurban”, **İFAV Ansk.**, III, 104-105.

⁷²⁷ Ufuk **Gülsoy** - William **Ochsenwald**, “Hicaz Demiryolu”, XVII, **DİA**, 442

zekâtının ifası, herhangi bir sebepten dolayı o an mümkün olmazsa, mükellef bilahare bunu yerine getirebilir. Bu ise, zekât ile udhiye arasındaki temel farklılıklardan birini oluşturur⁷²⁸.

Udhiye muvakkat bir ibadet olduğu için gına kendi vaktinde aranır ve elinde mal olmadığı vakitte fakir sayılır. Dolayısıyla, kişinin sahip olduğu malı nahr günlerinde kendisine ulaşamaması durumunda udhiye vacip olmaz. Zekât ise muvakkat bir ibadet değildir; ömrün tümü zekât vaktidir. Ayrıca udhiyede kişinin vaktin tümünde zengin bulunması gerekmemektedir. Kişi vaktin evvelinde fakir bulunup vaktin sonunda zengin olursa ona udhiye vacip olur⁷²⁹.

Kazası: Udhiyeyi zekâttan farklı kılan diğer bir husus ise ibadetin kazasıdır. Vaktinde edâ edilmeyen kurban, sonra kaza edilemez; hayvanın kendisi veya kıymeti tasadduk edilir. Burada yükümlülüğün rüknü olan irâke-i dem, tasadduk şeklinde makûl olmayan misline dönüşür. Zekâta ise zaman sınırlaması ve vaktin geçmesi mevzubahis olmadığı için ifa şekli de değişmez.

İfa şekli: Kurban ibadeti, zekât ve fitre gibi malî ibadetlerden farklı olarak *itlâf* ile tamamlanmış olur. Bu ibadetlerdeki farklılığın temellerini oluşturan ifa şekilleri, ibadetin sıhhat ve fesadına kaynaklık eder. Kurban ibadeti, irâke-i dem olmadan geçerli ve tamamlanmış sayılmaz. Kurban niyetine canlı bir hayvanın tasadduku kurban olarak isimlendirilmez. Çünkü, kurbanın rüknü kanın aktılmasıdır; bunu ifade eden kavram ise “itlaf”tır. Zekât ibadetinde ise aslolan, malı vermek ve temlik etmektir⁷³⁰. Mesela, zekât konusu hayvanlar, kanı akıtılmadan, canlı olarak “temlik” suretiyle verilir. Zekâtın tamamlanmasını anlatan bir kavram olarak “temlik”, zekât verilecek kişilere malın teslimini ifade eder. Özellikle, zekât tanımlarında bu hususa vurgu yapılarak malın tesliminin zorunlu olduğu belirtilir. Bu nedenle, zekât niyetiyle zekât malından fakirlere ziyâfet verilip onların doyurulması⁷³¹; deliye ve ergenlik çağına ermemiş çocuğa zekât mallarının verilmesi geçerli değildir⁷³².

⁷²⁸ Kâsânî, **Bedâi'**, VI, 282.

⁷²⁹ Kâsânî, **a.g.e.**, VI, 283; Âlemgir, **el-Fetâvâ'l-Hindiyye**, V, 292.

⁷³⁰ Haskefî, **ed-Dürrü'l-muhtâr**, III, 171.

⁷³¹ Haskefî, **a.g.e.**, III, 171.

⁷³² İbn Âbidîn, **Reddû'l-muhtâr**, III, 291

Temlik şartına bağılı olarak mescid, köprü, okul, çeşme, yol gibi kamu yararına inşa edilen yapılara ve hayır işlerine de zekât malı sarf edilmez⁷³³. Zekât malının isteyen alsın diye başı boş bırakılmış olması (ibaha) ibadetin tamamlanması için yeterli değildir. Zekât malları hak sahiplerine yani Kur'an'da belirtilen yerlerden herhangi birine temlik edilmedikçe, ifa edilmiş sayılmaz. Çünkü "atu" emri yerine getirilmiş olmaz. Buna mukabil, Hanefî mezhebi etin tasadduk edilmesini kurbanın rüknü olarak kabul etmez⁷³⁴. Bu görüş, Hac Sûresi'nin 34. âyetine uygun düşer. "*Bâis ve fakir olana yedirin*" (el-Hac 22/28), "*Kâni ve muterr olana yedirin*" (el-Hac 22/36) âyetleri ise kurban etininin dağıtılmasını emretmiştir. Ancak konunun esasının anlatan ve bize göre kurban konusunun muhkemi olan "*Biz her ümmete -(Kurban kesmeye uygun) hayvan cinsinden kendilerine rızık olarak verdiklerimiz üzerine Allah'ın adını ansınlar diye- kurban kesmeyi gerekli kıldık.*" (el-Hac 22/34) âyeti etin dağıtılmasından bahsetmemektedir. Bu âyette etin dağıtılmasından bahsedilmemesi belli günlerde belli hayvanlar üzerinde Allah'ın adını anarak hayvanı kesmenin kurban ibadeti için yeterli olduğunu gösterir.

Mukim olma: Udhiye, zekâtan farklı olarak, her türlü malla ve istenilen her zamanda yerine getirilen bir ibadet değildir. Udhiyede esas olan, belirli hayvanın belirli zaman içinde kesimle yerine getirilecek olmasıdır⁷³⁵. Oysa zekâtta, ibadete konu olan mallar arasında en'âm cinsi hayvanların yanısıra ziraî ürünler, nakit, altın ve gümüş de yer alır. Zekâtta nisbeten udhiyede, kurban olmaya uygun cins ve evsafta hayvan bulmak her yerde mümkün olmayabilir. Bu ayırımın sonucu olarak Hanefiler mukim olmayı kurbanla yükümlü olmanın şartlarından sayarken zekât ibadeti için bu şartı aramazlar⁷³⁶.

Çocukların durumu: Hanefî mezhebinde kurban, hür ve mukim ve nisâba mâlik, yâni şer'an zengin müslüman üzerine, ancak kendi nefisleri için vaciptir. Babanın kendi küçük çocukları için de kurban kesmesi vacip değildir ve mezhepte en sahih kabul edilen görüş budur. Ama fitır sadakasında hüküm bunun tersinedir.

⁷³³ Haskefi, **a.g.e.**, III, 291.

⁷³⁴ Mevsilî, **el-İhtiyâr**, V, 493.

⁷³⁵ Kâsânî, **Bedâi'**, VI, 282; Mevsilî, **a.g.e.**, V, 492.

⁷³⁶ Kâsânî, **Bedâi'**, VI, 282.

Çünkü fitır sadakası bir yardımdır. Sebebi de kişinin geçimini temin ettiği bir kişidir ve bunu da geçimi sağlayanın vermesi gerekir. Bu durumda küçük çocukları adına babaları fitır sadakalarını verir. Ama onlar için kurban kesmez.⁷³⁷ Bundan dolayı, dince zengin sayılmayan küçük çocukları için kurban kesmek babası veya velîsi üzerine vacip değildir. Zâhirürrivaye de budur. Hanefî mezhebinin bu konudaki görüşü, zâhirürrivayeye göredir⁷³⁸. Babanın çocuğu adına kurban kesmesinin gerekliliği düşüncesi fakihlerin kurbanı fitır sadakasına kıyas etmelerinden kaynaklanmaktadır. Burada çocuk babanın bir parçası ve cüzü olarak değerlendirilmiştir⁷³⁹. Fakat fitır sadakasına kıyas ederek küçük çocuğu için ebeveynine kurbanın vacip olduğu hükmünde bulunmanın o kadar yerinde bir kıyas olmadığı belirtilmiştir. Eğer vacip olsa idi, fitır sadakasında olduğu gibi bunu da Peygamberimiz emretmiş olurdu⁷⁴⁰.

Malın miktarı: Zekât için ödenen miktar, zekâta konu olan malın artması ve azalmasına göre değişir. Kurbanda ise mükelleflerin kesecekleri hayvan sayısı zenginliklerine orantılı olarak artıp azalmaz. Kişi bir koyun kesmekle veya bir sığır ve devenin yedide bir hissesine ortak olmakla bu ibadeti ifa etmiş sayılır. Kurbanların sayısı, mükellefin sahip olduğu malın oranına göre değişmediği için zekâttan farklıdır; yükümlülük şeklinin mükellefin sadece hayatta olması yani varlığına bağlı oluşu yönüyle fitreye benzemektedir.

Maldan yararlanma: Nezir kurbanı hariç kişi kendi kurbanından istifade edebilir; kurbanın etinden kendisi, eşi ve evlatları yiyebilir; fakire-zengine; müellefe-i kulub-zımmî ayırımı yapılmaksızın müslüman olmayana yedirebilir. Zekâtta ise mükellef, zekâtından istifade edemez.

⁷³⁷ Mevsilî, **el-İhtiyâr**, V, 493.

⁷³⁸ Aynî, **el-Binâye**, IX, 116; Şeyhîzâde, **Mecme'u'l-enhur**, II, 516; İbn Âbidîn, **Reddü'l-muhtâr**, IX, 457.

⁷³⁹ Serahsî, **el-Mebsût**, XII, 12; Molla Hüsrev, **Dürer**, I, 267. “İmâm Azam'dan İmâm Hasan rivayet ederki; udhiye, baba üzerine küçük çocuğu için vâcibdir. Çünkü o küçük çocuk, bir bakıma âdetâ kendi nefsidir.”

⁷⁴⁰ Serahsî, **a.g.e.**, XII, 12.

Zekâtın harcanacağı kalemlerden birisi de “ve’l-âmilîne aleyhâ”dır, yani zekât görevlileridir. Bu görevlilere, ücretlerine mahsuben zekâttan verilir. Buna mukabil kurban ibadetinde, kurbanın eti veya derisi, kesim ücreti olarak verilemez⁷⁴¹.

⁷⁴¹ Meydânî, **el-Lübâb**, III, 236.

SONUÇ

Kurban ibadetinin tarihi insanlık tarihi kadar eskidir. Bunu Hac Sûresi'nin 34. âyetinden öğreniyoruz. Bu âyetin öncesinde ve sonrasında yer alan âyetler kurbanların Kurban Bayramı günlerinde kesildiğini de göstermektedir. İlgili âyetlere, Peygamberimizin ve sahabenin uygulamasına göre bu ibadet dinin şâirindendir. Udhiyenin hükmü konusunda fakihlerlerin delilleri bir arada incelendiğinde “sünnet” ve “vacip” kavramlarının bu ibadetin hükmünü tam karşılamadağı görülür.

Mekkeliler İbrahim (a.s.)'ın soyundan oldukları ve onun dinini devam ettirme iddiasında bulundukları için kurban ibadeti onlarda da vardı. Ancak onlar, putları için de kurban keserek onu şirklerine alet etmişlerdi. İslâm, kurban ibadetine karışmış şirk geleneklerine son vermiştir.

İslâm'da bütün ibadetler gibi kurban da sadece Allah'a tahsis edilir. Allah'tan başkasına dua edilmediğı gibi O'ndan başkası adına kurban da kesilemez. Çünkü kendisine kulluk edilecek başka varlık yoktur. Bu sebeple putlar ve diğer varlıklar adına kurban kesmek yasaklanmıştır.

Kurban, İslâm'da *tevhid* ve *takva* odaklı sembollerden biridir. Bu ibadeti ifa eden bu iki prensibi ihmal ederek bir takım mânaları kurbana yüklememelidir. Çünkü bu iki prensibin ihmal edilmesi, kurbanın hakikatinin zamanla kaybolmasına sebep olur.

Kurbanı imkânı olanlar kesecektir. Ekonomik güç ve zenginlik, hem içinde bulunulan şartlara hem de yükümlülüğün konusuna göre değişkenlik gösterdiği için kişi, kendi bütçe imkânları çerçevesinde kurban kesip kesemeyeceğini göz önünde bulundurmalı ve ona göre davranmalıdır. Şunu da bilmelidir ki, kurban keserse farz bir görevi ifa etmenin sevabını alır.

Kurban ancak behîmet'ul-en'âm adı verilen deve, sığır, koyun ve keçiden olur. Muhammed ümmetine emredilen, bunların gösterişli olanlarını kesmektir. Bu sebeple Peygamberimiz kusurlu bazı hayvanların kurban olamayacağını bildirmiştir. Naslarda belirtilen kusurlara kıyas edilerek hükmü ortaya konmuş kıyasî kusurlarda ise dinin kolaylaştırma ilkesi gözardı edilmemesi gerekir.

Kurban kesmek yerine, bedelinin bir fakire veya bir hayır kurumuna verilmesi şeklinde yapılan bir ifa “kurbân” olarak nitelendirilmez. Çünkü kurbanın rûknü, hayvanın usulüne uygun yapılan kesim olarak belirlenmiştir. Kurban etinin üçe ayrılması; kesen kişinin, diğer müslümanların ve özellikle fakirlerin etten yararlandırılması hem âyetlerin hem de hadislerin emridir. Bu sebeple kurban etlerini doğrudan veya hayır kurumları aracılığıyla fakir ve yoksullara ulaştırmak çok önemlidir.

Kurban, zamanı tayin edilmiş ibadetlerdendir. Hac Sûresi’nin 28. âyetinde yer alan “*Allah’ın kendilerine rızık olarak verdiği kurbanlık hayvanlar üzerine belli günlerde Allah’ın ismini anmaları (kurban kesmeleri için) sana gelsinler.*” emri ve ilgili hadisler Allah için kurban edilmesini belli bir zamana bağlamıştır. Bu âyette yer alan ve “bilinen günler” şeklinde tercüme edilen “*eyyâm-ı malûmât*” kavramı, Zilhicce ayındaki bazı günleri anlatır. Bu zamanın dışında, İslâm’ın şîârı olarak ifa edilen aslî bir kurban çeşidi yoktur. Ancak udhiyenin kesildiği bu belirli günlerde insanların Allah rızası için hayvan kesmeleri bu gün yapılacak ibadet kapsamında olduğu için câiz olur.

Hac Sûresi’nin 36. âyetinde yer alan; “... *Şu halde onlar, ayakları üzerine sıra sıra dururken üzerlerine Allah’ın ismini anınız* ” emri, kurban kesimi için bir mekânın belirlenmesi gereğine işaret eder. Çünkü sıra sıra olması için kurbanların bir araya getirilmesi gerekir. Bu da kurban kesim yeri belirlenmesi konusunda bir emir olarak algılanmalıdır.

Kur’an diliyle “azîm” olarak ifade edilen bu ibadetin anlamı ve amacı, esasen sahibinin üzerinde gerçekleşmektedir. Kurbânın anlamının, beden in itaatı, nefsin teslimiyeti ve kalbin huzurunun yanında hangi “azîm” hedefleri gerçekleştirmeye matuf olduğu, geniş araştırmalar gerektiren bir alandır. Bu sahada hem fikhî hem felsefî çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

KAYNAKÇA

- ABDURRAZZÂK**, Abdurrazzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî (v.211/826-827), **el-Müsannef fi'l-hadîs**, I-XI, Thk. Habîburrahmân el-'Azamî, İkinci Basım, Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1983.
- **Tefsîrû's-San'ânî**, I-II, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Birinci Basım, Thk. Mahmud Muhammed Abduh, Beyrut 1999.
- ABDÜLAZÎZ EL-BUHÂRÎ**, Alâuddin Abdülazîz b. Ahmed el-Buhârî (v.730/1330), **Keşfü'l-esrâr fi şerhi Usûli'l-Pezdevî**, I-IV, Dâru'l-kutubi'l-arabî, (Talik ve tahrir Muhammed Mu'tasimbillâh el-Bağdâdî), Birinci Basım, Beyrut 1991.
- ACLÛNÎ**, İsmail Muhammed (v.1162/1749), **Keşfü'l-hafâ ve müzîlû'l-ilbâs**, I-II, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, İkinci Basım, Beyrut 1988.
- AÇIKGENÇ**, Alpaslan, “**Fazlur Rahman'ın Hayatı, Görüşleri ve Eserleri**” s.10-65, (Fazlur Rahman, İslam ve Çağdaşlık Fecr Yayınevi, Ankara 1990 ile beraber).
- AFFÂNE**, Hüsamüddin, **el-Mufasssal fi ahkâmi'l-udhiyye**, Birinci Basım, Matbaatü'l-emel, 1999 Kudüs.
- AFZALURRAHMAN**, **Sîret Ansiklopedisi**, I-VI, (Trc. Komisyon), İnkılâb Yayınları, İkinci Basım, İstanbul 1996.
- AHMED B. HANBEL**, Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (v.241/855), **el-Müsned**, I-VI, Çağrı Yayınları, İkinci Basım, İstanbul 1992.
- AHMED EMÎN** (v.1954), **Fecrü'l-İslâm**, Dâru'l-kutubi'l-arabî, Onuncu Basım, Beyrut 1969.
- AKPINAR**, Ali, “**Kur'an Ayetlerine Göre Hac İbadetinin Zamanı ve Daha Sağlıklı Bir İbadet İçin Bazı Teklifler**”, Marife, yıl: 3, sy. 1, Bahar 2003, Konya, s. 89-106.
- AKSEKİ**, Ahmed Hamdi (v. 1951), **İslâm Dini**, Nur Yayınları, 33. Basım, Ankara 1989.
- AKYÜZ**, Vecdi, **Hac Umre Kurban**, İz Yayıncılık, İstanbul 2006.

-----“**Fıkhi Açıdan Kurban**”, Uluslararası Kurban Sempozyumu, Bayrampaşa Belediye Başkanlığı/Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul 2007.

ALBÂNÎ, Muhammed Nâsirudin, **Silsiletü’l-ehâdîsi’d-daîfa ve’l-mevzûa**, I-XIV, el-Mektebetü’l-İslâmiyye, İkinci Basım, Amman 1404.

ÂLEMGİR, Sultan Muhyiddîn Muhammed Evrenğzib Bahâdır (v.1118/1707), **el-Fetâvâ’l-Hindiyye**, I-VI, Dâru sâdır, Beyrut 1991.

ALÎ EL-KÂRÎ, Ali b. Sultan Mahammed el-Kârî el-Herevî (v.1014/1606), **el-Mesleku’l-mutekassit fi’l-menseki’l-mutevassıt**, Dâru’l-kutubi’l-ilmiyye, Birinci Basım, Beyrut 1998 (Hüseyin Abdulgani el-Mekkî’nin **İrşâdu’s-sâri** isimli haşiyesi ile birlikte).

ALÎ HAYDAR EFENDÎ (v.1935), **Dürerü’l-hukkâm şerhu Mecelleti’l-Ahkâm**, I-IV, İstanbul 1330.

ÂLÛSÎ, Mahmûd Şükrü (v.1347/1924), **Bülûğu’l-ereb fî ma’rifeti ahvâli’l-‘Arab**, (Thk. Muhammed Behçet el-Eserî), I-III, Dâru’l-kutubi’l-ilmiyye, Beyrut, ts.

ÂSİM EFENDÎ, Mütercim Ahmed (v.1235/1819), **Kâmûs Tercemesi**, 1305.

AŞIK, Fahrettin, **Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı I/İstanbul 2002**, DİB Yayınları, Ankara 2004.

ATAR, Fahrettin, “**Akîka**”, DİA, II, 263-264.

ATASUĞUN, Galip, **İlâhî Dinlerde (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm’da) Dinî Semboller**, Yayınlanmamış Dr. Tezi, (Selçuk Üniv. Sosyal Bl. Enst., Danışman: Mehmet Aydın), Konya 1996.

ATAY, Hüseyin, **Kur’an’a Göre İman Esasları**, Ajans-Türk Matbaası, Ankara ts.

ATEŞ, Ali Osman, “**Asr-ı Saadet’te Dinler ve Gelenekler**”, II, 197-307, (Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet’te İslâm, Editör, Vecdi Akyüz, I-V, Beyan Yayınları, İstanbul 1994)

----- “**İslâm Öncesi Dini Geleneklerin Meydana Gelmesinde Maddî Çıkarların Rolü**”, Diyanet Dergisi (Üç Aylık İlmî Dergi), c. XXIX, sy. 1, Ocak-Şubat-Mart, 1993, Ankara, s. 23-36.

- **İslam’a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri**, Beyan Yayınları, İstanbul 1996.
- ATEŞ**, Süleyman, **Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı I**/İstanbul 2002, DİB Yayınları, Ankara 2004.
- **Kur’ân Ansiklopedisi**, KURAM (Kur’ân Araştırmaları Merkezi) / KUBA (Kur’an Bilimleri Araştırma Vakfı), İstanbul 1997.
- **Yeni İslâm İlmihali**, Kılıç Kitabevi Yayınları, Üçüncü Basım, İstanbul 1979.
- **Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsîri**, I-XII, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1988.
- AYDEMİR**, Abdullah, **Tefsirde İsrâiliyât**, DİB Yayınları, Ankara 1979
- AYDIN**, Fuat, **Yahudilik**, İnsan Yayınları, Birinci Basım, İstanbul 2004.
- AYDIN**, Mehmet, **“Hristiyanlıkta Din ve Din Anlayışı”**, Dinler Tarihi Araştırmaları II, Dinler Tarihi Araştırmaları Yayınları, Ankara 2000, s. 67-70.
- AYENGİN**, Tevhid, **“Kurban İbadeti”**, Diyanet İlmi Dergi, c. 41, sy. 4, Ekim-Kasım-Aralık, 2005, s. 7-28.
- AYNÎ**, Bedreddîn Mahmûd (v.855/1451), **el-Binâye fî şerhi’l-**, I-X, Dâru’l-fikr, Birinci Basım, Beyrut 1981.
- **Umdetü’l-Kârî şerhu Sahîhi’l-Buhârî**, I-XX, Mısır 1972.
- AYVERDİ**, İlhan, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, I-III, Kubbealtı Neşriyat, Birinci Basım, İstanbul 2005.
- BÂBERTÎ**, Ekmeleddin Muhammed b. Mahmud (v.786/1384), **el-İnâye** (Fethu’l-Kadîr ile birlikte), I-X, Dâru’l-fikr, Beyrut, ts.
- BARDAKOĞLU**, Ali, **“Kurban”** (İslâm’da Kurban), DİA, XXVI, 436-440.
- **İlmihal/İslâm ve Toplum, II**, (Onbirinci Bölüm, Kurban, 1-11, (Hazırlayan: Heyet), TDV Yayınları, Altıncı Basım, Ankara 2004.
- BAYINDIR**, Abdulaziz, **“Bedene”**, DİA, V, 302.
- **Kur’an-ı Kerim’in Açıklamalı Meali**, (Fatıha ve Bakara Sûresi), Süleymaniye Vakfı Yayınları, İstanbul 2003.

- **Kur'an Işığında Doğru Bildiğimiz Yanlışlar**, Süleymaniye Vakfı Yayınları, II.bs., İstanbul, 2007.
- **Ticaret ve Faiz**, Süleymaniye Vakfı Yayınları, I.bs., İstanbul 2007.
- BAYRAKDAR**, Mehmet, “**Hayvan**” (İslâm Kültüründe Hayvan), DİA, XVII, 85-92.
- BAYRAKTAR**, İbrahim, “**Bayram**” (İslâmî Dönem), DİA, V, 259-261.
- BEĞAVÎ**, Hüseyin b. Mes'ûd (v.516/1122), **Şerhu's-Sünne**, I-XVII, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut 1983
- **et-Tehzîb**, I-VIII, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Birinci Basım, Beyrut 1997.
- BEHÛTÎ**, Mansûr b. Yunus (v.1052/1642), **Keşşâfu'l-Kınâ'**, I-VI, Dâru âlemi'l-kutub, Riyad 2003.
- BERKÎ**, Ali Himmet (v.1976), **Açıklamalı Mecelle**: (Mecelle-i ahkâm-ı adliye) Hikmet Yayınları, İstanbul 1982.
- BESALEL**, Yusuf, **Yahudi Tarihi**, Üniversal Yayıncılık, İstanbul 2000.
- BEŞER**, Faruk, **Fıkıh Penceresinden Fetvalarla Çağdaş Hayat**, Nûn Yayıncılık, İstanbul 1997.
- BEYDÂVÎ**, Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed (v.685/1286), **Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-te'vîl**, I-III, Dâr-ı reşîd, 2000 Beyrut.
- BEYHAKÎ**, Ahmed b. Hüseyin b. Alî el-Beyhaki (v.458/1066), **es-Sünenü'l-Kübrâ**, I-X, Dâru'l-marife, Beyrut 1992.
- BEZZÂZÎ**, Muhammed b. Muhammed el-Kerderî el-Bezzâzî (v.827/1424), **el-Fetâva'l-Bezzâziyye** (Fetâva'l-Kerderî), III-VI, (el-Fetâvâ'l-Hindiyye ile birlikte), Dâru sâdır, Beyrut 1991.
- BİLMEN**, Ömer Nasûhî (v.1971), **Büyük İslâm İlmihali**, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul 1986.
- **Hukuk-i İslâmiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu**, Bilmen Basım ve Yayınevi, I-VIII, İstanbul, ts.
- **Kurban Mâhiyeti, Vücûbu, Hikmet-i Teşrîiyyesi**, Diyanet İşleri Reisliği Yayınları: 31/15, İkinci Baskı, Ankara 1956.
- BOZKURT**, Nebi, “**Namazgâh**”, DİA, XXXII, 357-358.

- BUHÂRÎ**, Muhammed b. İsmail el-Buhârî (v.256/870), **el-Câmi'u's-sahîh**, I-VIII, Çağrı Yayınları, İkinci Basım, İstanbul 1992.
- BURHANÜDDİN EL-BUHÂRÎ**, Mahmûd b. Ahmed (v. 616/1219), **el-Muhîtu'l-burhânî** I-XI, (Thk Ahmed İzzu İnaye ed-Dimaşki), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Birinci Basım, Beyrut 2003.
- BÛSİRÎ**, Ahmed b. Ebî Bekr (v.840/1436) **Mizbâhu'z-zücâce fi zevâid-i İbn Mâce**, I-III, Dâru'l-kutubi'l-islâmiyye, Kahire 1983.
- CARREL**, Alexis, **İnsanlar Uyanım**, (Trc. Leylâ Yazıcıoğlu), Arif Bolat Kitabevi, İkinci Basım, İstanbul 1956.
- CASSÂS**, Ebû Bekr Ahmed b. Alî (v.370/981), **Ahkâmu'l-Kur'ân**, I-III, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, İkinci Basım, Beyrut 2003.
- **Muhtasaru İhtilâfî'l-ulemâ**, I-V, (Thk. Abdullah Nezâr Ahmed), Dâru Beşâiri'l-İslâmiyye, Birinci Basım, Beyrut 1995.
- CEMEL**, Süleyman b. Ömer (v.1204) **el-Fütûhâtü'l-ilâhiyye**, I-VIII, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 2006.
- CEVÂD ALÎ** (v. 1987), **el-Mufasssal fî tarîhi'l-'Arab kable'l-İslâm**, I-X, Beyrut 1380.
- CEVHERÎ**, İsmâîl b. Hammâd (v.400/1009), **es-Sihâh Tâcü'l-luğa ve Sihâhu'l-Arabî**, I-VII, (Thk. Ahmed Abdülğafûr 'Attâr), Dâru'l-İlim li'l-melâyîn, Dördüncü Basım, Beyrut 1990.
- CHALLAYE**, Felicien, **Dinler Tarihi**, (Trc. Samih Tiryakioğlu), Varlık Yayınları, Üçüncü Basım, İstanbul 1994.
- CİLACI**, Osman, **Dinler ve İnançlar Terminolojisi**, Damla Yayınevi, Birinci Basım, İstanbul 2001.
- **Dinler ve İnsanlar**, Konya 1990.
- CÛRCÂNÎ**, Alî b. Muhammed (v.816/1413), **et-Ta'rîfât**, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Birinci Basım, Beyrut 1983.
- CÛVEYNÎ**, İmam Harameyn Abdülmelik b. Abdillâh (v.478/1085), **Nihâyetü'l-matlab fi dirayeti'l-mezheb**, I-XX, (Thk. Abdülazim Mahmud ed-Dîb), Dâru'l-minhâc, Cidde 2007.
- ÇAĞATAY**, Neşet, **İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi**, TTKY, Ankara 1989.

- ÇALIŞ**, Halit, “**Kurbanın Dinî Hükmü ve Fert ya da Aile Adına Kesilmesi Tartışmaları**”, İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi, sy. 3, Haziran 2004, s. 211-230.
- ÇELİKKAYA**, Mehmet, **İslam Fıkında Kurbân ve Helal Kesim**, Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Ali Bakkal), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış, s. 1-58, Şanlıurfa 1997.
- DÂREKUTNÎ**, Alî b. Ömer ed-Dârekutnî (v.385/995), **Sünenü’l-Dârekutnî**, I-IV, (Thk. Abdullâh Hâşim Yemânî), Dâru’l-mehasin, 1966.
- DÂRİMÎ**, Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî (v.255/869), **es-Sünen**, I-IV, (Thk. Seyyid İbrahim - Ali Muhammed Ali), Dâru’l-hadîs, Birinci Basım, Kahire 2000.
- DEBÛSÎ**, Ebû Zeyd (v. 430/1040), **Te’sîsü’n-nazar**, Dâru İbn-i Zeydûn, Beyrut.
- DEMİRCİ**, Kürşat “**Hayvan**” (İslâm Öncesi Din ve Toplumlarında Hayvan), DİA, XVII, 81-85.
- **Hinduizmin Kutsal Metinleri VEDALAR**, İşaret Yayınları, Birinci Basım, İstanbul 1991.
- DERDÎR**, Ahmed b. Muhammed ed-Derdîr el-Adevî (v.1201/1786), **eş-Şerhu’l-Kebîr ‘alâ Muhtasar-i Sîdî Halîl**, I-II, el-Mektebetu’l-asriyye, Beyrut 2006.
- DEVELİOĞLU**, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Aydın Kitabevi, Sekizinci Basım, Ankara 1988.
- DEYLEMÎ**, Şîrûye b. Şehredâr (v.509/1150), **el-Firdevs bi-me’sûrî’l-hitâb**, I-V, Dâru’l-kutubi’l-ilmiyye, Birinci Basım, Beyrut 1986.
- Dinler Tarihi Ansiklopedisi**, I-III, (Yayın Yönetmeni: Hilmi Yavuz), Gelişim Yayınları, İstanbul, ts.
- DOĞAN**, Mehmet D., **Büyük Türkçe Sözlük**, Vadi Yayınları, Ankara, Ekim 2001.
- DRAZ**, M. Abdullah, **Kur’ân’ın Anlaşılmasına Doğru**, (Trc. Salih Akdemir), Mim Yayınları, Birinci Basım, Ankara 1983.
- EBÛ DÂVÛD**, Süleymân b. Eş’as es-Sicistânî (v.275/889), **es-Sünen**, I-V, (Thk. Seyyid Muhammed Seyyid - Abdulkadir Abdulhayr - Seyyid İbrahim), Dâru’l-hadîs, Kahire 1995.

- EBÛ FARİS**, Muhammed Abdülkadir, **Ahkâmü’z-zebâih fi’l-İslâm**, Dâru’l-furkan, 2000 Amman.
- EBÛ HAYYÂN EL-ENDELÜSÎ**, Muhammed b. Yûsuf b. Hayyân (v.745/1344), **el-Bahru’l-Muhît**, I-X, Dâru’l-fikr, Beyrut 1992.
- EBÛ’L-FEREC İBNÜ’L-CEVZÎ**, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (v.597/1201), **Zâdü’l-mesîr fî ‘ilmi’t-tefsîr**, I-IX, Mektebetü’l-İslâmiyye, Dördüncü Basım, Beyrut 1987.
- **et-Tahkîk fî ehâdîsi’t-Ta’lîk (fî ehâdîsi’l-hilâf)**, I-II, (Thk. Mes’ad Abdülhamîd es-Sa’denî), Dâru’l-kutubi’l-ilmiyye, Birinci Basım, Beyrut 1994.
- **el-‘İlelü’l-mütenâhiye fî’l-ehâdîs’l-vâhiye**, I-II, (Thk. Halil el-Meys), Dâru’l-kutubi’l-ilmiyye, Birinci Basım, Beyrut 1983.
- ELİADE**, Mircea, **Dinler Tarihi Sözlüğü**, (Trc. Ali Erbaş), İnsan Yayınları, İstanbul 1997.
- ELMALILI** Muhammed Hamdi Yazır (v.1942), **Hak Dîni Kur’ân Dili**, I-IX, Matbaai Ebüzzîya, İstanbul 1935.
- EROĞLU**, Muhammed, “**Hâmî**”, DİA, XV, 457.
- ERTURHAN**, Sabri, “**Zekât ve Kurban’da Kıymet Ödemesi**”, CÜİF Dergisi, c. X, sy. 1, Haziran 2006, s. 13-47.
- ESED**, Muhammed (v.1992), **Kur’an Mesajı**, (Trc. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk) İşaret Yayınları, İstanbul 1996.
- EVLİYÂ EFENDİ**, **İlâveli Kurban Risâlesi**, İkinci Basım, Dersâadet 1325.
- EZRAKÎ**, Ebu’l-Velîd Muhammed b. Abdillâh el-Ezrakî (v.250/865), **Ahbâru Mekke**, I-II, Dâru’s-sikâfe, Beyrut 1979.
- FARUKÎ**, İsmail R., **Tevhidin Düşünce ve Hayata Yansıması**, (Trc. Dilaver Yardım, Lâtif Boyacı), İnsan Yayınları, İkinci Basım, İstanbul 1995.
- FAZLUR RAHMAN**, **Ana Konularıyla Kur’an**, (Trc. Alpaslan Açıkgenç), Ankara Okulu Yayınları, Sekizinci Basım, Ankara 2005.
- **İslam ve Çağdaşlık**, (Trc. Alpaslan Açıkgenç, M. Hayri Kırbaşoğlu), Fecr Yayınevi, Birinci Basım, Ankara 1990.

- FERRÂ**, Yahya b. Ziyad (v.217/822), **Meâni'l-Kur'an, I-III**, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 2002.
- FEYYÛMÎ**, Muhammed İbrahim, **Târihu'l-Fikri'd-Dîniyyi'l-Câhilî**, Dâru'-cîl, Birinci Basım, Beyrut 1999.
- FİRESTONE**, Reuven, **Yahudiliği Anlamak**, (Trc. Çağlayan Erendag, Levent Kartal), Gözlem Yayınları, İstanbul 2004.
- GAZZÂLÎ**, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (v.505/1111), **el-Vasît fi'l-mezheb**, I-VII, (Thk. Ahmed Mahmud İbrahim, Muhammed Tamir), Dâru's-Selâm, Kahire 1997.
- GEZGİN** Ali Galip, “**Kur'ân'da “Nahr” Kelimesi ve Türkiye’de Kurban İbadetinin Algılanışı**” SDÜİF Dergisi, sy. 15, 2005/2, s. 1-41.
- GÖZÜBENLİ**, Beşir, “**Akîka Kurbanı**”, İFAV Ansk., I, 96-98.
----- “**Kurban**”, İFAV Ansk., III, 94-105.
- GÜÇ**, Ahmet, **Çeşitli Dinlerde ve İslâm'da Kurban**, Düşünce Kitabevi, İstanbul 2003.
----- “**Kurban**”, DİA, XXVI, 433-435.
- GÜLSOY**, Ufuk - **OCHSENWALD**, William, “**Hicaz Demiryolu**”, XVII, DİA, 441-445.
- GÜNALTAY**, Şemseddin (v.1961), **İslam Öncesi Araplar ve Dinleri**, (M. Mahfuz Söylemez-Mustafa Hizmetli), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1997.
- Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı I/İstanbul 2002**, DİB Yayınları, Ankara 2004.
- GÜNDÜZ**, Şinasi, “**Eski Harran'da Sihar ve Büyü Ritüeli Olarak Kurban**”, Milet ve Nihal, Yıl 2, s. 1, Aralık 2004, s. 6-11.
----- “**Kur'an Vahyi ve Diğerleri Zincirin Son Halkası Olarak İlk Buluşma**”, İslâmiyât, c. 7, sy. 1, Ocak-Mart 2004, s. 13-28.
- HÂKİM EN-NİSABÛRÎ**, Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed (v. 405/1014), **el-Müstedrek ale's-Sahîhayn**, I-X, (Thk. Hamdi ed-Dimurdaş Muhammed), el-Mektebetü'l-asriyye, Birinci Basım, Beyrut 2000.
- HAMİDULLAH**, Muhammed (v.2002), **İslâm Peygamberi**, I-II, (Trc. Salih Tuğ), Ankara 2003.

- HARAŞÎ**, Muhammed b. Abdillâh el-Haraşî (v.1101/1690), **eş-Şerhu'l-kebîr 'alâ Muhtasar-i Halîl**, I-VIII, Dâru'l-fîkr 1318.
- HARMAN**, Ömer Faruk, **"Hâbil ve Kâbil"**, DİA, XIV, 376-378. (Bir kere)
- **"İsmâîl"**, DİA, XXIII, 76-80. (Bir kere)
- **"Yeni Ahid'de Din ve Din Anlayışı"**, Dinler Tarihi Araştırmaları II, Dinler Tarihi Araştırmaları Yayınları, Ankara 2000 s. 71-80.
- HASKEFÎ**, Âlâuddîn Muhammed b. Ali (v.1088/1677), **ed-Dürrü'l-muhtâr**, I-XIV, Birinci Basım, Beyrut 1994.
- HELL**, C., **"Beliyye"**, İA, II, 491.
- HEYSEMÎ**, Nureddin Ali b. Ebî Bekr (v.807/1405), **Mecmau'z-zevâid ve menbeü'l-fevâid**, I-X, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut 1988.
- İŞİK**, Emin, **"Bakara Sûresi"**, DİA, IV, 526-529.
- **"Kurban Nedir, Niçin Kesilir"**, Basılmamış Makale, Şubat 2003.
- İ.A.**, **"İd-i Adhâ"**, 5/II, 933.
- İBN ABDİLBER**, Cemaleddin Yûsuf b. Abdilber en-Nemerî (v.463/1071), **el-İstizkâr**, I-XXX, Dâru Kuteybe, Beyrut 1993.
- **et-Temhîd lima fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd**, I-XI, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, İkinci Basım, Beyrut 2003.
- İBN ÂBİDÎN**, Muhammed Emîn (v.1252/1836), **Reddû'l-muhtâr ala'd-Dürri'l-muhtâr**, I-XIV, (Thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvid), Birinci Basım, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut 1994.
- İBNÜ'L-ARABÎ**, Muhammed b. Abdillâh el-Meâfirî (v.543/1148), **Ahkâmu'l-Kur'ân**, I-IV, (Thk. Ali Muhammed el-Bicâvî), Dâru ihyâi't-turâsi'l-Arabî, Beyrut 1972.
- **'Âridatü'l-ahvezî bi-şerhi Sahihi't-Tirmizî**, I-XIII, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut ts.
- İBN AŞÛR**, **Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr**, I-XXX, Dâru't-Tunusiyye li'n-neşr, Tunus, 1984.
- İBN EBÎ ŞEYBE**, Abdullah b. Muhammed (v.235/849), **el-Müsannef**, I-XXV, (Thk. Muhammed Avvâme), Birinci Basım, Dâru'l-kible, Beyrut 2007.

- İBN FAZLAN**, *Seyahatnâme*, (Trc. Ramazan Şeşen), Bedir Yayınevi, İstanbul 1976.
- İBN HACER**, Hâfız Ahmed b. Ali (v.852/1448), *el-Metâlibü'l-‘âliyye bi-zevâid-i mesânîdi's-semâniye*, I-IV, (Thk. Habîburrahmân el-‘Azamî), el-Matbaatu'l-asriyye, Birinci Basım, Kuveyt 1973.
- **Fethü'l-Bârî**, I-XVII, (Thk. Abdurrahman b. Nasır el-Berrâk), Dâr-ı Tîbe, Birinci Basım, Riyad 2006.
- **Telhîsu'l-habîr fî tahrîc-i ehâdîsi'r-Rafîi'l-kebîr**, I-IV, Dâru'l-kutubi'l-arabi, Birinci Basım, Beyrut 1998.
- **Telhîs**, (Hâkim, el-Müstedrek ile beraber) I-X, (Thk. Hamdi ed-Dimurdaş Muhammed), el-Mektebetü'l-asriyye, Birinci Basım, Beyrut 2000.
- İBN HAZM**, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed (v.456/1064), *el-Muhallâ bi'l-Asâr*, I-XIII, (Thk. Abdulğaffar Süleyman el-Bündârî), Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut 1988.
- **Meratibü'l-icmâ'**, Dâru İbn Hazm, Birinci Basım, Beyrut 1998.
- İBN HİŞÂM**, Cemalüddîn Abdülmelik b. Hişâm (v.218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, (Thk. Mustafa es-Sakkâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdülhafız Şelebî), I-V, Dâru'l-Hayr, Birinci Basım, Beyrut 1992.
- İBN KAYYİM EL-CEVZİYYE**, Şemsüddin Muhammed (v.751/1350), *Zâdu'l-meâd*, I-IV, Dâru'l-kutubi'l-arabi, İkinci Basım, Beyrut ts.
- İBN KESÎR** (v.774/1373), *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, I-VIII, (Thk. Seyyid Muhammed Seyyid, Vecîh Muhammed Ahmed, Fethî Abdülhakim, İbrahim Sadık), Dâru'l-hadîs, Kahire 2005.
- İBN KUDÂME**, Muvaffakuddîn Abdullah b. Kudâme el-Makdisî (v.620/1223), *el-Muğnî*, I-XIV, Dâru'l-fikr, Beyrut 1984.
- İBN KUTEYBE**, Abdullah b. Müslim (v.276/889), *Garîbu'l-Hadîs*, I-II, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut 1988.
- İBN MÂCE**, Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî (v.273/887), *es-Sünen*, I-IV, (Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki), Dâru'l-hadîs, Kahire 2005.
- İBN MANZÛR**, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem (v.711/1311), *Lisânü'l-'Arab*, I-IV, Dâru sâdır, Birinci Basım, Beyrut 1990.

- İBNÜ'L-MÜLAKKIN**, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer (v.804/1401), **Hulâsetü'l-Bedri'l-Münîr fî tahrîci'l-ehâdis-i ve'l-âsâri'l-vârideti fi'ş-Şerhi'l-Kebîr**, I-II, Mektebetü'r-Rüşd, 1989 Riyad.
- İBN RÜŞD (el-Ced)**, Muhammed b. Ahmed (el-Ced) (v.520/1126), **el-Mukaddimât el-Mümehhidât**, I-III, (Tahk. Said Ahmed Arab), Dârü'l-ğarbi'l-İslâmî, Riyad 1988.
- İBN RÜŞD (el-Hafîd)**, Muhammed b. Ahmed (v.595/1198), **Bidâyetü'l-müctehid ve nihayetü'l-müktesid**, Kahraman Yayınları, İstanbul 1985.
- İBN ŞEBBE**, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nemîrî (v.262/876), **Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere (Ahbâru'l-Medîneti'n-Nebeviyye)**, I-IV. (Thk. Fehim Muhammed Şaltut), İkinci Basım, Cidde 1979.
- İBN USEYMİN**, Muhammed b. Salih, **Resâilün fihîyye**, Şirketü Mektebet-i Cerîr, 2003.
- İBN-İ KESÎR**, İmâduddîn Ebu'-Fidâ İsmail b. Ömer (v.774/1373), **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, I-XIV, Mektebetü'l-meârif, Dördüncü Basım, Beyrut 1981.
- İBNÜ'L-ESÎR**, Mecdüddîn el-Mübârek b. Muhammed (v.606/1210), **en-Nihâye fî ğarîbi'l-hadîs ve'l-eser**, I-II, Dâru'l-marife, İkinci Basım, Beyrut 2006.
- İBNÜ'L-KELBÎ**, Hişâm b. Muhammed b. es-Saib el-Kelbî (v.204/819), **Kitâbu'l-Esnâm**, (Thk. Ahmed Muhammed Ubeyd) el-Mecmeü's-sikâfî, Abudabi 2003.
- İBNÜ'L-MÜNZİR**, Muhammed b. İbrahim (v.318/930), **el-İcmâ'**, (Thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî), Müessesetü'l-mektebeti's-sikâfiyye, Birinci Basım, Beyrut 1987.
- İBNÜ'L-MÜRTEZÂ**, Ahmed b. Yahyâ (v.840/1437), **el-Bahrü'z-Zehhâr**, I-VI, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Birinci Basım, Beyrut 2001.
- İMAM ŞAFÎÎ**, Muhammed b. İdris (v.204/820), **el-Ümm** (Müzenî'nin el-Muhtasar'ı ile beraber), I-IX, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut 1993.
- İNBÜ'L-HÜMÂM**, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid (v.861/1457), **Fethu'l-kadîr li'l-'âcizi'l-fakîr**, I-X, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts.
- JUYNBOLL**, TH. W., "Akîka", İA, I, 247-248.

- KADIZÂDE**, Şemseddîn Ahmed b. Bedreddin Mahmud (v.988/1580), **Netâicu'l-efkâr fî keşfi'r-rumûz ve'l-esrâr** (Fathu'l-kadîr tekmllesi), VIII-X, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts.
- KÂDÎHAN**, Fahrüddîn Hasan b. Mansûr el-Özkendî el-Fergânî, (v.592/1196), **el-Hâniyye** (Fetâvâ Kâdîhân/el-Fetâvâ'l-Hâniyye), I-III (el-Fetâvâ'l-Hindiyye ile birlikte), Dâru sâdır, Beyrut 1991.
- KAFESOĞLU**, İbrahim, **Eski Türk Dini**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İkinci Basım, Ankara 1980.
- KARÂFÎ**, Şihâbuddîn Ahmed b. İdris (v.684/1285), **ez-Zahîre**, I-XIII, (Thk. Muhammed Ebû Hubza), Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, Birinci Basım, Beyrut 1994.
- KARAKOÇ**, Sezai, **Dirilişin Çevresinde**, Diriliş Yayınları, Dördüncü Basım, İstanbul 1988.
- KARAMAN** Hayrettin, ÇAĞIRICI Mustafa, DÖNMEZ İbrahim Kâfi, GÜMÜŞ Sadrettin, **Kur'an Yolu, Türkçe Meâl ve Tefsir**, I-V, DİBYayınları, Ankara 2004.
- KARDÂVÎ**, Yusuf, **el-Halâl ve'l-Haram fî'l-İslâm**, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, Beyrut 1994.
- KÂSÂNÎ** Alâuddîn b. Mes'ûd (v.587/1191), **Bedâyi'u's-sanâ'i fî tertîbi's-şerâi**, I-X, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Birinci Basım, Lübnan 1997.
- KELKEL**, Muhammed Edip, **el-Udhiyye ve'l-Akîka**, el-Mektebetü'l-arabiyye, Hama 1999.
- KESKİN**, Mehmet, **Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı I/İstanbul 2002**, DİB Yayınları, Ankara 2004.
- KILIÇ**, Sadık, **İslam'da Sembolik Dil**, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.
- KIRBAŞOĞLU**, M. Hayri, **Sünnet'ten Çağa Elli İki Mesaj**, İlâhiyât, Birinci Basım, Ankara 2005.
- KİYÂ EL-HERRÂSÎ**, İmâdüddîn Alî b. Muhammed b. Ali el-Herrâsî et-Taberî (v. 504/1110), **Ahkâmu'l-Kur'an**, I-IV, (Thk. Musa Muhammed Ali, İzzet Ali İd Atiyye), Dâru'l-Cîl, Birinci Basım, Beyrut 2004.
- KOCA**, Ferhat, **"İbadet"** (İslâm'da İbadet), DİA, XIX, 240-247.
- KOÇ**, Turan, **Din Dili**,

- KUDÛRÎ**, Ahmed b. Muhammed (v.428/1037), **el-Kitab** (Meydânî el-Lübâb içinde), I-IV, Dersaadet Kitabevi, İstanbul ts.
- KURTUBÎ**, Muhammed b. Ahmed (v.671/1273), **el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an**, I-XX, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Birinci Basım, Lübnan 1988.
- KÜÇÜK**, Abdurrahman, **"İbadet"** (İslâm Öncesi Dinlerde İbadet), DİA, XIX, 235-240.
- MAHMUD ES'AD**, **İslâm Tarihi**, (Sadeleştirenler: Ahmed Lütfi Kazancı ve Osman Kazancı), Marifet Yayınları, İstanbul 1983.
- MÂLİK B. ENES**, (v.179/795), **el-Muvatta**, Dâru'l-hadîs, (Thk. Muhammed Fuâd Abdalbâki), Kahire 2005.
- MÂVERDÎ**, Ali b. Muhammed (v.450/1058), **el-Hâvi'l-Kebîr**, I-XVIII, (Thk. Ali Muhammed Muavvaz, Adil Ahmed Abdülmevcud), Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 1994.
- **el-İknâ' fi'l-fıkhi's-Şâfiî**, (Hazar Muhammed Hazar), Dâru'l-'Urûbe, Birinci Basım, Kuveyt 1982.
- Mehmed Zihni Efendi** (v.1913), **Nimet-i İslâm**, İstanbul 1398.
- MERDÂVÎ**, Ebü'l-Hasan Alaeddin Ali (v.885/1480), **el-İnsâf fi ma'rifeti'r-râcih mine'l-hilâf**, I-XII, (Thk Muhammed Hamid Fiki), Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut 1957.
- MERĞİNÂNÎ**, Burhânuddîn Alî b. Ebî Bekr el-Fergânî (v.593/1197), **el-şerhu Bidâyeti'l-mübtedî**, I-IV, Dâru'l-erkam, Beyrut, ts.
- MEVDÛDÎ**, Ebu'l-A'lâ (v.1979), **Tefhimu'l-Kur'an**, I-VII, (Trc. Muhammed Han Kayani, Yusuf Karaca, Nazife Şişman, İsmail Bosnalı, Ali Ünal, Hamdi Aktaş), İnsan Yayınları, İstanbul 2005.
- MEVKÛFÂTÎ**, Muhammed, **Tercümetü'l-Mevkûfât li'l-Mülteka'l-Ebhur**, I-II, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1308.
- MEVSİLÎ** Abdullah b. Mahmud (v.683/1284), **el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr**, I-V, (Thk. Ali Abdulhamid Ebu'l-hayr, Muhammed Vehbi Süleyman), Dâru'l-hayr, Birinci Basım, Beyrut 1998.
- MEYDÂNÎ**, Abdülganî el-Ganîmî, (v.298/1881) **el-Lübâb fi şerhi'l-Kitâb**, I-IV, Dersaadet, İstanbul, ts.

- MİRAS**, Kâmil (v.1957), **Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi**, IV-XII, DİB Yayınları, Sekizinci Basım, Ankara 1987.
- MOLLA HÜSREV** (v.885/1480), **Dürerü'l-hükkâm fî şerhi Gururî'l-ahkâm**, I-II, Fazilet Neşriyat, İstanbul 1979.
- MUHAMMED EL-MAĞRİBÎ** (v.954/1547), **Mevâhibu'l-celîl li şerhi Muhtasari Halîl**, I-VIII, Dâru âlemi'l-kutub, Riyad 2003.
- MUHAMMED FUAD ABDULBÂKÎ** (v.1968), **el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'an**, Daru'l-hadîs, Kahire 2001.
- REŞİD RIZA** (v.1935), **Tefsîru'l-Menâr**, I-XII, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Birinci Basım, Beyrut 1999.
- MÜBAREKPÛRÎ**, Muhammed Abdurrahman (v.1353/1935), **Tuhfetü'l-ahvezî Şerhu Câmi'it-Tirmizî**, I-IX, Dâru'l-hadîs, Birinci Basım, Kahire 2001.
- MÜSLİM**, Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsabûrî (v.261/875), **el-Câmi'u's-sahîh**, I-V, (Thk. Muhammed Fuâd Abdalbâki), Dâru'l-hadîs, Kahire 1997.
- MÜTTAKÎ EL-HİNDÎ**, Alâuddîn Ali (v.975/1567), **Kenzü'l-ummâl**, I-XVI, Müessesetür-risâle, Beşinci Basım, Beyrut 1985.
- MÜZENÎ**, İsmâîl b. Yahyâ el-Müzenî (v.264/878), **el-Muhtasar 'ale'l-Ümm**, (el-Ümm ile beraber), IX. cilt, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut 1993.
- Mv.F., “**Bedene**”, VIII, 41-44.
- Mv.F., “**Ğanem**”, XXXI, 298-330.
- Mv.F., “**Kazâu'l-fevâit**”, XXXIV, 24-46.
- Mv.F., “**Udhiyye**”, V, 74-107.
- NAÎM**, Ahmed (v.1934), **Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi**, I-III, DİB Yayınları, Sekizinci Basım, Ankara 1987.
- NESÂÎ**, Ahmed b. Şuayb en-Nesâî (v.303/915), **es-Sünen**, I-V (Hâfiz es-Suyûtî ve İmam es-Sindî ile birlikte), (Thk. Seyyid Muhammed Seyyid - Ali Muhammed Ali-Seyyid 'İmran), Dâru'l-hadîs, Kahire 1999.
- NESEFÎ**, Ebû'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah (v.710/1310), **Medârikü't-tenzîl ve hakâkiku't-te'vîl**, I-III, Dâru'l-kalem, Birinci Basım, Beyrut 1989.

- NEVEVÎ, Muhyiddin Yahyâ b. Şeref (v.676/1277), **el-Mecmû' şerhu'l-Muhezzeb li'ş-Şirâzî**, I-XXV, (Thk. Muhammed Necîb el-Mutî), Dâru ihyâi't-turâsi'l-Arabî, Beyrut, ts.
- **Kitâbu'l-izâh fî menâsiki'l-hac ve'l-umre**, Daru'l-Beşairi'l-İslâmiyye, İkinci Basım, Beyrut 1994.
- **Ravdatu't-tâlibîn**, I-VIII, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Birinci Basım, Beyrut 1992.
- **Sahihu Müslim bi Şerhi'n-Nevevî**, I-XVIII, Meketebetu'l-Gazâlî, Dimaşk, ts.
- NÜVEYRÎ, Şihabuddin Ahmed b. Abdulvahhab en-Nüveyrî (v.733/1333), **Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb**, I-XXX, Kahire.
- OGAN, M. Raif, "**Hac ve Kurban**", Sebilürreşad, c. III, sy. 61, Ekim 1949, İstanbul, s. 164-168.
- OLGUN, Tahir (Tâhirü'l-Mevlevî), **Müslümanlıkta İbadet Tarihi**, Işık Basımevi, İstanbul 1946
- ORUM, Fatih, **Klasik Fıkıh Kaynaklarındaki Kıyas Anlayışının Kur'an Açısından Değerlendirilmesi (Zahiru'r-rivâye örneği)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman Prof. Dr. Abdulaziz Bayındır), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008.
- **Fıkıh Usûlünde Kıyas Metodu**, Yalın Yayıncılık, İstanbul 2009.
- OSMAN ÖZTÜRK-BEKİR TOPALOĞLU, **Cumhuriyet Devrinde Yayınlanan İslâmî Eserler Bibliyografyası (1923-1973)**, DİBYayınları, Ankara 1975.
- ÖĞÜT, Salim, "**Deve**" (Deve ile İlgili Fıkıhî Hükümler), DİA, IX, 226-227.
- "**Hedy**", DİA, XVII, 156.
- "**Hedy**", İFAV Ansk., II, 226-227.
- "**İhram**", DİA, XXI, 539-542.
- "**İhsar**", DİA, XXI, 548-549.
- "**Kılâde**", DİA, XXV, 396.
- ÖNKAL, Ahmet-BOZKURT, Nebî, "**Deve**", DİA, IX, 222-226.
- ÖRS, Hayrullah, **Musa ve Yahudilik**, Remzi Kitabevi, İkinci Basım, İstanbul 1999.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, "**Beliyye**", DİA, V, 419.

----- **“Hac”** (İslâm’da Hac), DİA, XIV, 386-389.

ÖZEL, Ahmet, **“Adak”**, DİA, I, 337-340.

----- **Hanefî Fıkıh Alimleri**, TDV, Ankara 1990.

ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, **Kur’an’ın Temel Kavramları**, Yeni Boyut, İstanbul 1995.

PARMAKSIZOĞLU, İsmet, **“Kurban”**, TA, XXII, 367-368.

RÂFÎÎ, Abdülkerîm b. Muhammed (v.623/1226), **el-Azîz şerhu’l-Vecîz el-ma’rûf bi’s-Şerhi’l-Kebîr**, I-XIII, Dâru’l-kutubi’l-ilmiyye, Birinci Basım, Beyrut 1997.

RÂĞİB EL-İSFAHÂNÎ, Hüseyin b. Muhammed b. (v.502/1108), **Müfredât li-elfâzi’l-Kur’an**, (Thk. Safvân Adnân Davûdî), Daru’l-kalem, Şam 2002.

RÂZÎ, Fahreddin (v.606/1209), **el-Mahsûl**, I-II, Müessesetü’r-risâle, Birinci Basım, Beyrut 2008.

----- **et-Tefsîrû’l-Kebîr**, I-XI, Dâru ihyâi’t-turâsi’l-Arabî, Üçüncü Basım, Beyrut 1999.

REMLÎ, Şemseddin Muhammed b. Ahmed el-Ensârî (v.1004/1595), **Nihâyetu’l-Muhtâc ila şerhi’l-Minhâc**, I-VIII, Dâru’l-fikr, Beyrut 1984.

ROUX, Jean-Paul, **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, (Trc. Aykut Kazancıgil), İşaret Yayınları, Birinci Basım, İstanbul 1994.

SA’DÎ EBÛ CEYB, **Mevsûatu’l-icmâ’ fi’l-fıkhi’l-islâmî**, I-III, Dâru’l-fikr, Üçüncü Basım, Beyrut 1997.

SAHNÛN, Abdüsselâm b. Saîd et-Tenûhî (v.240/854), **el-Müdevvenetü’l-kübrâ**, I-VI, Dâru sâdır, Beyrut ts.

SAN’ÂNÎ, İzzeddin Muhammed b. İsmail (v.1182/1768), **Sübûlü’s-selâm şerhu Bulûgi’l-merâm**, I-V, Dâru’l-kutubi’l-ilmiyye, Beşinci Basım, Beyrut 1990.

SCHACHT, J., **“Taklîd”**, İA, XI, 681-682.

SCHIMMEL, Annemarie, **Dinler Tarihine Giriş**, AÜİF Yayınları, Ankara 1955.

SEMERKANDÎ, Alaeddin Muhammed b. Ahmed (v.539/1144) **Tühfetü’l-fukahâ**, I-III, Dâru’l-kutubi’l-ilmiyye, Beyrut 1984.

SEMHÛDÎ, Nureddin Ali b. Ahmed (v.911/1506), **Vefâu’l-Vefâ bi Ahbâr-i Dâr-i’l-Mustafâ**, I-V, Müessesetül-furkan, Birinci Basım, Cidde 2001.

- SENHÛRÎ**, Abdurrazzâk, **Mesâdiru'l-hak fi'l-fıkhi'l-İslâmî**, I-VI, Dâru ihyâi't-turâsi'l-Arabî, Beyrut, ts.
- SERAHSÎ**, Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed (v.483/1090), **el-Mebsût**, I-XXIV, Dâru'l-marife, Beyrut 1989.
- **el-Usûl**, I-II, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, İkinci Basım, Beyrut 2005.
- SERDAROĞLU**, Ahmet, “**Kurban Hakkında Fıkıhî Hükümler**”, DİB Dergisi, c. V, sy. 3-4, Mart-Nisan 1966, Ankara, s. 59-60.
- SEZEN**, Yümni, **Antropolojiden Psikanalize Kurban ve Din**, İz Yayıncılık, İstanbul 2004.
- SİNANOĞLU**, Mustafa, “**İbadet**” (Etimoloji ve Tanım), DİA, XIX, 233-235.
- SUYÛTÎ**, Celâleddîn Abdurrahman (v.911), **el-Eşbâh ve'n-Nezâir**, I-II, (Thk. Muhammed Tamir, Hafız Aşur Hafız), Dâru's-selâm, İkinci Basım, Kahire 2004.
- SÛBKÎ**, Mahmud Muhammed Hattâb, **el-Menhelü'l-azbü'l-mevrûd şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd**, I-X, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1394.
- ŞÂTİBÎ**, Ebû İshâk (v.790/1338), **el-Muvâfakât**, (Trc. Mehmed Erdoğan), İz Yayıncılık, İstanbul 1990.
- ŞEMSEDDİN SAMÎ**, **Kâmûs-i Türkî**, Çağrı Yayınları, Yedinci Basım, İstanbul 1999.
- ŞENER**, Mehmet, “**Hayvan**” (Fıkıh), DİA, XVII, 92-98.
- ŞENOL**, Yahya, **Tevrat, İncil ve Kur'an'da Eti Haram Kılınan Hayvanlar**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman Prof. Dr. Abdulaziz Bayındır), İstanbul Üniv. Sosyal Bl. Enstitüsü, İstanbul 2007.
- ŞERBÂSÎ**, Ahmed, **Yes'elûnek fi'd-dîn ve'l-hayât**, I-VIII, Birinci Basım, Dâru'l-cîl, Beyrut 1977.
- ŞERİATÎ**, Ali, **Dinler Tarihi**, (Trc. Erdoğan Vatansever), Seçkin Kitaplar Yayıncılık, ts.
- ŞEVKÂNÎ**, Muhammed b. Ali (v.1250/1834), **Fethu'l-kadîr**, I-V, Dâru'l-vefâ, Üçüncü Basım, Beyrut 2005.
- **es-Seylû'l-cerrâr**, I-IV, Vizâretü'l-evkâf, Kahire 1994.

- **Neylü'l-evtâr şerhu Munteka'l-ehbâr**, I-VI, (Thk. Enver el-Bâz), Dâru'l-vefâ, Beyrut 2005.
- ŞEYBÂNÎ**, Muhammed b. Hasan (v.189), **el-Câmiu's-Sağîr**, (Abdulhay el-Leknevî'nin en-Nâfiu'l-Kebîr şerhiyle beraber), Âlemu'l-kutub, Birinci Basım, Beyrut 1986.
- ŞEYHÎZÂDE**, Abdurrahman Gelibolulu (Dâmâd Efendi), (v.1078/1667), **Mecma'u'l-Enhur fî şerhi Mülteka'l-Ebhur**, I-II, Daru ihyâi't-turâsi'l-Arabî, Beyrut, ts.
- ŞİMŞEK**, M. Said, **Kur'an Kıssalarına Giriş**, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1993.
- ŞİRBÎNÎ**, Şemsuddin Muhammed b. Muhammed el-Hatîb (v.977/1570), **Muğni'l-muhtâc**, I-VI, (Thk. İmâd Zeki el-Bârûdî, Tâhâ Abdurraûf Sa'd), el-Mektebetü't-tevfikiyye, Kahire, ts.
- ŞURUNBULÂLÎ**, Hasan b. Ammâr (v.1069/1658), **Gunyetü zevi'l-ahkâm fî buğyeti Düreri'l-hükkâm**, I-II, Fazilet Neşriyat, İstanbul 1979.
- TABERÂNÎ**, Süleyman b. Ahmed b. Eyyüp et-Taberânî (v.360/971), **el-Mucemu'l-kebîr**, I-XXV, Dâru ihyâi't-turâsi'l-Arabî, İkinci Basım, Beyrut.
- **el-Mucemu'l-evsat**, I-XI, Mektebetü'l-meârif, Birinci Basım, Riyad 1995.
- TABERÎ**, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (v.310/922), **Câmiu'l-Beyân an Te'vil-i Âyil-Kur'ân**, I-XII, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Birinci Basım, Beyrut 1992.
- **Tarihü'l-mülûk ve'l-ümem**, I-XI, Birinci Basım, Mısır.
- TAHANEVÎ**, Zafer Ahmed, **İ'laü's-sünen**, I-XVIII, 3. bs. Karaçi 1415.
- TAHAVÎ**, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed (v.321/933), **Muhtasaru't-Tahavî**, (Thk. Ebu'l-Vefâ el-Afğânî) Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, Kahire 1370.
- **Şerhu Muşkili'l-Âsâr**, I-IV, (Thk. Muhammed Zuhri en-Neccâr), Dâru'l-kutubi'l ilmiyye, Birinci Basım, Beyrut 1399.
- TAKİYUDDİN EL-HISNÎ** (v.1426), **Kifâyetu'l-ahyâr fî halli ğâyeti'l-ihtisâr**, (Thk. Ali Abdülhamid Baltacı, Muhammed Vehbî Süleyman), Dâru'l-hayr, Birinci Basım, Beyrut 1991.
- TANYU**, Hikmet, **Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler**, I-II, Bilge Yayınevi, İkinci Basım, İstanbul 1979.

Temel Britannica, İstanbul 1993

TİRMİZÎ, Muhammed b. İsa b. Dahhâk et-Tirmizî (v.279/892), **el-Câmi'u's-sahîh**, I-VI, (Thk. Ahmed Muhammed Şakir - Mustafa ez-Zehebî), Dâru'l-hadîs, Kahire 2005.

TÜMER, Günay, “**Bereket**”, DİA, V, 487-488.

TÜMER, Günay-**KÜÇÜK**, Abdurrahman, **Dinler Tarihi**, Bilge Yayınları, Dördüncü Basım, Ankara 2002.

VÂHİDÎ, Ali b. Ahmed (v.468), **Esbâbu'n-Nuzûl**, (Thk. Eymen Salih Şaban), Dâru'l-Hadîs, Kahire 2003.

VÂKİDÎ, Muhammed b. Ömer (v.207/823), **Kitâbu'l-meğâzî**, (nşr. M. Jones), I-III, Üçüncü Basım, Müessesetü'l-'alemî li'l-matbûât, Beyrut 1989.

WATT, William Montgomery, **Modern Dünyada İslâm Vahyi**, (Trc. Mehmed S. Aydın), Hülbe Yayınları, Ankara 1982.

WENSINCK, A. J. (Heyet), **Concordance (el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Hadîsi'n-Nebevî)**, I-VIII, Çağrı Yayınları, İstanbul 1988.

WENSINCK, A. J., “**Bahîre**”, İA, II, 229.

----- “**Hacc**”, İA, V/I, 12-18.

----- “**Kurban**”, İA, VI, 1013-1014.

YA'KÛBÎ, Ahmed b. İshak b. Cafer, **Târîhu'l-Ya'kûbî**, I-III, Dâru sâdır, Beyrut ts.

Yahudilikte Kavram ve Değerler, (Komisyon), Baskıya Hazırlayan Yusuf Altıntaş, İkinci Basım, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2001.

YAHYÂ B. SÂLİM EL-İMRÂNÎ (v.558/1163), **el-Beyân fî mezhebi'l-İmâmî's-Şâfiî**, I-XIII, Dâru'l-Minhâc, Birinci Basım, Beyrut 2000.

YÂKÛT, Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî (v.626), **Mü'cemü'l-büldân**, I-VIII, Mısır 1325.

YAMAN, Ahmet, **Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı I/İstanbul 2002**, DİB Yayınları, Ankara 2004.

YARAN, Rahmi, “**Dem**”, DİA, IX, 147-148.

----- “**Keffaret**”, DİA, XXV, 179-182.

YAVUZ, Yunus Vehbi, **İslâm'da Zekât Müessesesi**, Çağrı Yayınları, İstanbul 1983.

YAZICI, İshâk, “**Bahîre**”, DÎA, IV, 487.

YENİÇERİ, Celal, **Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı I/İstanbul 2002**, DİB Yayınları, Ankara 2004.

YILMAZ, Abdullah, **Kur'an'da Kurban**, Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Ali Bakkal), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış, s. 1-100, Şanlıurfa 1995.

YÜCEL, İrfan, “**Hac Kurbanı**”, Diyanet Dergisi, c. XXII, sy. 3, 1986, Ankara, s. 3-14.

----- **Hac Rehberi**, TDV Yayınları, Yirminci Basım, Ankara 2006.

----- **İlmihal/İman ve İbadetler, I**, (Dokuzuncu Bölüm, Hac ve Umre, 511-571), (Hazırlayan: Heyet), TDV Yayınları, Altıncı Basım, Ankara 2004.

ZEBÎDÎ, Muhammed Murtazâ (v.1205/1790), **Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kamûs**, I-X, Matbaatü'l-hayriyye, Birinci Basım, Mısır 1306.

ZECCÂC, İbrahim b. es-Sırrî (v.276/889), **Meâni'l-Kur'an ve İ'râbuh**, I-V, Thk. Abdülcelil Şelebi, Dâru'l-hadîs, Kahire 2004.

ZEKERİYYÂ EL-ENSÂRÎ Zeynüddin Zakeriyya b. Muhammed (v.926/1520), **Esne'l-Metâlib şerhu Ravdu't-tâlib**, I-IX, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Birinci Basım, Beyrut 2001.

----- **Fethu'l-'allâm bi şerhi'l-i'lâm bi ehâdisi'l-ahkâm**, (Thk. Ali Muhammed Muavvaz, Adil Ahmed Abdulmevcud), Birinci Basım, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut 1990.

----- **Tahrîru tenkîhi'l-Lubâb**, Mektebetu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Birinci Basım, Kahire 1958.

ZEKİYÜDDÎN ŞA'BAN, **İslâm Hukuk İlminin Esasları**, (Trc. İbrahim Kâfi Dönmez), TDV Yayınları, Ankara 1990.

ZEMAŞERÎ, Mahmud b. Ömer (v.538/1144), **el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzîl**, I-VI, Thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavvad, Fethi Abdurrahman Ahmed Hicâzî, Mektebetü'l-'Ubeykân, Birinci Basım, Riyad 1988.

ZERKEŞÎ, Abdullah Şemseddin Muhammed b. Abdillâh (v.772/1370), **Şerhu'z-Zerkeşî 'alâ Muhtasari'l-Hirakî**, I-VII, (Thk. Abdullah b. Abdirrahman Cebrin), Mektebetu'l-Ubeykan, Riyad 1993.

ÖZGEÇMİŞ

İsmail NARİN, 03.03.1972 tarihinde Bingöl ili Genç ilçesi doğdu. Bingöl İmam Hatip Lisesi'nden 1989 yılında mezun oldu. 1990 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni kazandı. 1996 yılında lisans, 2000 yılında da Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri'nde "Ali Haydar Efendi, Hayatı ve Eserleri" isimli teziyle de yüksek lisans eğitimini tamamladı

Adana/Kozan ve Adapazarı'nda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenliği görevinde bulundu. Halen Eyüp Anadolu İmam Hatip Lisesi'nde meslek dersleri öğretmenliği yapmaktadır. Evli ve iki çocuk babasıdır.

İsmail NARİN

0505 746 88 95

ismailnarin@gmail.com